MC
109.711

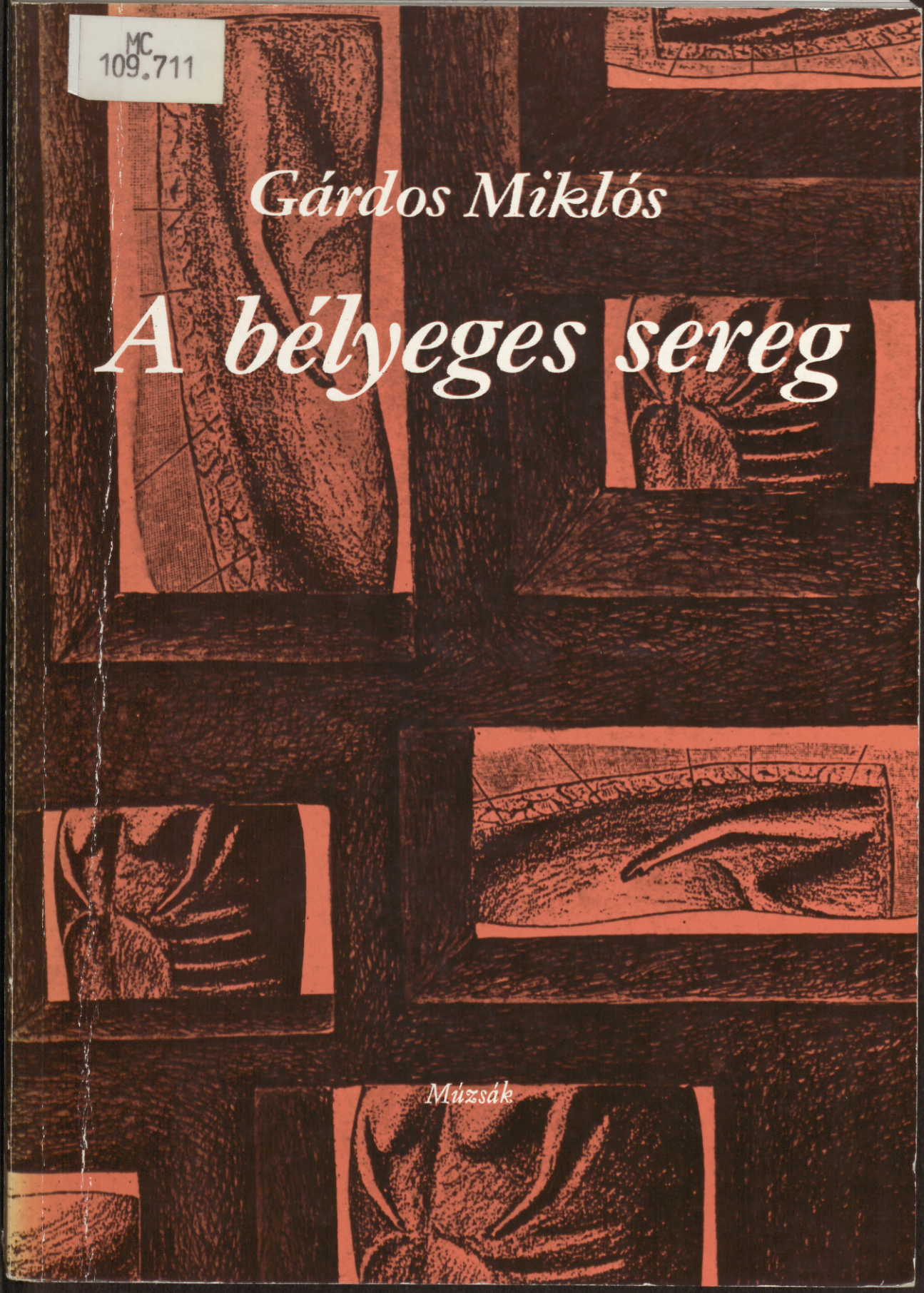

Gárdos Miklós

A bélyeges sereg

Múzsák

A bélyeges sereg

Gárdos Miklós

A bélyeges sereg

MUZSÁK

Lektorálta: Juhász Gyula

Borítót tervezte: Gaál József

ISBN 963 564 440 X

MC 109.711

R 2

SZÉCHENYI KÖNYVTÁR

1990

Múzsák Közművelődési Kiadó
Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
Készült a Múzsák Közművelődési Kiadó nyomdájában
Műszaki vezető: Horváth László
Budapest, 1990/ 11.684
Felelős szerkesztő: Végh Miklós
Műszaki szerkesztő: Bogyó László
Megjelent 25,74 A/5 ív terjedelemben

„Krisztus szent árnya s Heine ördög-arca
Táncolnak előttünk az úton.
Hull, hull a szitok, a röhej, a sugár.
Szaladnak a bélyegesek
s egy nagy csillag van a homlokukon."

Ady: A bélyeges sereg

„Meg vagyok én is jelölve. A bélyeg,
amit viseltek ti melleteken,
ahányszor látom, forró foltot éget
a homlokomra: az én szégyenem!
Mindenkié, csak épp nem a tiétek!
Az a rongy (vagy az a kitüntetés)
lekerül egy-kettőre a ruháról.
Tudom, helyén seb fog maradni, és
csak akkor fáj majd: mélyéig kitárul!
De lesz gyógyulás és lesz pihenés."

Illyés Gyula: Szégyen-bélyeg

Elfeledjük őket?

A Margithíd budai hídfőjénél, Pestről jövet balra van egy első világháborús katasztrófára emlékeztető, oroszlános emlékmű. Tízezer járókelő közül talán csak egy-egy akad, akinek ma, a nyolcvanas évek végén mond valamit az emlékművön olvasható városnév: Przemysl. Pedig 1914–15-ben száz- meg százezer magyar családban naponta emlegették ezt a galíciai városnevet: Przemysl. Az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legnagyobb erődvárosa volt. 1914 szeptemberében a cári seregek ellentámadása körülzárta, októberben a monarchia hadserege (szinte kizárólag csak magyar katonákból álló egységek) felszabadította, aztán újra orosz támadás, körülzárás következett, és 1915 márciusának végén a körülzárt osztrák–magyar erők megadták magukat.
Százhúszezer katona – nagy többségük magyar – indult el, az elsősorban Szibériában létesített orosz fogolytáborok felé. Egy nemzedék tudott róluk, emlegette őket.
Ma már éppúgy nem esik róluk szó, mint az első világháborús emlékművek – minden faluban, városban ott állnak ma is – márvány-, kő- vagy bronzlapjára felvésett hősi halottakról.
Lassan-lassan az első világháború hősi halottaival is úgy leszünk, mint annak a mohácsi síkon törököktől vereséget szenvedett magyar seregnek körülbelül tizenötezer halottjával – többségük cseh, német, lengyel zsoldos volt –, akik 1526. augusztus 29-én ottmaradtak a harcmezőn.
Elfeledjük őket.
Szinte sosem esik szó arról, hogy az első világháborúban az akkor tizennyolcmilliós Magyarországnak – Horvátország nélkül számolva – hárommillió-nyolcszázezer katonája vett részt a harcokban, és közülük hatszázhatvan-egyezer vesztette életét. Ha tekintetbe vesszük, hogy akkoriban – az 1910-es népszámlálás adatai szerint – a lakosság 48,1 százaléka volt magyar, a többi 51,9 százalék más nemzetek fia volt, Magyarország mai területének háborús halottait mintegy háromszázezerre becsülhetjük. A holtak fele a fronton, fele a rendkívül rosszul ellátott kórházakban pusztult el. . .
A második világháború végén, 1944-ben magyar földről náci táborokba vittek, deportáltak több százezer nőt, gyermeket, férfit. Jó részük elpusztult. Mennyien? Pontosan nem tudjuk.
Köztéri szobrot, oszlopot sem emelt még emlékükre az utókor, amelyre legalább egyetlen szót felvéstek volna; néhány helyi emléktábla, kő emlékezik az egykor ott élőkre és a zsidó temetőkben vannak emlékfalak, emlékkövek, nevek végtelen sorával; vagy azzal, hogy valamely falucska, város vagy egykori munkásszázad meggyilkoltjainak emlékét idézik föl. Negyvennégy évvel a deportálások után, 1988. július 3-án került sor arra, hogy az egykori budapesti gettó kapujában elhelyezzék – így szólt a hivatalos jelentés – „a máso-

dik világháború idején elpusztult hatszázezer magyar zsidó mártír emlékművének alapkövét". (A Wesselényi utca 5. számú háznál emelendő, gránitból és acélból formált kompozíció Varga Imre Kossuth-díjas szobrászművész alkotása.)

Az emlékmű tehát ott lesz – ám gondolkodó ember tudja: egy-két nemzedék múlva az lesz a köztéri emlékmű sorsa is, mint a Przemysl-szoboré; kevesekneknek mond csak valamit, emlékeztet a régmúlt tragédiára. Mégis: fel kell idézni az elhurcolt zsidó magyarok, az azonnal elpusztítottak és a néhány hónap után elpusztultak emlékét. A magyar múlt nehéz, gyötrő öröksége ez. Bertolt Brechtnek van igaza, aki arra figyelmeztet: nem szabadul meg a múlttól, aki elfelejti.

1987. június 7-én vasárnap, az MTK Hungária körúti stadionjának öltözőjében pezsgő pukkant: így ünnepelték az esztendőben bajnokként végző labdarúgócsapat tagjait. A mérkőzésen, amelyet az Újpesti Dózsa ellen játszott a sikeres csapat, a mintegy tízezer főnyi nézősereg egy kis része különös tüntetést rendezett. Szemtanúk szerint körülbelül négy-ötszáz személy többször is, a mérkőzés alatt, majd a befejezés után antiszemita jelszavakat kiáltozott, zsidózott. Ugyancsak a szemtanúk állítják: a tüntetők, kiáltozók szinte kivétel nélkül húsz év alatti, vagy húsz és harminc év közötti életkorú fiatalok voltak; olyanok tehát, akik legfeljebb idősebbek elbeszéléséből, esetleg olvasmányaikból tudhattak arról, mi is történt több százezer magyar zsidóval 1944 nyarán, az ország német megszállása idején.

Tudni kell egyébként, hogy az 1987. júniusi botrány a labdarúgó-mérkőzésen nem az első eset. Az elmúlt években többször is előfordult, hogy az MTK ellen játszó csapatok szurkolói zsidókat gúnyoló kiáltásokkal is bizonyítani óhajtották a másik csapat melletti állásfoglalásukat. Előfordult, hogy libát hajítottak be a pályára, „Libások! Libások!" – kiáltozás közben, arra célozva ezzel, hogy a régmúltban az MTK vezetői és tisztségviselői között számos zsidó volt, s állítólag több baromfi-kereskedő is. Tény azonban, hogy az MTK jelenlegi vezetői és tisztségviselői között soha senki nem vizsgálta, van-e soraikban zsidó származású, s nagyon valószínű, hogy a vezetés „származási összetétele" semmiben sem különbözik a labdarúgó-bajnokság többi csapatainak vezetésétől. Hasonló a helyzet a csapat szurkolóit illetően is.

A Hungária körúti 1987. júniusi botrány csak kirobbanása egy lappangó hangulatnak; kicsapódása egy rejtett, mélyben megbúvó antiszemitizmusnak. Az antiszemitizmus nyílt jelenségei felbukkanásának egyik oka az, hogy a közgondolkodás nem dolgozta fel, vagy ha megkísérelte, hibásan és ellentmondásosan dolgozta fel az 1944-es deportálások, a zsidó magyarok tragédiájának történetét.

A történettudomány ugyan a maga módszerességével kellő időben hozzálátott a zsidóüldözések vizsgálatához, mindenekelőtt a források feltárásához és nyilvánosságra hozásához.

Még mielőtt a tudományos munka megkezdődött volna, 1945 és 1948 között számos, legfeljebb dokumentumértékűnek tekinthető visszaemlékezéskötet, publicisztikai feldolgozás mellett kiadták a zsidóüldözések, a deportálás és a mentési kísérletek történetével foglalkozó, a rendelkezésre álló adatokat tisztességgel közlő ismert hírlapíró, Lévai Jenő több könyvét. Ezek a könyvek kis példányszámban jelentek meg, olvasóik többsége a deportálásból visszatértek táborából került ki, s 1948/49-ben a kötetek szinte eltűntek. Néhány olyan esztendő következett, amelyben mély csönd volt a téma körül. (A későbbiekben még szó lesz arról, mikor és miért vált érinthetetlenné, tárgyalhatatlanná a magyar történelemnek ez a fájdalmasan sötét része.)

Amikor – a hatvanas években – lehetővé vált az 1944-es nyár történetének feldolgozása, a történettudomány megkezdte a tárgykör tárgyalását, több fontos munka, ha késéssel is, segített megértetni, mi és miért történt úgy 1944 nyarán, ami és ahogy történt a zsidó magyarokkal. Megkezdődött a magyarországi zsidóüldözések történetének dokumentumgyűjtése és kiadása. Benoschofsky Ilona és Karsai Elek *Vádirat a nácizmus ellen* című rendkívül alapos dokumentumgyűjteményének első három kötete (a harmadik, amely 1944 október 15-ig adja a fellelt és összegyűjtött adatokat, 1967-ben jelent meg, folytatása még várat magára) szerény háromezres példányszámban ugyan, de megjelent. A munkaszolgálatról az azóta elhunyt Karsai Elek kétkötetes műve, a *Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön* még 1962-ben került az olvasókhoz, ugyancsak szerény példányszámban. A kérdés tárgyalásának első hazai monografikus feldolgozója Ránki György volt; *1944. március 19.* című könyvének első kiadása 1968-ban jelent meg.

A hetvenes években egymás után jelent meg újra több visszaemlékezéskötet az 1944-es magyarországi deportálásról és a munkaszolgálatosok sorsáról. Több filmdráma, dokumentumfilm-sorozat is foglalkozott a kérdéssel, közülük kiemelkedő volt Bokor Péter *Századunk* című tévésorozatának több, a deportálás előkészületeivel foglalkozó, az abban résztvevő nácikat is megszólaltató részlete, vagy az a része, amely a korszak magyar szereplőire irányította a kamerát. Nem hagyható említés nélkül Sára Sándor *Pergőtűzben* című sorozatából Sallai Elemér és Fazekas György drámai erejű monológja sem.

1984. a deportálás negyvenedik évfordulója, alkalmat adott arra, hogy kiadjanak egy tanulmánykötetet *Zsidókérdés – asszimiláció – antiszemitizmus* címmel. A Hanák Péter által szerkesztett, Pozsgay Imre bevezetőjével megjelent kötet végre újra közreadta Bibó István *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című alapvető fontosságú tanulmányát is; ez az írás 1948 után csak könyvtárban, folyóiratkötetben volt hozzáférhető. . .

A Holocaust negyvenedik évfordulója adott alkalmat arra is, hogy a magyar történetírás szembenézzen azzal a széles körben megfogalmazott, de nagyon ritkán kimondott kérdéssel is, hogy miért nem történt meg a múlt józan és megtisztító jellegű feldolgozása a társadalmi közgondolkodásban. Juhász Gyula egy előadásában (az előadás a haifai Holocaust-konferencián hangzott

el; először az Új Írás 1984/7. számában, majd kötetben Juhász Gyula *A háború és Magyarország 1938–1945* című könyvében jelent meg) azt vizsgálta, miből táplálkozott a magyar antiszemitizmus, mi volt annak szellemi bázisa. A *Barbár korhullám – A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt – 1938–1944* című munkájában Juhász Gyula leszögezi, hogy a háború után „nem történt meg... vagy csak nagyon óvatosan, inkább egy-egy embert illetően, a felelősséget sokszor áthárítva" a magyar szellemi élet szembenézése ezzel a tragédiával.

A tényekhez tartozik, hogy a magyarországi zsidóüldözések történetének összefoglaló alapműve a magyar származású Randoph L. Braham *The Politics of Genocide – The Holocaust in Hungary* című kétkötetes munkája, amely az Egyesült Államokban a Columbia University Press kiadásában, 1981-ben jelent meg, és magyarul csak 1988-ban adták ki. A New York-i Blackburn Internacional és Gondolat Könyvkiadó jóelőre közölte: a könyv bolti forgalomba nem kerül, csak előjegyzés útján vásárolható meg. Azaz a kérdést tudományos alapossággal, forrásértékű dokumentumok sorával alátámasztható munka csak egy zárt, kis kör részére vált hozzáférhetővé.

A tokaji gólyák

A televízió méltán népszerű műsorainak egyikében, Ráday Mihály *Unokáink sem fogják látni* című sorozatában 1987 júniusában már másodszor szólt a gyöngyösi zsinagógáról. „Van tulajdonosa, van kezelője, csak reménye nincs arra, hogy fennmaradjon. Néhány éve még hibátlan volt ez a bútorraktárnak használt épület. Létezik a magyar jogban »felelőtlen vagy hanyag kezelés«, »gondatlan károkozás« fogalma. Ha valaki ellop egy csirkét, megbüntetik. Fizetünk, ha szabálytalanul parkolunk. Meggyőződésem, hogy a nemrégiben megalakult gazdasági rendőrség hatáskörébe kellene tartozzék a húszforintos kockakő és a több százmilliós értékű templom eltékozlása egyaránt" – mondta Ráday Mihály, és ugyanebben az adásban hangzott el a következő három mondat is: „Győrött üres, pusztul a zsinagóga. Egyre költségesebb lesz helyreállítani. Gazdája nincs."

A televíziós műsorban elhangzott megjegyzéseknek vannak előzményei. Hadd idézzek egy majd évtizeddel előbbit.

„Tokajban, a Bodrog és a Tisza összefolyásánál, szép helyen, partközelben áll egy eléggé rossz állapotban lévő, de még mindig impozáns műemlék-zsinagóga. Hatalmas, 740 négyzetméter alapterületű épület. Falai romlásnak indultak. Füvek keltek ki a szél jóvoltából a repedésekben. A teteje: akár egy rozsdás szita. A gólyáknak mégis rokonszenves. Jókora fészket raktak ott, s vidáman kelepelnek benne" – írja a Magyar Hírlap 1981. augusztus 19-i száma egy rövid jegyzetének szerzője. Az írásból megtudható, hogy az ÁFÉSZ kezelésében lévő épületben egyszer majd bútorboltot akarnak berendezni, ám az egykori templom előbb-utóbb tönkremegy. A cikk írója javasolja: újítsák fel a zsinagógát, helyezzék el ott Tokaj művelődési intézményét. Hiszen a rendezési terv szerint új művelődési házat kellene amúgy is építeni, ám erre most nincs pénz.

Kerek hét esztendővel később Ráday Mihály népszerű tévésorozatában újra felbukkan a tokaji zsinagóga sorsa. „Néhány évvel ezelőtt csak néhány, a tetőt burkoló fémlemez hiányzott. Aztán egy termelőszövetkezet vállalta, hogy felújítja az egész épületet, és újra hasznosítja. A munkát azzal kezdték, hogy elvitték az egész födémszerkezetet. Aztán a téeszt szanálták, és a csupaszon maradt négy fal elkezdett pusztulni, minden tönkrement. Úgy, hogy most az utolsó pillanatban kezdődik a helyreállító munka, amelynek eredményeként, ha nem is olyan lesz a zsinagóga, mint lehetett volna, ha időben és hozzáértéssel nyúlnak hozzá, de megújul, és legalább megmarad. A betonkorlátok újak, de az eredeti öntöttvas oszlopokra támaszkodnak, s készül az új tetőszerkezet" – mondta 1988 júliusában Ráday Mihály.

Sem az újságcikkben, sem a televízióműsorban nem esik szó arról, miért is lett egy ideig gólyák otthona az elhagyott épület teteje, miért pusztult el

a tokaji zsidók egykori temploma. A ma élő magyar nemzedékek alig ismerik, mindenesetre ritkán használják a zsinagóga szót, a zsidó templom görög eredetű nevét. Mint ahogy a harminc-negyven éves magyar állampolgárok többsége nem is tudja, tulajdonképpen mi is történet a tokaji zsidó templom egykori látogatóival, Tokaj zsidóival. (Tokajban – a községnek ekkor 5903 lakosa volt – 1941-ben 816 zsidó vallású polgár élt.)

Mi történet a magyar zsidókkal 1944-ben, Magyarország német megszállása után? Egyáltalán, eléggé pontatlan, zavaros elképzelések élnek erről a kérdésről a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben.

Az elpusztultak száma

A probléma mindjárt azzal kezdődik, hogy arra a kérdésre: hány ember volt Magyarország második világháborús vesztesége, tulajdonképpen nincs egészen pontos felelet. Az első becslés 1946-ban jelent meg dr. Snyder Árpád cikkében (*Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett emberveszteségéről*), a Statisztikai Szemle 1–6. számában. „. . .személyi veszteségeink felől. . . még nem kaptunk megbízható adatokat, a pontos tájékozódásra ebben a tekintetben valószínűleg csak a távolabbi jövőben lesz módunk. Addig is, amíg részletesebb adatok állnak rendelkezésünkre, kénytelenek vagyunk megelégedni kis számú és hiányos adaton alapuló becsléssel" – írja egy évvel a háború befejezése után a legilletékesebb szakfolyóirat, és hozzáteszi, hogy ez „hacsak megközelítő számokat is tud nyújtani, még mindig nagyobb hitelességre tarthat igényt, mint a sokszor teljesen légből kapott, érzelmi alapokon nyugvó és a köztudatba bedobott számok".

Magyarország egész háborús emberveszteségéről mondja ezt 1946-ban a Statisztikai Szemle, de mi most ennek az emberveszteségnek egy részéről akarunk csak beszélni, a zsidó magyarok pusztulásáról. Mégis az egész veszteség kérdéskörét is meg kell vizsgálni előbb, mert csak így válik világossá: a hivatalos fórumok erről a veszteségről általában hallgattak, az adatok – a legkülönbözőbb és tulajdonképpen a legtöbbször objektív okokból – előbb hiányoztak, egy időpontban megjelentek, aztán új források adatokat közöltek. Ez az egész háborús emberveszteségre áll, de fokozottan érvényes a zsidó magyarokkal kapcsolatos közlésekre, tájékoztatásra.

Dr. Snyder Árpád 1946-os cikkében ez áll: „. . . a jelenlegi Magyarország háborús embervesztesége összefoglalva az alábbiakban állapítható meg:

Katonai veszteségek a Szovjetunió területén	100 000
Bombázások következtében Budapesten meghalt	6 500
Bombázások következtében vidéken meghalt	9 500
Katonai veszteségek Budapest ostrománál és vidéken	24 000
Budapesten háborús cselekmények következtében meghalt polgári személy	8 000
Budapest ostromának következményei folytán meghalt polgári személy (háborús többlethalálozás)	20 000
Zsidóság polgári veszteségei	200 000
Összesen:	400 000

Hosszú időn át ugyanezeket a számokat, az 1945-ös becslést ismétli meg minden nyilatkozat, minden a kérdéssel foglalkozó szerző. 1955-ben a Statisztikai Szemlében Bokor Béla cikke (*Magyarország háborús károsodása a II.*

világháborúban) lényegében megismétli ugyanezt az összeállítást, négyszázezer főben adja meg a teljes emberveszteséget; a deportálásban meghaltak számát már kétszázhúszezerben jelöli meg.

Tizenegy esztendővel később, 1966-ban harmadik kiadásban jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete gondozásában, a Kossuth Könyvkiadó kiadásában a Magyarország és a második világháború című könyv. Ebben a kötetben a Magyarország német megszállása című, egy okmánysorozatot bevezető tanulmány ezt írja: „Gettóba zárták a zsidókat, megkezdődött a nagyarányú deportálás. Ezrével hurcolták el a fiatalokat és öregeket a náci haláltáborokba" – ez egy mondat első fele, és ennyi az, ami a magyar vidék zsidó lakosságára vonatkozik; a második fele, egy kettőspont után így folytatódik: „hat hadosztályt, összesen 300–400 000 embert hajszoltak ki a frontra." Itt tehát hiányzik a deportált zsidókra vonatkozó akár becslésen alapuló számadat, csak „ezrével hurcolták el" az embereket. Ám ez a tanulmány a továbbiakban mégis közöl adatot a fővárosi zsidókról. „Budapestről 80 000 zsidó lakost hajtottak a német koncentrációs táborokba. Tízezrekre tehető azoknak a száma, akiket a »hungarista« terrorlegények a nyilasházakban kínoztak halálra és a Duna-parton gyilkoltak meg."

Egy évtizeddel később a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében a tízkötetes Magyarország Története 8. kötetében már nyilván az időközben előkerült anyag, adatok alapján helyesbített számok szerepelnek. A Magyarország a német megszállás időszakában című fejezetben a többi között ez áll: „A németek által irányított magyar állami szervek – mindenekelőtt a csendőrség – elsősorban az ún. zsidókérdés »megoldásában«, vagyis az ország akkori területén mintegy nyolcszázezer főre tehető zsidó vallású, illetve származású lakosság üldözésében látták legfőbb feladatukat... Tekintettel arra, hogy Horthy szabad kezet adott a kormánynak a zsidóellenes rendeletekre, az 1944. március 29-i minisztertanács elindította a zsidóellenes intézkedések áradatát, melyek közül akkor még mindenekelőtt a sárga színű hatágú csillag viselésének kötelezettsége, az emberi méltóság és önérzet megalázása volt a legsúlyosabb... 1944. április 7-én megjelent a bizalmas rendelet a zsidó lakosoknak vidéken gyűjtőtáborokba, a városokban pedig gettókba tömörítéséről... május 15-től megindult a deportálás. Naponta átlag több mint tízezer emberrel haladt át Kassán a vonat Auschwitz felé. 70–75 embert zsúfolva egy-egy marhavagonba, a szögesdróttal behálózott ablakú, leólmozott kocsikban már útközben jelentős volt a halálozások száma... Veesenmayer jelentése szerint július 9-ig összesen 437 402 embert hurcoltak a haláltáborokba. Közülük hozzávetőlegesen 320 000 ember lelte halálát az auschwitzi gázkamrákban vagy más koncentrációs táborokban."

Szerepel még a kötetben A zsidóság üldözése és a deportálás című fejezeten kívül még egy, A budapesti zsidóság üldözése címmel; ennek utolsó mondata így szól: „Midőn Budapest felszabadult, mintegy száz-száztízezer zsidó élt Budapesten; közel százezerre volt tehető tehát Budapest zsidó lakosságának a háború, az üldöztetés, a gyilkosságok, a deportálás okozta embervesztesége."

Az első, a zsidóság polgári veszteségei címen közölt kétszázezres szám tehát mai ismereteink szerint valótlan. Pontatlan becslésen alapult. A legutóbbi adatok – a nácik által megadott számok – alapján (július 9-ig 437 402 vidéki deportált) becsült mintegy háromszázhúszezer halott számához hozzá kell adni a budapesti százezer halottat.

Ám a német megszállás előtt is volt deportálás. Egy fiatal kutató, Majsai Tamás, aki a Schlachta Margit által vezetett Szociális Testvérek Társasága nevű katolikus szervezet iratait tanulmányozta, állapította meg, hogy például 1940. november 7-én Csíkszeredáról 24 zsidó családot utasítottak ki a katonai hatóságok minden indok, magyarázat nélkül. Másnap kirakták őket a román–magyar határra, a senki földjére; hat nap múlva – az időt a kidobottak a szabad ég alatt töltötték – visszaszállították őket Csíkszeredára, ahonnan 13 családot, 42 személyt Körösmezőre vittek, hogy illegálisan orosz területre dobják át őket". Az akció során 19 személy eltűnt. Schlachta Margit irataiból – ő az 1940. novemberi, majd 1941. júliusi deportálásokról 15 oldalas jelentést írt, azt számos helyre eljuttatta, Horthynénak, a kormányzó feleségének személyesen számolt be a történtekről – hogy Kozma Miklós, Kárpátalja kormányzói biztosa az ő fellépésének hatására vizsgálatot rendelt el az ügyben. Meskó Arisztid ungvári rendőrtanácsos azt jelentette Kozmának, hogy a 3. honvéd határvadászszázad parancsnoka, Sándor százados a felettes hatóságtól kapott parancs szerint megkezdte „az odaszállított 40 személy áttételét feketén az orosz–magyar határon". Aki visszajutott, azt újra átdobták, de amikor a honvédelmi minisztériumból távirati parancs érkezett a zsidók szabadon bocsátására, a még ott lévőket elengedték. Egy őrs tagjai látták, hogy „az áttett zsidókat az oroszok járőre elfogta, három szánra felpakolva Nadvorna irányába kísérte". Kozma Miklós levélben közölte Schlachta Margittal a vizsgálat eredményét és azt, hogy „a határ mentén holttestet sehol sem találtak".

1941 júliusában először Máramaros megye alispánja, majd más felvidéki és kárpátaljai vármegyék alispánjai plakátok útján jelentkezésre szólították fel a területen élő zsidókat, mint „akik, illetőleg akiknek elődei Galíciából, Bukovinából, Lengyelországból szivárogtak a vármegye területére", jelentkezzenek a Galíciába való átköltözésre. A felhívás befejező mondata: „A zsidóság érdekét szolgálja az, ha az itteni pozícióinak mielőbbi felszámolásával a vármegye területén lévő bizonytalan helyzetét likvidálja, s hatósági támogatással új életet kezd Galícia földjén."

Lévai Jenő 1946–47-ben azt állapította meg – egyik művében írja meg kutatásai eredményét –, hogy bár az 1941 nyarán történt deportálásokat KEOKH-akció néven is emlegették, azokat nem a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Hatóság) vagy fölöttes szerve, a belügyminisztérium kezdeményezte. Martinides Ödön, a KEOKH egyik nyilas érzelmű detektívcsoport-vezetője és Kiss Árpád dr. rendőrfőtanácsos közösen készítettek egy javaslatot, amelynek egyik fő megállapítása az volt, hogy Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter nem hajlandó a németek követeléseit teljesíteni, és

kiutasítani az országból a menekült zsidókat. (Nem állapítható meg pontosan, hogy 1941-ben hány, a hitlerizmus elől magyar földre menekült zsidó élt az országban. Az első ilyen csoport az Anschluss után Ausztriából kiutasított lengyel származású – vagy csak a Monarchia idején, az akkor odatartozó Galíciában született – mintegy nyolcezer személyből 250 Burgenlandban, a magyar határ közvetlen közelében lévő községekben és városokban lakó személy egy uszályon a Dunán kísérelt meg menekülni. Ennek a 250 embernek Keresztes-Fischer Ferenc utasítására a KEOKH belépési engedélyt adott Magyarországra. Azzal a megszorítással kapták ezt az engedélyt, amely tartózkodásra is jogosított, hogy a cionista Palesztína Hivatal kötelezettséget vállalt azért, hogy a menekült el fogja hagyni Magyarországot, „kivándorlási ügyét intézik". A nácik elől aztán német, osztrák, csehszlovák, román, szerb és horvát zsidók is menekültek Magyarországra. Több száz lengyel állampolgárságú zsidó család, amelynek tagjai egy 1936-os lengyel kormányrendelet alapján hirtelen és váratlanul hontalanná váltak, megkapta ugyanezt a mentesítő levelet. A németek ezeknek az embereknek a kiutasítását követelték; a Martinides–Kiss-féle javaslat ezt említi. Martinides Ödön a javaslattal Kozma Miklós volt belügyminiszterhez fordult, aki akkor Kárpátalja kormányzói biztosa volt. Kozma, Horthy egyik bizalmasa, közeli híve, magáévá tette a javaslatot, amelyben a többi között az állt, hogy a kárpátaljai zsidóság amúgy is munka nélkül áll, mert az ott elrendelt iparjogi felülvizsgálat nagyszámú családfőt tett kenyértelenné. Ott volt a javaslatban az is, hogy Galícia keleti részén – német megbízásból – magyar honvédegységek teljesítsenek megszállási szolgálatot, így ott magyar katonai közigazgatás legyen. Martinides felterjesztése hivatkozott arra, hogy a honvédségi közigazgatás alatti terület nem tekinthető külföldnek, a zsidók odatelepítése ellen a belügyminiszter nem emelhet kifogást, különben pedig az ilyen területen a belügyminiszternek nincs rendelkezési joga. Kozma Miklós a javaslatot felvitte Budapestre, ott megbeszélte az ügyet Werth Henrik vezérkari főnökkel és Bartha Károly honvédelmi miniszterrel. A minisztertanácson, ahol a Bartha által beterjesztett ügyet tárgyalták, megjelent Werth vezérkari főnök és Kozma kormánybiztos is. Keresztes-Fischer tiltakozását visszautasították, mert, ahogy Lévai Jenő idézi a vitát, „a szóban forgó munka nélküli zsidókat, akik csak terhére vannak Kárpátaljának, dolgozni viszik ki Galíciába, amely ez idő szerint nem külföld, hanem Magyarországhoz tartozó terület, s így a belügyminiszternek nincs is joga ez ellen tiltakozni". Végül a minisztertanács felhatalmazta Kozma Miklóst, hogy a KEOKH közreműködésével készítse elő és bonyolítsa le „a munkára való kiszállítást".

Ez volt a KEOKH-akcióként emlegetett 1941. júliusi deportálás előzménye. Magáról a deportálásról csak részadatok vannak; összesítés sosem készült, az is megállapíthatatlan már, hányan voltak a deportáltak közül külföldi állampolgárok, hányan hontalanok és hányan magyar állampolgárok. Az akció kezdetén az említett Máramaros vármegyei rendelkezés (aláírója dr. Ajtay Gábor alispán) 45 000 olyan zsidóról beszél, „akik, illetőleg elődeik

Galíciából, Bukovinából és Lengyelországról szivárogtak a megye területére. Magában Máramarossziget megyei városban a zsidók száma meghaladja a 10 000-et." A KEOKH-nál a deportálást Pásztói Ámon miniszteri tanácsos intézte. A magyar állampolgársági bizonyítvánnyal nem rendelkezőket – egyébként ilyen bizonyítványa a nem zsidó lakosság döntő többségének sem volt, arra 1940/41-ig gyakorlatilag sosem volt szükség – előbb budapesti kisegítő toloncházakba (Szabolcs, Rumbach, Páva utca), majd Zemplén megyében szervezett internálótáborokba (Garany, Csörgő, Ricse) tömörítették. Sokan kerületek helyi ellentétek, személyes bosszú következtében az internálótáborba, még olyanok is, akiknek magyar állampolgárságát senki sem vonhatta kétségbe. Így például Putnok zsidó hitközségének tagjait Körösmezőre vitték – ez volt az a határmenti átadó-állomás, ahol a németek átvették a deportáltakat, ugyanis a végrehajtás során már kevés szó esett a magyar megszálló csapatoknak való átadásról. Az egymásnak ellentmondó adatok hol 35 000, hol 37 000 elpusztított zsidóról tudnak; ezek közül mintegy 13 000 volt a magyar táborokból átadottak száma. Egy részüket az átadás után ölték meg a németek, mások a lengyel zsidók számára felállított gettókban éltek és éheztek még egy ideig. A többséget Kamenyec-Podolszkban SS-csoportok és az ukrán milicisták gépfegyverrel végezték ki.

1942 januárjában az Újvidéken, Zsablyán és környékbeli falvakban történt tömeggyilkosság során (a korabeli magyar sajtó szerényen „atrocitásoknak" nevezte a tragédiát) Feketehalmy-Czeydner hadtestparancsnok, Grassy József ezredes és Zöldy Márton csendőrszázados parancsára – Babos hadbíró jelentése szerint – 3309 embert, közöttük 141 gyermeket és 299 aggastyánt lőttek agyon, dobtak a Dunába; ezek között mintegy ezer zsidó volt.

Csak hozzávetőleges, pontatlan adatok vannak arra vonatkozóan, hogy a munkaszolgálatra behívott zsidó vallású vagy zsidó származású magyar férfiak (1944-ben már nők is) száma mennyi volt, és közülük mennyien pusztultak el. Részadatok állnak csak rendelkezésre; így például Nagybaconi Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszter visszaemlékezése a második magyar hadsereg 1943. januári pusztulásáról. Ennek egy részlete így hangzik: „Az 50 000 munkaszolgálatosból. . . 6–7000 jött vissza nyugatra. A többi vagy elesett, vagy az oroszok fogságába került." A Jugoszláviába, Bor bányáiba küldött több ezer munkaszolgálatosból (pontos létszámuk ismeretlen, Nagybaconi Nagy Vilmos 10 000 főt említ) mindössze néhány száz maradt életben.

Lévai Jenő *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* című munkája 50 000-re teszi a Hegyeshalomnál németeknek átadott munkaszolgálatosok számát. Sopron környékén, Hidegségen, Fertőrákoson, Nagycenken, Ilkamajorban és még néhány helyen összesen több mint kétezer meggyilkolt munkaszolgálatos tömegsírba temetett holttestét találták meg. A fronton, különböző munkahelyeken, Németország felé hajtva és koncentrációs táborokban meghalt munkaszolgálatosok száma 1943 januárja után a különböző becslések szerint hatvanezer és százezer között van.

A számok körüli zavart, pontatlanságot csak növeli, hogy a német megszállás idején a minisztertanács egyik ülésén – 1944. június 24-én – Endre László belügyi államtitkár azt jelentette be, hogy június 15-ig 666 382 zsidó magyart deportáltak. Ugyanebben a jelentésben szerepel ez a mondat: „A gettózás megkezdésekor a honvédelmi kormány 80 000 zsidót hívott be részben behívójeggyel, részben hirdetmények útján katonai munkaszolgálatra, akik jelenleg nem esnek bele a külföldre irányuló zsidó munkásszállítmányok csoportjába."

Meg kell tehát kísérelni, hogy más módon következtessünk az elpusztult zsidó magyarok valószínű számára. Ezt nehézzé teszi két körülmény.

Az első: pontosan kellene tudni, tulajdonképpen hány embert érintettek azok a különböző törvények (és rendeletek), amelyek kitaszították a magyar nemzet közösségéből a zsidó vallásúakat és a zsidó származásúakat.

Mielőtt tovább vizsgálnánk az 1944 nyarán elhurcolt és valahol koncentrációs táborban vagy ahhoz tartozó munkahelyen, munkaszolgálatban vagy 1944 késő őszén a Budapestről a nyugati határra elindított halálmenetekben elpusztultak, esetleg a fővárosban, a Duna partjára kísért és a folyamba lőtt emberek számának lehetséges megállapítását, felelni kell egy egyáltalán nem könnyen megválaszolható rövid kérdésre. A kérdés így szól: ki zsidó? A válasz sokféle lehet. Van, aki roppant egyszerűen a zsidó vallásúakat nevezi zsidóknak. Akadhat, aki megpróbálja valaminő, a valóságban nem létező, elképzelt, kiagyalt etnikai jegyek állítólagos azonossága alapján kijelenteni, hogy van egy olyan, az egész világon szétszórtan élő faj, amelynek egyedei, éljenek Jemenben, az Egyesült Államokban, Ukrajnában, Belgiumban, Tuniszban, Magyarországon vagy India Kerala államában, ahol 1568-ban épült az első zsinagóga Cochinban – ez pedig a zsidó faj. Ez volt a leghangosabban emlegetett válasz a második világháború előtti években: a náci fajelmélet hívei feleltek így. A tudomány természetesen már akkor megcáfolta ezt; azóta több elemzés mutatta ki, milyen képtelen dolog közös etnikai jegyeket keresni, vagy éppen kimutatni a szőke, környezetéhez mindenben hasonult hannoveri és a barna bőrű keralai, zsidó vallású német és texasi között, ide sorolva a fekete bőrű etiópiai, a falasa törzshöz tartozó zsidó vallású tízezreket is. „A zsidó identitás ismérveit a zsidóság mindenkori társadalmi definíciója határozza meg. Annak szemléltetésére, hogy ez mennyire nem tautologikus tétel, elég emlékeztetni a nürnbergi törvényhozásra vagy a második magyar zsidótörvényre (1939), amely a zsidóság jogi meghatározását is egy csapásra a vallás helyett a »faj«-hoz, illetve – merthogy a »faj«-t még a fajvédő nácik sem tudták elkülöníteni – a vallási eredethez kötötte... Az zsidó, aki magát zsidónak tartja, vagy akit környezete zsidónak tekint" – fogalmazza meg a kérdésre adható válaszok egyikét Karády Viktor Párizsban élő magyar társadalomtudós, mint a társadalmi definíció négy egymással összefüggő és egymást kiegészítő kérdéskör első elemét. Második elemként az önbesorolás és a környezet általi besorolás dialektikáját említi. Harmadik elemként emlékeztet arra: a zsidó tudat és annak történelmi meg-

nyilvánulásai sohasem értelmezhetők az antiszemitizmus nyomásának számbavétele nélkül. Legszélesebb értelemben a modern társadalmak zsidóságának közösségi tudata a kollektív veszély tudatán alapul; hiszen a zsidóknak, mint a valláshoz különböző fokban vagy egyáltalán nem is kapcsolódó, szegény és gazdag, asszimilált és cionista egyéneknek az antiszemitizmus által egybetartozó csoportnak az üldözése nem is egyszer (legutóbb éppen a náci uralom idején) megvalósult történelmi lehetőség. Negyedik elemként említi Karády a belső zsidó identitás fenntartásának több lehetséges magatartásformában is történő vallásos-hithű, nemzeti asszimiláns – például magyar zsidó –, kozmopolita-európéer, cionista megjelenését. Van amikor az identitás elfojtás tárgya, letagadják, esetleg ténylegesen feladják.

Magyarországon 1944-ben sem volt egyszerű felelni a kérdésre: ki zsidó?

Azon az 1944-es márciusi vasárnapon, amikor a nácik megszállták Magyarországot, az ország összlakossága (az 1941-es népszámlálás alapján számolva) 14 700 000 volt. Az addig alig több mint nyolcmillió lakosú ország 1938 novemberében az első úgynevezett bécsi döntéssel a lakosság mintegy egymillió fővel, a terület 12 000 négyzetkilométerrel lett nagyobb – ez az első bécsi döntés a szétdarabolt Csehszlovákia magyarlakta területeinek egy részét csatolta az országhoz a német és az olasz külügyminiszter döntőbírói határozata alapján. 1939. március 15-én a magyar hadsereg alakulatai megkezdték Kárpátalja megszállását is – ez volt a Münchenben megkötött, a Hitler–Mussolini–Chamberlain–Daladier-féle szégyenletes alku, Csehszlovákia feldarabolásának befejezése. Ez újabb területet és lakosságot jelentett Magyarország számára. A második bécsi döntésre 1940. augusztus 30-án került sor; a német–olasz döntés ekkor 43 000 négyzetkilométer területet, 2 500 000 lakost juttatott Magyarországnak; az észak-erdélyi lakosságból 1 300 000 volt magyar. 1941. április 11-én kapcsolódott be a magyar hadsereg a Jugoszlávia elleni náci támadásba; ez is új területtel és nagyszámú lakossággal növelte az országot.

Abban az időben a statisztika külön megadta a vallásfelekezet szerinti megoszlás számadatait. 1941-ben a katolikusok száma 9 755 310, a reformátusoké 2 785 782, az evangélikusoké 729 289, a görögkeletieké 559 962, az unitáriusoké 57 912, a baptistáké 36 421, a zsidóké 724 307 volt, egyéb vallásfelekezetekhez 10 764 ember tartozott. (Vidéken 540 554, Budapesten pedig mintegy 184 000 zsidó vallású magyar állampolgárt számláltak meg 1941-ben.)

A statisztika vallási megoszlásról közreadott számait azért kellett a bevezetőben idézni, mert a következőkben a zsidó magyarok 1944-es sorsáról lesz szó. A pontos statisztikai adathoz azonban hozzá kell adni még egy úgynevezett becsült számot is. Azok az egymást gyors egymásutánban követő jogfosztó törvények és rendeletek, amelyeket aztán százezrek deportálása és meggyilkolása követett, ugyanis nemcsak a 724 307 zsidó vallású embert érintették. A már előzőleg elfogadott és végrehajtott úgynevezett zsidótörvé-

nyek – amelyekről később még részletesen lesz szó – ugyanis ennél jóval több magyarra vonatkoztak.

Ezek a törvények rendkívül nagyszámú nem zsidó vallású magyar állampolgárt soroltak a „zsidónak tekintendő" kategóriába, azaz szánták számukra a zsidók sorsát. Nem tudjuk, mennyien voltak. „A közhit ezt a számot 200 000-re teszi, abból kiindulva, hogy jelentős számmal voltak olyanok, akik nyilván félve a jogkövetkezményektől, zsidó származásukat nem vallották be. Dr. Thirring Lajos egyetemi tanár, a neves statisztikus álláspontja szerint el kell fogadni azonban Dolányi (Kovács) Alajos számítását. Kovács... népmozgalmi és vallásváltoztatási adatok alapján végzett becslései szerint a zsidó származású keresztények száma 1941-ben a négyszer megnagyobbodott ország területén 100 000-re volt tehető..." – írja Lévai Jenő idézett könyvében. Így tehát az 1944 áprilisában a sárga csillag viselésére kötelezettek száma 825 000 és 925 000 között lehetett.

A másik nehézség: voltak ugyan részjelentések (mint a már idézett Veesenmayer-féle és az Endre László által írott) a deportálásról, ám semmiféle hatóság, szerv nem készített, mert nem is készíthetett jelentést a legkülönbözőbb helyeken meggyilkoltak vagy betegség, végelgyengülés stb. következtében meghaltak több százezres tömegéről.

Nem hallgatható el az sem, hogy 1944-ben Magyarország területe a már említett határmódosítások miatt megnövekedett, lélekszáma is nagyobb, mint 1938 novembere előtt. Vajon az eredeti határokon kívül élt, onnan deportált zsidókat magyaroknak kell-e tekintenünk? Erre válaszként meg kell vizsgálni: vajon ők magyaroknak tekintették-e magukat. Észak-Erdélyben a román, a Felvidéken a csehszlovák, a Délvidéken a szerb és horvát nacionalisták egyik legélesebb vádja szerint a zsidók egy törpe kisebbségtől eltekintve a népszámlálási kérdőíveken magyar nemzetiségűnek vallották magukat.

A kérdés egyes szakértői a meggyilkoltak (és az üldözés következtében meghaltak) arányát a zsidó magyarok 60–80 százalékára teszik. Ez azt jelenti, hogy az akkori Magyarország területét tekintve a deportálásban, munkaszolgálatban meghaltak száma 495 000 és 720 000 között van.

Lévai Jenő adatai szerint az 1944-es magyar területet tekintve mintegy 255 000 az akkori törvények szerinti zsidónak tekintett (tehát nemcsak zsidó vallású, de üldözött) magyar állampolgár maradt életben az eredetileg kereken 825 000-re becsült létszámból. Az összveszteség tehát szerinte 570 000 fő, kereken 70 százalékos.

A vidék vesztesége azonban a becsléssel megállapított 570 000, az akkori törvények szerint zsidónak tekintett magyar állampolgárból kereken 82 százalékos, s ezt az arányt csak a jobb budapesti arány javítja.

A *mai* Magyarország területéről deportáltaknak, több egybehangzó becslés szerint, 74 százaléka pusztult el. Valószínű, hogy ez a legkevésbé borúlátó becslés: vannak adatok, amelyekből ennél nagyobb veszteségarány olvasható ki. Harsányi László *Adalékok a hajdúvárosok zsidóságának történetéhez* című, 1970-ben megjelent munkájában a következőkeg olvashatjuk: Hajdú-

böszörményben mintegy 950 zsidó élt, mártírhalált halt 635 személy. Hajdúnánáson az 1941-es népszámlálás – ebben nem írták össze lakóhelyükön a munkaszolgálatba elvitt fiatal férfiakat, holott ekkor már több korosztályt behívtak – 1 080 zsidó lakosról tud, hazatért 220 személy. Hajdúszoboszló mintegy 500 zsidó lakosából 164, Hajdúhadház mintegy 500 zsidó lakosából 198, a vámospércsi 298-ból 71, a hajdúdorogi mintegy 360-ból 60 tért haza a háború vége, az üldözések megszűnése után. Azaz a hajdúvárosok 3 688 zsidó lakosából 2 660 elpusztult – ez valamivel több, mint 72 százalék.

Ám amikor ezeket a számokat vizsgáljuk, tekintetbe kell venni, hogy Debrecen és Hajdú megye deportáltjainak sorsa, akárcsak még néhány községé, bizonyos szempontból más volt, mint általában a vidéken élő zsidó magyaroké. Innen nem minden deportálóvonat ment Auschwitzba: néhány szerelvényből Ausztriában rakták ki az élő szállítmányt és ott az életbenmaradás esélye – még Mauthausenben és más táborokban is, nem is szólva a Bécs környékére került deportáltak helyzetéről – lényegesen nagyobb volt.

1947 októberében az akkori vallás- és közoktatásügyi minisztérium előterjesztést kapott a Magyar Izraeliták Országos Irodájától. Ebben az átiratban, amely a 10.400/1946. M. E. rendeletre hivatkozva közli, hogy kilencvenhárom hitközséget megszüntettek, megírják, hogy a megnevezett városokban és községekben 1941-ben ott élt izraelita vallásúak közül hányan tértek haza deportálásból.

Azóta, 1976-ban, kiadták az 1941. évi népszámlálás megfelelő demográfiai adatait, így hát bizonyos képet alkothatunk az elpusztítottak arányáról. Kiskunfélegyházán 1941-ben 975 zsidó élt, 1947-ben 20, Sárváron 1941-ben 780, 1947-ben 8, a Somogy megyei Karád községben 1941-ben 80, 1947-ben egyetlenegy sem, a Komárom megyei Nagyigmándon 1941-ben 51, 1947-ben 8, Nyírbátorban 1941-ben 1 899, 1947-ben egyetlenegy sem, Ercsiben 1941-ben 111, 1947-ben 12, Kiskunfélegyházán 1941-ben 975, 1947-ben 20, a Komárom megyei Kisbéren 1941-ben 155, 1947-ben 6.

Ez a Fejér megyei Adony községgel (harmincnégy emberből életben maradt kettő) kezdődő felsorolás az ugyancsak Fejér megyei Zámoly községgel fejeződik be; itt 1941-ben a népszámlálás idején pontosan ugyanennyi, harmincnégy izraelitát írtak össze, számuk 1947-ben kettő volt. Természetesen nem lehet sehol sem adatot találni arra, hányan voltak, akik életben maradtak és nem tértek vissza Magyarországra, mint ahogy az sem állapítható meg, hányan nem szülőfalujukba, hanem Budapestre vagy valamelyik nagyobb városba költöztek hazatérésük után.

1945 áprilisa után elvben, 1948 után pedig gyakorlatban is minden hivatalos állami adatfelvételből, statisztikai kérdőívből eltűnt a vallásra, származásra vonatkozó minden utalás. Mint ahogy a keresztény egyházak esetében, a zsidó magyaroknál is csak egyházi, illetve hitközségi adatokra támaszkodhatunk. A vidéki városokban és a fővárosban akkoriban működő zsidó hitközségek – és a visszatérőket nyilvántartó, segélyben részesítő Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság – adatai szerint 1945-ben vidékre 45 000,

Budapestre 20 000 deportált tért vissza. 1947/48 fordulóján a Jewish World Congress (a Zsidó Világkongresszus) és a Jewish Agency for Palestine megbízásából működő Statisztikai és Tudósító Iroda 141 480 izraelita vallású magyarról tudott. Tekintetbe kell venni azonban, hogy 1948 végéig a féligmeddig legális aztán az illegális kivándorlás jelentősen csökkentette ezt a számot, vidéken gyorsabban, a fővárosban valamivel lassabban, s az 1956-os tömeges emigrációval jelentős számú zsidó magyar is elhagyta az országot.
A kép teljességéhez tartozik, hogy 1956 után felgyorsult az ittmaradtak beolvadása, s akárcsak más vallásfelekezetek esetében, itt is erőteljesen megnőtt a hitélettől magát távoltartó, nem hívő, gyakran ateista réteg.
Ezért is elhagyobb műemlék-épület a tokaji zsinagóga. A község eredetileg 816 zsidó lakosából egyébként 1945-ben a deportálásból hazatértek száma (többségükben ők sem maradtak Tokajban) 112 volt, azaz a most gólyafészeknek helyet adó zsinagóga egykori látogatóinak mintegy 85 százaléka pusztult el a náci koncentrációs táborokban.

A koronatanács és előzményei

1944. március 19-én koronatanács volt a budai Várban. Horthy Miklós kormányzó itt számolt be az előző napon Hitlernél tett látogatásáról. Az országot megszálló nácik akkor már megkezdték a letartóztatásokat. A koronatanácson a Horthy zárszavát megelőzően utolsónak felszólaló Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter közölte: „A németek átvették ma reggel már a rendőrséget. A Gestapo megkezdte működését. Ma reggel már a lakásán kereste gróf Bethlen Istvánt; számos képviselőt és felsőházi tagot ma letartóztatott a Gestapo, így gróf Sigray Antalt, Baranyay Lipótot, Rassay Károlyt. Nem engednek egy zsidót sem a várost elhagyni. Nem tudom az ügyeket ideiglenesen egy percig sem vinni. Van egy német katonai vonal, de ez nem parancsol a német Gestapo-vonalnak. . .”

A jegyzőkönyvben, amelyet bárcziházi Bárczy István m. kir. titkos tanácsos, miniszterelnökségi államtitkár vezetett (gyorsírással jegyzett, később a sztenogramból készítette el a szöveget, tehát az általa diktált jegyzőkönyvek hozzávetőleges hitelességűek), Horthy és Hitler klessheimi megbeszéléseiről szólva a kormányzó egy alkalommal említette, hogy szóba került a zsidó magyarok ügye. „Hitler azt is kifogásolta előttem, hogy a zsidókkal szemben nem teszi meg Magyarország a szükséges intézkedéseket. Bűnünk tehát, hogy Hitler kívánságát nem teljesítettem, és nem engedem a zsidók lemészárlását. Hitler szerint Finnországnak 6 000 zsidaja van csak, és mégis a finn újságokban ezek a zsidók lázítanak a németek ellen, és Finnországnak a háborúból való kilépése mellett.”

Amíg Hitler Horthyval tárgyalt, Sztójay Döme, Magyarország berlini követe Ribbentropp német külügyminiszterrel szemben ült. A Bárczy-féle jegyzőkönyv szerint erről a koronatanácson így számolt be: „Megkérdezte tőlem, vajon tettem-e én jelentést a Kállay-kormánynak a tavalyi panaszokról. Azóta Ribbentropp szerint semmi sem történt, elsősorban a zsidókérdésben. Megmondtam Ribbentroppnak, hogy ha Németországban olyan nagy arányszáma volna a zsidóságnak, mint Magyarországon, akkor Németországnak sem sikerült volna annyit tenni a zsidókérdésben, mint amennyit tett. . .”

Különös ellentmondásra kell itt felfigyelnünk. 1944. március 19-én, a koronatanács ülésén Horthy Miklós azt mondja: „Bűnünk tehát, hogy Hitler kívánságát nem teljesítettem, és nem engedem a zsidók lemészárlását.” Tehát a kormányzó a Klessheimből való hazatérés, a náci megszállás megrázó pillanataiban kimondja: tudta, hogy a nácik a zsidók lemészárlására készülnek. Jó néhány évvel később, amikor emlékiratait írta, már mást állított. Könyvében (*Emlékirataim*, Buenos Aires 1953.) azt írja: „Csak augusztusban tudtam meg titkos hírhozó útján a szörnyű valóságot a megsemmisitő táborok működéséről.”

A Hitler tárgyalásairól készült és Frankfurtban 1970-ben Andreas Hillgruber által kiadott (magyarul 1983-ban megjelent) jegyzőkönyvekből tudjuk: Hitler, akárcsak a többi vele tárgyaló politikusnak, Horthynak is pontosan vázolta, milyen tervei vannak az európai zsidókkal.

Horthy elfelejtette, hogy 1943. április 16-án maga is panaszkodott Budapestre, a nagy „pletykafészekre", megjegyezve, hogy a „pletykának" a zsidók az okai. A jegyzőkönyv úgy örökíti meg a Horthy-szöveget: „Magyarországnak általában számos nehézsége van a zsidókkal, mert kis ország létére kétszázezerrel több él a területén, mint Németországén. Ez indította őt arra, hogy módosítson egy törvényt, amely szerint korábbi magyar alattvaló bármikor visszakaphatja magyar állampolgárságát. Mert a legtöbb európai zsidó valamikor magyar állampolgár volt, hiszen a zsidó bevándorlás Kelet-Európa felől nagyrészt Magyarországon keresztül zajlott.

Magyarország maga is hibás abban, hogy a dolgok idáig fajultak, mert a magyarok ezer esztendő óta úgy tartották, hogy egy úr számára piszkos a pénz, és történelmük folyamán örményekkel, görögökkel, végül zsidókkal intéztették a pénzügyeiket. Ez a magyarázata, hogy a zsidók olyan nagy szerepet játszottak Magyarországon. A magyar közgazdaságban nincs is elegendő pótlás a zsidók helyére. Míg Németországban gyakran kilencven százalékig németek tevékenykedtek a gazdasági ágazatokban, és csak tíz százalék volt a zsidó, ami által a zsidókat sokkal könnyebb volt leváltani, addig Magyarországon jóval kedvezőtlenebb a helyzet.

Mégis Magyarország dicsekedhet azzal, hogy az első volt a világon, amely fennhangon hitet tett az antiszemitizmus mellett. A kormányzó hivatkozott számos zsidóellenes rendszabályra, mint amilyen a numerus clausus, a zsidók kizárása az egyetemekről, a sajtóból, a kulturális életből, továbbá minden vezető állásból, amelyeket Magyarországon foganatosítottak. . .

. . . A birodalmi külügyminiszternek arra a megjegyzésére, hogy a magyar felsőházba ismét beválasztottak két fajzsidót, Horthy azt felelte, hogy ez ellen alkotmányos okokból semmit sem lehet tenni, egyébként pedig Magyarországon nagy számban él kikeresztelkedett zsidó, akik között sok az értékes ember, ő mindent megtett, amit a zsidók ellen tisztességes úton-módon tenni lehetett, de meggyilkolni vagy más módon elpusztítani aligha lehet őket.

A Führer azt felelte, hogy erre nincs is szükség. Magyarország, ahogyan Szlovákia is, elhelyezheti a zsidókat koncentrációs táborokban. Evvel saját honfitársai előtt bő lehetőség nyílik, mert szabaddá válnak a zsidók által elfoglalt pozíciók, ilyen módon az ország pályákat teremthet a nép tehetséges fiai számára, amelyeket elzártak előlük a zsidók. Ha a zsidók meggyilkolásáról esne szó, akkor neki (a Führernek) le kell szögeznie, hogy csupán egyvalaki gyilkol, tudniillik a zsidó, aki a háborúkat szítja, és most befolyása révén civilek, asszonyok és gyermekek ellenivé torzítja. Persze fennáll az a lehetőség is, hogy bányákban dolgoztassák a zsidókat. De mindenképpen el kell zárni őket a befogadó országban attól, hogy bármire befolyással lehessenek.

Horthy itt megjegyezte: pirulva kell bevallania, hogy harminchatezer zsidót

küldött munkaszolgálatos zászlóaljakban a frontra, s ezek legtöbbje alighanem elpusztult az orosz előnyomulás során. A kormányzónak nincs miért pirulnia, felelte a Führer, mert a zsidók szították a háborút; ezért nem szükséges részvétet érezni irántuk, ha a háború most már számukra is súlyos következményekkel jár. Egyébként meggyőződése, hogy a zsidókat nem ölték meg, hanem átszöktek az oroszokhoz.

A birodalmi külügyminiszter ebben az összefüggésben utal arra, hogy minden magyar zsidó bizonyos mértékig az angol Secret Service ügynöke, akinek magyar állampolgársága van, ezenfelül bőven el van látva fizetési eszközökkel. Ezen is látszik, hogy milyen veszedelmes, ha a zsidókat szabadon hagyják jönni-menni."

Elfelejtette Horthy azt is, hogy másnap, 1943. április 17-én újra szóba kerültek a zsidók a Hitlerrel folytatott tárgyalás során. A jegyzőkönyv megőrizte ezt is – Horthy panaszát, hogy eddig még nem sikerült megbirkóznia Magyarországon a feketepiaccal, Hitler válaszát, hogy ez is a zsidók bűne.

Részlet a jegyzőkönyvből: „Horthy viszontkérdésére, hogy akkor ugyan mit kezdjen a zsidókkal, miután úgyszólván minden életlehetőséget megvont tőlük – elvégre mégsem ütheti őket agyon –, a birodalmi külügyminiszter kijelentette, hogy a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba kell szállítani. Horthynak arra a megjegyzésére, hogy Németországnak ebben a tekintetben könnyebb a dolga, mert nem volt olyan sok zsidaja, a Führer számokat közölt, amelyekből némely foglalkozás rendkívül erős elzsidósodása világlott ki. Horthy, úgymond, ezt nem is tudta.

A Führer ehhez kapcsolódva Nürnberg városára terelte a beszédet, amely négyszáz esztendőn át nem tűrte meg a zsidókat, miközben Fürth befogadta őket. Az eredmény Nürnberg nagy virágzása, és Fürth teljes hanyatlása volt. A zsidók még szervezői értéket sem képviselnek. Neki (a Führernek) Németországban is ismételten a fülébe jutottak aggályok, de ezekkel szemben minden ment tovább zsidók nélkül is.

Ahol a zsidókat magukra hagyják, mint például Lengyelországban, ott borzalmas a nyomor és a züllés. A zsidó ugyanis kifejezetten élősdi. Az ilyen állapotokat már megszüntették Lengyelországban. Ha ott a zsidók nem akarnak dolgozni, agyonlövik őket. Ha nem tudnak dolgozni, el kell pusztulniuk. Úgy kell őket kezelni, mint a tuberkulózis bacilusát, amely megfertőzheti az egészséges testet.

Ez nem kegyetlenség, ha az ember meggondolja, hogy ártatlan teremtményeket is meg kell ölni, mint amilyen a nyúl és az őz, különben kár támad. Miért kellene a bestiákat, akik a bolsevizmust akarják ránk hozni, jobban kímélni? Népek, amelyek nem védekeznek a zsidók ellen, elsorvadnak. A legnevezetesebb példák egyike erre a perzsák hajdan oly büszke népe, amely most mint örmény tengeti siralmas életét. . ."

(Horthy Miklós talán tudta, hogy a perzsák, akik „nem védekeztek a zsidók ellen", egyáltalán nem sorvadtak el, az örmény népet nem is lehet összekeverni a perzsákkal. Az is elképzelhető, hogy amikor Ribbentropp a „fajzsidó

felsőházi tagokról" beszélt, felvillant benne, hogy a bevett felekezetek több főpapja hivatalból volt felsőházi tag, az viszont nem valószínű, hogy ne tudta volna: nem harminchatezer, hanem ötvenezer munkaszolgálatost küldtek ki a Voronyezsnél elpusztult második magyar hadsereggel.)

S itt van még a kihagyott mondat históriája is. Horthy, amikor visszajött Klessheimből erről az 1943. áprilisi látogatásáról, maga is, kormánya is úgy érezte, hogy a látogatás két napján elég gyenge válaszokat adott Hitler nyers és durva kirohanására, úgyhogy a látogatásról tájékoztatott minisztertanács úgy döntött, hogy „a kormányzó úr őfőméltósága előtt felsorolt német vádakra nézve határozott és méltóságteljes választ kell adnunk".

Ennek a döntésnek alapján született meg egy ismeretlen külügyminisztériumi tisztviselő levélfogalmazványa – a fogalmazványból pedig a levél, amelyet Horthy 1943. május 7-én küldött el Hitlernek.

A külügyminisztériumi fogalmazvány egyik bekezdésének első része így hangzott: „Excellenciád további szemrehányása volt, hogy a kormány a zsidók kiirtásának keresztülvitelében nem járt el ugyanolyan mélyrehatóan, mint az Németországban történt, és ahogyan az a többi országban is kívánatosnak látszik."

Horthy kihagyta leveléből ezt a mondatot, s a kérdést tárgyaló levélrészlet ezzel a szelíd mondattal kezdődik: „Az egyik szemrehányás arra vonatkozott, hogy Magyarországon állítólag túl enyhén kezelik a zsidókat." Mindenesetre, bár a kiirtás szó itt nem szerepel, a lényeget megírta a kormányzó: „A zsidók fokozatos kikapcsolására vonatkozó további intézkedések folyamatban vannak, s amint meg lesznek teremtve elszállításuk feltételei, ezt is végre fogjuk hajtani." Ezt néhány hét eltéréssel egy esztendővel az előtt írta le a kormányzó, hogy az első deportálási előkészületek megtörténtek: tudta tehát, mi vár a zsidó magyarokra.

Sztójay Döme követ, később a náci megszállta ország miniszterelnöke, szintén pontosan tudta, miről beszél Ribbentropp. 1942-ben, tehát két évvel előbb a magyar sajtó egyik ismert alakja, Ottlik György, a Pester Lloyd című, német nyelvű kormánytámogató napilap főszerkesztője, egy hosszabb külföldi útja során felkereste Berlinben Sztójayt. A főszerkesztő utazásáról jelentést írt a külügyminisztérium számára. A jelentésből tudjuk, hogy Sztójay a zsidókérdésről is beszélt 1942 őszén vendégével, és kijelentette, hogy „helyesnek találná, ha Magyarország nem várná meg a kérdés éles felvetését, hanem meggyorsítaná az őrségváltás tempóját, és zsidó lakosságunk tekintélyes részét kitelepítené a megszállt Oroszországba. Követünk előbb 300 000-ről beszélt, aztán lealkudta önmagát 100 000-re. Közbevető megjegyzésemre nem titkolta, hogy ez nem kitelepítést, hanem kivégzést jelentene."

A koronatanács tagjai közül tehát legalább ketten egészen pontosan tudták, hogy a magyar zsidókra milyen sors vár. Ám valószínű, hogy a többi résztvevő (a jegyzőkönyv szerint a koronatanácson a kormányzóval együtt tizennégyen vettek részt) is sejtette vagy tudta ezt.

A magyar zsidóság évszázadai

Zsidók már akkor is éltek a mai Magyarország földjén, amikor a honfoglaló seregek a Duna–Tisza közére érkeztek. A Levédiából nyugat felé induló magyarok mohamedán és zsidó csoportokat is hoztak magukkal; zsidó hitű kazárokat például, akik Bíborbanszületett Konstantin egykorú szövegeiben „holmi kabarokként" szerepelnek.

A harmincas évek végén egy hivatalos zsidó „védirat" így fogalmaz: „A mi hitfeleink, a mi véreink már az első magyar király korában itt éltek, és támaszai voltak a honnak. Zsidó vallású kabarok még az őshazában csatlakoztak Árpád népéhez, és a honfoglalásban is részt vettek. Pannoniában és Dáciában a honfoglalást megelőzően a római uralom alatt is éltek már kétségtelenül zsidók, akik földműveléssel foglalkoztak. Szent István királyságát nem a faji, hanem a nemzeti gondolatra alapította, arra, hogy a sorsközösség, a közös kultúra, a haza szeretete, az egy államcélra való társulás és ennek érdekében a vérnek és vagyonnak áldozása, ezek azok, amelyek egy embertömeget a nemzet magasztos fogalmává emelik."

Ám a harmincas évek már Hitler-érintette szellemében aligha volt elfogadható érv, bizonyíték a mind szigorúbb zsidótörvényeket követelő jobboldali és szélsőjobboldali politikai vezetők számára akár IV. Béla királynak a tatárjárás után, 1251-ben kelt kiváltságlevele, amely a kamara szolgáinak nyilvánítja a zsidókat, ezzel személyüket és vagyonukat királyi védelem alá helyezve, akár Mátyás király 1482-es „zsidó prefektúra"-rendelete, amely a teljes személy- és vagyonbiztonságot kimondó intézkedés volt.

Sokkal gyakrabban emlegették I. László király 1092-es zsidókat korlátozó intézkedéseit (keresztény feleség, keresztény szolga tilos; vasárnap dolgozó zsidótól vegyék el szerszámait), a Habsburg-hatalom 1689-ben életbeléptetett – a Kollonics bíboros javaslatára hozott – zsidóellenes intézkedéseit. A magyar századokban ugyanis váltották egymást a zsidókat egyenjogúsító és joguktól így-úgy megfosztó intézkedések.

II. József uralkodása az Osztrák–Magyar Monarchiában, Magyarországon is tehát, a felvilágosult abszolutizmus rendjét hozta, és 1783-as rendelete, a „Systematica gentis judaicae regulatio" nyitott először keskeny utat a magyar zsidók előtt az egyenjogúság felé.

A magyar törvények sorában a zsidók jogállását egészen 1840-ig az 1790: XXXVIII. tc. a „De Judaeis", a jozefinista rendeletek alapján hozott törvény szabályozza, ez a „kalapos király" rendeleteinek megfelelően megnyitotta előttük a szabad királyi városok kapuit, megengedte az iparűzést, iskolák alapítására, katonai szolgálatra kötelezte őket. (II. József rendelkezése volt a német vezetéknevek felvétele is.)

A múlt század 70-es, 80-as éveiben fellobbant antiszemita hullám (még Antiszemita Párt is volt a parlamentben) Istóczy–Verhovay–Onódy vezette mozgalmai azt hirdették, hogy a magyar zsidóság „idegen, beszivárgott, Galíciából ideköltözött népelem", amely képtelen az asszimilációra. Ezt az állítást a tények cáfolták meg.

Egyébként az Osztrák–Magyar Monarchiában szabad volt a költözködés, magyar földre egyáltalán nem csak zsidók érkeztek, az érkezők egy-két nemzedék alatt asszimilálódtak. 1850 és 1910 között az ötmilliónál nagyobb népességszaporulatból általában 1,7 milliót szoktak asszimilánsként számon tartani (Hanák Péter egy tanulmánya is ezt a számot adja meg); 600 000 német, ugyanennyi zsidó, 400 000 szlovák elmagyarosodását jelenti ez. Dr. Buday László, az Országos Statisztikai Hivatal 1914–1920 közötti igazgatója megállapította: „a zsidó lakosság szaporodása lényegében abban az arányban haladt előre, mint az ország többi lakosságáé".

1840-ben – amikor egy valószínűleg pontatlan becslés szerint a zsidó lakosság száma 240 000 körül járt – került sor az emancipációs törvény vitájára. Az előadó, Eötvös József még előbb írta: „Az idő int, s nekünk nem szabad hátramaradni. Nem kiváltságok, hanem szabadság kell századunkban, s ez nem létezhetik, ha nem köztulajdonunk, s ha a szolgaság – mely gazként könnyebben terjed, mint gondolnók – ki nem irtatik véggyökereiben."

A vita végén megszületett 1840: XIX. tc. megadja az itt született vagy az ittlakásra törvényes úton engedelmet nyert zsidóknak a letelepülés és kereskedés országos jogát, s engedélyezi a gyáripar, mesterségek és tudományok művelését.

1849. július 28-án Szemere Bertalan négy pontból álló új emancipációs törvényjavaslatot terjesztett a már menekülő nemzetgyűlés elé. Első bekezdése: „A magyar állam határain belül született, vagy törvényesen megtelepedett mózesvallású lakos azonos polgári és politikai jogokkal bír, mint bármely más hitű lakos."

A forradalom és szabadságharc utolsó két hetében „egyhangúlag és köztaps közepette" elfogadott törvény a 48/49-es nemzeti lelkesedés természetes szülötte. Szemere rövid beszédében ezt mondja: „Uraim, ha a zsidó nép szinte ott van a csatatéren, és vérét ontja egy olyan hazáért, melynek ő még nem kijelentett polgára... azt hiszem... eljött az idő, hogy a nemzetgyűlés azon szent elvi kijelentést tovább ne halassza, miszerint a zsidók... jogban, kötelességben a többiekkel egyenlők..."

A Habsburg-adminisztráció mindenesetre úgy látta: a forradalom és szabadságharc idején a zsidók mindig Béccsel szemben foglaltak állást. 1849 januárjában Windischgrätz herceg így beszél: „A pesti, budai, de főképp az óbudai zsidókat komolyan intem, hogy a felségsértő Kossuthtal, az úgynevezett honvédelmi bizottmánnyal és a pártütő országgyűléssel mindennemű egyetértéstől őrizkedjenek, mert tudomásomra jutott, hogy a pártütők és kémei leginkább a zsidók. Ezenfelül pedig mindenféle álhíreket is terjesztenek,

hogy ezáltal félelmet támasszanak, és a császári kormány iránt bizalmatlanságot ébresszenek. . .”

1849 júliusában Haynau egyik hirdetményének kezdőmondatai (a hirdetmény felszerelési tárgyak ingyenes szállítását követeli a zsidóktól, később a hadisarcot kétmillió forint pénzbüntetésre változtatták) így szólnak: „Mindkét zsidó hitközség, a pesti és az óbudai, többszöri valóban gyalázatos és törvényellenes magaviseletüknek, általában, de különösen azzal, hogy a forradalmárok ügyét törvényes császáruk és királyuk ellen elősegítették és azt támogatták, oly nyilvánvaló módon adták tanújelét, hogy indíttatva érzem magam jól megérdemelt büntetésképp. . . sarccal büntetni. . .”

Haynau egyébként Nagykőrös, Cegléd, Irsa, Szeged, Szabadka, Arad és Lugos zsidóit is hadisarccal sújtotta. Az 1853. októberi császári pátens „addig is, míg az izraeliták állampolgári viszonya rendeztetni fog”, megfosztja a zsidókat az ingatlanszerzés jogától. Végül az 1840-es törvény után 27 évvel, 1867-ben rendezik véglegesen az emancipáció ügyét az 1867:XVII. törvénycikkel. 1867-ig a zsidókat külön nemzetiségként írták össze megyénként, városonként, a későbbiekben már nem ismertek sem magyar földön, sem a monarchia más országaiban zsidó nemzetiséget, csak izraelita vallást. Abban a múlt század hatvanas éveiben tankönyvként is használt *Történelmi adatok a magyar nemzet életéből* című, Vertler Mátyás kegyesrendi tanár által írott könyvben a megyékről szóló fejezetben minden vármegyénél nemcsak a zsidó lakosságot említi meg a szerző, hanem közli azt is, hogy hol hány zsinagóga van. Néhány példa: Sáros vármegye 7, Zemplén vármegye 15, Ung vármegye 9, Abaúj vármegye 18, Heves és Külső-Szolnok vármegye 6, Békés vármegye 2, Bihar vármegye 8, Szatmár vármegye 13, Máramaros vármegye 31, Pozsony vármegye 20, Komárom vármegye 8, Nógrád vármegye 8, Pest-Pilis-Solt vármegye 25, Bács-Bodrog vármegye 21, Moson vármegye 5, Sopron vármegye 5, Vas vármegye 5, Zala vármegye 12, Győr vármegye 5, Tolna vármegye 5, Somogy vármegye 14, Baranya vármegye 3 zsinagógával szerepel.

Elgondolkodtató mondatok Podmaniczky Frigyes báró 1824–1834-es *Naplótöredékei*-ből: „Atyám a műveltség s okszerű ipar fejlesztése és emelése érdekében az izraelitáknak s német iparosoknak Aszódon való letelepülését tőle telhetően előmozdította, miáltal nemcsak magának Aszód mezővárosnak, de vidékének is nagy hasznára volt. Akkoron. . . híre sem volt még az antisemitismusnak, s a házi zsidó vagy zsidónő mintegy a családhoz tartozónak tekintetett; a zsidó lakodalmak pedig nagy örömünkre mindenkor az aszódi kastély páratlan szépségű s tágasságú, 32 öl hosszú, nyílt erkélyén folytak le, anélkül hogy bárki is legtávolabbról megütközött volna e patriarchális szokáson.”

Érdemes ezeken a Podmaniczky-mondatokon úgy gondolkodni, hogy mintegy ezek előzményeként Molnár Erik egy 1946-os tanulmányának néhány tételét is felidézzük. A kommunista tudós megállapítja, hogy a zsidók a feudális Magyarországon főleg kereskedelemmel és kölcsönügyletekkel foglal-

koztak; helyzetük általában kedvező volt mindaddig, amíg a városi polgárság – túlnyomórészt német elemből – kifejlődött.

„A gazdasági életben a zsidó és a német kereskedő, másrészt a zsidó kölcsöntőkések és a német polgárok között ellentét támadt. Ez zsidóellenes intézkedések és ténykedések egész sorát vonta maga után" – írja Molnár Erik, megállapítva, hogy magyar földön a zsidóság a XVIII. században jutott a mélypontra, amikor a városi polgárság is lehanyatlott; ekkor „a zsidóság egészét tekintve a legnyomorúságosabb viszonyok közé, valósággal páriasorba került. A zsidó típus ekkor a mindenkitől lenézett batyus vagy rongyszedő falusi zsidó lett, aki a városi kereskedőtől kapott hitelbe kapott krajcáros áruval házal a falvak nyomorgó parasztjai között, és mindenféle limlomot vesz náluk össze."

A XIX. század első évtizedeivel, az országnak a polgári fejlődés küszöbére léptével kapcsolatban jegyzi meg Molnár Erik: „. . . a tőkefelhalmozásnak új és szélesebb lehetőségei nyílottak meg. Ezek kihasználása azonban különleges ügyességet igényelt. Megkívánta azt, amit az imént üzleti szellemnek neveztem. És az üzleti szellem a gyarmati helyzetben lévő feudális országban a zsidóságon kívül mindenütt hiányzott. . ."

Ezután felrajzolja a század végére a nagyipari fejlődés korszakába lépett Magyarország zsidó lakosságának útját; jelzi, hogy a falusi rongyszedőből városi terménykereskedő lett; jelzi, hogy a vidéki bankok tőkéjének nagy része zsidókézből eredt; megállapítja, hogy a születő gyárvállalatokat jórészt zsidó bankkapitalisták alapították vagy finanszírozták, vagy zsidó mérnökök létesítették zsidókézből származó tőke felhasználásával. Majd megállapítja: a zsidók a tőkés termelés alkalmazotti rétegeiben, valamint polgári értelmiségi pályákon – elsősorban az ügyvédek és az orvosok között – nagy számban helyezkedtek el. Fontos megállapítása Molnár Eriknek: „De azért a nagytőke, mely nálunk az első világháború előtt és a két világháború között a hatalmat gyakorolta, igen jelentős részben nem zsidó vagyon volt. A nagybankok tőkéjében, de a nagybankok és a nagyipar szoros kapcsolatánál fogva a nagyipari tőkében is, összefonódott a zsidókézből eredő tőkével a külföldi tőke, a magyar nagybirtokosok tőkevagyona, az egyházi tőkevagyon és egyéb hazai tőke. A nagytőke, amely a magyar dolgozókat kizsákmányolta, nemzetközi, osztályközi, felekezetközi volt. . ."

Molnár Erik ugyanebben a tanulmányában szögezi le, hogy a zsidóság beolvadása már a múltban igen előrehaladott volt, és a zsidókérdés megoldásának progresszív útja Magyarországon a teljes beolvadás felé vezet.

A beolvadás, az asszimiláció múlt századi útjáról és feltételeiről lényeges, új megállapításokat tett nemrégiben – Bibó István 1948-as alapvető tanulmányát továbbgondolva – Karády Viktor Franciaországban élő és dolgozó magyar társadalomtudós. Karády leszögezi: a magyar birtokos nemesség – az egyházi földesurak is – anyagi érdekeikre figyelve már akkor liberális befogadási politikát folytatott, amikor a hazai szabadelvűség tételeit még messze nem fogalmazták meg. 1840 előtt az uralkodó és a nemesség pártolja, a vá-

rosok pedig ellenzik a zsidók letelepedését. Igen érdekes Karády Viktor megállapításainak sora a nemesi uralkodó osztály és a többi bevándorlónál erőteljesebb asszimilációs hajlandóságú zsidóság „asszimilációs társadalmi szerződéséről". „Ennek a szövetségnek két aspektusa volt. Az első a nemzeti kisebbségben lévő nemesi uralkodó osztály hatalmának legitimációja a nagymagyar birodalmi koncepció fenntartása végett. A nyelvileg rohamosan magyarosodó és magyar nemzetiségi identitást valló zsidóság nélkül a magyarság nem juthatott volna a század végére (nagy nehezen) többségre a szentistváni határok között. De a kiegyezés és emancipáció után állandóan duzzadó számú zsidó választópolgárok voksa nélkül a liberális-nacionalista kormányok sem valósíthatták volna meg egyre fokozottabban soviniszta s a kényszerű asszimilációra beállított nemzetiségi politikájukat. Így az asszimilálódó zsidóság a teljes egyéni és kollektív jogbiztonságért és egyenlőségért cserébe vállalt szövetség nevében a magyar imperializmusnak egyszersmind támogatója és túsza lett. E téren az alapvető történelmi opció már 1848-ban megtörtént, amikor kiderült, hogy a nacionalista hatalmi elit a zsidóságon és a németség (valamint ekkor még a szlovákok) jelentős részén kívül a nemzeti kisebbségek nagy részére nem számíthat a Monarchia elleni harcában, hiszen a Habsburgok a hatalmi egyensúly megőrzését a magyarság ellenében legfőképp a szerbek, horvátok, románok, szászok stb. támogatásával kísérlik meg (méghozzá 1849-ben eredményesen). Ebben az 1918-ig fennálló helyzetben nyert az asszimilációs szerződés első cikkelye a magyar államrend szempontjából stratégiai jelentőséget. Nem véletlen, hogy a hivatalos támogatást élvező antiszemitizmus csak a világháború után bontott zászlót Magyarországon, amikor a trianoni határok között lényegében egynemzetiségűvé vált országban a zsidóság politikai támogatására az új elit már nem szorult rá" – mondja Karády, és összefoglalja az „asszimilációs társadalmi szerződés" másik, gazdasági cikkelyének lényegét is. Ez a modernizáció feladatainak elvégzésénél megvalósítandó munkamegosztásra vonatkozott, s lényege az volt, hogy a zsidó polgárság a városi-kapitalista, polgári szektorokban általában erős, helyenként uralkodó pozíciót kapott, ám az állami szektorban lényegesen gyengébb esélyekkel indulhatott, ha indulhatott egyáltalán, például a közigazgatásban vagy a hadseregben elérhető pozíciókért. Karády Viktor figyelemre méltó megállapítása, hogy az asszimilációs társadalmi szerződést nemcsak a zsidóságnak ajánlották fel – az ország kisebbségei előtt azonos lehetőség állt, ám a németség egyes csoportjainak kivételével kifejezetten ellenségesen vagy sokkal kevésbé kedvezően feleltek az ajánlatra. . .

Az asszimiláció ellentmondásai

Ennek az „asszimilációs társadalmi szerződésnek" fölöttébb ellentmondásos ügyét segít megérteni a téma egyik legkiválóbb 1945 utáni elemzése, Bibó Istváné. Bibó István alapvető megállapításokat kimondó műve leszögezi, hogy a zsidókat környező társadalomnak azok a fejlődési zavarai, amelyek különösen Közép-Európában, az antiszemitizmus kialakulásában olyan súlyos szerepet játszottak, döntően hatottak abban az irányban is, hogy egy nem őszinte, ellentmondó közösségi álláspont és társadalmi gyakorlat alakult ki az asszimiláció kérdésében is.

„De talán egy közép- és kelet-európai országban sem volt az asszimiláló közösség belső világa oly összhangtalan s a zsidó asszimiláció ügye annyi hazugsággal és ellentmondással megterhelve, mint éppen Magyarországon. Mondhatnánk úgy is, hogy a magyar társadalom kezdettől fogva tisztességtelen, nem becsületes feltételek mellett asszimilált vagy ígért asszimilációs lehetőséget: egyaránt becsapta önmagát és az asszimiláltakat. Becsapta önmagát, mert az egész zsidó asszimiláció ügyét beállította a 19. századi magyar politika nagy illúziójának, az egész történelmi Magyarország nyelvi megmagyarosodásának vágyképébe" – írja Bibó, hangoztatva, hogy így lett az asszimiláció valóságos társadalmi folyamat helyett a csupán nyelvi különállás figyelt és fontosnak minősített feladása. Ez váltotta ki a milleneumi magyar társadalom túlzott ünneplését, mindenekelőtt a valóban folyó német és zsidó városi asszimilációét, amely azt a hiú reményt erősítette, hogy az egész ország megmagyarosodása egy évtizedekben mérhető-remélhető folyamat. Pedig a nemzetiségi paraszttömegek nyelvi asszimilációja reménytelen és kilátástalan volt – márpedig a nemzetiségek területi elhelyezkedése miatt éppen ez döntően érintette a történelmi Magyarország megmaradásának lehetőségét. Bibó hangsúlyozza, hogy az amúgy is asszimilációra hajlamos városi németség és zsidóság nagy jelentőségű, dicséretre és elismerésre érdemes erkölcsi és nemzeti cselekedetnek tekintette az asszimilációt. „Ezért lett a magyarországi városi németség és zsidóság programszerűen asszimilánssá, azokban a tömegekben is, melyek valójában az asszimilációnak igencsak a legelején voltak; ezért lett az asszimiláció a maga valóságos folyamatától teljesen függetlenül oly mértékben egyetlen lehetsége és kötelező programja mindenféle hitbuzgalmi, társadalmi, kulturális és egyéb szervezeteiknek, ahogyan másutt sehol sem. Ezért emlegették a nagynémetek oly ingerülten Magyarországot a németség temetőjeként, s ezért tartották a cionisták a magyar zsidókat a világ legcsökönyösebb és legjavíthatatlanabb asszimilánsainak" – írja Bibó István.

Pontos kép Bibóé, aki tanulmányában úgy ábrázolja múlt századvégi társadalmunkat, ahogy abban az alsó osztályok, mindenekelőtt a magyar parasztság, megrekedtek a feudális-arisztokratikus keretek között, ám a magyaror-

szági németség és zsidóság „a maga belső világában egy feudális elemektől mentes, lényegében polgári társadalmat alkotott". Bibó István szerint az ellentmondásos paktum, „amelyet a nemzeti társadalom és zsidó asszimiláció eredendően hamis feltételek között kötött" az első világháború és forradalmak után végleg felbomlott. A zsidóság hivatalos vezetői ugyan a régi paktum alapján álltak, a zsidó magyarok tömegei azonban mind gyakrabban és mind fájdalmasabban élték meg a „kiközösítettségnek és kizártságnak egészen nyílt és durva élményeit." Bibó így folytatja: „Az asszimiláció magyarországi feltételeinek a hazug és tisztességtelen voltát végső élességében vetíti elénk a zsidó tragédia egyik groteszken ellentmondó utolsó momentuma: az, hogy az 1941-es magyar népszámláláskor, mikor Magyarországon a zsidók már nemcsak megkülönböztetéseknek, megaláztatásoknak, de különösen a visszacsatolt területeken a szó szoros értelmében vett üldözéseknek és életveszélynek is ki voltak téve, a magyar kormányzat arra buzdította a nagyobbrészt zsidó öntudatú, sőt tekintélyes részben jiddisül beszélő kárpátaljai zsidóságot, hogy a kárpátaljai magyar arányszám megjavítása érdekében vallja magát magyar anyanyelvűnek és magyar nemzetiségűnek; s rá három esztendővel, az előzőtől alig különböző magyar végrehajtó hatalom ugyanezeket, akik a népszámláláskor jók voltak magyaroknak, ellenállás nélkül adta át az utolsó csecsemőig a tömeggyilkolás hitlerista apparátusának."

A zsidók száma Magyarországon az Osztrák–Magyar Monarchia hivatalos statisztikái, Kovács Lajos 1922-es, a „zsidók térfoglalását" tárgyaló könyve és más források szerint is 1857-ben 413 000, az 1890-es jól feldolgozott magyar népszámlálás szerint egy évtizeddel a századforduló előtt 707 000, 1910-ben, húsz évvel később pedig 932 000. A zsidóság tényleges szaporodása rendkívül magas, évi 1,45–1,8 százalék volt; ehhez jött még az 1880-as évtizedig tartó, a monarchia északkeleti területéről, Galíciából történő bevándorlás. Ám az 1890-ben összeírott 707 000 zsidóból már 63,8 százalék vallotta magát magyar anyanyelvűnek, a többiek különböző nemzetiségűnek, elsősorban németnek tekintették magukat. A magyar anyanyelvű zsidók aránya 1910-ben már 77 százalék volt; ekkor felgyorsult az asszimiláció. Csak elenyésző kisebbség tartotta anyanyelvének a jiddist, esetleg a németet. Visszatérve az 1890-es népszámláláshoz: ekkor a lakosság 4,7 százaléka volt izraelita vallású. Legtöbben az északkeleti vármegyékben éltek: Máramarosban 16,8; Beregben 13,6; Ungban 11,5 százalék az arány, Pest és Zemplén megyében 11 százalék. A városokban arányuk Nagyváradon a legmagasabb, 26,2 százalék, Budapesten 21, Szatmárnémetiben 16,5, Komáromban 14,7, Székesfehérvárott, Győrött, Baján 10–11 százalék.

A zsidók többsége ekkor kereskedelemmel foglalkozott: az ország e rétegének csaknem fele zsidó. (Ahol volt más kereskedőréteg, szász vagy szerb, ott zsidó kereskedő fölöttébb nehezen élt meg.) A statisztika persze „kereskedelemmel foglalkozónak" tekinti a nagykereskedőt, csakúgy, mint a többséget jelentő házalót, az ügynököt, a kereskedősegédet, kis szatócsot.

Az ipari munkások 10,47 százaléka volt ekkor zsidó, az állami tisztviselők 3,3, a vármegyei tisztviselők 2, és a városi tisztviselők 3,7, a községi és körjegyzők 1,8, a segédjegyzők 4,2, a bíráknak és ügyészeknek 4,4, az ügyvédeknek 21,8, az ügyvédsegédeknek 36,5, az elemi iskolai tanítóknak 8,2, a „felső nép-, polgári- és felsőbb leányiskolai tanítóknak és tanároknak" 8,4, a középiskolai tanároknak 3,4, a szerkesztőknek és hírlapíróknak 39,1 százaléka volt zsidó, az orvosoknál az arány megközelítette az 50 százalékot.

A kiegyezés után az iparosodó Magyarországon a magyar zsidóknak jelentős szerepe volt a kapitalizálódásban. Kereskedést, ipart a magyar társadalom hagyományos értékrendszere németek, zsidók, szerbek, görögök, örmények számára látott csak elfogadhatónak.

„A divatos felfogások szerint a tisztességes mesterember nem úr, de úr az éhező hivatalnok, kolduló literátus vagy a per és munka nélküli ügyvéd" – írta Trefort Ágoston kultuszminiszter és hozzátette, hogy előbb „erkölcseinkben és szokásainkban kell átalakulnunk, ha közgazdaságilag akarunk átalakulni".

Ebben az átalakulásban, a tőkés viszonyok kialakításában és fejlesztésében jelentős szerepet kapott „fönt", a társadalom csúcsán álló osztályok tagjaként a magyar zsidók 1,37 százalékát jelentő tőkés-járadékos réteg, „lent", mint a proletariátus része vagy a középrétegekhez tartozó személyként a munkások, kisiparosok, polgárok többszázezres tömege.

Kovács Alajos, a statisztikai hivatal jobboldali, antiszemita elnöke két könyvet is írt a magyar zsidókról. Az elsőt még 1922-ben, a másodikat 1938-ban – ez utóbbit mintegy a zsidótörvények indoklásául szolgáló adathalmazként.

Az első Kovács-könyv érdekes és fontos adatsora szerint 1910-ben az önálló iparosok 12,5, a kereskedők 54, a hitelintézeti alkalmazottak 43, az értelmiségiek és tisztviselők 20 százaléka került ki a lakosság 5 százalékát kitevő zsidóságból.

Hanák Péter „*A lezáratlan per*" című tanulmányában állapítja meg. „Ha... a statisztikai keresztmetszet egymásmelletiségét felbontjuk s a történeti fejlődés rendjébe sorakoztatjuk, akkor plasztikusabban előtűnik a zsidóság gazdasági-társadalmi elhelyezkedése és a kapitalizmus szerkezeti felépülése közti megfelelés.

A zsidók ugyanis elsősorban a helyi és a regionális felvásárló kereskedelemben helyezkedtek el, jórészt ők szervezték meg az áruszállítást, ők finanszírozták a mezőgazdaság modernizálását, utóbb a vasúthálózat kiépítését, a bank- és bizományi üzletet. Mint értelmiségiek, a polgárosodás szükségleteinek megfelelő üzleti, technikai ágazatokban és szolgáltatási pályákon helyezkedtek el. Zsidó munkásokat többnyire a magas szakképzettséget és kézügyességet igénylő szakmákban (nyomdászat, gépipar, szabóság, ötvösipar) találunk.

Tekintsük csak át a foglalkozási megoszlás történeti vázát: felvásárló kereskedelem (terménykereskedelem)–hitelszervezet–közlekedés–szállítás–mű-

szaki pályák–szakértelmiség: mi más ez, mint a modern iparosodást megalapozó infrastruktúra szerves kiépülése? Ennek ugyancsak organikus betetőzése volt a zsidó burzsoázia és szakértelmiség kezdeményező szerepe és nagy befolyása a századforduló nagybankjaiban, tőkés nagyiparában és kereskedelmi hálózatában, sajtójában és munkásmozgalmában" – írja Hanák Péter, és később megállapítja, hogy „a liberális emancipáció korának zsidósága – amelynek jó része ekkorra már a kettős kötődés, a kettős kultúra szakaszába jutott – nem tehetett mást, mint hogy a kornak, a helynek, az érdekeinek és vonzalmainak megfelelő nemzeti identitást választott".

1914-ig, az első világháború kitöréséig a magyar zsidóság lényegében már – elhanyagolhatóan kis rétegtől eltekintve – asszimilálódott; magyarnak vallotta és érezte magát, s mint minden osztálytársadalomban, itt is jelen volt minden osztályban, úgy és annyira, amennyire a magyar társadalom befogadta, életlehetőséget biztosított számára. (Nem volt, illetve csak nagyon kevés volt a paraszt, aránytalanul nagyobb volt a kiskereskedő-kisiparos réteg, mint a lakosság más csoportjaiban, viszonylag magas volt a zsidók aránya egyes alkalmazotti és értelmiségi pályákon.)

Kovács Alajos 1938-as könyve jórészt az 1930-as népszámlálás eredményeiből indul ki, de felhasznál későbbi statisztikai felvételekből származó adatokat is.

Megállapítja mindenekelőtt, hogy 1920-tól 1930-ig „a zsidóság száma 473 355-ről 444 567-re, vagy 28 788 lélekkel megfogyatkozott, holott az összes népesség ez alatt az idő alatt 698 117 főnyi szaporodást ért el... A zsidóság természetes szaporodása (a születések többlete a halálozások fölött) a két népszámlálás között mindössze 2 256 lélek volt, ami csupán 0,5 százalékot jelent."

Miután megállapítja, hogy egy évtized alatt 28 400 zsidó kivándorolt Magyarországról, Kovács Alajos leszögezi: „1930-ban már a 6 évesnél fiatalabb gyermekeknek csak 2,9 százaléka zsidó... A zsidóság számbeli sorsa tehát meg van pecsételve. Ha születési aránya nem romlana tovább, ami nem valószínű, mert a folyamat nagyon következetesen halad előre, akkor is a népességben elfoglalt aránya másfél-két nemzedék (40, 50 év) múlva a mai aránynak felére fog esni."

Kovács Alajos 1938-as foglalkozási statisztikája szerint „a zsidóság zöme... a kereskedelem és hitel csoportjában helyezkedik el, ahol 40 százalékot képvisel. Ez az arányszám tehát rendkívül eltér népességi arányától, de jóval fölötte áll az egyéb foglalkozási csoportokban mutatkozó arányának is. A következő foglalkozási csoport, amelyben magas aránnyal szerepelnek, a nyugdíjasok, háztulajdonosok, tőkepénzesek stb. csoportja, ahol 9,1 százalékot érnek el... A közszolgálat és szabadfoglalkozások csoportjában, amely az értelmiségnek a legnagyobb részét magában foglalja, a zsidóság most 8,9 százalékot foglal el 17 354 fővel... A következő csoport, amelyben a zsidóság aránya még mindig elég magas, az ipar csoportja, ahol 8,3 százalékot képviselnek..."

A zsidótörvények indoklásához készült második Kovács-könyv elmondja, hogy az őstermelésnél a nagybirtokosok közül 9,7, a 200 holdon felüli középbirtokosok közül 15,4, az 1000 holdon felüli bérlők között 42,0, a 200–1000 holdas bérlők között 38,4, a 100–200 holdas bérlők között 13 százalék volt zsidó. Közli, hogy az iparban az önállók között 11,0, a tisztviselők között 33,4, az „egyéb segédszemélyzet", azaz „a munkások körében 5,6 százalék zsidó".

„A kereskedelem és hitel egyesített csoportjában a segédszemélyzet soraiban a zsidóság 29,1 százalékkal szerepel, az önállók közt 45,6, a tisztviselők közt ellenben 47,6 százalékkal. . . A közszolgálat és az értelmiségi szabadfoglalkozások csoportjában igen magas a zsidók aránya az önállók (ügyvédek, orvosok, mérnökök stb.) között: 34,2 százalék. A tisztviselők között már csak 7,4 (még mindig jóval magasabb, mint az országos arány!), az altisztek és szolgák között 3,1 százalék a zsidó. . ." – írja Kovács Alajos.

Az 1938-as Kovács-könyv aztán egy akkor szokásos hármas tagozású táblázat szerint ad képet az ország akkori lakosságának 5,1 százalékát jelentő zsidó lakosság társadalmi csoportok szerinti megoszlásáról: eszerint a magyar zsidók 43,1 százalékát számítja a polgársághoz, 25,1 százalékát az értelmiséghez és 31,8 százalékát a munkássághoz.

Kovács Alajos kommentárja: „A zsidóság társadalmi megoszlása eszerint nagyon szépen kiegyensúlyozott, mert a három fő réteg között nem feltűnő nagyok a különbségek, a legalacsonyabb szociális réteg, a munkásság pedig még egyharmadát sem teszi a zsidóságnak. Kétségtelen azonban, hogy az utolsó évtizedben a zsidóságnak ez a harmonikus társadalmi tagozódása kis mértékben megromlott, mert a munkásság aránya kissé növekedett. De még így is hasonlíthatatlanul kedvezőbb a keresztény lakosság szociális tagozódásánál, mert az utóbbiaknál a legszegényebb és legműveletlenebb társadalmi réteg, a munkásság a tíz év alatt beállott különös javulás ellenére még mindig 50,6 százalékot képvisel."

Ez tehát a Horthy-korszak legtekintélyesebb jobboldali statisztikusának helyzetábrázolása, amely nem vesz tudomást arról, hogy a magyar zsidók kilenctized része éppúgy igen alacsony életszínvonalat érhetett csak el, mint az ország lakosságának túlnyomó többsége; a zsidó nincstelenek száma 0,7 százalékkal még felül is múlta az 5,1 százalékos országos arányszámukat.

Az a tény, hogy a nagybirtok és a nagytőke urainak sorában élő zsidók vagyona és jövedelme kimagaslóan nagy volt, csak úgy értelmezhető helyesen, ha tudomásul vesszük: a keresztény vallású Dreherek, Heinrichek és Esterházyak a zsidó vallású Goldbergerek, Chroninok és Mauthnerek társaságában éltek együtt a tőkés társadalmi és gazdasági rendszer napos oldalán; az osztálytársadalmak törvényszerűségei szerint egyformán zsákmányolva ki a különböző vallásfelekezetekhez tartozó dolgozó milliókat.

Nincs pontos adat arról, hogy az egymást követő zsidótörvények, azok végrehajtási utasításai, nyílt vagy bizalmas miniszteri vagy főispáni rendeletek hány magyar zsidó családfő kezéből ütötték ki a kenyeret az 1938-cal kezdő-

dő időben. De tudjuk az akkori úgynevezett kereskedelmi és iparkamarák, valamint a zsidótörvények végrehajtásának ellenőrzésére alakított „Értelmiségi Kormánybiztosság" különböző jelentéseiből, hogy az első zsidótörvény után 16 000 értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidót bocsátottak el állásából, a második zsidótörvény intézkedései alapján 1940. december 31-ig 50 772, 1941. június 31-ig újabb 8 678 zsidó foglalkoztatottat bocsátottak el állásából.

Ez a szám természetesen nem az érintettek teljes száma, hiszen a keresőképtelen családtagokat, gyermekeket is tekintetbe kell venni. Lévai Jenő, a kérdés egyik legkiválóbb ismerője szerint 1942. december 31-ig az ország zsidó lakosságának jóval több mint egyharmadát, 221 896 családfőt és eltartottat sújtottak az úgynevezett „korlátozó intézkedések"; ennyi volt az elbocsátottak és családtagjaik száma. Hozzájuk kell még számítani a bevont gabonakereskedői iparigazolványok, italmérési engedélyek, közszolgai (hordári) és újságárusi (rikkancsi) engedélyek volt tulajdonosainak és családtagjaiknak ugyancsak nem jelentéktelen tömegét.

Az 1944 márciusában az akkor érvényben lévő törvények és rendeletek szerint 800 000–1 000 000 „zsidónak tekintendő" személy mintegy 240 000–250 000 családot jelent. Ebből mintegy 10 000 család birtokában volt számottevő vagyon – szakértők ezt 5–6 milliárd pengőre becsülték (ez azonban az 1942: XV. tc. végrehajtása után, amikor forgalomba nem hozható kötvényekkel történt kártalanítással igénybe vették a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanait, legalább felére csökkent) –, mintegy 30 000 család volt tehetősnek mondható, kezükben 1,5 milliárd értékű vagyon volt. A többség, több mint 200 000 család, 700 000–900 000 személy teljesen vagyontalan, jórészt minden kereset nélküli volt. (Csak 1940-ben és csak Budapesten 17 000 személy részesült egyházi, vagyis zsidó hitközségi szervek részéről népkonyhai ingyenebédben, tejakcióban, ruhasegélyben, fűtőanyagsegélyben. A szám évről évre gyorsan nőtt.)

Családtörténet három kötetben

Beszélni kell itt egy olyan kérdésről is, amelynek megbízható adatanyaga nincs, amelyről azonban mégis sokat beszéltek különösen a századforduló óta a zsidókérdéssel foglalkozó írásokban, vitákban. Milyen mértékű volt a vegyesházasság zsidók és nemzsidók között; milyen rétegekben, osztályokban történt legtöbb ilyen vegyesházasság – erről csak általában beszéltek, számok még becslésben sem fordulnak elő.

Amikor a harmincas évek végén megjelent Kempelen Béla heraldikus-családtörténész háromkötetes munkája, a *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok*, a szerző kénytelen volt a következő figyelmeztetést közölni: „Felmerült kétségek eloszlatása végett közlöm munkám olvasóival, hogy csak az egyes címek alatt ismertetett családok kétségtelenül zsidó vagy zsidó eredetű családok. A velük házassági kapcsolatban álló családok keresztény vagy zsidó származása vagy kitűnik a közlemény szövegéből, vagy közismert keresztény származásuk folytán ennek a körülménynek külön felemlítése felesleges. Lehetnek ugyan esetek, amelyek egyes családok hovatartozósága tekintetében esetleg kételyeket hagynak fenn, minthogy azonban a beházasodott családok vallását illetően nem minden esetben állnak adatok rendelkezésemre, ennek feltüntetését, valamint zsidó családok áttérését is ebből az okból mellőznöm kell."

Nagyon természetes, hogy Kempelen, az egykori főispáni titkár, majd újságíró, később társadalombiztosítási intézeti tisztviselő, nem a szegény, névtelen, a mindennapok kenyérgondjaival küzdő családok történetét kívánta megírni, hanem arra törekedett, hogy az uralkodó osztályokhoz tartozó, valamilyen okból (gazdasági vagy szellemi téren kimagasló család, egy-egy vidék életében szerepet játszó család) általánosan ismert családok adatait gyűjtse össze.

Így is éppen elég kellemetlenséget okozott ez a családtörténeti mű, amelyből például megtudhatta az olvasó, hogy Viola Magda, az előbb Feigelstock, majd névmagyarosítás után Viola Miksa újságíró lánya gróf Bethlen Andrásnak, Bethlen István volt miniszterelnök és Bethlen Margit írónő fiának felesége; hogy Sváb Károly egykori honvédhadnagy, később főrendiházi tag, 1902-ben gavosdiai előnévvel magyar nemes családjának egyik leánytagja, Sváb Mária mint a szécsényi Baghy Imre felesége, anyja annak a Baghy Bélának, aki egerfarmosi és sztregovai Kandó Irént vette feleségül. Megtudhatta, hogy Ányos Laci és Sas Náci a magyar nótaszerzés két ismert alakja testvér; nevük eredetileg Adler volt.

„Ballagi Mór református teológus és nyelvész. . . 1843. május 18-án áttért és belépett az uniált protestáns egyházba. Teológiát hallgatott Tübingában, ahonnét hazajövet a szarvasi evangélikus líceumban tanár lett. . . felesége kis-

rákói és királylehotai Lehoczky Ida egy ősrégi magyar nemesi család tagja volt. Házasságukból négy gyermek származott" – írja Kempelen.
Akadt helyreigazítás is. A harmadik kötetből: „Az I. kötet 19. oldalán a Gajáry család kapcsán említést tettem Töreky Iványról. Minthogy ebből többen azt a téves következtetést vonták le, hogy a Töreky család is zsidó származású, félreértések elkerülése végett megállapítom, hogy a család régi Zala megyei nemesi család és hogy Töreky Iványnak a Gajáry családdal vérségi kapcsolata nincs."
A Kempelen-könyv második kötetében terjedelmes részt találunk az 1911-ben Madarasy-Beck kettősnévvel bárói rangot kapott madarasi Beckekről (bankigazgatók és kúriai bírók); a harmadik kötetben kiegészítés lelhető: „Dr. Beck Lajos országgyűlési képviselő lánya gyergyószentmiklósi Kövér Istvánhoz ment nőül."
Még a legrégibb magyar család, az állítólag a honfoglalókig visszavezethető Szemere „de genere Huba" családnak is volt zsidó része: 1927-ben Szemere Gáspár István fia Abaújkéren feleségül vette a volt kassai zsidó ügyvéd, akkor már Abaúj megyei földbirtokos dr. Halmos Károly leányát, Irént. . .
Jellemzésképpen, hogy a Kempelen-könyv számára kik a legérdekesebbek, olvassuk el a harmadik kötet 62. oldalának egy cikkét: „Egyike a főváros legnagyobb adófizetőinek, tehát leggazdagabb vagy legalábbis legnagyobb keresetű egyénekének Schiffer Miksa mérnök, földbirtokos. Egyike az ország legnagyobb vállalkozóinak. A Grünwald Testvérek és Schiffer cég épít házakat, vasutakat, és vállalkozásai az összes építési lehetőségekre kiterjednek. Schiffer Miksa vasúti mérnök volt, de később önállósította magát. Egyike az igazi pénzoligarcháknak. Áttért és katolikus lett. Felesége Grünwald Sarolta (1872–1936) szintén áttért, úgyszintén ma már katolikusok lányai is, akik közül Katalin (1907) férje mollbergi Wimpffen Ferenc gróf; Piroskát báró Podmaniczky Attila országgyűlési képviselő vette nőül; harmadik nővérük Andaházy-Kasnya Béla (1883) festőművész, országgyűlési képviselőnek felesége (elváltak); a negyedik leány pedig Terbócz Imre ugyancsak országgyűlési képviselő felesége. Wimpffen Ferenc gróf és Schiffer Katalin gyermekei: Wimpffen Siegfried gróf (1928), Wimpffen Bernadette grófnő (1930), Wimpffen Johanna grófnő (1936), Wimpffen Friderika grófnő (1938)."
Pénzoligarcha, báró, képviselő, gróf: itt az urak által befogadott gazdag zsidókról van szó – a falusi kisiparos, a kistisztviselő, a pest környéki munkás, a vidéki orvos nem szerepel Kempelen adattárában, pedig a múlt század végétől már évente sok ezer vegyesházasság, sok-sok ezer vallásváltoztatás történt, és a Hitler-korszakban létrejött zsidótörvények sok ezer család számára hozták azt a meghökkentő felismerést: a múlt században vagy a század elején a család még zsidó volt vagy zsidó tagja is volt, tehát a súlyos megkülönböztetést jelentő, később már szinte kimondatlan, de végrehajtható halálos ítéletet jelentő paragrafusok rájuk is vonatkoznak.
A nyilas világban aztán ezeknek a soha fel nem tárt, jórészt ismeretlen családtörténeti kérdéseknek nem egyszer tragikus befejezést adott egy feljelentés

utáni „kihallgatás" egy nyilasházban. Akadt torz tévedés is. Már rég nyugatra menekült Budapestről a Vitézi Szék törzskapitánya, már a Csornához közeli Barbacs községben volt egy íróasztal a hivatala, amikor 1945. március 14-én átírt a budapesti Vitézi Széknek – ez akkor Potyondon volt – és 369 Biz.III.1945. szám alatt értesítette, hogy „néhai leveldi Kozma Miklós nevét és felavatott Sándor nevű várományosát származási okok miatt törölte a Vitézi Rend tagjai sorából". Azaz: leveldi Kozma Miklós, az 1919-es ellenforradalom egyik főszereplője, Horthy egyik bizalmi embere, volt belügyminiszter, volt kárpátaljai kormánybiztos, az 1941-es deportálások szervezője, zsidó származású. . . Kozma Miklós édesanyja özvegyként (az elhunyt férj Lázár László királyi alügyész volt, akinek régi magyar nemességét még 1899-ben, halála évében igazolta az akkori belügyminiszter) úgy lett három gyermekével leveldi Kozma Ferenc tábornok felesége, hogy Kozma Ferenc – akit költőként Bárd Miklós néven tart számon az irodalomtörténet – azonnal örökbe fogadta az akkor ötesztendős Miklóst, két testvérével együtt, mégpedig „eredeti nemességük épségben tartása mellett". Sem Lázár László, sem Kozma Ferenc, sem az édesanya családjában nem volt zsidó. De, mert valakinek ellentéte volt a család valamelyik tagjával, 1944 végén elegendő volt a vitézek szervezetéhez fordulni a nyilasok szemében legsúlyosabb dologgal, „származási hibával" gyanúsítani meg Horthy legbensőbb környezetének egykori tagját. . .

Egy dunántúli falu

Túl számokon és a Kempelen-féle családtörténeti könyvön kívül, (Kempelen az egyik legjobb ilyen jellegű munka *A nemesség*, 1907 és folytatása, a *Magyar nemesi almanach*, 1910, majd a *Magyar nemes családok I–IX. 1911–1932* szerzője) ismerni kell a zsidó magyaroknak például a falusi világban elfoglalt helyzetét. 1982–83-ban, amikor az American Council of Learned Societies és a Magyar Tudományos Akadémia folklór-kultúrantropológiai vegyesbizottsága által közösen választott témát kutatva 14 hónapig Magyarországon dolgozott Sozan Mihály külföldön élő magyar szociológus, a többi között feldolgozta egy Fejér megyei község, Aba zsidóinak történetét is. Sozan azt állítja, hogy a zsidó téma „még mindig kényes kérdés Magyarországon – és így folytatja – . . . csak a legritkább esetben esik szó nyílt fórumon a zsidóság múltjáról, jelenéről. Nem véletlen tehát, hogy egy parányi kivételtől eltekintve az általam vizsgált falusi fiatalság meg van győződve, hogy ma már nem élnek zsidók Magyarországon. Az ifjúság tudatában a zsidóság valami egzotikus népelem, amely nagyon régen, ismeretlen okokból kipusztult. Igen kevés az a fiatal, aki szüleitől hallott róla. Annak ellenére, hogy a zsidók meghurcolásának ténye az idősebb generáció tudatában még jelen van, ez a 18–24 évesek számára semmit nem jelent. . .”

Sozan szerint érdemes lenne végigkövetni a falusi zsidóság magyarországi fejlődését, térhódítását, mert, ahogy megfogalmazza, „a zsidóság hosszú időn át a legtöbb magyar faluban kulcsfontosságú szerepet töltött be. Zsidókézben volt a falusi kereskedelem zöme, az ital- és húskimérés és – kissé meglepő módon – a kézművesség is.”

Az általa elsősorban vizsgált falunak, Abának 1944-ben 84 zsidó lakosa volt. A múlt, a törökdúlás megsemmisítette a valószínűleg a 12. századból származó települést, csak a 17. században épült újjá. Gazdag faluvá fejlődött, és Sozan szerint szükséges volt a magyar parasztság számára nem szívesen űzött foglalkozások – így a kereskedelem – betöltésére specialistákat hívni. A földesúr, esetleg az egész falu adott engedélyt a zsidók letelepedésére. Egyes jelek szerint az első zsidók Morvaországból érkeztek. Az első hivatalos adat a II. József idején zajlott népszámlálás irataiból való, megemlít egy háromtagú zsidó családot, egy férfit és két nőt. Ekkor még „a környező falukhoz képest az abai zsidó lakosság elenyésző. . . az 1848-as népszámlálás szerint nemcsak Abán, de megyeszerte az 1700-as évekhez képest meghúszszorozódott a zsidóság lélekszáma”.

1848-ban 32 család, 112 főnyi zsidó közösség élt Abán. „Minden tizedik lakos zsidó volt, de korántsem alkottak homogén népcsoportot. Foglalkozásuk sokfélesége erős társadalmi rétegezettséget árul el. Van köztük 13 kereskedő, 2 haszonbérlő, 3 szabó, 3 kalmár, 7 portékás, 1 pék, 1 rongyszedő, 1 koldus

. . . A századfordulóra a falusi zsidóság demográfiájában visszaesés mutatkozik országszerte. Az abaiak lélekszáma 84-re csökkent, ami az egyre fokozódó kivándorlással és a városokba való letelepedéssel magyarázható. Ezt a létszámot a deportálásig megtartotta." (A nyolcvannégy lélekből mintegy harminc – a férfiak – 1944-ben a munkaszolgálatos századok valamelyikében szolgált.)

A müncheni Új Látóhatár című folyóirat 1984. márciusi számában megjelent Sozan-tanulmány élénk, érdekes képet rajzol az abai zsidó magyarok két világháború közötti életéről. A következő néhány részletből általánosítások is következhetnének; legfeljebb annyit kell megjegyezni, hogy a református többségű Aba helyzete sokkal inkább hasonlított a tiszántúli (elsősorban Hajdú és Szabolcs megyei) helyzetre a zsidók foglalkozási megoszlását, társadalmi beilleszkedését illetően, mint a dunántúli, inkább katolikus vidékeken kialakultra.

„Alapvető tételünk lehet a magyar zsidókérdés egyik legkiválóbb szakértőjének, Bibó Istvánnak az a gondolata, hogy e népesség ily mérvű szerephez jutásához nemcsak toleráns törvények szükségesek, hanem a befogadó lakosság társadalmi-tudati átalakulása is. Úgyszintén szükséges volt magát a zsidóságnak is nagymérvű asszimilálódásnak alávetnie ahhoz, hogy ilyen sikereket elérhessen. Nagy szerepet vállalt abban, hogy a falusi lakosság magatartását javára fordítsa. Mindez valóra vált az általam vizsgált községekben is, mégpedig úgy, hogy a zsidóság asszimilálódása ellenére megőrizte a maga vallási, kulturális, társadalmi jellegét. Bibó szerint a magyar társadalom sokkal inkább a sallangjával és külsőségeivel asszimilált, mintsem az egész közösségi, erkölcsi, szellemi magatartásával és életformájával. Bibó azonban a teljes magyarságról és a teljes magyar zsidóságról szólt, nem említette külön a vidéki zsidókat. Véleményem szerint a falusi zsidóság az apokalipszis előtti évtizedekben jóval túllépett a »sallangok« és »külsőségek« határán. De éppúgy, mint az egész magyar társadalom, maga is megosztottan, ellentétekben, válságban élt, egyfajta erőltetett és az ortodoxia törvényei szempontjából torzult élete volt. De az is igaz, hogy megpróbált közeledni az általa elképzelt magyar össztársadalmi értékrend felé, és igyekezett kialakítani magyar identitását. Ez azonban azért nem válhatott valóra, mert maga a magyar társadalom identitása is válságban volt. A legfontosabb vallási rítusokhoz és a vallásendogámiához ragaszkodva próbálkozott a keresztény kultúrának részese lenni, ami azzal járt, hogy a nem zsidó lakossággal kapcsolatait elmélyítette. Sorsközösséget vállalt a falusiakkal, magát őslakosnak tartotta, és lenézte a »együtt-menteket«. Elvárta, hogy véleményét kikérjék a falu közös ügyeiről, és tanácsot adhasson egyéneknek is. A zsidó kereskedő, tanító, bérlő, mesterember a jobb tanácsadók közé sorolta magát, és az ilyen szolgáltatásait ingyen osztogatta. »Kundschaft« mindig akadt rá" – írja tanulmányában Sozan Mihály.

„. . . A két háború között az abai határon belül 25 zsidó család élt, ebből 9 család a mai Petőfi utcában, közel a gazdagabb parasztutcához. Ez volt tulaj-

donképpen a kereskedők, kisiparosok utcája. Itt van a katolikus templom is, amelynek közvetlen közelében az említett 9 családból 5 lakott. Ebben az időben a következő foglalkozású és nevű zsidó családok éltek Abán: földbirtokosok, bérlők: Baik Gyula, Deutsch Andor, Markovits Mór, Stern Imre, Szőke Jenő, Widmann Mór; vegyeskereskedők: Bruszt Árminné, Bruszt Kálmánné, Klein Mária, Kohn Pál, Kohn Regina, Tauszig Béla; fakereskedők: Klein Márkus, Liebnicher Imre, Weinfeld András; malomtulajdonos: Schwarz Sándor; állatkereskedő (kupec): Arnstein József; baromfikereskedő: Klein Izsákné, Kohn Aranka, Kohn Janka; szabó: Bruszt Ármin, Kohn Béla; postafőnök, pékmester, kereskedő: Braun Henrik; szobafestő: Grünberg Sámuel; orvos: Spitzer Vilmos.

A fenti 10 foglalkozásból adódó anyagi és társadalmi különbségek természetesen életformabeli eltéréseket eredményeztek. A leggazdagabb családok (Szőke, Deutsch, Hódos) a városi gazdag polgárság szintjén élt, míg például Arnstein József szegényparaszti szinten. Differenciáltságuk megmutatkozott világnézetükben, gyermekeik nevelésében és vallási konzervativizmusukban is A módosabb zsidó módosabb keresztény családdal, a szegényebb a szegényebbel tartott szorosabb érintkezést, némelyek szerint a zsidó iparos a keresztény iparossal barátkozott, a keresztény kereskedővel már nem. Közhasználatú volt a „Rikter, rektor, doktor, Dajcs" ropogós mondás (ugyanebben a sorrendben boltos, református tanító, orvos, földbérlő), ami abból származott, hogy négyüket gyakorta látták együtt kártyázni. . ."

„Az első világháborút követő korszakban az abai zsidóság már sokkal nagyobb gazdasági erőt képviselt, mint azelőtt. A zsidó földbérlők kezében volt több ezer hold föld. Köztük volt Baik Gyula, Deutsch Andor, Hódos Vilmos és Kalmár Henrik. Szőke Jenő a Zichy-féle 4000 holdas birtokot bérelte az 1930-as évektől, és a felsőszentiváni (ma bodakajtori) intézőházban lakott családjával. »Rendkívüli gazdálkodóképességével nagyon gyorsan fellendítette Szentiványt«, emlékszik vissza Gimesi Károly, akinek apja 888 holdon gazdálkodott a szomszédos pusztán. Szőke Jenő volt az első modern, kapitalistafelfogású birtokos Abán, aki felhagyott a hagyományos külterjes gazdálkodással. A mezőgazdaságot üzleti vállalkozásként fogta fel. Szakembereket alkalmazott, gépesített, és az uradalmi cselédséget emberibb bánásmódban részesítette. . .

Kalmár Henrik, az Angol–Magyar Bank igazgatója ugyanebben az időben 685 holdat bérelt Csihás Bélától. Ő is igyekezett üzleti alapokra helyezni a mezőgazdaságot. A cselédházakat renováltatta, a konvenciót felemelte és javított munkásai életkörülményein. Radikális változást nem tudtak létrehozni Abán a zsidó bérlők, mert a környező nagybirtokosok a liberális és üzleti szellemet különböző szanciókkal már csírájában elfojtották. . .

Kisebb szinten, de arányosan gyarapodott a falun belül élő zsidó kereskedő és kisiparos, aki most már arra is gondolt, hogy gyermekét értelmiségi pályára küldi, vagy számára üzletét kibővíti.

Fontos történelmi eseményre nem igen emlékszik az abai lakosság, esetleg arra az általános felháborodást keltő esetre, amikor Bruszt Kálmán szabómestert a fehérterroristák felakasztották a szentiváni erdőben. Bruszt kommün alatti szereplését nem sikerült pontosan felderítenem, némely »szemtanúk« szerint az abai »forrongásokat« ő kezdeményezte, mások szerint semmi köze nem volt a proletárdiktatúrához. Miután a tettet elkövető katonák felelősségre vonása elmaradt, a zsidóság számára nyilvánvaló lett a kormány fokozatos antiszemita politikája. Talán ennek a politikának hatása alatt keresztelkedett ki három abai nő. Szőke Jenő és családja még a Nyírségben, idejövetele előtt keresztelkedett ki. . .''

„. . . Az I. világháború után külső megjelenéséről az abai zsidót már nem lehetett megkülönböztetni a keresztény polgároktól. Városi ruhába öltözködtek (több férfi csizmát viselt), esetleg csak evés alatt tettek fel sábeszdeklit vagy kalapot. Az asszonyok már nem vágatták le hajukat, és nem hordtak sejtlit vagy parókát. Egyrészes ruhát viseltek, népviseletet egyáltalán nem. Abán a két háború között különben sem volt népviselet.

Háztartásuk és gazdaságuk eltért a parasztokétól, sőt a polgárokétól is. Legszembetűnőbb különbség a háznál volt tapasztalható, ami általában téglából állt, nagyobb volt, mint egy »jó paraszt« háza és az utcával párhuzamosan, nem merőlegesen helyezkedett el. Beosztása 2–3 szoba-konyha–kamrás volt, raktárhelyiségekkel. A szobákat cserépkályhával fűtötték, és fapadlózattal látták el. A kettő- vagy négyablakos homlokzaton volt a cégtábla, a tetőt pedig nem nád, hanem cserép vagy pala fedte. Portájukon istálló és természetesen disznóól nem volt, de tikól igen. Baromfiudvaruk mögött kisebb kert volt. A többlányos háztartásban tehenet is tartottak, de a kereskedő-háziasszony egymagában nem tudott még veteményes-kertet is gondozni. Többen tömtek libát, és majdnem mindegyik család tartott baromfit. Lova csak 3 családnak volt, a földbirtokosnak, bérlőknek parádés fogata is. Az utóbbiakat kivéve nem szorultak állattartásra vagy növénytermelésre, mert áruért, szolgáltatásokért megkaphatták az élelmiszerszükségletük zömét. Készpénz hiányában sok keresztény kapott árut a zsidó boltostól tojásért, lisztért, baromfiért, zöldségért és gyümölcsért. . .''

„. . . A zsidó–keresztény kapcsolatok egy-egy társadalmi rétegen belül, ha nem is korlátlanok, de sokrétűek voltak. Az idősebb generációk kártyadélutánokra, estékre összejártak, a gyerekek pedig társadalmi rétegtől függetlenül érintkezhettek. A gazdasági függőségen túlmenően mindkét csoport tisztelte a másikat. Ez alól kivételt alkottak a társadalom elégedetlen elemei, akik a zsidók rovására írták sikertelenségüket, és irigykedve nézték, hogy »fizikai munka nélkül is meg lehet élni«. Ezeket az idioszinkretikus jelenségeket leszámítva az abai zsidóság presztízse fokozatosan emelkedett a két háború között.

Az ilyen társadalmi konstellációban élő abai zsidók tanácstalanul álltak a harmincas évek zsidótörvényeivel szemben. Többen úgy vélték, hogy az antiszemita hullám csak a gazdag zsidók vagyonának megszerzésére irányul, így

a falusi kereskedő réteget bántalom nem érheti. Hideg zuhanyként hatott az 1944. májusi deportációs parancs, és amint már említettem, csak ideiglenes intézkedésnek vélték. A keresztény lakosság tehetetlenül és félelemmel nézte elhurcolásukat. Bújtatásra, fizikai megsegítésre nem volt alkalom. Egy bújtatási kísérlet esetét azonban talán érdemes megemlíteni, ugyanazokkal a szavakkal, amelyekkel Gyimesi Károly mesélte. »Szőke Jenő úri zsidó volt. Jellemző volt úri mivoltára, hogy amikor apámat iszonyatosan bosszantotta az, ami Imrédy alatt történt – a zsidók piszkálása –, azt mondta Szőke Jenőnek, hogy‚ha odajut a helyzet... tekintettel arra, hogy én magyar királyi hadnagy vagyok, hét év Szibéria van a hátam megett és hadifogság és e mellett abszolút árja vagyok, gyere vendégségbe hozzám'. Bár nem védte volna meg abszolút árjasága és tiszti mivolta, több kitüntetése meg minden istennyilája, meg hogy ősei részt vettek a szabadságharcban. Nem tudta volna megvédeni az ellen a piszokság ellen, ami akkor volt. De érdekes Szőke Jenőnek a távolbalátása, azt mondta, hogy ‚ha engem nem véd meg tisztaságom, akkor engem más, te se védjél meg'. Most jön benne az érdekes dolog. Szőke Jenő meg fia, a Jenci, aki barátom volt, rettentően bántotta, hogy őket ok nélkül üldözik, féltette iszonyatosan anyját meg az egész állapotjukat... a fiú egy fekete ménen lovalogva a szentiváni erdőben egy alsó faág kiszúrta szemét, felszúrta agyánál fogva és ott lógott a fán. Akkor Szőke Jenő elvesztette józanságát... és kinyitotta dohánypajtáit, mert mondanom sem kell, hogy a Nyírségből jött, és megtanulta a dohánytermelést. Amikor az állami monopólium volt, azt mondta kinyitva pajtáit, hogy ‚emberek, vigyenek dohányt'. Ezt egyszerűen onnan tudtam meg, hogy aznap nem volt cseléd. Dohányt hozni mentek. Ez olyan államellenes cselekedet volt, hogy rögtön csendőrök elfogták, és ő is egy krematóriumban vagy útközben halt meg.«

Mindehhez csak azt lehetne és kell hozzátenni, hogy Szőke Jenő, mint kikeresztelkedett katolikus hívő, tetemes összeggel járult hozzá a katolikus templom restaurálásához.

A helyzetképet még az is tükrözi, hogy a legkisebb tiltakozás, sőt érdeklődés azonnali retorziót jelentett azok számára, akik figyelemmel kísérték a zsidóüldözést. Az elégedetleneket azonnal a megyei hatóságokhoz idézték, így pl. azt az abait is, akit egy »Mire való ez?« megjegyzéséért kihallgatott a csendőrség.

A deportáltakat először a seregélyesi gyűjtőtáborba, majd a székesfehérvári-ba vitték, onnan pedig Auschwitzba. Pontos számukat nem tudtam felderíteni. Az abai katolikus pap szerint 52-en voltak. A transzport alatt és a haláltáborokban körülbelül negyvenen haltak meg. Tizenegyen túlélték a holocaustot. (Ezek voltak: Bíró Júlia, Bíró Pál, Bruszt József, Deutsch Zsuzsanna, Ernstein Sára, Grünberg Ibolya, Grünberg Rózsa, Kohn Mária, Kohn László, Spitzer Éva, Spitzer Magda. Ketten Izraelben, ketten az USA-ban telepedtek le.)

»Abára csak ketten tértünk vissza. Szomorú volt látni, ahogy széthordták hominkat, házainkba beköltöztek« – jegyezte meg B. J. Az adatközlő

1947-ben átvette az abai posta vezetését, és a faluban élt 72 éves koráig. Házának hátsó szobafalán halott édesanyja és testvéreinek képe. Édesanyja képétől pár araszra lóg az a feszület, amelyet B. J. 1932-ben kikeresztelkedésére kapott keresztapjától. A Szentföldről hozta, értékes darab. »Látja, mindenkinek megvan a maga keresztje.«"

Sozan végül így foglalja össze véleményét: „Én. . . a zsidó-, nem zsidó lakosság egymáshoz való viszonyát jónak minősíteném, azzal a fenntartással, hogy a kérdezettek őszinteségét tulajdonképpen sohasem mérhetjük le, és a 38 év vagy annál hosszabb idő elteltével sok mindent rózsásabbnak látunk, mint az valójában volt. Az sem lehetetlen, hogy a zsidók deportálásának szemtanúi ma egyfajta bűntudatból vagy sajnálatból beszélnek. Több adatközlőm könnyes szemmel és más érzelmi jeleket mutatva tudott csak a zsidókról beszélni."

Egy tiszántúli város

Debrecen területe már az írott történelem előtti időkben is lakott hely volt: valószínű, hogy a Ptolemaeus-térképen látható Rukkonion és Dokariaia városok valamelyike éppen a mai város helyén állt. A város ősi lakossága szláv lehetett – egyes etimológusok a szláv dobidzenu, dobrazenu, azaz jó hely, termékeny föld szavakból eredeztették nevét; akadnak, akik török szóból származtatják. A XII. és XIII. századból származó írásokban már mint fontos kereskedelmi központot emlegetik. Zsigmond király adta Debrecennek a szabad királyi városi rangot. A mohácsi vész utáni viszontagságos sorsában legjelentősebb védő-földesura Enyingi Török Bálint volt, aki a reformáció híveként, Méliusz Péter, Debrecen első püspöke idején oly erőssé tette az új hitet, hogy a városnak már nem is volt katolikus lakója. 1567-ben a debreceni zsinat a református egyház önálló, független szervezetéről határozott.

Ezt a várost, amely nem folyó mellett épült a szárazföldi utak kereszteződése tette fontos kereskedelmi gócponttá; érthető hát, hogy a város céhei, mindenekelőtt pedig a kereskedők sokáig őrizték a királyi város kiváltságát, nevezetesen azt, hogy állandó letelepülésre zsidónak nem adtak engedélyt. Debrecenben – akárcsak az örmény, szerb, bolgár kereskedők – a zsidók is csak a vásárokon jelenhettek meg. A XVIII. században Debrecen református kereskedői még harcban álltak a görög kereskedőkkel, ki is szorították őket a városból. (Akik megmaradtak, beolvadtak a város református magyarságába, csak néhány görög és örmény családnév – Csanak, Csobán, Sesztina, Verzár – őrizte sokáig emléküket.)

Jelentősebb számú zsidó vásári kereskedő az 1781-es debreceni téli vásáron vett részt először; ettől kezdve állandóan nő a számuk, és hamarosan engedélyt kapnak arra – a tanács a városban való letelepedést még nem engedélyezi –, hogy a városárkon kívül zsidó szálláshely és vendéglő létesüljön. 1791-ben egy korabeli hírlapi jelentés hírül adja, hogy a városárkon kívüli zsidó telep templomot is kapott. „... magasztalt tselekedete a Nemes Tanácsnak abból állt, hogy a város költségén zsinagógát épített az ott lakó és feles számban megjelenő zsidók számára. A közelebb múlt vásár alkalmatosságával szentelték fel nagy háládatosságnak érzékenységei között, számos Magistrális Személyeknek és előkelő Polgároknak jelenlétében az új zsinagógát" – idézi a tudósítást az *A debreceni zsidók száz éve* című több száz oldalas könyv, amely Dr. Gonda László Izraelben élő volt debreceni, majd budapesti gimnáziumi tanár tollából 1970-ben jelent meg Tel Avivban.

Dr. Gonda megírja: nem sokkal azután, hogy az 1840: XXIX. törvénycikk a szabad királyi városokban is lehetővé tette a zsidók állandó letelepedését, az első ilyen engedélyt 1841 áprilisában Lefkovits Mózes kapta meg, őt követte Fischer József ecetfőző, Klein Ignác gazdálkodó, Áron Ábrahám, a hí-

res Ghillányi-csapszék bérlője, Csillag József terménykereskedő és mások. A debreceni zsidók száma 1848-ig mintegy százra emelkedett; a nemzetőrnek jelentkezettek a 12. nemzetőrszázadban kaptak beosztást. A szabadságharcban részt vett debreceni zsidók közül jó néhánynak ismert a neve. 1869-ben a népszámlálási adatokban már 1919 zsidó szerepel; a kilencvenes években már több ezer zsidó polgára van a civis városnak – egyikük „Csengeri Ábrahám, a Hatvan utca 65. számú ház tulajdonosa kitűnő magatartásáért" külön cívis oklevelet kapott. 1897 szeptemberében, amikor a debreceni zsidók felavatták új templomukat, az avatáson Hegymegi Kiss Áron református püspök oldalán mások mellett részt vett Simonffy Imre polgármester, Boskó Sámuel rendőr-főkapitány, Rásó Gyula alispán is.

A századfordulón, amikor több mint fél évszázada éltek már zsidók Debrecenben, kialakult, láthatóvá lett a debreceni zsidóság társadalmi arculata is. „A jómódú vezető rétegből és a kisemberek tömegéből álló debreceni zsidóságnak egységet adott a jellegzetes tájszólással beszélt magyar nyelv, amely a legtöbb debreceni zsidónál az egyetlen beszédnyelvet jelentette. E közösségi egységet erősítették a debreceni helyi szokások, magyaros ételek kedvelése. . .

Életformában azonban nagy különbség volt a jómódú, gazdag zsidó vezető réteg és az egyszerűbb életet élő kisemberek között" – így dr. Gonda. A gazdag zsidók a dzsentri életformájához kísérelték meg idomulni; a dúsgazdag Steinfeld földbirtokoscsalád egyik leánytagja egy Zichy gróf felesége lett; Áron Miksa szesznagykereskedő végrendeletében nagy összeget hagyott a debreceni református kollégiumra, a gazdag Lefkovits Artúr ékszerész a tervezett református egyetem céljaira adott nagyobb összeget, nagy értékű arany- érem- és pénzgyűjteményét Debrecen városának adta, megvetve ezzel a városi múzeum alapjait.

Másként élt a nagy többség, a kisemberek, kisiparosok, kiskereskedők, gazdálkodók, alkalmazottak, középosztálybeliek és munkások. „A mezőgazdasággal foglalkozók, akiknek száma elég nagy volt, nem dzsentri módján, hanem a falvakban, tanyákon található nép fiaihoz hasonlóan éltek. A nyújtott hangú debreceni tájszólás természetesen, jóízűen hangzott beszédükben. . . A városi zsidóság európai külsejű volt a századfordulón. De a mezőgazdaságból élők magyarosan, parasztosan járkáltak a város utcáin, csizmában, télen rövid bekecsben. Sokat nehezen lehetett megkülönböztetni külsőre a keresztény gazdálkodóktól. . . Jellegzetes alakja volt a század eleji debreceni zsidóságnak Turai Farkas, közvetítőiroda tulajdonos, aki állandóan népies magyar öltözékben járt és sarkantyús csizmában rótta Debrecen utcáit. Sarkantyús zsidónak hívták városszerte" – írja Gonda az 1970-ben Tel-Avivban megjelent könyvében.

Az első világháború előtti debreceni zsidó magyarok többször is érezhették a teljes egyenjogúságot. 1911-ben itt kapott először állami középiskolába igazgatói kinevezést zsidó tanár – a debreceni állami reáliskolába dr. Kardos Albert, akit mint a város irodalmi életének kimagasló alakját, a Csokonai Kör

főtitkárát a református egyház egyik nagy alakja, Balthazár Dezső püspök egy alkalommal így köszöntött: „A magyar nemzeti kultúra veterán hősét ünneplem benne, tisztelettel hajtom meg magamat fel sem mérhető érdemei előtt." 1901-től az első világháború végéig Debrecen város egyik függetlenségi (Justh)-párti képviselője a magyar országgyűlésben zsidó volt: dr. Bakonyi Samu ügyvéd.

Az első világháború terhét, gondját, áldozatát a debreceni zsidó magyarok éppúgy viselték, mint a város többi polgárai; az akkor mintegy nyolcezernyi lélekszámú zsidóság (az 1900-as 6 192-ről másfél évtized alatt ennyire nőtt meg számuk) a sorozások egymást követő rendjében adta a katonát; 1918-ban már az 1900-ban születettek is bevonultak. A háború után készült statisztika szerint a debreceni zsidó magyarok hősi halottainak száma 157 volt; ehhez hozzá kell számolni azt a mintegy száz főt, akik a háborúban szerzett sérülések, betegségek következtében otthon haltak meg.

A Tanácsköztársaság Debrecenben mindössze egy hónapig tartott; 1919. április 17-én kezdődött a mintegy egy esztendeig tartó román megszállás. Amikor 1920 nyarán Debrecenbe is bevonult Horthy „nemzeti hadserege", a debreceni 3-as honvéd gyalogezred és a 39-es közös gyalogezred tisztjeiből különítmény alakult, majd megszervezték a T-osztályt és „belbiztonsági különítményt"; működésüket zsidóveréssel, antiszemita heccek szervezésével kezdték. A halápi erdőben Fésűs rendőrkapitány és beosztottjai internálótábort állítottak fel, ott a Tanácsköztársaság idején a városban szerepet játszott keresztény munkások és értelmiségiek mellett főként zsidókat őriztek és vágattak velük fát, végeztettek földmunkát. Mint állítólagos kommunisták ellen indítottak fegyelmi eljárást a város zsidóságának két kiemelkedő alakja, Kardos Albert reáliskolai igazgató és Debreceni Jenő, a városi villamostársaság igazgatója ellen. Az uszításba bekapcsolódott az Ébredő Magyarok Egyesülete 1920-ban megalakult debreceni szervezete (egyik vezetője az a dr. Bessenyei Lajos gimnáziumi tanár volt, akinek 1944-es főispánsága idején került sor a debreceni zsidók deportálására), és egy különlegesen visszataszító akcióval országos felháborodást keltettek. 1920 őszén ismeretlen tettesek betörtek a református nagytemplomba, éjnek idején emberi ürülékkel szennyezték be a templom főhelyeit, és az ülésekre cédulát ragasztottak „Üsd a zsidót!" felirattal; felmásztak a toronyba is, és ott is antiszemita feliratot helyeztek el. Balthazár Dezső református püspök írta: „Rákóczinak híres harangja mellől nagy szégyentáblát függesztettek ki üsd a zsidót felírással. Nem állapította meg a rendőrség, kik voltak a tettesek. Erre nem is számítottunk. Sejtjük azonban, hogy a kollégium egy sötét különítményének volt a műve. Nem merem állítani, hogy a tettesek nem reformátusok voltak. De ha reformátusok voltak: eladott lelkű, kibérelt lelkiismeretű, csak anyakönyv szerinti, hitehagyott reformátusok voltak. . ."

A kurzuspolitika ellen lépett fel a város polgármestere, dr. Márk Endre (és 1921-től utóda, dr. Magoss György) is. Márk Endre a városban fellángolt gyűlölködő szellemről ezt mondotta: „Amíg én ezen a helyen állok, addig itt

ilyen túlzó és a felekezeti békét megbontó tendencia nem érvényesülhet, és lesz elég erőm, hogy lerántsam a leplet azokról, akik jelszavak örve alatt megbontják a társadalom békéjét. Én nem vagyok sem a katolikusok, sem a reformátusok, se a zsidók polgármestere. Én a debreceni polgárok polgármestere vagyok, legyenek azok katolikusok, reformátusok, vagy zsidók."

1921 szeptemberében a debreceni zsidók a vallás- és közoktatásügyi minisztérium engedélyével zsidó gimnáziumot (később reálgimnázium) nyitottak, élére az 1920-ban kényszerszabadságra küldött dr. Kardos Albertet állították. (A gimnázium 1944-ig működött, egy ideig egy épületben az 1905 óta dolgozó zsidó polgári leányiskolával, később saját épületében, amely egy zsidó elemi iskolának is otthont adott.)

A debreceni zsidók lélekszáma 1920-ban 10 170, 1930-ban 10 044, nagyjából ez a szám maradt a náci megszállás napjáig. A zsidók két hitközségbe, az orthodox és a status quo hitközségbe tömörültek (a magyar zsidóság 1868-as egyetemes zsidógyűlésen történt szakadása, a konzervatív és a haladás oldalán álló csoportok szembenállása során alakultak különálló hitközségi szervezetek). A népesebb status quo hitközség tagjai között 497 kiskereskedő, 25 nagykereskedő, 244 kisiparos, 19 nagyiparos, 236 magántisztviselő, 222 szabad pályán lévő (ügyvéd, orvos, tanár), 220 munkás és 200 egyéb foglalkozású volt.

A debreceni szélsőjobboldaliak lapja, a sokáig Kolosváry-Borcsa Mihály által szerkesztett Debreceni Újság–Hajdúföld az ország náci megszállása után írta: „A Sztójay-kormány által napról napra életbe léptetett rendelkezések a zsidóság szellemi, pénzügyi és gazdasági kártékony tevékenységének felszámolására azt mutatják, hogy alaposan kidolgozott tervek szerint, most már a legnagyobb ütemben megoldást nyer az ország legégetőbb sorskérdése."

1944. május 9-én jelölték ki a debreceni gettó területét a város nyugati részén. „A polgármester 21.838 sz. rendelete szerint május 15-ig kötelesek a zsidók oda beköltözni. A polgármester, dr. Kölcsey Sándor tiltakozott a gettó felállítása ellen, s ezért őt a főispán állásáról való lemondására kényszerítette. Ugyanilyen módon mondott le dr. Zöld József ügyész is.

A gettó területe két zárt, összefüggés nélküli telektömbből állott. A délebbre eső tömböt nagy gettónak hívták, a másikat, amely a Hatvan utcától északra terjedt, kis gettónak nevezte a köznyelv. . .

A gettó 9000 lélek elhelyezésére szolgált. . . Négy négyzetméter területet számítottak minden személyre a gettó kijelölésekor, de amikor rövid idő múlva felszámolták a kis gettót és lakóit hirtelen áttelepítették az amúgy is szűkre szabott nagy gettóba, a helyzet és a zsúfoltság tűrhetetlenné vált. . .

Debrecen zsidó lakói közül néhányan kívül maradtak a gettón. Ezek rendkívüli vitézségi érmekkel rendelkeztek az első világháborúból, mint Vizsolyi Zoltán, a Shell vállalat helyi igazgatója, dr. Takács József ügyvéd és Mannheim Mór, a zsidó polgári iskola tanára. Az aranyérmes olimpiai bajnok, Kárpáti Károly is kivételezett volt. . . Voltak olyan bátorlelkűek, akik az illegalitást választották, ezek között volt dr. Dickmann Sándor és felesége, dr.

DÉRI SZÉCHENYI KÖNYVTÁR

Braun Irén orvosházaspár. Föld alatti rejtekhelyükön sikerült bevárniuk a felszabadulást. . .

Június 21-én hajnalban csendőrök, rendőrök verték fel álmukból a gettó lakóit. . . Az embereket szekerekre pakolták és a város déli részén lévő Serly-téglagyárba vitték őket. A téglagyárba már pár nappal előbb behurcolták Hajdú megye zsidóinak nagy részét, a böszörményi, nánási, dorogi és balmazújvárosi gettókból. . .

A téglagyárat csendőrök őrizték élesre töltött gépfegyverekkel. . . június 24-én elindították az első transzportlistán összeírt embereket. . . Szentgyörgypusztára, abba a zárt táborba, ahol az áprilisban összeszedett túszokat őrizték.

A régi táborlakók elkészítették az újaknak a helyben álló istállóépületeket, dohánypajtákat. Nem sok időt töltöttek a jövevények ezekben a koromsötét hodályokban. Június 26-án a gazdaság melletti vágányokra érkező vonatba mindannyiukat bevagonírozták. . . A vonat először Auschwitz felé indult, majd útközben visszafordult ismét Magyarországra, és onnan a Bécs felé vezető úton Strasshofig jutott. . . Ott orvosi vizsgálat után az öregeket és gyengéket elválasztották a többiektől s mint utóbb kiderült, Auschwitzba, a halálba vitték őket.

A Strasshofba érkezett deportáltakat szétosztották a bécsi és Bécs melletti munkatáborokba. Egyenesen Strasshofba irányították a téglagyárból a második vonatot. Utasainak ugyanaz lett a sorsuk, mint az előbbieké.

A debreceni és az Alföld néhány más nagyobb városából deportált zsidók Ausztriában munkatáborokba jutottak, ahol közvetlen veszély nem fenyegette őket. Az itt elhelyezett családok együtt maradtak – nők, férfiak, gyermekek – és előbb városi, községi hatóságok alá, majd a Todt-szervezet keretébe tartoztak. Munkájuk a fronton elfoglalt munkaerő pótlására szolgált, s nagyobbrészt romeltakarításból és a bombázások okozta károk javítására irányuló építőmunkából állt. . . Június 29-én indult el a harmadik deportáló vonat Debrecenből egyenesen Auschwitzba. Július 3-ra értek oda. . .”

Dr. Gonda könyve – amely különböző források (közöttük a VI. csendőrkerület deportálási iratai), emlékezések alapján közli a mártírhalált halt debreceni, hajdúnánási, balmazújvárosi, hajdúsámsoni, téglási, vámospércsi, derecskei, konyári, pocsaji, esztári, monostorpályi és mikepércsi zsidók nevét – szerint a mintegy tízezer debreceni zsidóból aránylag többen – mintegy 4000-4500 lélek – tértek vissza a deportálásból, mint más magyar városokba és községekbe. Az ötvenes évek végén a debreceni zsidó hitközségnek 800-1000 tagja volt.

Zsidótörvények

A harmincas-negyvenes évek fordulóján hozott úgynevezett zsidótörvényekről nem lehet azok előzményei nélkül beszélni. 1883-ban kívánt a zsidókkal kapcsolatos jogfosztó törvényt Istóczy Győző képviselő, akit Verhovay Gyula képviselő támogatott: mindketten javasolták a zsidók emancipációjáról szóló 1867: XVII. törvénycikk revízióját. Kettőjük javaslatait összesen tizennégy képviselő írta alá. A következő zsidóellenes törvényjavaslatot Budavári László nemzetgyűlési képviselő 1920. augusztus 7-én nyújtotta be; Budavári, aki az Ébredő Magyarok Egyesületének alelnöke volt, javaslatában tíz pontba foglalta össze indítványait, és „a zsidókérdés intézményes megoldásának tervét" felvázolva követeli, hogy a zsidó magyarokat telepítsék le valahol külföldön.

Gömbös Gyula képviselő – a későbbi miniszterelnök – 1921. január 1-jén a Szózat című fajvédő napilapban a következőket írta: „Szükségesnek tartom, hogy a magyar kormány érintkezésbe lépjen a cionisták központjával a magyar állampolgárságú fölös számú több százezer zsidó polgár kitelepítésére."

Az első zsidókat korlátozó törvény az egyetemi felvételek dolgában hozott 1920:XXV. tc. a „numerus clausus" (zárt szám) törvény volt, ezt az 1928: XIV. tc.-vel azért módosították, hogy a „polgári közmegnyugvást" helyreállítsák.

Az országgyűlés 1938. március 30-i ülésén – válaszolva Csilléry András szélsőjobboldali képviselő előző napi ötpontos „zsidójavaslatára" – Sulyok Dezső, a liberális nézeteiről ismert kisgazdapárti képviselő azt ajánlja: a sokat hangoztatott zsidókérdést „intézményesen" oldják meg. Ekkor feláltt Makkai János kormánypárti képviselő, és közölte: a kormánypárt az ügy rendezésére „zsidó bizottságot" szervez, az majd helyzetfelmérést készít és javaslatot tesz; azaz a kormánypártban már előkészítették az első zsidótörvényt.

Az egyik polgári liberális lap ekkor a nagy tekintélyű jogtudóst, dr. Vámbéry Rusztem egyetemi tanárt kérdezte meg, mi a véleménye a „zsidó bizottságról"? Vámbéry válaszából: „A bizottság... jó munkát végez, ha kideríti, hogy »fajta« néven ismeretes különféle antropológiai tulajdonságok és emberek etikai vagy értelmi kvalitásai között minő a kapcsolat, vagy például ha érthetővé teszi a közönség számára azt a hozzáértőnek ismeretes tényt, hogy a gazdag és szegény zsidók arányszáma aligha különbözik a gazdag és szegény nemzsidók arányszámától..."

A már többször említett zsidótörvényekről szólva csak az 1938:XV., 1939: IV. és a gyakran fajvédelmi törvényként is emlegetett 1941:XV. törvénycikkre gondolunk.

Az első zsidótörvény két lényeges kérdésben fosztotta meg jogaiktól a zsidó magyarokat. Korlátozta (és százalékarányban írta elő) a szabad értelmiségi pályán működő zsidó magyarok munkalehetőségét. Ez ügyvédekre, mérnökökre, orvosokra, újságírókra, színészekre vonatkozott.

A tíz alkalmazottnál több személyt foglalkoztató ipari és kereskedelmi vállalatok pedig kötelesek voltak az értelmiségi munkakörben dolgozó zsidók egy részét elbocsátani; itt is megállapították a maximális százalékarányt. Ez a százalékarány, amely az első zsidótörvényben 20 százalék volt, a második zsidótörvényben 6 százalékra csökkent.

Az első zsidótörvényt még Darányi Kálmán miniszterelnök terjesztette be, a javaslat finomkodó magyarázata úgy szólt, hogy a törvény „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyát" kívánja „hatályosabban biztosítani".

Amikor a törvényt elfogadták, már Imrédy Béla állt a kormány élén; ő nyújtotta be – Tasnádi Nagy András igazságügy-miniszter útján – a második zsidótörvény javaslatát.

A harmadik zsidótörvény javaslatát 1941. június 11-én Bárdossy László nyújtotta be a parlamentben.

Ma már tudjuk, hogy az első két törvényjavaslat előkészítésében, a szöveg megfogalmazásában, az úgynevezett indoklás kidolgozásában minisztériumi tisztviselők, jogászok mellett szerepe volt Teleki Pál grófnak – ő volt egyébként az 1920-as „numerus clausus" miniszterelnöke is – aki 1939 februárjától 1941 áprilisáig, öngyilkosságáig, kormányelnök volt, valamint Antal István államtitkárnak, későbbi miniszternek is.

A történet teljességéhez hozzá tartozik néhány, a törvényekkel kapcsolatos nyilatkozat is. Imrédy Béla mondta Kaposvárott 1938. szeptemberében: „A törvénnyel betetőzést nyert jogi szabályozása a zsidókérdésnek." Két hónappal később, az első bécsi döntés után – a döntés által Magyarországhoz került területen egymilliónyi új magyar állampolgár között 78 000 zsidó vallású volt – Imrédy kijelentette: „... a zsidók arányszáma még kedvezőtlenebbé vált... a kérdésben eddig vallott felfogásunkat bizonyos mértékben revízió alá kell vennünk". Teleki Pál gróf a második zsidótörvény felsőházi tárgyalásán ezt mondotta: „Itt nincs semmi üldözés, semmi szadizmus, semmi gyűlölet, és semmi más hasonló érzés nem vezet... Ismétlen: megmondottam azt is, hogy nem gyűlöletből és hasonló érzésekből származik ez a törvényjavaslat, s Magyarországon ilyen törvényjavaslatot nem kísérnek és nem is fognak soha a törvényes formákon túlmenő jelenségek kísérni. A légköri feszültségnek egy részét meg fogjuk tudni szüntetni e törvénnyel."

Az 1941:XV. törvénycikk, az úgynevezett fajvédelmi törvény egyébként azután született meg, hogy a második zsidótörvény egyik megalkotója, gróf Teleki Pál miniszterelnök a pesti Vigadóban mondott beszédében (1939. május 11.) kijelentette: „A zsidótörvényt meghoztuk, és ezzel a törvényes részét lezártuk. Ne gondoljon tehát senki harmadik törvényre, nekünk most más dolgunk van. A végrehajtás meg lesz. Nem lesz kegyetlen, mert ez nem magyar végrehajtás lenne, de következetes lesz." Később Teleki Pál közölte,

hogy mégiscsak lesz harmadik zsidótörvény; de az ezt bejelentő beszédében kimondta: „Nem szabad azonban minden életlehetőséget megvonni 800 000, az elkeveredettekkel együtt egymillió lakostól, mert ez ma közép-európai életérdek is... Én tehát új törvényeket faragok, nem régieket módosítok. Józan, komoly, méltányos megoldást kell hozni."

Azt az ekkor Imrédyt a kormányelnöki székben követő Teleki (aki 1941 áprilisában azért vetett véget önként életének, mert becstelenségnek tartotta Jugoszlávia megtámadását) nem említette, hogy Hitler már hosszabb ideje nyomást gyakorolt a magyar kormánypolitikára, zsidóellenes intézkedéseket követelt, és ennek a követelésnek a magyar szélsőjobboldal – a kormánypárt egy része: az 1939-es választásokon a nyilaskeresztes pártoknak 750 000 szavazata alapján 48 képviselői helye volt – állandó ideges, nyugtalan sürgetése adott nyomatékot.

Teleki Pál utóda a kormányelnöki székben Bárdossy László lett, ő nyújtotta be a parlamentben az 1894. évi XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról szóló törvényjavaslatot. 1941 augusztusában lépett érvénybe az 1941. XV. tc., amely – az úgynevezett nürnbergi törvények, tehát a nácik nyomán már szigorúan faji alapon állapította meg a zsidó fogalmát, megtiltotta a házasságkötést zsidók és nemzsidók között, és fogházzal, illetve börtönnel büntette a zsidóknak nemzsidókkal való házasságon kívüli nemi érintkezését is. Ez volt a hírhedt „fajgyalázási" törvény, amely mit sem törődve szerelemmel, emberi érzelmekkel, megbélyegezte és börtönbe utasította azt a zsidó magyar férfit vagy nőt, aki más vallású szerelmével találkozni mert, és szégyenbélyeget akart sütni annak a más vallású magyar férfinek vagy nőnek a homlokára is, aki vállalta zsidó szerelmét. (Az 1894. évi XXXI. tc. törölte a magyar jogból a valláskülönbséget mint házassági akadályt; a zsidó vallást a többiekkel egyenrangúvá, bevett vallásfelekezetté az 1895:XLII. tette, ez volt az úgynevezett recepciós törvény.)

Horthy, aki Portugáliában megírta magamentő, magyarázkodó emlékiratait, ezt mondja erről: „Hitler... szemében különösen szálka volt a Magyarországon élő zsidók viszonylagosan nagy száma... Ausztria csatlakozása után a német nyomás érezhetőbbé vált. Ezért a magyar kormány az erőszakos német követelések megelőzése végett olyan törvényjavaslat előterjesztésére szánta magát, amely a kérdés nyugvópontra juttatását célozta, és izraelita vallású polgáraink jogainak bizonyos korlátozása alakjában tulajdonképpen védelmet kívánt számukra nyújtani az egyre fokozódó túlzások fenyegetése ellen. A javaslat kidolgozását a kormány Imrédy Bélára bízta, aki ... a zsidóság vezető rétegével is szoros kapcsolatban állott... Ez a törvény... alapelvében különbözött az úgynevezett »nürnbergi törvény«-től, mert jogkorlátozás szempontjából nem a faji származást, hanem a vallást vette alapul..."

Horthy emlékiratában csak az első zsidótörvényről szól, nem beszél arról, hogy például az 1941:XV. tc. a „fajvédelmi törvény" egyik paragrafusa szerint már zsidónak tekintendő minden olyan állampolgár, aki az izraelita hitfelekezet tagja, vagy akinek legalább két nagyszülője e hitfelekezet tagjaként

született... (A nácik is vallásfelekezethez tartozás alapján hoztak „fajvédelmi törvényeket".)
Imrédy Béla miniszterelnök 1939 februárjában, még a második zsidótörvénynyel kapcsolatban fontosnak tartotta kijelenteni: „Nincsenek ebben a javaslatban olyan intézkedések, amelyek lehetetlenné tennék a zsidó tőkének Magyarországon való gazdasági tevékenységét..."
Ez lényeges megállapítás: a tőkét (és a tőkést) nem kívánja zaklatni Imrédy Béla... Ezzel a fontos különbségtétellel egyszer-egyszer, néha persze kimondatlanul, még találkozunk majd.
Egyébként amikor az 1938. december 23-án benyújtott második zsidótörvény képviselőházi vitája zajlott (Rupert Rezső ellenzéki képviselő közbekiáltott a hét percig tartó parlamenti ülésen, amikor bejelentették a törvényjavaslatot: „A zsidó kis Jézus születése előestéjén!"), Zsolt Béla, a polgári radikális publicista *Elvégeztetett* című cikkében ezt írta: „A magyar képviselőház többsége a zsidójavaslat részletes tárgyalása során félóránként átlag tízezer embert ítélt megsemmisülésre. Ez az ítélet nem képletes: a magyar zsidóság szó szoros értelemben vett fizikai pusztulásáról intézkedik. A magyar zsidóság nem érzi magát megalázottnak, sőt, azt érzi, hogy a magyar és keresztény unokák előtt nem ő fogja szégyellni magát." Az egyébként gyakran sötéten látó publicista ezúttal fájdalmas pontossággal látta meg a jövőt.
A zsidótörvények valódi céljairól Bajcsy-Zsilinszky Endre 1938 májusában a Magyarország-ban megjelent egyik cikkében ezt írta: „Tíz vagy tizenegyezer nadrágos embernek ilyen vagy olyan, avagy amolyan elhelyezkedése csak egyetlen csöpp a magyar szociális szükségletek tengerében, s nem fogjuk megengedni, hogy a zsidókérdés ürügyén elsikkasszák a nyolcvan egynéhány éve megállott és valóban bűnösen megállított magyar szociális kérdést."
Bajcsy-Zsilinszky még csak tíz vagy tizenegyezer „nadrágos ember" ügyének, Zsolt már félóránként tízezer – s mivel a vita igen hosszú volt több százezer ember – ügyének látta a zsidótörvényt, amely csak az első lépés volt, s amelyet végrehajtási utasítások kíméletlen sora és helyi intézkedések egymást követő láncolata követett.

A munkaszolgálat

A zsidótörvényekkel szoros politikai kapcsolatban volt a honvédelmi törvény – az 1939: II. tc. – 230. §-a, amely a magyar törvények sorában addig példátlan mértékű kormányfelhatalmazást adó törvény alapján lehetővé tette a kormányzat számára kellemetlen emberek, politikai ellenfelek és mindenekelőtt a zsidók munkaszolgálatra való behívását. A paragrafus eredetileg csak azt szögezte le, hogy „a katonai szolgálatra végleg alkalmatlannak osztályozott minden magyar állampolgár ifjú... egy ízben három hónapot meg nem haladó időtartamra terjedő, munkatáborokban teljesítendő közérdekű munkaszolgálatra kötelezhető". Ám a paragrafus egy későbbi bekezdése lehetőséget nyújtott bármire, amit a hadsereg jórészt hangsúlyozottan nácibarát, zsidóellenes vezetői tenni akartak, mert kimondotta: „a közérdekű munkaszolgálatra vonatkozó részletes szabályokat – ideértve a fegyelmi szabályokat is – a minisztérium rendelettel állapítja meg".

Az 1939: II. tc. tehát megteremtette a törvényes alapot arra, hogy a katonai (fegyveres) szolgálatot nem teljesítők – tehát bárki, akit a katonai hatóságok akarnak – behívhatók legyenek közérdekű munkaszolgálatra. Mivel az 1939: IV. tc. – a második zsidótörvény – a magyar állampolgárok egy jelentős részét, a zsidókat és a zsidónak tekintendőket másodrendű állampolgárrá fokozta le, jogaik jelentős részétől megfosztva őket, lehetővé tette, hogy majd megkezdődjön a munkaszolgálatosok kálváriája.

1939. szeptember 23-án még egy olyan utasítást adtak ki a második zsidótörvénynek a honvédségen belüli végrehajtására, amely egyelőre megtűrte a zsidókat a fegyveres szolgálatban. Leszögezte ugyan a rendelet-utasítás, hogy „zsidónak minősülő egyén a m. kir. honvédségben sem tiszti (hasonló állású), sem altiszti, sem pedig tisztesi rendfokozatot el nem érhet" – de az úgynevezett „védett alakulatok" (repülők, páncélosok stb.) kivételével megmaradtak a fegyveres szolgálatban azzal, hogy őket „csak arcvonalszolgálatra lehet alkalmazni"...

De már 1939 áprilisában volt egy értekezlet a Honvédelmi Minisztériumban, amelynek jegyzőkönyve megmaradt. A szövegben ez áll: „A honv. törvény életbe lépésével évente kb. 3000 alkalmas zsidó újoncra számíthatunk. Mi történjék ezekkel?

Vezérkari főnök véleménye: Fegyveres szolgálatot teljesítsenek zárt osztagokban, keresztény tisztek parancsnoksága alatt. Ne kerüljenek tehát kíméletes beosztásba.

A honvédség főparancsnokának véleménye: Leghatározottabban ellene van, hogy a harc célját a zsidóság számbeli apasztásával összefüggésbe hozzuk. A harc nem vágóhídra vezetés, a sikert minél kisebb veszteségekkel kell elérni. Háború aránylag ritkán van, lehet, hogy egy emberöltőn át nincs. Ha a zsidót

a hadseregbe bevesszük, alkalma nyílik így évtizedeken át a mételyezésre. Éppen ezért a békeidőkre is kell gondolnunk. De továbbmenve, oly emberektől, akiket a jogok nagy részétől megfosztunk, nehezen lehet megkívánni, hogy kötelezettségeiknek eleget tegyenek. Javaslata ennél fogva a zsidók kizárása a fegyveres szolgálat alól, beosztásuk. . . munkaosztagokba, utóbbiak alkalmazása háborúban életveszéllyel járó feladatokra. Tehát zárt munkásosztagok!"

A vezérkari főnök ekkor Werth Henrik tábornok, a honvédség főparancsnoka Sónyi Hugó tábornok volt.

Az értekezlet időpontjában egyébként egyetlen zsidó hivatásos tiszt sem volt, a nem hivatásos katonaállományú tisztek és tisztjelöltek (tartalékosok, ötven éves korig) között 15,8 százalék, a nem hivatásos nem katonaállományú (tartalékos) tisztek és tisztjelöltek között 24,4 százalék volt a zsidó. A tényleges legénységnél a zsidók arányszáma 2,24 százalék volt, a 6 143 hivatásos altiszt közül kilenc, a 16 000 továbbszolgáló sortisztes közül harminc volt zsidó – a hadsereg vezetői már jóval a zsidótörvények előtt „zsidótlanítottak". (Más kérdés, hogy mivel az értekezlet elhatározta, hogy mindenkitől származási igazolást követelnek meg, a hadsereg vezetői sejtették, hogy a zsidónak minősülők száma jóval magasabb lesz. . .)

Néhány nappal később a Vezérkari Főnökség 1. osztálya egy feljegyzésében áll: „Nem elégedhetünk meg a zsidótörvény szűkre szabott kereteivel. . . sem az elbírálásnál, sem a végrehajtásánál semmiféle kivételnek vagy enyhébb elbírálásnak nem szabad teret engedni. Vagy áll az a tétel, amit mindenki, sőt a zsidótörvény indokolása is vall, hogy a zsidó destruktív, káros fajta, vagy nem. Ha igen, akkor elsősorban a honvédelmi szervezetből kell gyökeresen kiirtani." A Vkf 1. osztályának vezetője ekkor László Dezső ezredes volt.

Volt más hang is. A már említett áprilisi értekezleten a Honvédelmi Minisztérium 13. osztályának vezetője, Ambrózy Árpád dr. tábornok-hadbíró, a honvéd hadbíró tisztikar főnöke azt mondta: „bírói gyakorlata folyamán nem tud olyan esetről, hogy a zsidók nagyobb arányú kötelességmulasztást követtek volna el". Szentgyörgyi Lajos dr. miniszteri osztályfőnök, a Honvédelmi Minisztérium törvényelőkészítő osztályának vezetője az ellen szólalt fel, hogy a zsidó voltuk miatt nyugdíjazott tiszteket vagy a tartalékos tiszteket eltiltják az egyenruhaviseléstől, mert „ez büntető jellegű intézkedés lenne, amely a zsidótörvény tárgyalásánál a kormány részéről is több ízben hangoztatott azzal a kijelentéssel, hogy a zsidótörvény megalkotásának indító oka a szükségszerűség és nem a gyűlölet, ellentétben áll".

1939 júniusában megkezdődik a „közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak" megszervezése. Az 5070/1939. Me. számú kormányrendelet előírta, hogy a cél érdekében szervezzék meg a közérdekű munkaszolgálat kereteit. A honvédelmi miniszter gyorsan reagált a kormányrendeletre, utasítást adott ki „m. kir. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak" felállítására.

A budapesti (I.) hadtestnél két ilyen zászlóaljat kellett felállítani, a többi hadtesteknél – a hadtest számozásával azonos számmal – egy-egy zászlóaljat.

Egy zászlóalj négy század, egy század kétszázötven fő legyen, írta elő a miniszteri utasítás; a zászlóaljak 3. és 4. századába kellett a zsidó behívottakat beosztani.

Ebben az időben a közérdekű munkaszolgálattal foglalkozó katonai vezetők úgy gondolták, hogy nemzetiségi – román, szerb, horvát, szlovák, szlovén – legénységet csak munkaszolgálatra hívnak be; a német nemzetiségűeket illetően nem volt kialakult álláspont; csak később került sor, a Volksbund megerősödésével arra, hogy őket SS-alakulatokba is sorozhatják. . .

Közérdekű munkaszolgálatra kívántak behívni idősebb, ki nem képzett férfiakat, és a legelső elképzelések egyike volt, hogy a rendszer számára megbízhatatlan személyeket, elsősorban a kommunistagyanúsokat szintén munkásszázadokba hívnak be.

1939. július 15-én reggel bevonulnak az első behívott munkaszolgálatosok, az 1916-ban születettek egy csoportja, szeptemberben-októberben az 1917–1918-ban születettek egy csoportja.

Az 1939-ben behívottak még mind „közérdekű munkaszolgálatosok", egyelőre csak annyi a megkülönböztetés, hogy a behívottakat még nagyjában elkülönítetten kezelik és osztják be, tehát külön a kiképzetlen „őskeresztényeket", külön a román–szerb–horvát legénységet, külön a szervezett munkásokat és más „megbízhatatlanokat", külön a zsidókat, külön a „zsidónak tekintendőket."

1940 tavaszán-nyarán megkezdődik a „különleges" (zsidó) munkásszázadok megszervezése és az ide való behívás; 1940 augusztusában (Bartha Károly) a honvédelmi miniszter táviratilag utasítja a honvéd kerületi parancsnokságokat, azonnal hívják be különleges tábori, illetve honi zsidó munkásszázadokba az 1901–1919 évfolyambeli besorozott, de tényleges katonai szolgálatot nem teljesített zsidókat. Mennyi időre? „A Hák. megszünése előtt leszerelésnek helye nincs" – ez a távirat utolsó mondata. (A Hák. a hadiállomány-kiegészítés, a mozgósítás rövidítése.)

Egy esztendő múlva, 1940. április 18-án Werth Henrik vezérkari főnök egy átiratában (másokkal együtt László Dezső ezredes fogalmazta meg) már ezt követeli: „A zsidókérdést a politikai vonaltól függetlenül, a honvédségen belül adminisztratív úton, radikálisan és sürgősen meg kell oldani." Javaslat: „a zsidókat. . . különleges műszaki munkák elvégzésére kell kötelezni, mégpedig ott, ahol a véres veszteségek a legnagyobbak. . . a zsidókat polgári foglalkozásukban meghagyni nem lehet (a keresztények elől minden nyereséget learatnak), a hadseregben pedig csak olyan helyekre lehet beosztani, hol nem keltik annak látszatát, mintha a veszteségek alól ki akarnák magukat vonni. . ."

Létrejöttek ritkán – olyan körülmények is, amelyek közepette a munkaszolgálatosként besorozottak közül néhányan a hadseregben teljesítettek valaminő szolgálatot. A már idézett dr. Gonda László írja, hogy még a szovjetellenes háború idején is előfordult, hogy a VI. (debreceni) hadtestben egyeseket „autószerelőként vagy autóvezetőként foglalkoztattak. Ezek viszonyla-

gos biztonságban voltak – tanúságuk szerint Auer Kálmán debreceni katolikus gimnáziumi tornatanár, tartalékos százados jóvoltából. A zsidó munkaszolgálatos autóvezetők egy része még 1941-ben leszerelt, de voltak olyanok is köztük, akiket ott, a keleti fronton áttettek munkaszolgálatos századba ... Egyik ilyen zsidó autóvezető, Weinstock Ferenc mérnök, Kijevig jutott el a magyar honvédséggel. Tőle hallotta, többek között a történetíró is, a kijevi zsidók lemészárlásáról szóló megrázó elbeszélést – de az a gondolat, hogy ez a debreceni zsidókkal is megtörténhetik, nem merült fel a hallgatók tudatában. Weinstock Ferencet 1942-ben újra behívták munkaszolgálatra, s abból vissza már soha nem tért."

1942. május 30-án a vezérkari főnök a belügyminiszterrel egyetértésben (vezérkari főnök: Szombathelyi Ferenc, belügyminiszter: Keresztes-Fischer Ferenc) rendeletet adott ki, amelyben a „megbízhatatlan" egyének különleges munkásszázadokba való behívására adott utasítást. A cél, mondja a rendelet, „hogy az ország területén bármikor és bárhol feltalált, nemzethűség szempontjából olyan káros elemek, akiktől azonnal meg kell szabadítani a társadalmat, ide haladéktalanul beosztassanak". Később: „ha a század állományát elérte, azonnal útba indul a harctérre".

Fennmaradt a vezérkari főnök beosztottjai által készített nyilvántartás, amely 1942. március 24-én 14 269 személyt tekintett megbízhatatlannak, tehát azonnal behívandónak és a harctérre küldendőnek...

Később, 1943 novemberében a Kállay-kormány minisztertanácson, a honvédelmi miniszter (Csatay Lajos) előterjesztésére hozzájárult ahhoz, hogy „csökönyösen visszaeső, rendbontó munkásokat" azonnal behívhassák – ehhez elég volt a hadiüzemi parancsnok jelentése – és büntető munkásszázadban kiküldjék a hadműveleti területre. A Legfelső Honvédelmi Tanács (a kormányzó, a vezérkari főnök, a honvédség főparancsnoka és néhány miniszter) az 1943 szeptemberében lezajlott csepeli sztrájk – leállt a martinüzem, a csőgyár, és csak katonai egységek bevetésével sikerült letörni a munkabeszüntetést –, majd a diósgyőri vasgyár kétezer munkásának néhány nappal későbbi háborúellenes tüntetése után úgy határozott, hogy „a nemzethűség szempontjából megbízhatatlan és hadköteles magyar állampolgár férfiakat" különleges büntetőszázadba kell beosztani, és ha van katonai rendfokozatuk, attól meg kell fosztani őket...

Így szerveződött a munkaszolgálat. 1942 szeptemberében a hadműveleti területen – a nácik által megszállt szovjet földön – 152 munkásszázad volt (általában kétszázötven főnyi legénység és a keret tisztjei és legénysége) – ebből 130 volt a zsidószázad, 16 „különleges munkásszázad", azaz a politikailag „megbízhatatlanok" századai és 6 útkarbantartó keresztény munkásszázad (románok, szerbek, horvátok, ruszinok). A hátországban, azaz magyar földön 134 munkásszázad volt ekkor, ebből 61 zsidószázad és 73 nemzetiségi munkásszázad. A tényleges szolgálatát már munkaszolgálatosként kezdett mintegy tízezer zsidó hadkötelessel együtt ekkor nyolcvan-nyolcvanötezer munkaszoláglatost tartottak nyilván.

Egy 1918-as évfolyambeli (neve: Salamon Rezső, foglalkozása: munkás, utolsó lakhelye: Huszt) még 1939 szeptemberében kapott behívót, az itt következőket hadifogságból való hazaérkezése után 1945 októberében mondta el: „1939. szeptember havában vonultam be munkaszolgálatra Szolnokra, a 6/4-es munkásszázadhoz. A századparancsnokunk Pásztor István tüzérhadnagy volt, akinek parancsa folytán addig nem volt szabad bevonulni a szállásunkra, amíg a munkateljesítmény nem lett elvégezve. Mi viszont teljesen át voltunk mindig fázva, vékony ruhában, teljesen lerongyolódva dolgoztunk, tehát majdnem mezítelenül. . . Boros László tizedes, Hódos őrmester, a századparancsnok utasítására, ütötték-verték az embereket. . .

Szolnokról kerültem Püspökladányba, ott dolgoztam 2-3 hétig a MÁV-nál. Közben voltunk kihelyezésen bent az országban, ahol erőd- és útépítést végeztünk. . .

1942. IX. 10-én kivttek bennünket az orosz frontra, a Don partjának első vonalába, ahol aknalerakást, bunkerépítést végeztünk. Mindenütt Pásztor István volt a parancsnokunk, aki a legkegyetlenebb bánásmódban részesített. Pajtákban laktunk, ahová a hó befújt, eső beesett, teljesen lerongyolódva és kiéhezve dolgoztunk, és méghozzá éjjeli munkát végeztünk. A munkahelyre 4-5 km-t gyalogoltunk naponta. A víz meg volt fertőzve, úgy, hogy ivásra nem volt használható, pokoli kínokat álltunk ki a szomjúságtól is. Mocsaras vízben mosakodtunk, éppen hogy el nem tetvesedtünk.

1942. XI. 15-én kerültem tábori kórházba, ahol leamputálták kilenc ujjamat. Decemberben parancs jött, hogy azok a munkaszolgálatosok, akik munkaképtelenek, visszahozandók Budapestre, ahol a Zsidókórházban, saját költségükre kezelték volna őket. Elhelyeztek bennünket egy orosz községben, Csernyankában és otthagytak bennünket, körülbelül négyszázan voltunk. (Tehát úgy látszik, a parancs mégis megváltozott, mert nem hoztak vissza az országba.) Kiütött a flekktífusz, ekkor háromnegyed része bajtársaimnak áldozata lett e szörnyű járványnak.

Ebben a községben estem orosz fogságba, 1943. január közepén. Az oroszok elhelyeztek bennünket tábori kórházakban, kaptunk rendes, tiszta ruhaneműt, a legjobb ellátásban és ápolásban részesítettek. . . Csupán a betegeket és a rokkantakat indították útnak, az egészségesek még ott maradtak a táborban. . .”

Ez a Salamon Dezső még közérdekű munkaszolgálatos századba vonult be; hetvennégy hónappal később a kezéről lefagyott és leamputált kilenc ujja nélkül, rokkantan érkezett haza. De legalább hazaérkezett.

Már esett szó róla, miként készítették elő Horthy hadseregében sok-sok ezer nem zsidó munkaszolgálatra való behívását, a „politikailag megbízhatatlanok”, azaz a munkásmozgalomban tevékenykedő emberek esetében azzal a nem is titkolt elképzeléssel, hogy a gondosan kiválogatot keretlegénység és a tisztek gondoskodnak elpusztításukról.

A honvédelmi miniszter – akkor Csatay Lajos volt – 1943 novemberében egy iratában közölte, hogy „a honvédelmi törvény 19. § -a (hadkötelezettség)

és a 230. § (közérdekű munkaszolgálati kötelezettség), valamint az 1942: XIV. tc. (a honvédelmi törvény módosítása) 5. §-a (kisegítő szolgálati kötelezettség) alkalmazásával így 1939. évtől kezdődőleg mind nagyobb számban alakultak a.) katonai (volt trianoni magyar és nemzetiségi) munkásszázadok, b.) közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak, c.) kisegítő (zsidó) munkásszázadok is. 1943 nyarán a katonai, közérdekű és kisegítő munkásalakulatok, valamint a honvédelmi munkakötelezettség címén igénybe vett (visszatartott) személyek összlétszáma a 800 000 főt is meghaladta. „E nagytömegű munkaerő feszesebb összefogása, gazdaságos kihasználása és a munkafegyelem biztosítása érdekében a honvédelmi miniszter a Kormányzó Úr Ő Főméltóságának Budapesten, 1943. évi november hó 4-én kelt legfelsőbb elhatározása alapján a „Honvédelmi Munkaszervezet"-et létesítette."

Ez azt jelenti, hogy a munkásszázadokon kívül ekkor már a hadiüzemekben dolgozók fölött is a miniszter, illetve a Honvédelmi Munkaszervezet rendelkezett.

Az, hogy a zsidó munkaszolgálatosok száma, akik mind a közérdekű munkaszolgálatos, mind a kisegítő munkásszázadok legénységének nagy, elsöprő többségét tették, mennyi volt, ma már aligha állapítható meg. Mindenekelőtt azért, mert rendszerré vált, hogy egyes évfolyamokat, egyes honvéd kerületi parancsnokságokhoz tartozó legkülönbözőbb életkorú férfiakat hol behívták néhány havi munkaszolgálatra, hol leszerelték, majd újra behívták őket. Az úgynevezett SAS-behívások rendszere („Siess, Azonnal, Sürgős" – SAS) bőven adott lehetőséget visszaélésekre, rendkívül sokan voltak, akiket nem a szabályosnak feltüntetett behívások alkalmával (mint például 1943 márciusában, amikor egy bevonulási és jelentkezési hirdetmény alapján be kellett vonulniok a 25–37 éves összes zsidó hadkötelesnek, azoknak, akik még nem voltak sorozáson, jelentkezniök kellett) hívtak be. Volt „ügyvédek névsora", „mérnökök névsora", „kereskedők névsora" – ennek alapján betűrendben sorra hívtak be ezreket egy-egy bevonulási központ parancsnokai, saját elhatározásuk vagy egy-egy feljelentés, esetleg minisztériumi utasítás alapján...

A munkaszolgálat rendszerének évei alatt volt egy enyhébbnek nevezhető időszak, amikor nagybaconi Nagy Vilmos volt a honvédelmi miniszter, azaz 1942 szeptemberétől 1943 júniusáig.

Egy miniszter emlékezik

Nagybaconi Nagy Vilmos szolgálaton kívüli vezérezredes írta erről az időszakról 1946 novemberében: „Ha arra a sok szenvedésre és megpróbáltatásra gondolok, melyet a munkaszolgálatos bajtársaknak el kellett szenvedniök, nem akarom elhinni, hogy miképpen süllyedhetett az ember annyira, hogy ezt a szégyenfoltot olyan sok szó nélkül elnézték. Hogy nem akadtak Magyarországon a »zsidótörvények« megalkotása idején olyan államférfiak, politikusok, akik előre látták volna, hogy milyen súlyos és embertelen következményei lesznek ezeknek a törvényeknek. Én, mint honvédelmi miniszter, a nemzeti életnek csak egy részénél éreztethettem befolyásomat, de ott is olyan dolgokat láttam és olyan intézkedéseket kellett tennem, amelyek rendes körülmények között elképzelhetetlenek volnának. Hadd legyek tehát én is tanúja annak, hogy mi történt a munkaszolgálat cégére alatt. Hadd legyek tanúja annak is, hogy ha történtek is súlyos kilengések, ha sok is az áldozat, melyet a munkaszolgálat követelt, ezért nem a magyar nemzet a felelős! S hogy voltak olyan vezetők is, akik tettek valamit e sok szenvedés enyhítésére.

Amikor a honvédelmi tárca elfogadása mellett kellett döntenem, egy igen magas állású katona sok szerencsét kívánt a bátorságomhoz, és megjegyezte, hogy nagyon nehéz és súlyos terhet veszek magamra. Sok nehéz kérdés elintézése vár reám a miniszteri székben, és ezek között a legtöbb nehézséget a »zsidókérdés« fogja okozni. Tudtam, hogy igazat mond. Tudtam, hogy ezen a téren a honvédségnél nagyon elvadult állapotok vannak, mert az akkori államfő kihallgatásom alkalmával maga is rámutatott sok bajra. De mégis hittem, hogy szívós munkával és katonás következetességgel csak megbírkózom e nehézségekkel, rendet teremtek e téren is. Odavezetem a honvédséget, hogy ezt a súlyos kérdést is az emberiesség keretein belül: becsületesen és jóindulattal kezeljék.

Már néhány napi miniszteri működés után láttam, hogy a legnehezebb és legrendezetlenebb kérdések egyike tényleg a munkaszolgálatosok kérdése, amely az 1942. XIV. tc. és az azt megelőző »zsidótörvények« és önkényesen kiadott rendeletek következtében olyan állapotban volt, hogy annak rendezése már nagy nehézségekbe ütközött. Az első és legnagyobb nehézség az volt, hogy e törvények és rendeletek folyományaképpen a honvédségben olyan közhangulat keletkezett, amely minden olyan intézkedést, amely munkaszolgálatosok helyzetének javítására és általában ezek helyzetének rendezésére törekedett, a legnagyobb ellenszenvvel fogadott. A végrehajtó szervek és különösen azok a tartalékos parancsnokok, akik a központi ellenőrzéstől távol magukra hagyatva, önállóan dolgoztak az ország vagy a harctér egyik vagy másik messze fekvő területén, azt hitték, hogy nekik, mint teljhatalmú

uraknak, minden megengedett a gondjaikra bízott munkaszolgálatosokkal szemben. Ezek az antiszemita s nyilas jelszavaktól fertőzött, alacsony erkölcsi szinten álló emberek azt hitték, hogy »hazafias kötelességet« teljesítenek akkor, amikor a munkaszolgálatosok vagy a büntetőszázadokba beosztott ártatlan emberek sorsát a legkegyetlenebb eszközökkel nehezítik meg és pusztítják őket. Mert akadtak olyan bevonulási központ parancsnokok is, akik a búcsúzáskor azt a kívánságukat fejezték ki az elvonulásra készen álló alakulat előtt, hogy remélik, hogy ezekből az emberekből senki sem fog visszatérni az elindulás helyére. . .

Ezeknek az eseményeknek hatásaképpen érlelődött meg bennem az az elhatározás, hogy a nagy nyilvánosság előtt, a parlamentben is kifejezést adok annak a felfogásomnak, hogy miképpen óhajtom kezelni és végrehajtani ezt a törvényt. Nyíltan megmondtam, hogy én a törvényt úgy értelmezem, hogy ember és ember között nincsen különbség. Akármit is követelnek egyes politikai pártok, én a törvényt csak az igazság és az emberiesség szerint hajtom végre. A munkaszolgálat nem megalázás, hanem éppen olyan honvédelmi szolgálat, mint a fegyveres katonai szolgálat. Ebből kifolyólag senkit semmiféle hátrány nem érhet. Ezeknek az elveknek kell érvényt szerezni minden alárendeltemnél a honvédségen belül.

A »SAS« behívások rendszere a legnagyobb és leggyakoribb visszaélésekre adott alkalmat és módot. Ha valakinek haragosa volt, vagy valakinek üzletére, munkakörére fájt egy másiknak a foga, elment a bevonulási központba, vagy névtelen feljelentést küldött oda, és ez elég volt arra, hogy sok ártatlan embert korra való tekintet nélkül valamely munkásalakulattal a harctérre kiküldjenek. Még szerencsés volt az, akinek alakulata az ország területén maradt, mert annak hozzátartozói meg tudták esetleg tenni a szükséges lépéseket a törvénytelenül behívott leszereltetése iránt.

A kivételezettektől eltekintve, a volt tisztek is, mint munkások dolgoztak a tábori munkásszázadokban. Nem voltak tekintettel a szakképzettségre, sem a korra. Az orvos, a gyógyszerész, a mérnök, de a többi szellemi vagy szakmunkás is csak lapáttal, ásóval és csákánnyal a kezében teljesített honvédelmi szolgálatot.

Rendeletek szabályozták a szolgálatkezelést a századoknál. A munkaszolgálatosok helyzete itt volt a legszomorúbb. Egyik legsúlyosabb hatású intézkedése volt az akkori honvédelmi miniszternek, amely kimondta, hogy a munkaszolgálatban nincsen felváltás. Azokat, akik kimentek a harctérre, felváltani nem lehet. Tehát éveken át ott kell maradniok, és semmi kilátásuk sincsen arra, hogy valaha is felváltsák őket. Ez azt jelentette, hogy az Ukrajnában dolgozó munkaszolgálatosok a háború végéig nem láthatják viszont hazájukat és hozzátartozóikat. Ezek ott pusztulhatnak el a végtelen orosz mezőkön, de haza nem hozhatók, holott a harcos alakulatok legénysége szabadságot kaphatott, és hat hónap eltelte után számolhatott azzal, hogy fel fogják váltani, és haza kerül. Ez volt a hírhedt 5.000/2. om. számú rendelet, melynek ezt a pontját hivatalba lépésem után rövidesen töröltet-

tem. De megszüntettem a »SAS« behívási rendszert is, mert azt tapasztaltam, hogy ezzel is lehetőség nyílt arra, hogy a bevonulókat megzsarolják. Ugyanazt az embert pénzért több ízben is leszerelték és újra behívták. A behívottaknak kora és száma nem volt korlátozva. Ezen csak úgy lehetett segíteni, hogy évfolyamonkénti behívást rendelek el. Így kerültek szolgálatba azok a munkaszolgálat-kötelesek, akik 32 évnél fiatalabbak voltak. Ugyanekkor elrendeltem az idősebb évfolyamok leszerelését.

A brutális bánásmódról nap nap után kaptam jelentéseket. Egyik-másik helyen a megvadult keretlegénység, de sajnos a tartalékos tiszt parancsnokok is olyan brutális és embertelen bánásmódot vezettek be a szolgálat kezelésébe, hogy azt még a jóérzésű magyar katonák is megsokallták, és nekem bejelentették.

A verések, a túlfeszített munka és a rossz táplálkozás következtében sok munkaszolgálatos meghalt. Súlyos, a honvédség hírnevére szégyenteljes visszaélések is előfordultak. Nagy méreteket öltött a munkaszolgálatosok és hozzátartozóik megzsarolása, de másrészt tág tere volt a megvesztegetésnek is. Ezt az állapotot gyakori ellenőrzéssel, a keretlegénység kioktatásával, fegyelmi fenyítéssel, szükség esetén bűnvádi eljárás elrendelésével kellett megszüntetnem" – írja Nagybaconi Nagy Vilmos, majd néhány kirívóbb esetet ismertet, végül megállapítja: „Az a kilenc hónap, ameddig mint miniszter működhettem, nem tudta végérvényesen átformálni a honvédség gondolkodásmódját, de annyit mégis elértem, hogy a munkaszolgálatosoknak az a kegyetlen sanyargatása, amely 1942 őszéig akadálytalanul folyt, megtorpant, és a sok szenvedésben bizonyos enyhülés állott be. A parancsnokságok pedig, ahova munkaszolgálatosok voltak beosztva, felfigyeltek, és sok helyen már ők is pártfogásukba és védelmükbe vették az eddig üldözötteket. Mert nemcsak a rossz, hanem a jó példa is ragadós. Tudok olyan parancsnokokról, akik éppen a munkaszolgálatba való behívással és az oda való elrejtéssel ezreket mentettek meg az idegenbe való elhurcolástól és talán a biztos haláltól."

Muray Lipót birodalma

Persze Nagybaconi Nagy Vilmos csak néhány kirívó esetet ismertet; nem is lehetett képe a teljes valóságról. A felszabadulás után tudta meg csak az ország, hogy mi történt a nagykátai bevonulási központban (parancsnok: Muray Lipót alezredes), ahová például 1942-ben súlyos betegeket, vérbajos, tüdőbeteg, elmebajos embereket is behívtak, és azonnal menetszázadba osztottak be. (Falusi József, volt katonatiszt népbírósági vallomásából: „Határozottan emlékszem arra az esetre, hogy a hadtestparancsnokság Murayt felszólította két elmebeteg munkaszolgálatos leszerelésére, akiket a lipótmezei elmegyógyintézet a hadtesthez írt átiratában közveszélyes elmebetegnek nyilvánított. Muray a hadtest-leiratra négy hónapig nem válaszolt, és elkésett jelentése úgy szólt, hogy már nem tudja őket leszerelni, mert közben hadműveleti területre útba indíttattak. Tudomásom szerint Muray mindkettőt kiköttette, majd hadműveleti területre útba indította, az egyik a vonatból kiugrott, mert az volt a rögeszméje, hogy a vízbe fejest ugrik, s így halt meg, a másik halálának körülményeiről nem tudok közelebbit, csak szülei kerestek fel hivatalomban, és közölték fiuk halálát.")

Maga Muray a többi között ezt mondotta 1945 márciusában egyik kihallgatásán: „Emlékezetem szerint 10-12 munkászázadot állítottam fel, egy munkásszázadban pedig kétszáz munkaszolgálatos volt... Bevonulásuk után az orvosi vizsgálat attól függött, hogy volt-e már sorozva, vagy nem. Amennyiben olyanok jelentkeztek, akik sorozáson még nem vettek részt, azokat sorozó bizottság elé kellett állítani... A munkaszolgálatra vonatkozó rendelet szerint azok, akiknek fél szemük volt, vagy az egyik lábuk rövidebb volt mint a másik, fél karjuk volt, még alkalmasak lehettek munkaszolgálatra, amennyiben foglalkoztatásukat, például szakács, cipész, szabó, irodai beosztás, képesek voltak ellátni... Arra nem emlékszem, hogy munkaszolgálatosoknak férfi hozzátartozóját, akik őket meglátogatták, ott a helyszínen kiállított behívóval visszatartottam..."

Muray állította össze a 401. számú különleges munkászázadot is, amelyben jó néhány, a szakszervezetekben tevékeny munkásmozgalmi harcos is volt. A század történetét Kossa István – akkor villamoskalauz, a BESZKÁRT, a budapesti közlekedési vállalat alkalmazottja volt – a *Dunától a Donig* című könyvében részletesen megírta. Kossa a behívás után megállapította, hogy a behívók a közlekedési vállalat katonai irodájában készültek – a szakszervezeti mozgalomban szerepet játszó minden férfi behívót kapott. Tápiósülyben, ahová a behívó szólt, Kossával a keretlegénység viselkedése azonnal megértette, hogy „a zsidók közé tartozik", a bánásmód ugyanaz lesz a munkásmozgalmi emberekkel, mint a zsidókkal. Muray fenyegető beszéddel fogadta a bevonulókat, a kerethez intézett külön beszédében – Kossa idézi – ezt

mondta a behívottakról: „A maguk kezére lesznek bízva. Ha mennek valahová velük, ezek csak a kocsiúton mehetnek. Kíméletet ne ismerjenek velük szemben. Ha meg kiérnek Ukrajnába, díszítsék fel velük az útmenti fákat!"
Kossa megírja: a 401-es és 402-es század egy szerelvénnyel indult el Ukrajnába, a vagonokban villamoskalauzok, vasasok, Egyesült Izzó-beli műszerészek és tisztviselők, gyárosok voltak útitársai, zsidók és nem zsidók vegyesen, közöttük például Silberpfennig Juda, a Lóden Posztógyár hatvanöt éves, dúsgazdag tulajdonosa...
A 401-es század egyik keretlegénye, Szívós Sándor 1945. január 28-án (gyilkosság bűntette miatt folyamatban lévő bűnvádi ügy gyanúsítottjaként letartóztatásban Budapesten) ezt vallotta a század sorsáról:
„1942. április 12-én Nagykátára hívtak be, onnan pár napi budapesti tanfolyam után Tápiósülyre kerültünk, a 401-es különleges munkásszázadhoz. A századról azt közölték velünk, hogy fegyencszázad. Bár én részt vettem kommunista mozgalmakban, a században nem találtam ismerőst, és csak később jöttem rá, hogy ott politikai okból is vannak emberek. Dudás századparancsnoktól Rotyis Péter mint szolgálatvezető főtörzsőrmester teljes hatalmat kapott. Rotyis nemcsak a munkaszolgálatosokkal, hanem még velünk is rosszul bánt, ha ivott – rendszerint Spóner hadapród-őrmestert itatta le –, akkor keretbelit is megpofozott. A munkaszolgálatosokkal hihetetlen kegyetlenséggel viselkedett Rotyis, alig volt a században olyan, akit bikacsökkel véresre ne vert volna. Még a harcoló csapatok tisztjei is megbotránkoztak azon – elvonulásuk közben –, ahogy Rogyis a munkaszolgálatosokat verte.
Mikor a 22. gyalogezredhez csatoltak bennünket, Haynal ezredes felszólította a századparancsnokot, adja át annak a 20 embernek a listáját, akiket Muray alezredes írt fel, és akiket nevezett alezredes rendelkezése folytán még útközben ki kellett volna végezni. Ez a lista nem volt meg, de Spóner hadapród Rotyis Péterrel összeállította a listát. Előbb Verbőci hadapródd al közölte Spóner Haynal ezredes parancsát, de Verbőci kijelentette, hogy ő nem vállalkozik a lista összeállítására, és csak őrült állíthatja azt, hogy hónapokkal ezelőtt átadott és már meg nem lévő cédulán szereplő neveket össze tud állítani. Miután Rotyis és Spóner összeállította a 20 ember névsorát, azt átküldték Haynal ezredeshez, és Haynal ezredes azután négy-öt turnusban a 20 embert magához vezényelte, és az ezredközvetlen huszárszakasszal agyonlövette. Ezt a tényt velem és a keret összes tagjaival Tóth János huszár tizedes közölte. Miután ezt a 20 embert kivégezték, Haynal ezredes kívánságára Spóner Rudolf és Rotyis Péter állították össze a további kivégzendők listáját. Közvetlen tudomásom van arról, hogy a listák összeállításában Rotyis is részt vett. A kivégzésre kijelölteket Tóth János huszár végezte ki a vonalban, és az ő közlésükből tudom, hogy Reichord István három embert agyonlőtt. Én a századnál 1942. szeptember 20-a táján voltam, azután máshová vezényeltek. Kérdésre előadom, hogy 11 embert ez alkalommal Rotyis és Tóth vitt el a kolhozba, 10 embert Rotyis és Tóth agyon is lőtt, egy munkaszolgálatos

megmenekült, és Hermándy századosnál panaszt tett. Úgy tudom, hogy Tóth később ezt a munkaszolgálatost is agyonlőtte. Beismerem, hogy 5 munkaszolgálatos megölésében saját magam is részt vettem. Ez kinn a munkahelyen, vonalban, 1942. szeptember 20-a körül történt. Tóth tizedes hozta az agyonlövendők listáját, és én vele együtt hajtottam végre.

Rotyissal egyszer szabadságra mentem, és akkor is láttam, de előbb az őrszobán is mutatta, hogy 17 aranygyűrűje van, és több arany tárgy és több óra van a birtokában. Nem volt előttünk vitás, hogy ezeket Rotyis a láb alól eltettek holmijából szerezte.

Elébem tárva Rotyis Péter vallomásának az a része, hogy 11 ember agyonlövésénél én voltam jelen, előadom, hogy a dolog éppen fordítva van. A kolhoz előtt elmenve láttam, hogy ott hullák fekszenek, kérdeztem Rotyist, hogy mi történt, erre Rotyis azt válaszolta, hogy Tóth és ő (Rotyis) az ott lévő tíz embert kivégezte. Elém táratván Bene István vallomásának az a része, amely szerint a kolhozból én a kiszökni akarókat agyonlőttem, előadom, hogy az valótlan. Kérdésre előadom, hogy az öt ember kivégzésében bűnösnek érzem magam. De mentségemre szolgáljon az, hogy Tóth tizedes parancsára tettem.

Az én becslésem szerint Rotyis igen sok embert ölt meg, több mint ötvenet, de akit nem saját maga végzett ki, azoknál is részt vett a listák összeállításában, és így tulajdonképpen minden kivégzésért ő felelős. Kérdés nélkül előadom még, hogy egy Nagy Béla nevű munkaszolgálatos feltörte az élelmiszerraktárt. A századnál megindult vizsgálatnál kiderült, hogy Rotyis parancsára és javára törte fel az élelmiszerrraktárt. Ekkor Páncél István számvivő őrmester megkérdezte Rotyist, hogy mit szólna hozzá, ha emiatt feljelentené – Rotyis azt válaszolta »annyi baj legyen, legfeljebb a munkaszolgálatost, mielőtt kihallgatják, agyonlövöm«. Kérdés nélkül előadom még, hogy Reichord István a vonalba vezényelt emberekkel gyakran kivonult, és az ilyen esti kivonulások után mindig elmesélte, hogy több embert agyonlőtt. 1943 januárjában Nagykátán együttes leszerelésünk alkalmával Reichord István beismerte előttem és a keret ott lévő tagjai előtt, hogy egyedül 31 embert lőtt agyon. Előadom még, hogy egyszer Reichord István mesélte nekem, hogy a munkaszolgálatosok között volt egy Singer nevű, aki azt állította, hogy nekem földim, és hozzátette Reichord, mert »este kinyirtam«.

Spóner Rudolf magántisztviselő, tartalékos hadapród-őrmester így vallott népbírósági tárgyalásán: „... Nem tudok arról, hogy a századnál kivégzések voltak, és arról sem tudok, hogy a munkaszolgálatosok közül többen végelgyengülésben haltak meg... 196 emberrel indultunk el, ezek közül Kurszkban 43 embert leadtunk, 55-60 ember volt a veszteség, 87 munkaszolgálatos és 21 keret érkezett meg Arhangelszkojéba. Itt a munkaszolgálatosok utászokhoz lettek beosztva, és aknát szedtek. Ennek következtében sokan elpusztultak."

A hadapród-őrmester nem tudott elszámolni a 196 emberrel...

Kossa István a 401-es század egykori tagja tanúként a népbíróság előtt ezt

mondta el: „A 401-es századból 27-28-an élünk munkaszolgálatosok. 124 embert végeztek ki, a többi éhen halt. Hősi halált nem halt egy sem. Nem nevezem hősi halálnak azt a néhány esetet, amely aknaszedés következtében történt. Ugyanis ráhajtottak minket az aknamezőre, puszta kézzel szedették az aknát, szuronnyal ásatták fel az aknamezőket. Még a rögzített aknákat is megfelelő eszközök nélkül szedették fel velünk. Dobózsinórt nem volt szabad használnunk. Az aknamező megtisztítása után karba öltve kellett az aknamezőn végigmennünk, hogy az esetleg mégis ottmaradt akna alattunk robbanjon fel. Aknaszedés közben ennek ellenére csak néhány haláleset történt... 57 volt a létszám Spónernek a századtól való távozásakor. Távozása után a kivégzések megszűntek..."

A munkaszolgálatot teljesítettek száma még csak hozzávetőlegesen is nehezen becsülhető, mert például 1943 februárjában, amikor a honvédelmi minisztérium a 18–40 éves „kisegítő szolgálatra kötelezett zsidókról" kimutatást kért a honvéd kerületi parancsnokságoktól, senki nem vette jelentésbe a szolgálatot teljesítő nem is kis számú idősebb munkaszolgálatosokat.

Ekkor a budapesti I. Hadtestparancsnokság azt jelentette, hogy állományában van 46 820 fő; a székesfehérvári II. Hadtestparancsnokság 7 018, a szombathelyi 3. honvéd kerületi parancsnokság 5 259, a pécsi 4. honvéd kerületi parancsnokság 5 005, a szegedi V. hadtestparancsnokság 7 527, a debreceni VI. hadtestparancsnokság 7 087, a miskolci 7. honvéd kerületi parancsnokság 8 632, a kassai VIII. hadtestparancsnokság 30 306, a kolozsvári IX. hadtestparancsnokság 34 782 főt jelentett – tehát 1943 márciusában az 1895–1924 között született „kisegítő szolgálatra kötelezett zsidók" közül 152 436 személy viselt sárga (vagy, ha keresztény vallású volt, fehér) karszalagot, civil ruhájában, saját bakancsában végzett el igen komoly, megerőltető, általában napi 10-12 órát tartó, a ruhát és az embert egyaránt megviselő munkát. De a 152 436 „állományban lévőről" szóló jelentés sem teljes, mert minden jelentésben ott szerepelt tizenöt–harmincezer, tehát összesen mintegy 200 000 fő „behívásra még rendelkezésre áll" megjelöléssel: az alkalmi, a feljelentések alapján, az egy-egy bevonulási központ elhatározásából született behívások ennek a kétszázezres tömegnek a terhére történtek.

A munkaszolgálat körülményeiről a részleteket csak 1945 tavaszán tudta meg a közvélemény; ekkor kerültek népbíróság elé a felelősségre vonható – tehát életben maradt, nyugatra nem távozott – és bizonyított bűncselekményekkel vádolt munkaszolgálatos századparancsnokok és keretlegények.

1943-ban a honvédelmi miniszter elrendelte, hogy a 43 évnél idősebbeket szereljék le a munkásszázadokból. Hogy a rendelet végrehajtása során mi történt nem egy esetben, arról így tudósít az I. honvéd hadtestparancsnokság 7043/Eln.Nyt./1943 számú jelentése (címzett a miniszter, aláíró a hadtestparancsnok helyett Kuthy ezredes): „... A hadműveleti területen lévő tábori munkásszázadokba beosztott 43 éves és ennél idősebb kisegítő szolgálatosok felváltására 1943. évi január hó 31-én 555 fő kisegítő szolgálatost indítottam útba a 2. hadsereg parancsnokságához. A szállítmány azonban rendeltetési

helyére nem jutott el, mert Orsán a német Ausladekomissar 34. a kisegítő szolgálatosok kirakását és a német katonai hatóságoknak való átadását rendelte el. A 3. bevonulási központnak e tárgyban idézett jelentését és az Ausladekomissar 34. írásbeli parancsát másolatban felterjesztem."
A „váltás" elindult, de nem érkezett meg – a 43 éves és idősebb kisegítő szolgálatosok „állományban maradtak"...

Március 19-e előtt

Miként vette tudomásul a magyar társadalom mindazt, ami a zsidótörvények végrehajtása során – még a deportálás előtt – emberek százezreivel és a munkaszolgálatra behívott tízezrekkel történt – ez olyan kérdés, amit aligha lehet megkerülni.

Itt van először az a memorandum, amely a többi között a tekintélyes Pesti Naplóban, az Esti Kurírban és a Magyar Nemzetben is megjelent az első zsidótörvény-javaslat nyilvánosságra kerültekor a legtekintélyesebb magyar értelmiségiek, keresztény magyar írók, művészek, tudósok aláírásával.

„Mi, magyar írók, művészek és a tudomány munkásai, különféle világnézetek és pártállások szószólói, különféle társadalmi rétegek szülöttei és tagjai, akik a legkülönbözőbb hivatásokban és munkakörökben dolgozunk, akik valamennyien az évezredes magyar művelődés megtartásának és gyarapításának rendeltetését vettük örökbe, mi, akik valamennyien keresztény családok leszármazottai vagyunk, az emberi becsületérzés és igaz kereszténység, a józanság és hazafiság magától értetődő egységével és szilárdságával emeljük fel szavunkat az állampolgári jogegyenlőség elvéért, melyet az úgynevezett »társadalmi egyensúly hatályosabb biztosításáról szóló törvényjavaslat« megvalósulása esetén törölne a magyar alkotmányból.

Ez a javaslat a társadalmi egyensúly biztosítását ígéri, de egy szava sincs a legszegényebb, gazdaságilag legelesettebb és legárvább rétegek sorsának jobbra fordításáért.

Ez a javaslat a zsidók közül is elsősorban a szegényeket veszi célba, azokat, akik leginkább vannak kiszolgáltatva a munkaadóik kénye-kedvének, s még ezek közül is kivált a fiatalokat sújtja, akiket egyetemlegesen megbüntet amiatt, hogy nem lehettek katonák a háború alatt.

Minket keresztény hitünk, hazafias meggyőződésünk, az ország európai hitelához és nemzeti függetlenségünkhöz való ragaszkodásunk késztet arra, hogy soha ne tágítsunk az állampolgári jogegyenlőség elvétől, melyet történelmünk legszebb korszakában, az európai magyarság legnagyobb elméi vívtak ki.

Minden erejére szükség van a mai válságos történelmi időkben a magyarságnak. A megszállott területek urai statisztikai mutatványokkal igyekeznek elválasztani a magyar néptörzstől azokat a zsidó vallású magyarokat, akik ellenyésző kisebbségtől eltekintve a kisebbségi sorsban is rendületlenül kitartanak a magyar sorsközösség mellett. Szabad-e nekünk akaratlanul is ezt a példát követni és kiközösíteni a magyarságból 400 000 polgárunkat?

Elfeledtük volna, hogy ezek a polgártársaink a kultúrtörténelem megdönthetetlen tanúságai szerint nemcsak egyszerű résztvevői, de támaszai és építői is voltak a magyar kultúrának?

Ezért tiltakozunk lelkiismeretünk minden erejével, és hisszük, hogy szavunk nem marad hatás nélkül ebben a hazában, amely minden dicsőségét a hit- és gondolatszabadságért, az emberi jogok teljességéért vívott hősi harcainak köszönhette. E belső parancsra fordulunk az egész ország józan hazafias népéhez azzal a kéréssel: tegyenek bizonyságot önérzetükről, bátorságukról, önzetlenségükről, és lépjenek sorompóba a mindannyiunkat sértő javaslat ellen.

Gondolja meg minden kortárs, mekkora felelősség terheli, ha a lelkiismereti tiltakozás ellenére is megszületik egy törvény, melyre valamikor minden magyarnak szégyenkezve kell gondolnia!

Gróf Apponyi György, Bartók Béla, Bárczi István, Berda József, Berecz Sándor, Bernáth Aurél, Blaskó Mária, Bóka László, Csécsy Imre, Csók István, Darvas József, Erdős Jenő, Eszenyi Ernő, Győri Farkas, Győri Imre, Ferenczy Noémi, Féja Géza, Fodor József, Földessy Gyula, Földessyné Hermann Lívia, Gáspár Zoltán, Hertelendy István, Horváth Béla, Pálóczi Horváth György, Kárpáti Aurél, Kernstok Károly, Kmetty János, Dernői Kocsis László, Kodály Zoltán, Kozma Erzsébet, Kun Zsigmond, Lovászy Márton, vitéz Makkay Miklós, Márffy Ödön, Mátyás Ferenc, dr. Mihályfi Ernő, Molnár Farkas, Molnár Kálmán, Móricz Zsigmond, Zugligeti Pintér József, Polner Ödön, Rab Gusztáv, Rados Gusztáv, Remenyik Zsigmond, Riedl Margit, Schöpflin Aladár, Simándy Pál, Somlay Artur, Supka Géza, Szabó Zoltán, Szakasits Árpád, Szász Zoltán, gróf Széchenyi György, Szimonidesz Lajos, Tersánszky J. Jenő, Tóth Aladár, id. Vaszary János, Vikár Béla, Várkonyi Titusz, Vilt Tibor, Zilahy Lajos."

Az aláírók valóban a magyar szellemi élet első sorában állókból kerültek ki, mint ahogy a parlamenti vita során is – az akkor még a parlament tagjaként képviselőként felszólalt hat „zsidónak tekintendő" mellett – olyan országgyűlési képviselők támadták a javaslatot, mint például Gratz Gusztáv konzervatív-legitimista, a fehérterror államtitkárából lett liberális újságíró, volt miniszter, Rassay Károly, Rupert Rezső, Sulyok Dezső és természetesen a szociáldemokrata képviselők. De idézni kell Bethlen István grófot, az ország tíz éven át volt miniszterelnökét, aki nyilván nem azért szólalt fel, mert családjába bekerült egy zsidó is.

Bethlen a többi között ezt mondotta: „A szóban forgó kérdés nem csak belügyi kérdés, ez világkérdés, amellyel minden ország foglalkozott a maga módja szerint. A múltban több ízben foglalkoztam e kérdéssel a nagy nyilvánosság előtt. Legelőször akkor, amikor a numerus clausus ügyében kellett döntést produkálni. Akkor azt jelentettem ki, éspedig tárgyalások eredményeképpen és a külföldi tényezőkkel való megegyezés alapján, hogy a numerus claususból eliminálni tudjuk mindazokat a különleges intézkedéseket, amelyek diszkriminációt tartalmaznak a zsidósággal szemben, és arra fogunk törekedni, hogy ezt az indítványt mihelyt feleslegessé válik és mihelyt a magyarországi helyzet konszolidálódik, megszüntetjük. Ezt nyílt színen tettem a képviselőház előtt, az akkori képviselőház helyeslése mellett, és most is

ezen az álláspontom vagyok. Foglalkoztam azután ezzel a kérdéssel 1937-ben a költségvetési tárgyalásokon, és kifejtettem, hogy Magyarországon zsidókérdés van, amit meg kell oldani, de ugyanakkor azt is megmondtam, hogy a jogegyenlőség sérelme nélkül kell ezt megtenni... A választójog vitájában szintén rámutattam, hogy van zsidókérdés, és kértem a kormányt, hogy dolgozzon ki programot, de a jogegyenlőséget bántani nem szabad. Nekem tehát nem lehet szemrehányást tenni, hogy egyoldalúan állítottam volna fel a kérdést, és tagadtam volna, hogy van szociális és gazdasági probléma, amit zsidókérdésnek neveznek. Az a statisztika, amelyet a kormány most terjeszt elő, azt mutatja, hogy 1920 és 1930 között a zsidóság arányszáma mindenütt csökkent azokban a foglalkozási ágakban, amelyeknek terén most erőszakos lépésekre törekszünk. Én tisztán nemzeti szempontokat védek és nem pártszempontokat, sem pedig felekezeti szempontokat, amikor a legnagyobb aggállyal fogadom ezt a javaslatot. Jogegyenlőségnek súlyos sérelme ez, ne tessék ezt könnyelműen felfogni. . ."

Van egy különlegesen érdekes iker-dokumentuma is annak, miként hatottak a magyar szellem igaz nagyjaira a zsidótörvények. Móricz Zsigmond lánya, Móricz Virág közli *Tíz év* című művében azt a félbehagyott írást, ami úgy született, hogy Móricz „odaült az írógép elé, hogy kibeszélje magából" az indulatot:

„Itt most a nemzet életében nagyon fontos és nagyon kényes fordulópont következett be. Nemcsak arról van szó, hogy ötszázezer lélek mélyen el van keserítve, s a leggyötrelmesebb lelki fájdalmak közé van taszítva. Arról is szó van, hogy a törvény ennek a tömegnek a kezéből törvényes intézkedésekkel ki is akar venni minden vállalkozási lehetőséget. Egyetlen elemünk van, amely szervezete, konstrukciója és egész adottsága folytán vállalkozóképességgel bír. Ettől elveszi a törvényjavaslat ezt a létalemét.

Mi történik, ha ebből a javaslatból törvény lesz? A magánüzemekben mindennemű keresetforrásban megszünteti a zsidóság munkáját.

De már három hónap óta tárgyalják a zsidótörvényt pontról pontra, érdemes még egyszer végignézni, mi is az, amit ez a törvény csinálni akar a zsidósággal?

Az 1–3. paragrafus igen szűk faji keretbe szorítja, s egyenként zsidóvá bélyegzi mindazokat, akiket a saját kritériumával csak lehet.

A 4. paragrafus ennek az így törzskönyvezett zsidóságnak közjogi helyzetét a lehető legszűkebben és legszigorúbban szabja meg. Lehetőleg kiszorítani a parlamentből, a törvényhatósági bizottságokból, annyira, hogy pl. zsidó nem lehet virilista.

Az 5–6–7. paragrafus kiirtja őket az állami szolgálatból, a közigazgatásból. Nem lehetnek tanárok, tanítók, közjegyzők vagy közjegyzőhelyettesek, hites tolmácsok, bírósági szakértők, szabadalmi ügyvivők. Nem bocsáttatnak hites könyvvizsgálati vizsgára. Az egyetemen hatszázalékos numerus claususban részesülnek.

A 8. szerint az OTI-ban hat százalékig lehetnek tagjai a tisztviselőkarban.
A 9–11. paragrafus szerint ügyvéd-, orvos-, mérnök-, sajtó-, színész-, filmkamaratagok csak hat százalék erejéig lehetnek.
A 12. paragrafus szerint minden olyan üzemnél, mely állami engedélyhez van kötve, pl. trafik, italmérés, gyógyszertár, kiirtandók. Annyira, hogy még a nyugdíjuk fizetésére is halasztást kapnak a nyugdíjpénztárak, vagy részletben fizethetnek, ha »elbírhatatlan teher« lenne rájuk a fizetés.
13. paragrafus a közszállításból zárja ki őket.
14. az iparból, 15. a földművelésből,"
Móricz Virág 1981-ben: „Nem folytatta, a lap közepén, vessző után, következtetés levonása nélkül kivette a papírt a gépből.
Mit lehet ez ellen tenni? Az író egyetlen fegyvere és eszköze az írás. Kisregényt kezdett, melynek először a Panni és Pinkász címet adta. Ezt kihúzta kék ceruzával és föléírta: A szerelem nem hibás. Ebben egy, a Csibére nagyon emlékeztető szegényparasztlány, akiből gyors- és gépírónő lett a falubeli kereskedőnél, összeszerelmesedik egy valósággal ortodox zsidó fiával. Az elbeszélés a két világ jelzésével, a feltörő szerelemmel kezdődik, és eljut a 27. gépelt oldalig, ahol abbamarad. Így is érdekes. Ha nem is tartozik a legjobb Móricz-novellák közé, szép és rokonszenves az állásfoglalása."
Van ma nehezen érthető naivitás is a félbehagyott Móricz-feljegyzésben, vagy az ortodox zsidó fiú és a parasztlány szerelmi történetében – ugyan ki az, aki ma még meghökkenne azon, hogy „zsidó nem lehet virilista", azaz nem tartozhat a legtöbb adót fizető azon polgárok közé, akik maguk közül választhatják meg a helyi törvényhatósági bizottság 2/5 részét... S van ma valami meghökkentő abban, hogy a legvilágosabban látó magyar szellemek egyike, Móricz sem vette még észre, hogy az egymást követő zsidótörvények mind több és több embert sújtanak majd, a szélsőjobboldalnak mind több és több zsidó kell – bár az ötvenhat aláírással nyilvánosságra hozott memorandumban még csak 400 000, a félbehagyott feljegyzésben már ötszázezer emberről ír –, nem sejthette, hogy amikor 1944. március 19-e, a náci megszállás bekövetkezik, már közel van az egymillióhoz a megbélyegzettek száma, és az első hangos tiltakozásban, a memorandumban emlegetetteknek közel kétszerese visel majd sárga csillagot...
Ha arra a hatásra gondolunk, amelyet az egymást követő zsidótörvények a társadalomból kiváltottak, idézni kell abból a beszélgetésből, amelyet V. Bálint Éva újságíróval folytatott 1983 májusában Juhász Gyula történészprofesszor. A beszélgetés a Magyar Hírlap 1984. május 12-i számában jelent meg: „Ha a zsidótörvényeket jellemezni akarjuk, föltétlenül szigorúnak kell tartanunk őket. Kezdetben nem a nagytőke, a pénzarisztokrácia volt érintve, hanem az értelmiségi foglalkozások – ez pedig aligha enyhíti minősítésüket. A sorozatos intézkedések katasztrofálisak voltak, már csak azért is, mert a magyar közvéleményt hozzászoktatták az évek hosszú során ahhoz, hogy a zsidó származású emberek nem egyenrangúak, különféle törvényekkel meg lehet különböztetni őket. És amikor azután a német megszállást követően a

deportálások ideje elérkezett, ez is nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyar közvélemény jelentős része – amely nem érezte át a zsidóság faji törvényekből fakadó félelmeit, megaláztatásait – most sem nézett szembe azzal a gyalázattal, ami a magyar zsidósággal 1944-ben itt a valóságban megtörtént. – Azt hiszem, elfogadhatjuk Bibó Istvánnak az 1948-as tanulmányában írt megállapítását, miszerint a magyar szellemi élet nagymértékben felelős azért, ami itt a magyar zsidósággal történt 1944-ben. 1938-ban, amikor az első zsidótörvény előkészítése folyt és országos viták zajlottak róla, minden érv, amely a zsidótörvény szükségessége mellett hangzott el, a szellemi életben már megalapozott érvrendszeren alapult. Ezeket a korszaknak két olyan nagyhatású műve alapozta meg, mint Szabó Dezső *Az elsodort falu*ja és Szekfü Gyula *Három nemzedék*e. Ha általánosságban akarnánk mondanivalóikat megfogalmazni, akkor azt mondhatnánk, hogy ki-ki a maga műfajának megfelelően, de egyképpen nagy indulattal azt boncolgatta, miként vette a magyar zsidóság a gazdasági élet birtokba vétele után a szellemi életet is birtokába, és nyomta rá a maga sajátos bélyegét. Szekfü Gyula, sőt még Szabó Dezső is később módosította nézeteit, ez azonban nem változtat azon, hogy érveiket – és persze másokét is – felhasználták 1938-ban, amikor az első zsidótörvény előkészítése folyt" – mondja Juhász Gyula, majd utalva az előbb már idézett felhívásra, leszögezi – „a jogegyenlőség követelése helyett az a mozgalom erősödött fel, amelyik célul tűzte ki, hogy a kiszorított zsidók helyébe »törzsökös magyarok« kerüljenek, ne pedig német származású középosztálybeliek. A magyar értelmiségi réteg jelentős része úgy tapadt oda az asszimiláció lehetőségeit mérlegelő vitához, hogy szinte azt sem vette észre, hogy kirobbant a második világháború."

Vendégek a Síp utcában

Amikor 1944. március 19-én a náci csapatok megszállták Magyarországot, a környező országokban már mindenütt „zsidótlanítottak", hol Adolf Eichmann, SS-Obersturmbannführernek, a Reichssischerheitsamt, a Birodalmi Biztonsági Hivatal IV. B. 4. osztálya („zsidóügyek, kiürítési ügyek, nép- és államellenes személyek vagyonának elkobzása, a német állampolgárságtól való megfosztás" – jelölték meg az osztály feladat- és hatáskörét 1941-ben) vezetőjének személyes irányításával, hol pedig Eichmann által kiküldött „szakemberek" utasításai alapján.

Ami magát Németországot és az 1938-ban az Anschluss után Ausztriát illeti, ott az úgynevezett „nürnbergi törvények" alapján taszították ki az állampolgárok sorából a zsidókat, de előbb megfosztották őket munkájuktól, kenyerüktől, majd koncentrációs táborokban pusztították el őket. (Egy nem túlságosan nagy számú csoport Németországból is, Ausztriából is kivándorolhatott, mégpedig úgy, hogy előbb az Eichmann-hivatal mindenüktől megfosztotta őket. Ám ez a lehetőség a háború kitörésének pillanatában megszűnt, egyébként is Hitler és emberei ekkor már szilárdan elhatározták: kiirtják az európai zsidókat.)

Közvetlenül az Anschluss után kisszámú burgenlandi – Magyarországgal többnyire még 1918 előtt személyi vagy családi kapcsolatban lévő – zsidónak sikerült átmenekülnie Magyarországra. Valószínűleg kétszáz-kétszázötven emberről lehetett szó; 1942-ben, amikor több Moson megyei lakos ellen eljárás indult „embercsempészés" miatt, 42-50 személy átmenekítését derítették fel a hatóságok. A közvetlenül a határon fekvő Sopronkeresztúr (Deutschkreutz) 450 főnyi zsidó lakosságának nagy része elpusztult, csak azok közül maradtak néhányan életben, akiknek sikerült magyar földre jutniok. Szita Szabolcs írja a *Holocaust az Alpok előtt* című könyvének jegyzeteiben, hogy „a Burgenlandból kiűzött zsidó családok Rajka és Oroszvár (Rusovce) határában, dunai uszályokon vesztegeltek fél évig. Ellátásukról a győri zsidó hitközség gondoskodott... A náci módszerek közé tartozott a határvonalra, illetve az úgynevezett Niemandslandra (senki földjére) űzés, ahol a szerencsétlen emberek a szabad ég alatt várták sorsuk alakulását. Mosonmagyaróvár járásban többen segítettek a családostul otthonukból elűzötteknek, egzisztenciájukat, létfeltételeiket veszítetteknek. A határon való átsegítés akcióiban – lebukásuk révén – 26 Moson megyei lakos közreműködése ismert."

Szlovákiában az önálló szlovák állam megalakulása (1939 áprilisa) után azonnal megkezdődött a zsidók minden polgári jogtól, állástól, vagyontól való megfosztása. 1940 szeptemberében az úgynevezett 210. számú „alkotmánytörvényben" felhatalmazták a kormányt minden általa szükségesnek ítélt

zsidóellenes rendelkezés kiadására és végrehajtására; 1942 áprilisában a 68. számú „alkotmánytörvény" intézkedett arról, hogy az országban élő mintegy 90 000 zsidóból 70 000 személyt szlovák rendőri és katonai szervek szállítsanak a nácik által megszállt lengyel és szovjet területre koncentrációs táborba; itt a nácik csak „tanácsadók" voltak.

Jugoszláviában más volt a helyzet a horvát, és más a többi területeken. Az úgynevezett Horvát Államban az usztasák maguk vitték koncentrációs táborba (Jaszenovácra és a Zágráb melletti Zagorjére) a huszonnégy-huszonötezer főnyi zsidó lakosságot; Szerbiában a Gestapo gyűjtötte össze a mintegy 12 000 zsidót – két helyi koncentrációs táborban voltak kivégzések, a többséget Auschwitzba vitték, és ott végeztek velük. A mintegy 25 000 vajdasági zsidó sorsa – ők a királyi Jugoszlávia idején magyarnak vallották magukat – azonos lett a zsidó magyarok sorsával.

Romániában a háború során mindenekelőtt a bukovinai és besszarábiai zsidókat gyilkoltatta le az Antonescu-kormányzat, de 1941-ben a Vasgárda másutt is, országszerte pogromokat szervezett. A szovjetellenes háborúban a nácik Romániának adományoztak szovjet területeket, ezeket aztán Bukarestből „Transznisztria" néven kormányozták. Az itt élő 150 000 zsidóból mintegy 130 000-et gyilkoltak meg. A megszállt Ogyesszában pedig a román parancsnokság 35 000 zsidót végeztetett ki a Dalniki kolhoz területén.

Ezekről a tényekről a magyar közvélemény – beleértve ebbe a zsidó magyarokat is – igen keveset tudott; még talán a legtöbbet a Szlovákiában történtekről. De bárminő keveset is tudtak – a zsidó magyarok az ország náci megszállásának napján, néhány órával azután, hogy a Koronatanács tudomásul vette, hogy Kállay Miklós miniszterelnök és kormánya lemondott, Bárczy István lediktálta a kormány lemondásáról szóló felterjesztést, amelyet a miniszterelnök és a miniszterek aláírtak – már megsejthettek valamit az eljövendő időkről, a rájuk váró sorsról.

Március 19-e vasárnap volt. Délelőtt a pesti izraelita hitközség Síp utcai székházában a már jó előre eltervezett időben, megállapított napirenddel közgyűlés lett volna. Össze is gyűlt a meghívottak jó része, de igazi tárgyalásról nem lehetett szó. A hangulat feszült és izgatott volt, nagyon sokan tudták már akkor, amikor otthonukból a Síp utca felé elindultak, hogy a nácik megszállták az ország nagy részét, a fővárost is, és ellenállásra sehol nem került sor.

Így hát a közgyűlés első tervezett napirendi pontjaként megemlékeztek Kossuth Lajos halálának ötvenedik évfordulójáról, majd anélkül, hogy vitát nyitottak volna, elfogadták az előadó által beterjesztett, néhány mondatban ismertetett évi költségvetést. A hitközségi vezetők ezután hazasiettek.

Délután három óra tájban a Gestapo homokszínű, „Pol." -jelzésű gépkocsiján megjelent a Síp utcában néhány SS-ember. Ők utasították az épületben tartózkodó néhány tisztviselőt és az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) igazgatóját: hétfőn délelőtt tíz órára hívják össze a zsidó hitközség elnökségét és elöljáróságát. A tisztviselők egyike értesítette erről a vezetők valamelyikét, úgyhogy dr. Csergő Hugó főjegyző lakásán még

aznap délután tanácskozásra ült össze a hitközség vezetői közül dr. Boda Ernő, dr. Pető Ernő, dr. Fábián Béla és dr. Munkácsi Ernő.

Lévai Jenő *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* című könyvében így ír erről a tanácskozásról: „A további teendőkről volt szó. Az az álláspont alakult ki: magyar állampolgárok vagyunk, kötelességünk jelentést tenni a felettes kormányhatóságoknak, mielőtt a németekkel bármilyen tárgyalásokba is bocsátkoznánk. Telefonon érintkezésbe léptek a kultuszminisztériummal mint a felekezeti ügyek intéző hatóságával. Itt azzal hárította el az ügyeletes az intézkedést, hogy a miniszterelnökségen minisztertanács folyik, forduljanak oda. A miniszterelnökségen Turánszky László államtitkár meghallgatván a tényállást, a belügyminisztériumot jelölte meg illetékesnek. Ott Tomcsányi államtitkár azt kérte, hogy másnap reggel forduljanak a főkapitányhoz, tőle kapják meg a választ. A megadott időben a főkapitány nem jelentkezett, Bartha főkapitány-helyettes azonban tudott az ügyről, és a következő választ adta: engedelmeskedjenek mindenben a németek utasításának. A magyar állampolgárságú zsidókat ilyen módon tehát kiszolgáltatták a németeknek. . .

. . . Másnap már kora reggel megjelentek a vezetők a hitközségi épületben. Egy részük számolt azzal, hogy a Gestapo azonnal letartóztatásokat eszközöl, és azért többen a legszükségesebb homijaikkal felszerelt kis kézitáskát is hoztak magukkal. Néhánynak a családja is az épületben tartózkodott. A várakozás izgalmas negyedórái egymás után teltek el. Kisebb késéssel végre megérkezett a várt német bizottság. Három tiszt és egy civil, néhány fegyveres kíséretében. Az egyik tiszt, a soványabb, gyomorbajos külsejű Krumey Obersturmbannführer közölte: a magyar kormánnyal való megegyezés értelmében a németek veszik át a zsidók ügyeiben való kizárólagos intézkedést, s erről ő és társa, Haupsturmführer Baron von Wisliceny kapták a megbízást. Ha a zsidóság engedelmeskedik, nem lesz baj. . .

Németül tudó gyorsírót kértek. Míg azt előkerítették, a német tisztek beszélgetésbe elegyedtek. Krumey észrevette a kis kézitáskákat, mire mosolyogva jegyezte meg: »Es wird niemand in Haft genommen«, azaz senkit sem tartóztatnak le. Általában véve azt hangoztatta, hogy ne ijedjenek meg, arra nincs semmi ok. Lesznek ugyan bizonyos megszorítások, de a személy- és vagyonbiztonságért felelnek, és nem lesz deportálás. . .”

Amikor a gyorsíró előkerült, elkezdődött az utasítások sora.

Senki sem hagyhatja el lakóhelyét; aki megpróbál elutazni, azt letartóztatják. Másnap déli 12 óráig Zsidó Tanácsot kell alakítani; minden zsidónak tekintendő személy a Tanács fennhatósága alá tartozik, köteles annak engedelmeskedni. Másnap délután öt órára össze kell hívni a főváros összes zsidó intézményének vezetőit, jegyzéket kell készíteni, amelyben az intézmények címe, vezetőjének neve szerepel. „Hangsúlyozták, hogy senki se igyekezzen őket félrevezetni, ismerik a zsidó ügyeket, ők »bonyolítják le« azokat egész Európában.” – írja dr. Munkácsi Ernő ügyvéd, a hitközség egyik vezető tisztségviselője.

Másnap a kapott parancs szerint a pesti zsidó hitközség dísztermében együtt ültek a főváros zsidó intézményeinek vezetői. Minden megjelent kitöltötte egy már előbb megkapott okmány első három sorát, odaírta szervezete címét, a vezetők és saját nevét – ez volt az úgynevezett jelenléti ív.

Ez a német nyelvű irat, miután bevezetőben közölte, hogy „a zsidóságot illető valamennyi ügyben csak a német Biztonsági Rendőrség IV. B.4. osztályához (egyelőre Astoria Szálló) kell fordulni", kilenc pontban összefoglalta a zsidók előtt álló legfontosabb tennivalókat. Kiderült az írásból, hogy a Síp utcai épület fölött a Biztonsági Rendőrség IV.V.4. osztályának Trenker SS-Obersturmbannführer és Oberregierungsrat által vezetett kommandója rendelkezik, esetleges panaszokkal Krumey SS-Oberstrumbannführerhez és Wisliceny SS-Hauptsturmführerhez kell fordulni.

Dr. Munkácsi ezt írja az eseményről: „Krumey és Wisliceny voltak jelen... A terem tele volt, izgalmas forróságot éreztem... Az »ülésnek« még a formáját is megadták: mellettük ült Stern Samu, az Országos Iroda elnöke is. Igen »finomak« s »udvariasak« voltak hozzá. »Herr Hofratnak« szólították. Wisliceny szónokolt. Kezében cigarettával, a legnagyobb könnyedséggel adta elő a legnagyobb hazugságokat. »Ne legyen itt félreértés, itt nincs megszállás – mondta. – A németek fegyelmezett magatartást kívánnak az itteni zsidóságtól. Kövessenek el mindent, nehogy pánik legyen.« Senki se rohanja meg a bankokat, hogy a pénzét kivegye. Hangsúlyozták, hogy »csak azért, mert valaki zsidó, senkinek sem lesz bántódása«.

De ugyanakkor már folyamatban voltak az elfogatások, és arra valami magyarázatot kellett adni. Ezért hozzátették, hogy egyeseket azért tartóztattak le, mert az illetők a rendelkezéseket megszegték, vagy korábbi politikai magatartásuk kívánta ezt meg, s különben is »háború van, ilyenkor szükség van túszokra«. (A két SS-tiszt mellett ülő Stern Samu bankigazgató, a Magyar Izraeliták Országos Irodája – a különböző zsidó szervezetek csúcsszerve – és a Pesti Izraelita Hitközség elnöke volt, ő lett a Zsidótanács elnöke is. A „Herr Hofrat" megszólítást azért kapta, mert az első világháború idején udvari tanácsossá nevezték ki; ez afféle kitüntetésként kapott cím volt.) „Amikor a Hauptsturmbannführer befejezte »előadását«, az emelvényt körülvették és a megjelentek a német »vendégeket« úgy halmozták el kérdésekkel, mintha egy szabadegyetemi előadáson lettek volna" – írja Munkácsi.

Megalakult az első, nyolc tagból álló Zsidó Tanács, amelynek tagjait az SS-tisztek jelölték ki, mégpedig a következőképpen: a pesti neológ hitközség részéről Stern Samu elnök, dr. Boda Ernő ügyvéd, dr. Pető Ernő ügyvéd, dr. Wilhelm Károly ügyvéd, mindhárman elnökhelyettesek, a budai neológ hitközségtől dr. Csobádi Samu ügyvéd, az ortodox hitközség részéről Kahán-Frankl Samu, az Ortodox Izraelita Központi Iroda elnöke és óbudai Freudiger Fülöp gyártulajdonos, a budapesti Ortodox Izraelita Hitközség elnöke és a cionisták képviselője, dr. Kahán Nisson ügyvéd.

A nácik kipróbált módszerrel dolgoztak. Nem sokkal azután, hogy a Zsidó Tanács megalakult, tagjai hazatértek, az egyik tagért megjelent lakásán néhány SS-legény, és bár a tanács tagja hivatkozott „megbízatására", bevitték az Astoria-szállóba, az ideiglenes SS-főhadiszállásra. Itt „véletlenül" meglátta Krumey Obersturmbannführer s azt mondta: „Mi már találkoztunk" – s néhány pillanat múlva, mint a Zsidó Tanács Tagját, szabadon bocsátotta. Azt is megmondta neki: a Zsidó Tanács tagjai igazolványokat kapnak majd, szabadon mozoghatnak a városban.

A letartóztatás és szabadon bocsátás híre, az igazolványok ígérete megnyugtatásként hatott – a németek elérték céljukat, a Zsidó Tanácsban szolgálatkész szervre, intézkedéseik hű végrehajtójára találtak. . .

A Gestapo utasítást adott ki, amely szerint minden nyomtatvány, körlevél, sokszorosított írásmű csak a kéziratnak magyar és német nyelven a IV. B. 4. osztályon történt bemutatása után készíthető el.

Az egyik első ilyen cenzúrázott körlevél a vidéki hitközségek vezetőihez szólt, szövege a többi között ez volt: „E hó 20-a óta állandó tárgyalásokban vagyunk a német katonai hatóságokkal, amelyek a legnagyobb súlyt helyezik arra, hogy az ország izraelita lakossága pánikmentes hangulatban, nyugodtan folytassa nemcsak magánéletét, hanem hitéletét, szociális és kulturális tevékenységét is.

Ennek elérése végett az egész országra kiterjedő hatáskörrel megalakult a Magyar Zsidók Központi Tanácsa, amely további, rangsorban utána következő szerv gyanánt az Országos Bizottság megalakulását fogja foganatosítani. Ezért vált szükségessé, hogy a bevezetőben jelzett tanácskozást megtartsuk. Nagyon kérjük, méltóztassék meghívásunknak okvetlenül eleget tenni, mert a mai nehéz napokban az egész zsidóság sorsdöntő érdekei fűződnek a zsidóság kellő megszervezéséhez és a pánikmentes hangulat fenntartásához. A német hatóságok által kiállított utazási igazolványt mellékeljük. Ez a legszemélyesebb természetű, másra át nem ruházható. Netáni akadályoztatása esetében helyettes nem jöhet, illetve nem utazhat. Magától értetődik, hogy a jelenlévők által hozott határozatok a távollevőket is kötik. . ."

Ennek a körlevélnek 1944. március 24. a dátuma. A március 28-án a fővárosba érkezett vidéki megbízottaknak Krumery SS-Obersturmbannführer tartott megnyugtató előadást.

Imrédy revolvere

Még március 21-én történt, hogy Mester Miklós országgyűlési képviselőt (a Magyar Megújulás Pártja, Imrédy Béla pártjának képviselője) két látogató kereste fel. Mester Miklós a hetvenes évek végén Budapesten mondta el ennek a látogatásnak a történetét Bokor Péter filmrendezőnek, aki *Végjáték a Duna mentén* című könyvében adta közre. Mester Miklós, az események után közel negyven évvel:

„Ülök délelőtt az irodámban, látom, hogy az ablakom előtt két férfi halad el. Látszott, hogy igen gondterheltek. Az egyiket jól ismertem: Molnár Endre volt, statisztikus, demográfus, jó viszonyban voltunk. A Statisztikai Hivatal csak kisegítő személyként alkalmazta, státuszba kinevezni a származása miatt nem lehetett. Molnár a kisebbségi statisztika terén úttörő munkásságot fejtett ki, több tanulmánya jelent meg. Ő volt az egyik látogatóm. A másik: egy magas, tekintélyes megjelenésű, barna ember. Bemutatkozott. Komoly Ottó volt, a Cionista Szövetség elnöke. A nevét ismertem: mérnök, kiváló építész. Könyvet is írt, főleg a szép családi házak építéséről. Korábban is több cionistával voltam jó ismeretségben. Mozgalmukat jószándékú nemzeti mozgalomnak ítéltem. Komoly és Molnár mindjárt kereken elmondták: arra szeretnének felkérni, hogy közvetítsem a kérésüket Imrédy Bélához.

– Milyen kérést?

– Hogy ők a Pesti Izraelita Hitközség megbízásából, de tulajdonképpen az egész magyar zsidóság nevében kívánnának tárgyalni Imrédyvel.

– Miért éppen Imrédyvel? – kérdeztem. – Mi történt?

Az történt, hogy a Síp utcában, az Izraelita Hitközség székházában megjelentek a németek, SS-tisztek, közölték a hitközség vezetőivel, hogy ezentúl ők, vagyis a németek rendelkeznek a magyar zsidósággal. Azt mondák Komolyék: tartanak tőle, hogy deportálni fogják a zsidóságot. De hát ők magyar állampolgárok! Tudják ők jól, hogy most igen nehéz a helyzet, hogy Magyarország helyzete rendkívül nehéz. Elviselnek bármilyen megszorító intézkedést, de itt! Magyarországon! Ne szolgáltassák ki őket külföldre! És azért akarnak éppen Imrédyvel beszélni, mert Imrédynek döntő szerepe van és lesz, Imrédynek olyan jók a kapcsolatai a németekkel, hogy ő most posszibilis politikus.

Természetesen vállaltam... Kértem, hogy másnap reggel jöjjenek el a válaszért. Ezzel elmentek... Vívódtam, hogy most mitévő legyek? Titokban próbáljak beszélni Imrédyvel? Négyszemközt? Vagy pedig teljes nyíltsággal? Gyalog mentem a Vilmos császár útról a Teréz körút 24., a párthelyiség felé. Csak mire odaértem, csak akkor döntöttem el, hogy én nem diplomatáskodom, nem titkolózom. Túl nagy volt a tét. Felmentem az emeletre. Tömve volt az előszoba, tömve a nagyterem. Csupa hivatalra váró!... Imrédy bent

volt a szobájában, nagy asztal mellett. Körülötte a párt elnökségének tagjai, csupa nyugállományú tábornok, persze civilben. Nagy vitában voltak. Odaállok Imrédy elé. »Na mi van?« Erre én elmondtam az egészet, pontosan úgy, ahogy Komoly Ottótól és Molnártól hallottam. És még hozzátettem: »Itt most sok százezer emberről van szó!« Amíg beszéltem – erre igen jól emlékszem, mert ez élmény volt számomra –, Imrédy lehajtotta a kopasz fejét, az asztalt nézte. A többiek közbe-közbeszóltak! »Mi ez, kérem? Nevetséges!« – meg ilyeneket. De én Imrédytől vártam a választ. Amikor befejeztem, felemelte a fejét, széttárta a karját, azt mondta: »Sajnálom, nem tudok foglalkozni ezzel az üggyel.« Mire jómagam: »Hát én is sajnálom. Elviszem a választ, mást sajnos nem tehetek.« Köröskörül nagy zsibongás. »Van nekünk más gondunk is! Kit érdekelnek a zsidók?« És a többi. Már mennék, de látom: Imrédy feláll, mielőtt ellépne az asztalától, kihúzza a fiókot, idegesen kivesz onnan egy pisztolyt és zsebre vágja. Furcsán nézhettem rá. . . Ő erre odaszól: »Mit csodálkozol? Nem kell ezen csodálkozni! Ajánlom neked is, és ajánlom mindnyájatoknak, pisztolyt hordjatok!« . . . Másnap reggel közöltem a negatív választ Komoly Ottóékkal. Nagyon letörtek. Emlékbe mindketten otthagyták egy-egy tanulmányukat, dedikálva. Kértek, hogy legalább én segítsek. Én?! Hát ha benn is vagyok az Imrédy-pártban, annak semmi valószínűsége, hogy én valamilyen szerephez, komolyabb szerephez jutnék. De ők erősítették, hogy nézetük szerint igenis, komoly szerepem lesz! Na, jó. Ha úgy hozná a sors, én megteszem, ami tőlem telik, ezt megígérhetem."

Az új miniszterelnök

Március 22-én kelt az a rövid kormányzói leirat, amely közli, hogy új miniszterelnököt nevezett ki – ez már olyan személy, akit nem érhetnek a Kállay Miklósra zúdított német gyanúsítások, azaz sem „zsidómentéssel", sem „hintapolitikával" nem vádolható. A leirat így szól: „Magyarország Országgyűlésének kormányzói üdvözletem! Tisztelt Országgyűlés! Dr. Nagykállói Kállay Miklóst saját kérelmére magyar királyi miniszterelnöki állásától felmentettem, és magyar királyi miniszterelnökké Sztójay Dömét kineveztem."

Sztójay Döméről addig viszonylag keveset hallott a magyar közvélemény. Háttérben mozgó alakja volt a magyar szélsőjobboldalnak; a Horthy-féle, még az 1919-es szegedi ellenforradalmi kormány idejében ott tevékenykedő tisztikar legbelsőbb köréhez tartozó ember volt, még ott is csak azok ismerték, akik a legsötétebb ügyekkel foglalkoztak. (Csak a húszas évek végén lett belőle Sztójay; addig hol Stojakovichnak, hol Stojakovicsnak írták szigorúan bizalmas iratokban.)

Először 1926 februárjában emlegették a nyilvánosság – bár elég szűkkörű nyilvánosság – előtt, amikor a parlamenti vizsgálóbizottság tárgyalta a frankhamisítás ügyét. (Néhány kiváló magyar úr, közöttük a rendőrség országos főkapitánya, Nádosy Imre, „hazafias célokra" nagy mennyiségű francia frank bankjegyet hamisított. Az ügyről tudott Bethlen István gróf, akkori miniszterelnök, Teleki Pál gróf miniszter és számos más magyar közéleti kitűnőség. Az európai botrányt kavaró ügyben néhány személyt börtönbüntetésre ítéltek, akiket persze a börtönben is úri módon láttak el; amint lehetett, más ügyek kezdték feledtetni a botrányt, az urak amnesztiával szabadultak. . .)

Az egyik tetten ért frankhamisító, Jankovich Arisztid nyugalmazott vezérkari ezredes – Hollandiában tartóztatták le hamispénz forgalomba hozataláért – naplójában felbukkant Stojakovich neve. A parlamenti vizsgálóbizottság egyik tagja, Vázsonyi Vilmos képviselő érdeklődni kezdett.

Ekkor történt, hogy a frankhamisítás egyik irányítója, a szintén vádlott, Windischgraetz Lajos herceg volt miniszter titkára, Rába Dezső elmondta: Nádosy főkapitány megmondta a forgalomba hozatallal megbízott uraknak, közöttük Jankovichnak is: Stojakovich, a berlini magyar követség beosztottja előtt nem kell titkolózni, neki mindent el lehet mondani. Akár egy középszerű detektívregényben, a frankhamisítási ügyben is szerepelnek titkos találkozók, ismertetőjelek: Sztójaynak átadtak egy kettészakított névjegyet, s ha a frankhamisítási ügyben részt vevő uraknak Berlinben volt alkalmi elintéznivalójuk, hozzá kellett fordulni, fel kellett mutatni a kettétépett névjegy másik felét. . . Sztójay neve így került be először a magyar parlament irataiba.

Szóval csak elvétve szerepelt Stojakovich Döme százados neve attól kezdve,

hogy 1919-ben Szegeden hírszerzőtiszt volt, egészen addig, hogy 1925–1935 között katonai attaséként szolgált a berlini magyar követségen. 1935 decemberétől ő a magyar követ Hitler mellett. Horthy emlékirataiban csak így ír róla: „Éveket töltött berlini hivatalában, és Hitlernél »persona grata« volt. . .”

A „persona grata” (latin kifejezés, magyarul: kedvelt személyiség) közvetlenül miniszterelnökségét megelőző szerepéről viszont Joachim Ribbentrop, a náci külügyminiszter beszélt Nürnbergben, a háborús főbűnösök perében – mint az egyik vádlottat kikérdezték Horthyról és a klessheimi tárgyalásról is.

Ribbentrop elmondotta, hogy Horthy otthagyta Hitlert a megbeszélés egyik szakaszában, „. . . felugrott, nem kívánt tovább tárgyalni. És ebben a helyzetben, úgy emlékszem, ő nagyon örült, hogy egy olyan ember volt ott, aki igazi közvetítő volt. Ez Sztójay úr volt. Nem tudom, emlékeznek-e önök erre a névre. Ő volt a közvetítő. Én kértem őt, hogy jöjjön el, és látogasson meg engem. . . tárgyaltam Sztójayval és azt mondtam neki: »Az ég szerelmére, beszéljen ismét Horthyval!« Úgy gondolom, Horthy akkor már a vonatát kérte. »Ha Horthy most elmegy, az szerencsétlenséghez vezet, mert először is az az anyag, amely itt a kezünkben van, természetesen katasztrofális őreá, Horthyra, mindenkire és az egész magyar kormányra nézve. Ha Horthy elmegy, mit történnék? A Führer megparancsolja, hogy publikáljam, és a német csapatok holnap be fognak vonulni, azért, hogy harcoló csapataikat rendbe hozzák. Ez lesz az eredmény. Az ég szerelmére, segítsen hát nekem, és mentse meg a helyzetet!« – olvasható a nürnbergi per jegyzőkönyvében.

Még ebből a fölöttébb zavaros Ribbentrop-vallomásból is kiderül: a náci külügyminiszter arra kérte a magyar követet, hogy az vegye rá Horthyt Hitler követeléseinek elfogadására. A követelések legfontosabbika az volt, hogy a látogatásról kiadott közleményekben a náci megszállás úgy szerepeljen, mint ami Horthy teljes egyetértésével történt.

„Így ő elment Horthyhoz, és beszélt velük. Ő jó ember volt. Elment és beszélt vele, és így Horthy ismét meglátogatta a Führert, és elintézték az egész helyzetet egymás között” – vallotta tovább az egykori náci külügyminiszter.

Elintézték egymás között – és Sztójayból miniszterelnök lett.

1944. március 22-én tizenkét óra hat perckor összeült a magyar országgyűlés. A miniszterelnök már Sztójay volt, az ülést Tasnády Nagy András elnök nyitotta meg, és rögtön javaslatot tett, hogy az üléseket bizonytalan időre napolják el. Egyetlen közbeszóló volt, egy legitimista képviselő. Két mondatba kezdett bele. Az első ez volt: „Szót kérek. . .”

Lehurrogták.

A második félmondat ennyi volt: „Mentelmi jog megsértése tárgyában. . .” Ezt sem folytathatta, mert egy kormánypárti képviselő öblös hangon rászólt: „Tessék írásban bejelenteni!”

Tasnády Nagy András elnök ekkor feltette a kérdést, hogy az elnapolásról szóló javaslatot elfogadják-e a megjelentek. A megjelentek, akiknek többsége tudta, hogy a németek, a mentelmi jog és mindenféle más jog durva megsértésével magyar képviselőket és felsőházi tagokat is tartóztattak le, általában hallgattak.

Néhányan kezdtek csak kiáltozni: „Elfogadjuk, elfogadjuk!"

Tizenkét óra kilenc perckor több kiáltás hangzott fel: „Éljen az elnök, éljen a kormányzó!"

A képviselőházi napló azzal zárja a háromperces ülésről szóló jegyzőkönyvet, hogy „a Ház tagjai felállva ünnepelték a kormányzót".

Legközelebb már csak május 24-én, két hónap múlva ültek össze a képviselők, Sztójay akkor mutatkozott be kormányelnökként.

„Az országgyűlés és a közvélemény előtt ismeretesek azok a körülmények, amelyek most két hónapja a kormányváltozáshoz és az elnökletem alatt álló minisztérium megalakulásához vezettek" – mondta és azt magyarázgatta, hogy mielőtt a parlament előtt bemutatkozott volna, álláspontja szerint „alapvető fontosságú intézkedéseket kellett tennie".

Egyébként az 1944. március 23-án megjelent lapokban már kommentárok is jelentek meg Sztójay kinevezéséről. A Pesti Hírlap – amely különben a Légrády nyomdatulajdonos család birtokában lévő nagy példányszámú, főleg apróhirdetései miatt igen népszerű, általában kormánytámogató pártonkívüli lapnak számított, és sokan tudták róla, hogy a Pollák testvérekből lett Légrády testvérek, a tulajdonosok is a zsidótörvények hatálya alá esnek – idézte a hivatalos közlést, amely szerint „abból a célból, hogy Magyarország a háromhatalmi egyezményben szövetkezett európai nemzeteknek a közös ellenség ellen közösen viselt háborújában, különösen pedig a bolsevizmus hatásos leküzdésében minden erő mozgósításával és átfogó biztosítékok megteremtésével támogatást kapjon, kölcsönös megegyezés alapján német csapatok érkeztek Magyarországra. A lemondott eddigi magyar kormány helyébe a Kormányzó Úr Őfőméltósága Szójay Döme berlini magyar követet bízta meg az új kormány megalakításával."

Kölcsönös megegyezés alapján – ez Horthy beleegyezése.

A Kossuth-rádió, a Moszkvában élő magyar kommunisták rádiója a Pesti Hírlap cikkével („úgy a miniszterelnök személyében, mint kormánya összetételében kifejezésre jut a hagyományos német–magyar sorsközösség és fegyverbarátság szelleme") egy időben, első kommentárjában a többi között ezt mondta: „A Horthy-legendának most maga Horthy adta meg a kegyelemdöfést! Azok, akik elhitték neki, hogy Magyarország úgy óvhatja meg függetlenségét, hogy segíti a németek rablóháborúját; hogy a magyar hadsereg úgy maradhat önálló hadsereg, ha Hitlerért vérzik Oroszországban; hogy gazdasági függetlenségünk megóvásának legjobb módja, ha utolsó falat kenyerünket is odaadjuk a németeknek, azoknak most kinyílik a szeme. A Horthyból kiábrándult tisztek, polgárok, parasztok, politikusok most rálépnek a hazafiakkal együtt a magyar szabadságharc útjára. Ennek a szabadságharcnak a derékha-

da a magyar nép, a munkás- és paraszt-tömegek. De részt fog benne venni, részt kell benne vennie minden becsületes magyarnak. A magyar háchák, a magyar quislingek már tapasztalják is, hogy ég a föld a lábuk alatt."

Az akkori magyar rádióhallgató számára természetes volt, hogy Sztójay kormányát „hácháknak" és „quislingeknek" nevezte a Kossuth-rádió: Hácha a nácik kinevezte cseh úgynevezett „cseh-morva protektorátusi" kormány elnöke volt, Vidkun Quisling norvég fasiszta – egy ideig a norvég bábkormány elnöke – neve pedig egyet jelentett a gyalázattal. Szinonímaként használták, ha azt akarták mondani: népe, nemzete árulója. . .

Abban a táviratban, amelyet Veesenmayer „birodalmi megbízott" március 31-én küldött Budapestről Ribbentropp külügyminiszternek, van egy figyelemre méltó mondat. „Tegnap két hosszabb megbeszélésem volt Sztójayval, mert előző napon, tizenegy órás minisztertanácsi ülés miatt, tárgyalásra nem volt lehetőség." Tizenegy óra hosszat tartó minisztertanácsi ülés – ez valóban fölöttébb sok. Különösen akkor, ha tudjuk, hogy a szokás abban az időben az volt, hogy a miniszterek minisztériumaik, főtisztviselőik által gondosan és részletesen előkészített anyaggal jelentek meg az ülésen. A kormány dolga az intézkedés, döntés, rendelet tudomásulvétele volt, legfeljebb még meghallgatták az indoklás egy rövidített szóbeli változatát is.

Mint mindig, most is gondos jegyzőkönyvet készítettek a minisztertanács üléséről. Ennek a március 29-i minisztertanácsi jegyzőkönyvnek néhány lapja hiányzik ugyan, de megmaradt a tartalomjegyzék, amelyből pontosan megállapítható, miről is folyt a tizenegy órás tárgyalás.

A tárgysorozat elég sokoldalú volt.

Az első napirendi pont „A Rádió Rt. és MTI élére kormánybiztos kinevezése tárgyában" tett miniszterelnöki előterjesztés volt (a kérdésben csak két héttel később történt intézkedés: Kolosváry-Borcsa Mihály lett államtitkári rangban „magyar királyi kormánybiztos"), a másik ugyancsak Sztójay előterjesztése „A képviselőház összehívása tárgyában". Erre végül is már csak május 24-én került sor.

A harmadik pont a miniszterelnöki előterjesztés volt „A zsidó házvagyon, részvénytőke-vagyon és egyéb vagyon elvétele tárgyában". Még mielőtt erre és a hasonló előterjesztésekre fordítanánk figyelmünket, előre kell lapozni a minisztertanácsi jegyzőkönyvben, meg kell keresni a 66. számú tárgysorozati pontot.

Íme a szövege: „Az igazságügy-miniszter úr rámutat arra, hogy eddig az előző kormányok alatt minden olyan M.E. kormányrendeleteket, amelyek előzőleg vagy utólag a 42-es, illetve a 46-os bizottság elő kerültek, előzetes hozzájárulás végett be kellett mutatni a Kormányzó Úr Ő Főméltóságának. Mi erre nézve a kormány álláspontja?

A miniszterelnök úr szerint a Kormányzó Úr Ő Főméltósága az összes zsidó rendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott az ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni.

Tudomásul vétetik."

Miről beszélt itt dr. Antal István igazságügy-miniszter, mire reagál azonnal Sztójay Döme miniszterelnök, s mi az„ ami itt azonnal szó nélkül „tudomásul vétetik"? Még 1931-ben történt, hogy egy törvény alapján az országgyűlés két házának tagjaiból létrehoztak egy 33 tagú bizottságot, azzal a feladattal, hogy afféle véleményező, tanácsadó, javaslattevő testületként működjön: előkészítsen fontos törvényeket, vitákat az országgyűlés számára. Tagjait úgy választották, hogy a bizottságban szinte minden párt, irányzat képviselve legyen. 1941-ben, mivel a képviselők száma is nőtt, a bizottság tagjainak létszámát 42-re növelték. 46-os bizottság sohsem volt; az 1944. március 29-i minisztertanácsi jegyzőkönyvben egyszerűen elírtak egy számot, az úgynevezett 36-os bizottságról van szó. Ez szintén az országgyűlés két házának tagjaiból alakított különleges bizottság, ám ennek meghatározott feladatköre volt. Az 1939: II. törvénycikk, az úgynevezett honvédelmi törvény 141. §-a „a minisztériumot (valamennyi tagjának felelőssége mellett) kivételes hatalommal ruházta fel", a paragrafus két bekezdése viszont előírta, hogy „az országgyűlés két házából alakított 36-tagú országos bizottság" megvizsgálja a kivételes hatalom alapján kibocsátott rendeleteket, hogy „azok helyességét és célszerűségét megvizsgálja".

Antal miniszter és Sztójay miniszterelnök kérdés-felelet játéka arra vonatkozott, hogy a március 29-i minisztertanácson hozott úgynevezett zsidórendeleteket be kell-e mutatni akár az országgyűlési bizottságok valamelyikének vagy, mint az addig szokásban volt, a kormányzónak. Nem: Horthy előre áldását adta minden rendeletre. Sztójaynak megmondta: nem óhajt ezekkel a rendeletekkel foglalkozni. Legalábbis a miniszterelnök ezt mondta kormánya tagjainak.

Horthy azt állítja: „Sokáig tehetetlenül álltam az eseményekkel szemben, mert Budapesten és környékén kívül semmilyen eszközzel nem rendelkeztem, amellyel a németek és a belügyminisztérium közös tevékenységét keresztezhettem volna." (1953-ban írott emlékiratában olvasható.)

Ez a Horthy-mondat különösen azért meglepő, mert „a németek és a belügyminisztérium" közös tevékenységéről beszél, holott a március 29-i minisztertanács jegyzőkönyvének tanúsága szerint Sztójay kormányának minden tagja ismerte az úgynevezett zsidórendeleteket. Ezekből rendkívül sok volt; csak a legelső jó néhányat fogadták el a tizenegy órás minisztertanácson, számosat a miniszterek, államtitkárok maguk adtak ki.

Ez a minisztertanács a többi között a zsidó tulajdonban lévő gépjárművek kötelező bejelentéséről és igénybevételéről, a zsidó telefonelőfizetők bejelentéséről, a zsidók közszolgálatának és közmegbízatásainak, ügyvédi működésüknek megszüntetéséről, a zsidók sajtókamarai, színművészeti és filmművészeti kamarai tagsága megszüntetéséről, a nem zsidóknak zsidók háztartásában való alkalmazásának megtiltásáról hozott rendeletet.

A március 29-i, szokatlanul hosszú minisztertanács legfontosabb rendelete „a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában" kiadott kormányrendelet volt.

A rendelet így kezdődött:
„1. §. (1) A jelen rendelet hatálybalépésétől kezdődően minden hatodik életévét betöltött zsidó személy – nemre való tekintet nélkül – köteles házon kívül felső ruhadarabjának bal mellrészén jól láthatóan 10 x 10 cm átmérőjű szövet-, selyem- vagy bársonyanyagból készült, kanárisárga színű hatágú csillagot viselni.
(2) Az előbbi bekezdésben említett megkülönböztető jelet könnyen el nem távolítható módon kell a ruhára – varrással – ráerősíteni."
A második paragrafus arra vonatkozóan igazított el, hogy a rendelet szempontjából ki tekinthető zsidónak. Itt az úgynevezett fajvédelmi törvény, az 1941: XV. törvénycikk szigorú rendelkezéseire hivatkoztak – ez alaposan megnövelte a „zsidónak tekintendők" számát. A harmadik paragrafus a kivételekről beszélt. A paragrafus szerint nem kell csillagot felvarrnia annak, „aki az 1914–1918. évi háborúban az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért arany, vagy legalább két ízben I. osztályú ezüst vitézségi éremmel, vagy mint főtisztet a kardokkal ékesített III. osztályú vaskoronarenddel, vagy annál magasabb, de ugyancsak kardokkal ékesített kitüntetéssel tüntettek ki, úgyszintén annak sem, aki legalább 75 százalékos hadirokkant". Említett még a paragrafus néhány más kivételt is.
A negyedik paragrafus a rendeletet megszegők elleni büntetésekről szólt, s mivel az ország háborúban volt, ha „a cselekmény súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esik", hat hónapig terjedhető elzárást ír elő. (A gyakorlatban ez egészen másképp volt. Nemcsak elzárással vagy pénzbüntetéssel sújtották a csillagviselési paragrafus megszegőjét, hanem internálták is, azaz lényegesen gyorsabban került az országból elszállítandók közé, mint a többiek...)
Az ötödik paragrafus közölte: a rendelet 1944. április 5-én lép hatályba.
Az 1240/1944. Me. számú, a zsidó magyarokra sárga csillagot kényszerítő rendelet előzményeiről is kell néhány tényt tudnunk. A nácik majdnem két évvel előbb követelték már ezt a lépést. Nem is másnál: Sztójay Döménél vetették fel a sárga csillag ügyét és a kitelepítési javaslatot. 1942. október 5-én Martin Luther, a náci külügyminisztérium Belföld II. (a zsidókérdéssel foglalkozó) osztályának vezetője, államtitkárhelyettes vendégként üdvözölte hivatali szobájában Sztójay magyar követet.
Ahogy Luther feljegyzésében megörökítette: „Nyomatékosan részleteztem Sztójay úrnak... az okokat, melyek minket arra késztetnek, hogy kérjük a magyar kormányt, hogy a maga részéről siettesse és mielőbb zárja le a magyarországi zsidókérdés rendezésének végrehajtását. A következő rendelkezéseket tartjuk kívánatosnak: haladó szellemű törvények, azzal a céllal, hogy a kulturális és gazdasági életből minden zsidót kizárjanak; a zsidók megkülönböztető megjelölése, velünk együttműködésben a zsidók keletre történő kitelepítése azzal a végső céllal, hogy a zsidókérdés Magyarországon végleges megoldást nyerjen."

Sztójay azt kérte Luthertől, hogy a náci külügyminisztérium javaslatait, illetve kívánságait lehetőleg október 18-a előtt közölje, „mert abban az időben ő Budapesten tartózkodik, és szándékában áll, hogy ezt az egész kérdést a miniszterelnökkel és adandó alkalommal a kormányzóval is behatóan megtárgyalja". Majd – az államtitkárhelyettes feljegyzése szerint – a berlini magyar követ azt mondta, hogy „nem könnyű ezt a kérdést véglegesen tisztázni, és gyors ütemben lebonyolítani. Arról van szó, hogy összes gazdasági ágazatokból körülbelül nyolcszáz-kilencszázezer zsidót kellene kiiktatni, és ahhoz természetesen bizonyos időre van szükség. Eddigi tárgyalásai alapján tudja, hogy a miniszterelnököt különösen az a kérdés érdekli, megadják-e a keletre kitelepített zsidóknak további egzisztenciájuk lehetőségét. Ezzel kapcsolatban bizonyos híresztelések keringenek, amelyeket ő maga természetesen nem hisz el, de Kállay miniszterelnököt ezek kissé nyugtalanítják. Nem akarja, hogy az a szemrehányás érhesse, hogy kitelepítésükkel a magyar zsidókat a nyomornak vagy annál is rosszabbnak szolgáltatta ki."

Luther feljegyzésének következő mondata: „Láthatóan megnyugtatta a válaszom, hogy a kitelepített zsidókat és így természetesen a magyar zsidókat is, elsősorban útépítéseknél dolgoztatjuk, majd később zsidó rezervátumokban helyezzük el, és úgy gondolta, hogy ez az értesülés nagyon megnyugtatólag és bátorítólag hat majd a miniszterelnökre. . ."

Sztójay, amikor jelentette Budapestnek a beszélgetést, részleteket közölt a vendéglátójával folytatott eszmecsere befejező részéről is: „Luther h. külügyi államtitkár észrevételeimre megjegyezte, hogy kezdetben Németországban is nagyobbaknak látszottak a nehézségek, mint ahogy azok a valóságban mutatkoztak. Hangsúlyozta, hogy Szlovákiával, Romániával és Horvátországgal máris vannak a kitelepítésre vonatkozó megállapodások, továbbá hogy Bulgária a közelmúltban a zsidókérdésben igen komoly intézkedéseket léptetett életbe, és bizonyára szintén csatlakozni fog ehhez az akcióhoz. Olaszországgal a tárgyalások folyamatban vannak, és máris bírják a Ducenek megértését, illetve ígéretét a kilakoltatás tárgyában. És hogy a francia kormánnyal is folyamatban vannak beszélgetések a meg nem szállt francia területen lévő zsidók kitelepítése tárgyában, amely tárgyalások kedvező irányban haladnak." Azaz Sztójay azt üzeni Budapestnek: jó lesz igyekezni, nehogy lemaradjunk az ügyben. . .

1942. október 14-én Luther táviratban közli Jagow budapesti német követtel, miről is tárgyalt Sztójayval, majd utasította a követet: „Szíveskedjen. . . a magyar kormánynak azokat az okokat kifejteni, melyek arra indítanak bennünket, hogy a zsidókérdést a Führer kívánsága szerint Európában mielőbb és tökéletesen megoldjuk, és kérje a magyar kormánytól, hogy az ehhez szükséges rendszabályokat a maga részéről is szorgalmazza. . ."

Sztójay eljárt Budapesten, tárgyalt nyilván a miniszterelnökkel is – arra nincs adat, hogy Horthyval is beszélt – a „zsidókérdés megoldásáról", de Kállay Miklós nemet mondott. December 2-án Sztójay kénytelen volt át-

adni a náci külügyminisztériumnak egy kormánya álláspontját tartalmazó írásos feljegyzést, amely a többi között a következőket tartalmazta:

„A magyar kormány sohasem kételkedett a zsidókérdés összeurópai jellegében, de véleménye szerint, akárcsak más általános jelentőségű egyéb kérdések esetében, a megoldás legcélszerűbb módját az egyes szuverén államoknak maguknak kell megtalálniuk. Magyarország eddig is kellő időben oldotta meg ezt a kérdést, hiszen Magyarország volt az első állam, amely már 1920-ban állami intézkedésekkel korlátozta a zsidó befolyás szabad kibontakozását.

Németországban még emlékezhetnek arra, milyen ellenszenvvel fogadta a világ közvéleménye az intézményes antiszemitizmus felé tett első lépéseinket; akkor a nemzetközi munkásszervezetek és gazdasági erők kezdeményezésére Európa majd minden állama jól szervezett bojkottal akarta a magányos Magyarországot megrendszabályozni. De ez a nyomás sem tudta Magyarországot álláspontjának feladására bírni, és Magyarország azóta is következetesen járja azt az utat, hogy a belügyének tekintett zsidókérdést saját módszerével oldja meg.

Ezért elsősorban a magyar királyi miniszterelnöknek a kormánypártban f. év október 22-én elhangzott beszédére utalunk, melynek szövegét mellékelten megküldjük. Mint ismeretes, ezt a beszédet a német sajtó is részletesen közölte, és megértéssel fogadta. Ebben a beszédben teljesen világosan és egyértelműen jut kifejezésre a magyar kormány álláspontja.

Tekintettel azonban arra, hogy a hivatkozott feljegyzés néhány részletkérdést is felvet, a magyar királyi kormány a birodalmi kormány szíves tájékoztatására az alábbiakat kívánja megállapítani:

Az úgynevezett zsidótörvények (az 1938. évi XV. és az 1939. évi IV. törvénycikkek) a zsidók részvételét a szellemi életben, a sajtóban és a színművészet terén tudvalevően arányszámukra korlátozta. A zsidók tényleges részvétele ezeken a területeken már ma is arányszámuk alatt van; és tovább csökken, mert zsidó utánpótlást nem engedélyezünk, és ezzel a zsidóság e pályákon gyakorlatilag kihalásra van ítélve. A jelenlegi helyzetet csak hosszadalmas törvényes intézkedésekkel lehetne megváltoztatni. Most már csak néhány személyről lenne szó, és azok kizárására már azért sem lenne érdemes ilyen rendszabályokat hozni, mert a szigorú ellenőrzés különben is kizárja káros befolyásuk érvényesítését. Egyébként meg kell jegyeznünk, hogy már annak idején az érdekelt kamarák csak azokat vették fel, akik különös méltánylást érdemlő okokra hivatkozhattak.

A zsidókat tehát gyakorlatilag teljesen kizártuk a szellemi foglalkozásokból. Ez különösen az oktatás terén érvényesül, ahol a zsidók arányszáma 1920 óta állandóan csökken, és gyors ütemben megvalósul a numerus nullus. Itt emlékeztetünk arra is, hogy Magyarország volt az első állam, amely az 1920. évi numerus clausus törvénnyel elsőként korlátozta a zsidók főiskolai tanulmányait.

A magyar kormány nem kerülheti el, hogy legnyomatékosabban utaljon arra a körülményre, hogy az egyébként is nagyszámú, 800 000 lélekszámra tehető magyar zsidóság oly mértékben részese az ország gazdasági életének, amely még rendkívül magas arányszámát is messze meghaladja. A magyarországi zsidóság, mint általánosan ismeretes, az ország kereskedelmi és ipari foglalkozási ágait szinte teljes mértékben megszállta.

Összehasonlításul meg kell említeni, hogy az ún. régi birodalomban csak 600 000 zsidó élt. Magyarország 14 millió lakosára tehát 200 000 zsidóval jut több, mint annak idején a régi német birodalom 60 millió lakosára.

A zsidótörvények hatályba lépése és végrehajtása előtt fennállt helyzethez viszonyítva már rendkívüli eredményeket értünk el a gazdasági életben. Emellett természetesen figyelembe kell venni, hogy társadalmi és gazdasági életünk sok esztendei helytelen irányú fejlődésének következményeit néhány év alatt kellett gyökerestől kiküszöbölni, és ugyanakkor a magyar társadalom egész rétegeit neveltük át az újabb feladatok megoldására. Mindezeket a mélyre nyúló átrétegezéseket olyan időszakban kellett végrehajtani, amikor az ország gazdasági erőforrásait saját célkitűzései és szövetségeseinek érdekei maximálisan igénybe vették. A zsidókérdés ilyen körülmények között a termelés kérdésévé vált, de a termelés fenntartása már összeurópai érdek.

Mindamellett a magyar kormány úgy, mint eddig, a jövőben is azon igyekszik, hogy az évek óta folyamatban levő és már amúgy is gyors ütemű átrétegződést még jobban siettesse. De helytelen lenne ezt olyan ritmusra kényszeríteni, amelyet gazdasági apparátusunk nem bír el, mert annak normális működése éppen annyira német, mint magyar vagy összeurópai érdek.

Hogy a magyar gazdaság teljesítőképességének fenntartása milyen mértékben áll Németország érdekében, azt kellően bizonyítja az a tény, hogy jelenleg a magyar ipar 80%-a a német gazdaság szolgálatában dolgozik. Ilyen közös érdekek mellett teljesen jelentéktelennek tűnik, hogy a gazdasági életből valamivel előbb vagy utóbb kapcsoljuk-e ki teljes mértékben a zsidókat.

Már régebben folyik a zsidók félreállítása a vezető állásokból, és az rövidesen be is fejeződik. Ennek folytán a magyar gazdasági életben a zsidóság már elvesztette korábbi vezető szerepét, és munkáját a magyar és az európai gazdaság érdekében hasznosítottuk. A magyar ipari termelés eredményei mellett a komolyabb szabotázsakciók elmaradása megnyugtató módon bizonyítja: a magyar kormány kemény kézzel őrködik, nehogy a zsidóság káros tevékenységét ezen a téren kifejthesse.

Magyarországon ez idő szerint nem jöhet tekintetbe a zsidók különleges ismertetőjelének bevezetése, mert az csak megnehezítené a zsidóság kikapcsolására irányuló kormányintézkedések végrehajtását. Arányszámuk a gazdaságban és a városi lakosság között annyira magas, hogy ennek szembetűnő volta kétségtelenül a szenvedélyek olyan fokú megnyilvánulását robbantaná ki, amely a törvényes és társadalmi rend komoly veszélyeztetését vonná maga után.

Ami a magyarországi zsidóság kitelepítését illeti, a magyar kormánynak ma nincs lehetősége, se technikai felkészültsége, hogy ilyen irányú intézkedéseinek gyakorlatilag érvényt tudjon szerezni. Részmegoldás nem vezetne célhoz, viszont könnyen komoly nyugtalanságra adhatna okot, és az ország hadigazdálkodásában mindenesetre jelentékeny zavarokat idézne elő.
A magyar kormány biztosítja a német kormányt, továbbra is gondot fordít a zsidókérdés sürgős megoldására, és mindent elkövet, amit egy rendkívül nehéz körülmények között háborút viselő ország kormánya, felelősségének tudatában, a magyar és ennélfogva a német, valamint az európai érdekekkel össze tud egyeztetni."
A sárga csillag bevezetését, a deportálást sürgette, mint már láttuk, Hitler 1943 áprilisában a hozzálátogató Horthy előtt is, ekkor Horthy is nemet mondott. Ugyanekkor Ribbentrop náci külügyminiszter ugyanezeket a követeléseket részletezte Sztójaynak. . .
Annak a Sztójaynak, aki az ország náci megszállása után, most már miniszterelnökként, minden berlini követelést teljesített – egyik első ilyen „teljesítés" a sárga csillagról szóló rendelet volt.

Színhely: Majestic szálló

A sárga csillagról egy budapesti szobában 1944. március 31-én, azaz két nappal a rendelet megjelenése után hosszasan beszélt Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer is.
Munkácsi Ernő ügyvéd, a Pesti Izraelita Hitközség főügyésze (később főtitkára) írta visszaemlékezésében:
„Az Eichmann-féle Sonderkommandónak első székhelye az Astoria Szállodában volt. Ide hozták be kezdetben foglyaikat is, akiket a pincébe zártak. De már a második napon lefoglalták a Rökk Szilárd utcai rabbiképzőt, amelyet börtönné alakítottak át (hivatalos néven »kisegítő toloncház« volt), és az ott talált papnövendékeket arra kényszerítették, hogy a fogház körül a szolgai munkákat végezzék.
Végleges székhelyüknek tulajdonképpen a Síp utcai épületet szemelték ki. Már tervrajzot is kértek róla, és ottani berendezésükről is beszéltek. De Krumeynak elmagyarázták, hogy ha a Zsidó Tanácsnak összes hivatalaival ki kell költöznie a Síp utcából, az hónapokra megbénítaná működését, és nem tudná teljesíteni azt a munkát, amit attól éppen ők várnak. Ez hatott! Néhány napra a vasmunkásoknak a Magdolna utcában levő székházába költözködtek. (A hírhedt Koltay detektívfelügyelő is itt mutatkozott be először.) De ez nem elégítette ki őket. A Gestapo-tisztek folyton az iránt érdeklődtek, hogy hol van olyan hely, ahol nyáron zöld található, és egy kicsit „dalolni" lehet. Ez a bestiák szentimentalizmusa volt! (Egyikük jól zongorázott, zongorát szállíttatott magának, és állandóan Chopint játszott.) Még hideg március volt, de ők már a forró nyárra gondoltak. Ezért szemelték ki maguknak a Svábhegyet, amelynek üdülőházait megrohanták, és lakóit percek alatt kidobták. (Berendezkedésüket kényszer folytán a Zsidókórház takarítószemélyzete intézte; ezeknek elbeszélése szerint minden gátlás nélkül rabolták el a németek az ottlevő holmikat.) A szanatóriumban talált zsidó betegeket egyenesen a Rökk Szilárd utcai gyűjtőtáborba szállították.
A Svábhegyre való költözésük első napjaiban Eichmann magához hívatta a Zsidó Tanács vezetőit, és „programot" adott. Az erről szóló jelentés ekként szól:
„Pro memoria, az 1944. március 31-én reggel 1/2 9-től 3/4 10-ig lefolytatott tanácskozásról a Svábhegyi Majestic Szállodában.
Jelen voltak: a német hatóságok részéről Eichmann és Krumey Obersturmbannführerek, Wisliceny Hauptsturmbannführer és még egy német tiszt. A mi részünkről Stern Samu elnök, dr. Boda Ernő és dr. Pető Ernő elnökhelyettesek és dr. Gábor János ügyész.
Stern Samu elnök mindenekelőtt előterjesztette az aktuális kérelmeket, amelyek külön pro memoriába vannak foglalva. Ezután Eichmann Ober-

sturmbannführer vette át a szót, és elsősorban a sárga csillagról nyilatkozott. Kijelentette, hogy a sárga csillagot a Központi Tanácsnak kell kiadni. Arra a megjegyzésre, hogy 5-éig ezt nem lehet megoldani, kijelentette, hogy ez esetben ideiglenes jelvénnyel kell pótolni, de 5-étől fogva mindenesetre sárga csillagot kell viselni, amely ideiglenes csillagot azután a Központi Tanács által kiadandó hivatalos csillaggal kell kicserélni. Közölte ezután, hogy mindenki, aki csillaghordásra köteles, a Központi Tanács alá tartozik, tekintet nélkül arra, hogy mi a vallása. Tanácsolta, hogy sürgősen lépjünk valamely gyárral érintkezésbe, mert kb. hárommillió csillag elkészítéséről kell gondoskodni. Azt kívánja, hogy a csillag az egész országban egységes legyen, és már gyárilag darabolják szét. Járjunk el a Közellátásügyi Minisztériumban, hogy utalják ki a szükséges anyagot, amennyiben bármely nehézséggel találkoznánk, lépjünk érintkezésbe Endre László államtitkár úrral, aki az összes ügyeket intézi. Véleménye szerint kb. 70 000 méter anyagra lesz szükség. Tanácsolta továbbá, hogy a jelvényekért kérjen a Központi Tanács díjazást, esetleg 3,– pengőt. És arra az ellenvetésre, hogy soktagú szegény család nem tudna annyit fizetni, azt felelte, hogy azok helyett fizessenek a gazdagok, de a Központi Tanácsnak a csillagok révén is módja lehet gondoskodni pénzügyi fedezetről.

Sorra vette ezután Eichmann Obersturmbannführer a Stern Samu elnök által előterjesztett kérelmeket:

Az utazás kérdésére vonatkozóan kijelentette, hogy a távolsági utazás ügyét egyelőre nem intézi el (időközben azonban már beterjesztett ily irányú kérvények egész sorozatát jóváhagyóan tudomásul vette, és utazást engedélyezett). Ami a környéken lakókat illeti, akik mint tisztviselők vagy munkások a fővárosban vannak foglalkoztatva, és akiknek munkahelyükről lakóhelyükre oda és vissza kellene utazniok, erre nézve azt kérdezte, hányan lehetnek ilyenek, és amikor arról értesült, hogy több ezren, azt felelte, hogy a kérdést meg fogja fontolni, és írásban fog választ adni.

A lakásdolgokban azt mondotta, hogyha valakit kitesznek a lakásából, és nem volt elegendő ideje előzetesen más lakást keresni, akkor mehet akár rokonához vagy barátjához, és a Központi Tanácsnak utólagosan kell bejelenteni a lakásváltozást jóváhagyás végett. Ha azonban valaki lakást akar változtatni, akkor a Központi Tanács útján kell előzetes engedélyt kérni.

Igénylések tekintetében hozzájárul ahhoz, hogy csak oly igénylést teljesítsünk, amit írásban az ő hozzájárulásukkal nyújtanak be. Tehát egy német, már megszövegezett parancsot kell felvinni aláírás és pecsételés végett, amely már igazolásul rendelkezésünkre fog állni.

A kistarcsai dolgokat elő fogja venni, terminust nem mond, de ha az ottlevők jól viselkednek, az annál hamarabb fog megtörténni, és erre még visszatér. Mindenesetre jegyzéket lehet felterjeszteni, a tisztviselőket ki fogja engedni, csak arra vigyázzunk, hogy ne akarják őt becsapni.

Az eddig történt szállításokról számlákat lehet Eichmann Obersturmbannführer részére összeállítani és neki átadni.

Említettük neki, hogy jelentkezni akarunk a kormánynál. Azt ő tudomásul vette.
Elvileg kijelentette, hogy legfőbb feladatának tartja, hogy az ipari és hadiipari termelés nagyobb lendületbe jöjjön, és evégből munkásosztagokat fog felállítani, főleg zsidó munkásokból. Ha a zsidóság megfelelő magatartást tanúsít, akkor semmiféle bántódása nem lesz, hanem a munka arányában része lesz mindenben, mint az egyéb munkásoknak. Esetleg éjjelre mindig haza is mehetnek. Felvetettük azt a kérdést, hogy a munkatáborosok Magyarországon maradnak-e? Erről egyelőre még végleges választ nem tudott adni. Hivatkoztunk arra, hogy 42 éves korig a zsidó férfiak munkatáborokban vannak. Ezekhez a munkatáborokhoz ők nem akarnak nyúlni, de megfelelő nekik 45-50 éves ember is. Egyelőre kb. 300 vagy 400 embert kérnek. Szeretné, ha ilyenek önként jelentkeznének, mert ha mi nem állítjuk elő őket, akkor erőszakhoz kell nyúlnia. Ezek az emberek nagyon jó elbánásban és jó fizetésben részesülnek majd, éppen úgy, mint más munkások. Mondtuk, hogy ehhez nekünk felhatalmazásra lennek szükségünk, és azt a választ adta, hogy szokjunk le a liberális szokásról, ne kérjünk, hanem parancsoljunk.
Pénzügyi szempontból centralizálni kívánja az egész magyarországi zsidóságot, ami azt jelenti, hogy mindazokat, akik csillagviselésre kötelezettek, a Központi Tanács alá rendeli, tehát a kitérteket is. A kitértek a leggazdagabbak, tessék azoktól nagyobb összegeket beszedni. A megjelenő rendelet fogja ezt az intézkedést autorizálni, és a Tanácsnak a felépítése olyan legyen, hogy minden megfoghatóan benne legyen. Legyen egy osztálya, amely az egész magyarországi zsidóság iskolaügyét ismeri, tudja, hol vannak iskolák, hány tanuló van és milyen épületben. Legyen pl. statisztikai, legyen technikai osztálya, hogyha valamire szükség van, az intézkedhessék. Eichmann Obersturmbannführer megjegyezte, hogy a maga részéről nagyon érdeklik a zsidó történelmi emlékek és a könyvtár. 1934 óta foglalkozik zsidó ügyekkel, és jobban tud héberül, mint mi. Mondtuk, hogy van múzeumunk, ahol régiségeket őrzünk, és könyvtáraink vannak, ezeket valószínűleg már szerdán meg fogja tekinteni, és kérte, hogy jelöljük ki azt, aki ezekkel behatóan foglalkozik.
Szóba hozta ezután, hogy az orthodoxok is kérték, engedje meg az orthodox zsidó újság megjelenését. Ezt ő nem engedi meg, hanem azt kívánja, hogy csak a Magyar Zsidók Lapja jelenjen meg, és esetleg ott adjunk 1-2 oldalt az orthodox újság részére. A Magyar Zsidók Lapját minden zsidó családnak járatnia kell, ezt kötelezővé teszi, és ez is egyik jövedelemforrása legyen a hitközségnek.
Megmondtuk még, hogyha valamire szükségük van nekik, nagyon nehéz nekünk kijelölni valamilyen üzletet, ez rendkívül kínos volt ránk nézve.
Azt válaszolta, hogy ők mindent a legapróbb részletekig jegyzékbe vesznek, és azután leltár szerint fogják visszaadni, illetve megtéríteni, de a szükségletük beszerzésével mi vagyunk megbízva.
Az organizációval kapcsolatban egy térkép elkészítését kérik, amibe bele kell rajzolni, mely városokban hol vannak zsidó inétzmények, és ekkor a tér-

kép mellé egy Anlagot kell készíteni, amely feltünteti az intézmények nevét, jellegét. A szervezés tekintetében minden hitközség megmarad mint hitközség, egy egyébként minden hitközséghez tartozó intézmény, a Központi Tanács rendelkezése alá kerül. De ha valaki pl. egy nagyobb Stiftungot alapít, hogy a Talmudista Egyletben a lelkiüdvéért imádkozzanak, annak nincs semmi értelme, hogy ily alapítvány megmaradjon, ezt a pénzt használják más célra, és az alapítványok is a Központi Tanács rendelkezése alá kerülnek.

Hangsúlyozta, hogy mindezek a dolgok addig tartanak, amíg a háború tart. A háború után a zsidók szabadok lesznek, és azt tehetnek, amit akarnak. Mindaz, ami a zsidókérdésben történik, tulajdonképpen csak a háború idejére szól, a háború befejeztével a németek megint a régi gutmütigek lesznek, és mindent engedni fognak, mint azelőtt.

Általában kijelentette, hogy nem barátja az erőszaknak, és azt kívánja, hogy enélkül menjenek a dolgok, mert a Personált náluk nagy P-vel írják. Vagyis nekik szükségük van minden emberre, tehát nem állíthatnak annyi őrt fel. Eddigi tapasztalat szerint ott történtek csak erőszakosságok és kivégzések, ahol a zsidóság az ellenkezésbe csapott át. Ha itt megtörténne, hogy akár a rutén partizánokhoz, akár Tito bandáihoz csatlakozna a zsidóság – mint Görögországban –, akkor kíméletlenül lekaszálja őket, mert háború van, és háborúban nem lehet másképp eljárni. De ha a zsidóság megérti, hogy nem kíván tőle mást, mint hogy rendet és fegyelmet tartson és dolgozzék abban a munkakörben, amit kijelölnek számára, legyen az akár a nyergesiparban, akár az erdőirtásban, akár otthoni munkában, pl. kesztyűcsinálásban, akkor nemcsak hogy bántódástól nem kell tartania, de meg fogja védeni minden bántástól, és ugyanabban az elbánásban, fizetésben fog részesülni, mint a többi munkások. Nagy súlyt fektet arra, hogy ezt a gondolatát a zsidóság széles rétegeivel is közöljék, ezért a megjelenő rendelet intézkedik majd arról is, hogy minden zsidó háztartásnak kötelessége lesz a Magyar Zsidók Lapját járatni. Ajánlja, hogy az árát úgy szabjuk meg, hogy a Zsidó Tanácsnak kellő jövedelme legyen belőle.

Az igen természetes, hogy egyesek, mint az ilyen nagyszámú zsidóságban előfordulhat, olyat követnek el, amiért nem lehet felelősséget vállalni. Ezt ő is természetesnek találja, és kellően tud majd e tekintetben mérlegelni. Viszont megismételte, hogy minden egyéni atrocitástól is meg akarja védeni a zsidóságot, és ezért bárhol történik, akár a német katonák részéről, azonnal jelentsék neki, és azokkal a legkeményebben fog elbánni. A legszigorúbban meg fogja büntetni azokat, akik a zsidó vagyonból akarnak gazdagodni.

A zsidóság megszervezése egységes legyen, a kultuszadót, ha szükségesnek látjuk, emeljük, és a Zsidó Tanács intézkedéseinek mindenki engedelmeskedni tartozik, és hogy ez megtörténjék, erről majd ő gondoskodik.

Egyébként kijelentette, hogy ő a nyílt szó barátja, és mindent nyíltan és őszintén mondjunk meg neki, s ő őszinte választ fog adni. Olyan nagy gyakorlata van már a zsidó ügyek intézésében, hogy ne higyjük azt, hogy őt bárki félrevezetheti valamivel, és ha ezt valaki megpróbálja, akkor meggyűlik

vele a baja. Ezután megható jelenet következett. Dr. Gábor János felállott és elmondotta, hogy a sárga csillag bevezetése őt kétségbeejti. Néhai édesatyja őrnagy-hadbíróként vett részt a világháborúban, nagyapja pedig 48-as honvéd volt. A sárga csillag viselése a csőcseléket bátorítani fogja arra, hogy a zsidókat az utcán megtámadják és megszégyenítsék. Erre Eichmann kijelentette, hogy nem fogja tűrni a sárga csillag miatt a zsidók bántalmazását, és ha ilyen eset előfordulna, jelentsék neki, ő majd el fog bánni a támadókkal."

Ady Endre még úgy látta a bélyeges sereget, a zsidókat, hogy „egy nagy csillag van a homlokukon". Az 1944-es valóságban a csillag, a sárga csillag a megbélyegzettek bal mellére került, tízszer tíz centiméter átmérőjű volt. Ám Ady pontosan látta, hogy „hull a szitok, a röhej" a bélyeges seregre – az elkövetkező hetek, a deportálás időszaka valóban a szitok és a röhej időszaka lett; a bélyeges sereget, a kitaszítottakat csak egyénektől és csak viszonylag ritkán – hiszen több százezer ember esetében csak néhány ezer vagy talán tízezer mentési kísérletről tud a megmenekültek emlékezete – érte az együttérzés, a segíteni akarás, a halálos útról való visszatartás szándékának sugara.

Ugyanazon a napon, amikor a Svábhegyen Eichmann a Zsidótanács megfélemlített, de a szónok szavaitól bizakodni kezdő tagjai előtt szónokolt, Endre László nyilatkozatot adott a budapesti rádió idegen nyelvű adásai szerkesztőségének. A portugál adás szövege maradt fenn, ebben Endre László elmondta, hogy „a kormány eddigi rendeletei csak megnyitják azoknak az intézkedéseknek a sorát, amelyek rövidesen a magyarországi zsidókérdés végleges rendezésére vezetnek".

Endre László ezt mondta a rádió munkatársának: „Megingathatatlan meggyőződésünket abban foglalhatjuk össze, hogy a zsidóság a magyar fajta szempontjából sem erkölcsileg, sem szellemileg, sem pedig fizikailag nem kívánatos elem. Ennek a felismerésnek a tudatában keresni kell azt a megoldást, amely a zsidóságot teljes egészében kikapcsolja és kiküszöböli a magyarság életéből. Nem gyűlölet és könyörtelenség irányítja az új rendelkezések megvalósítását. Nem az a célunk, hogy az egyént megalázzuk. A zsidóság megjelölése is elsősorban önvédelmi harcunk eszköze. Magyar ember számára csak az lehet irányadó minden esetben, hogy az a magyarság érdekeit szolgálja-e vagy sem. Az ország szellemi és fizikai zsidótlanítása elsősorban és vitathatatlanul a magyarság érdeke, éppen ezért ezt mindenképpen végre is fogjuk hajtani."

Egy nappal később a német nyelvű Pester Lloyd című kormánylapban vezércikk jelent meg a zsidókérdésről, amely megállapította, hogy „noha más nacionalista országokban már régen megtalálták a kérdés megoldásának formuláját, a Kállay-csoport szemében ez a feladat hovatovább a »ne nyúlj hozzám« jelzővel párosult. Holott ez a probléma a sürgősség parancsát hordta magában. . . Ha most kormányunk a zsidók mint idegen faj ellen intézkedéseket foganatosít, ha kizárja őket olyan hivatásokból, ahol károkozásra alkalom nyílik, így elsősorban az állami szolgálatból, és olyan kisebbséggé teszi őket, amelynek nincsenek meg a többséget megillető jogai, amely jo-

gokra ők magukat kiválasztottnak tartották – nem gyűlöletből vagy bosszúból történik, nem is azért, hogy mártírokat teremtsünk, hanem egyes-egyedül önvédelemből, egy olyan veszedelem ellen, amely felett különben nem tudnánk úrrá lenni. Ha nem tévedünk, annak idején Imrédy Béla úgy nyilatkozott, hogy az első zsidótörvények kiegészítésre szorulnak. A kérdés a mai rendelkezésekkel sincs még lezárva, mert még sok más, különösen szociális vonatkozású intézkedés várható. Biztos azonban az, hogy mindaz, amit eddig az említett területen zuhanóbombázók tempójában cselekedtünk, olyan férfias tettnek tekinthető, amely – akkor is, ha körülöttünk már régen megtörtént –, az ország közvéleményét bizodalommal tölti el."

A sárga csillag kötelező viselése előtti napon Endre László a fővárosban intézkedett zsidó-ügyben. Munkácsi Ernő így emlékszik vissza:

„Április 4. volt. Másnap lépett életbe a csillagviselési rendelet. A zsidó lakásokban szabták, varrták a sárga csillatokat, s a nagy átalakulás döbbenetes várakozásában voltak. E napon bombatámadás érte Budapestet, amelynek során főleg a Soroksári úton és környékén, valamint a Ferencvárosban csomó lakás megsérült, illetve megsemmisült. A kora délutáni órákban dr. Szentmiklósi József tanácsnok magánlevélben, bizalmasan értesítette dr. Kurzweil Istvánt, aki a korábbi, úgynevezett közérdekű lakásakciónak volt a vezetője, hogy azonnal keresse fel a Városházán. Ez a találkozás nyomban megtörtént, és dr. Szentmiklósi tanácsnok bizalmasan közölte, hogy a Tanács Endre Lászlótól még a délután folyamán olyan utasítást fog kapni, hogy egyrészt a bombatámadás folytán hajléktalanul maradt lakók elhelyezése céljából, másrészt megtorlásként a bombatámadásért, a Tanács köteles lesz 24 óra alatt 500 zsidó lakást kiüríteni, és a városi lakáshivatalnak átadni. A lakásokban a mindennapi élethez szükséges összes ingóságoknak és felszereléseknek, tehát ágynak, ágyneműnek, főzőedénynek, étkészletnek stb. ott kell maradnia, és azokat a bombakárosultak fogják megkapni. Dr. Szentmiklósi elmondotta, hogy a teljhatalmú belügyi államtitkár rendelkezése ellen azonnal ellenvetéseket tett, de Endre László mereven ragaszkodott utasításai teljesítéséhez, és kijelentette, hogy ha a Zsidó Tanács azoknak nem tenne a legpontosabban eleget, akkor maga fog a legszigorúbban eljárni, és a lakásokat saját közegeivel fogja kiüríttetni. Alighogy ezt a hírt a Tanács vezetőségével közölték, rövidesen jelentkezett dr. Koltay detektívfelügyelő, aki a Svábhegyen székelő államrendészet megbízásából a Tanácsnak ezt az utasítást kiadta, és meghagyta, hogy másnap, vagyis április 5-én délután 4 óráig 500 lakás kulcsa a főváros lakáshivatalában legyen. Megparancsolta, hogy ugyanezen idő alatt a zsidó lakásokban hagyott ingóságokról leltárt kell felvenni, és azokat is át kell adni. Tájékoztatásul közölte még dr. Koltay, hogy elsősorban kislakásokat kell igénybe venni, minthogy a bombatámadás alkalmával főleg ilyen lakások rongálódtak, illetve semmisültek meg. Ez a rendőrvéreb a legmerevebben elutasított minden ellenvetést, és figyelmeztette a Tanácsot, hogy ha a megadott 24 órás időtartamot a legpontosabban nem tartanák be, az a legsúlyosabb következményekkel járna. . ."

Másnap Baky László belügyi államtitkár a 6137/1944-VII. számú szigorúan bizalmas rendeletében úgy intézkedik: azért, hogy „a zsidókérdés megoldásánál felmerülő vádaskodásoknak és esetleges visszaéléseknek eleje vétessék, ellenőrzésre az Államvédelmi Központ ügyészi nyomozó osztálya vezetőjét összes közegeivel együtt a helyszínre kirendelem.
Utasítom az ÁVK nyomozó osztály vezetőjét, hogy a zsidók ellen folyamatba tett rendészeti intézkedések végrehajtását személyesen az ügyészi nyomozó osztály tagjainak felhasználásával ellenőrizze. Az észlelt jelenségekről a helyszínről tegyen nekem jelentést. Tett javaslatai alapján kiegészítő rendelkezéseimet kérje.
Az akció befejezése után részletes írásbeli jelentést terjesszen elő. Elutazása előtt pedig nálam személyesen jelentkezzen. Kiadom: Kárpátalja kormányzói biztosának, a kassai VIII. csendőrkerület parancsnokságának, az ungvári határszéli rendőrkapitányság vezetőjének, a m. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnokságának, a m. kir. állambiztonsági rendészet vezetőjének tudomásul és alárendelt egységei tájékoztatása végett. ÁVK ügyészi nyomozó osztály vezetőjének tudomásul és alkalmaztatás végett, és vitéz Ferenczy László csendőr alezredesnek két példányban azzal, hogy ezen rendeletemről az illetékes német rendészeti szerveket tájékoztassa.”
A szigorúan bizalmas rendelet dátuma: 1944. április 5; Baky államtitkár sajátkezűleg írta alá.

Bizalmas értekezlet

Két nappal később, április hetedikén, a belügyminisztérium kis tanácstermében értekezlet volt. Bizalmas értekezlet, jegyzőkönyv nem készült, csak a résztvevők egyike írta le később feljegyzés formájában az ott elhangzottakat. Halász Géza miniszteri tanácsos, Kárpátalja kormányzói biztosának helyettese érezte úgy, hogy írásban is meg kell örökítenie a történteket. A feljegyzés a belügyminisztérium egyik okmánycsomójában – Kárpátalja kormányzói biztosa iratai között – maradt fenn, hitelességét bizonyítja a mellette lévő irat, amelyet szintén megismerünk majd.

A feljegyzés szerint a kis tanácsteremben Baky és Endre államtitkárok (Endre Lászlót a feljegyzés még alispánként említi), két német SS-tiszt (nevük nem szerepel), csendőr- és rendőrtisztek, köztük Tölgyessy kassai csendőrkerületi parancsnok, Záhonyi százados, Thurzó, Meskó rendőrtanácsosok és Halász Géza miniszteri tanácsos volt jelen. A szöveg szó szerint: „Baky államtitkár közli, hogy a kassai csendőrkerület területéről a zsidók a közeljövőben ki lesznek telepítve. Ennek keresztülvitelére Munkácson lesz egy német törzs Ferenczy csendőr alezredes és Meggyesi kir. ügyész részvételével. Végrehajtó bizottságok lesznek Ungvár, Nagyszőlős, Huszt és a Kárpátalján kivül eső városokban. Megkívánja, hogy a németekkel az együttműködés súrlódásmentes legyen, segíteni kell nekik elszállásolásban, élelmezésben stb., amint a németek is kizárólag csak segíteni akarnak a zsidókérdés megoldásában.

Gyakorlati kérdéseimre, hogy a szállítás, vagonbiztosítás, előfogat, élelmezés, elhagyott zsidóházak biztosítása miképpen történjék, az írásbeli rendelkezésen túl választ, illetve utasítást nem adtak.

Endre alispán utasításai: zsidó zsírt nem kaphat. Cukorkészletük van, tehát azt se. Könyvtárakból a zsidó írók könyveit ki kell selejtezni, telefonjaikat kikapcsolni, rádióikat elkobozni, utóbbiból honvédségnek. . . kórházaknak kell juttatni."

A belügyminisztérium kis tanácstermében a bizalmas tanácskozás résztvevői megkapták a belügyminiszter 6164/1944.res. számú rendeletének már előre sokszorosított szövegét – ez az az írásbeli rendelkezés, amelyre Halász miniszteri tanácsos feljegyzése hivatkozik.

Ebben a rendeletben már nincs szó arról, hogy „nem az a célunk, hogy az egyént megalázzuk", amit előbb oly szépen megfogalmazott Endre László. A rendelet első három mondata a következő: „A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidóépületekben, illetőleg gettókban nyer elhelyezést."

A rendelet egy bekezdése így szól: „Az elszállítás fogolyként vonaton, szükség esetén városi, illetve községi elöljáróságok által kirendelt előfogatokon történik. Az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb kétváltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt, amelyben az ágyneműk, takarók, matracok súlya is benn-foglaltatnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszereket, arany- és más értéktárgyakat nem.

A zsidók összeszedését az alábbi sorrendben kell foganatosítani: kassai, marosvásárhelyi, kolozsvári, miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, szombathelyi, székesfehérvári és budapesti csendőrkerületek, illetve ezek területén fekvő rendőrhatóságok felügyeleti területe, legvégül Budapest székesfőváros."

Az utolsó előtti bekezdés szövege: „Jelen rendeletem szigorúan bizalmasan kezelendő, és a hatóságok, illetőleg parancsnokságok vezetői felelősek azért, hogy erről senki a tisztogatási akció megkezdése előtt tudomást ne szerezzen." A dátum: április 7, a rendeletet Baky László írta alá.

Április 11-én Weesenmayer, a budapesti „birodalmi megbízott" táviratot kapott Berlinből. Aláírója Günther Altenburg, a külügyminisztérium tájékoztatási osztályának vezetője.

A távirat szövege: „A birodalmi külügyminiszter úr utasítására a zsidókérdésre vonatkozó új magyar rendeletek a német zsidótörvények alapján kerültek felülvizsgálatra. Az összehasonlítás eredménye azt mutatja, hogy két pontban a fogalom magyar meghatározása ugyan valamivel szigorúbbnak tűnik a németnél, ezzel szemben a törvény számos lehetőséget nyújt a hatálya alól való menekvésre, és ezzel messzemenően áttöri az elvet. Ezért a birodalmi külügyminiszter úrnak az a véleménye, hogy a magyar zsidótörvény alkalmazását gondosan kell figyelnünk és ellenőriznünk, mert különben kizárólag kivételekkel találkozunk. A birodalmi külügyminiszter úr célszerűnek tartja, ha a magyar Belügyminisztériumban a zsidóügyek referenciáját a birodalom teljhatalmú megbízottja szerint alkalmas ember, esetleg a biztonsági szolgálat embere irányítja vagy ellenőrzi."

Három nappal később, április 14-én minisztertanácsra ültek össze az urak a Sándor-palotában, a miniszterelnökségen. Íme a második és harmadik napirendi pont jegyzőkönyvi szövege: „2. A miniszterelnök úr előadja, hogy a budapesti német követ, a Nagynémet Birodalom meghatalmazottja a vele való beszélgetés közben megjegyzés tárgyává tette azt, hogy zsidók a sárga csillag nem viselése miatt aránylag igen kis pénzbüntetésben részesültek a budapesti napilapok közlése szerint.

A belügyminiszter úr kijelenti, hogy a jövőben a zsidókat sárga csillag nem viselése miatt internáltatni fogja. Tudomásul vétetik. . .

3. A miniszterelnök úr kifogás tárgyává teszi azt, hogy zsidó fiúk leventesapkát viselnek, a zsidó munkaszolgálatosok honvédsapkát. Kívánatos volna, hogy aki sárga csillag viselésére kötelezett zsidó, az ne viseljen magyar sapkát.

A minisztertanácsnak az a nézete, hogy az a zsidó, aki sárga csillagot visel, se levente, se Bocskai-sapkát ne viseljen. Zsidó díszmagyart se viselhessen."

Április 16-án már nem a sapkáról, díszmagyarról van szó. Megjelenik az 1600/1944. Me. számú kormányrendelet a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában. Április 21-én jelenik meg az 1540/Me. számú rendelet, amely szerint „tisztviselőként, kereskedősegédként vagy más értelmiségi alkalmazottként zsidót nem lehet sem természetes személy, sem jogi személy által fenntartott – a közszolgálat körén kívül eső – ipari (kereskedelmi), bányászati, kohászati, bank- és pénzváltóüzleti vállalatban, biztosítási magánvállalatban, mezőgazdasági üzemben, továbbá bármiféle más kereső foglalkozást folytató személynek kereső foglalkozása körében alkalmazni vagy foglalkoztatni." (A közszolgálatból és egy egész sor más foglalkozásból már előbb elbocsátották vagy kitiltották a zsidókat.)

Jaross Andor belügyminiszter a minisztérium XXI. osztálya mellett külön szolgálatot létesít a zsidók kitelepítése és táborokban való elhelyezésére; itt „az ügyeket dr. vitéz Endre László államtitkár úr közvetlen utasítása alapján" intézik.

Veesenmayer, Hitler budapesti követe és „birodalmi megbízottja" 1944. április 14-én több táviratot is küldött Berlinbe. A táviratokból kiderül: a követ az előző napon hosszasan tárgyalt Sztójay Döme miniszterelnökkel. Az egyik táviratból: „. . . Sztójayval a magyar parlament és a budapesti városháza kérdéséről tárgyaltam. Kifejtettem előtte, nem kívánatos, hogy ez a két intézmény továbbra is az eddigi formában tevékenykedjék, és hogy az érvényben lévő honvédelmi törvényben vagy egy megalkotandó felhatalmazási törvényben kellő lehetőséget látok arra, hogy késlekedés nélkül meginduljon a kormányzat tetterős munkája. . . Sztójay bevallottan elvi ellensége minden parlamenti rendszernek, és az a benyomásom, hogy e tekintetben a további fejlemények kielégítők lesznek. . ."

A náci követ nem tévedett. Sztójay a nácik minden utasítását készségesen és azonnal végrehajtotta. (Később, már vádlottként a népbíróság előtt, Sztójay furcsa képet rajzolt a követtel kialakult kapcsolatáról. Íme a népbírósági jegyzőkönyv egy részlete.

„NÉPBÍRÓ: A kormányalakítás után gyakori volt a kapcsolat ön és Veesenmayer között?
SZÓJAY: Elég sokszor felkeresett.
NÉPBÍRÓ: Mennyiben befolyásolta önt Veesenmayer kormányzati működésében?
SZTÓJAY: Ismételten konkrét óhajokat nyilvánított.
NÉPBÍRÓ: Milyen konkrét óhajokat?
SZTÓJAY: Teszem fel. . . (hosszas hallgatás után) . . . hogy gazdasági vonatkozásokban milyen irányokban volna célszerű nálunk bizonyos vonalakat kiépíteni. Később követeléseit emlékezetem szerint az ő gazdasági exponense közölte a gazdasági miniszterrel is.")

Egy másik április 14-i távirat arról is szól, ami ezekben a napokban a legjobban foglalkoztatta a náci követet és a vele tárgyaló Sztójayt: „Tegnapi tárgyalásunk során Sztójay kötelező ígéretet tett nekem, hogy Magyarország április végéig legalább ötvenezer munkaképes zsidót bocsát a birodalom rendelkezésére. A gyakorlati intézkedések a Biztonsági Szolgálat és a magyar rendőrség részéről megindított akciókkal már folyamatban vannak. A kormányzó is hozzájárult ehhez, a Honvédelmi, valamint a Belügyminisztérium pedig készen állnak a közreműködésre. Egyidejűleg rövidesen kiterjesztik a zsidó munkaszolgálatot, és behívják azokat a 36–48 éves zsidókat is, akiket ez eddig nem érintett. Ezzel és további tervbe vett akciókkal lehetővé válik, hogy május folyamán további ötvenezer zsidó munkást bocsássanak a birodalom rendelkezésére, és egyidejűleg a magyarországi zsidó munkaszolgálatos zászlóaljak létszámát száz-százötvenezer főre emeljék."

Itt még csak munkáról és csak kétszer ötvenezer zsidónak „a birodalom rendelkezésére bocsátásáról" van szó. Ám néhány nappal később, április 19-én Berlinben Carl von Clodiusnak, a külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztálya helyettes vezetőjének elnökletével zajló, és a magyar gazdaságnak a nácik által való fokozottabb igénybevételéről szóló reszort-tárgyaláson más számadat bukkan fel. A jegyzőkönyv 7. pontja ugyanis így szól: „7.) Munkaerők. Magyarország a háborús erőfeszítések céljaira eddig nem kielégítő mértékben bocsátott munkaerőt rendelkezésre. Az adott lehetőségek a legközelebbi jövőben teljes mértékben kihasználandók. Magunknak tartjuk fenn a döntés jogát, mennyiben történik azok bevetése Magyarországon a fokozott haditermelés, iparáttelepítés és a Wehrmacht céljaira, vagy felhasználásukra Németországban kerüljön-e sor. Németországi bevetésre ötszázezer zsidó azonnal rendelkezésre áll. . ."

Bár változatlanul munkáról beszélnek, ám most már ötszázezer emberről. Ugyanazon a napon, amikor a náci külügyminisztériumban a magyar gazdaság fokozottabb igénybevételéről (és arról, hogy „ötszázezer zsidó németországi bevetésre azonnal rendelkezésre áll") tárgyalnak, két belügyminiszteri rendelet jelenik meg Budapesten, mindkettőt Baky László államtitkár írja alá. A 7000/1944. VII. res. számú rendeletben Baky utasítja valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjét, a vidéki főkapitányokat, a csendőrkerületi parancsnokokat, a csendőrség központi nyomozó parancsnokságát, a rendőrség határvidéki kapitányságát és a határőrvidéki rendőrkirendeltségeket, hogy „a kölcsönös bizalom alapján teremtsék meg egy gyümölcsöző együttműködés feltételeit" – „a harcterek terhét elsősorban viselő német csapatok hátországi biztosítására hivatott német biztonsági szolgálat (Sicherheitsdienst) szerveivel".

A rendelet beszél ugyan „az orosz bolsevista hadsereg előretörése folytán nagymérvben megnövekedett kommunista veszedelem leküzdéséről" is, de megmagyarázza: a magyar zsidók elleni fellépésben van szükség a náci szervek és csoportok teljes támogatására. „S bár ez. . . a küzdelem az országban a belső fronton történik, és eszközeiben lényegesen eltér a bolsevista

hadsereggel folytatott gigászi küzdelmektől, jelentőségében nasonlít ahhoz, mert a hadsereg működőképességének zavartalanságát és az ország belső ellenállóképességének fokozását hivatott elsősorban biztosítani."

A másik ugyanazon a napon kiadott 6000/1944. VII. res. számú rendelet bevezetőjében leszögezi: „A német hadseregnek Magyarországba történő bevonulása alkalmával és az azóta eltelt idő alatt a Wehrmacht és a fegyveres SS-, SD-szervek, valamint a magyar hatóságok között helyenként súrlódások támadtak."

Baky szerint a nézeteltérések egyik oka az volt, hogy az új magyar kormány – a Sztójay-kormány – megalakulása több napot váratott magára. A legfigyelemreméltóbb ennek a rendeletnek a következő szakasza: „A súrlódások homlokterében érthetően a zsidókérdés áll. Miheztartás végett legyen erre irányadó, hogy ez a kérdés országosan és intézményesen lesz megoldva, egyéni kilengésekkel való megoldás nincs tervbe véve, az nem tűrhető el egyik részről sem. Ezt azonban nem lehet akként értelmezni, hogy a német katonai-rendőri szervek néhány zsidót, akik a német hadsereg, sőt bátran mondható, hogy a magyar nemzet egyetemes érdekét is éppúgy veszélyeztetik, ne tehessenek ártalmatlanná. Ahol az összhang megvolt a két nemzet eljáró szervei és hatóságai között, e tekintetben nem merültek fel panaszok."

Baky ismét csak „néhány zsidóról" beszél, pedig ugyanezen a napon Veesenmayer, egy Ribbentropptól kapott utasításra hivatkozva már ezt táviratozza Berlinbe: „A Honvédelmi Minisztérium közli, hogy körülbelül tízezer zsidó már útra készen áll, és kéri, minél előbb kezdjük meg elszállításukat. Winkelmann Obergruppenführer szakértője közli, hogy minden előkészület megtörtént, és a szállítások megkezdődhetnek, mihelyt a szükséges vagonok rendelkezésre állnak. Ez azonban jelenleg a legnagyobb nehézségekbe ütközik. A vagonok biztosítására ottani hathatós támogatást kérek."

A két nappal későbbi (április 22-i) Veesenmayer-távirat szerint: „A magyar zsidótörvények végrehajtásának ellenőrzését úgy biztosítottam, hogy a Biztonsági Szolgálat szakembere állandó összeköttetésben áll Endre Lászlóval, a Belügyminisztérium államtitkárával, és a rendeletek kidolgozásában és végrehajtásában tanácsaival közreműködik. A Biztonsági Szolgálattal való együttműködésről úgy gondoskodtam, hogy oda hivatalom részéről összekötőt jelöltem ki."

Színhely: Rökk Szilárd utca

Több visszaemlékezésből válasszuk ki a legtömörebbet, Munkácsi Ernőét, amely egy az ebben az időben – Munkácsi szerint április 20-a körül – lezajlott furcsa értekezletről tudósít:

„Körülbelül április 20-a lehetett. Telefonértesítés jött Eichmannéktól a Svábhegyről, hogy a Zsidó Tanács kiküldöttei du. 3 órakor a Rökk Szilárd utcában jelenjenek meg. A kitűzött időben az odarendeltek ott voltak, és nagy aggodalommal várták a fejleményeket. Fél óra múlva feltűnt Wisliceny, Novak és még egy Gestapo-tiszt társaságában. A kihallgatás színhelye a rabbiképző intézet földszinti tanári, illetve igazgatói szobája volt. A németek ültek, a zsidók állva hallgatták a parancsokat. Wisliceny pattogó hangon adta ki utasításait, és elégedetlenséggel juttatta kifejezésre, hogy még mindig nem készült el egy nagy térkép, amely az egész zsidóság szociográfiai helyzetét feltünteti. Azt kívánta, hogy minden község mellett tüntessék fel, hogy hány zsidó lakik ott, milyen intézményeik vannak stb.

Szóba hozta, hogy a magyar zsidóság számára új szervezetet kell létesíteni, éspedig azzal kell számolni (ami rögtön gyanúsnak tűnt fel), hogy zsidók csak 10 000 lélekszámnál nagyobb helységben lakhatnak. Arra a felvilágosításra, hogy eddig úgynevezett községkerületek voltak, azt a választ adta, hogy legjobb lesz vármegyénként szervezni a zsidóságot, és a vármegyei kerület vezetését a helyi hitközségek elnökére bízni. »Ha a helybeli zsidóságnak bármilyen panasza vagy kérése van, mindjárt az ottani főispánhoz fordulhat, és ezért ez az új beosztás kedvezőbb a zsidóknak« – mondotta.

Általában lassúnak tartotta a Központi Tanács adminisztrációját, és sürgette, hogy ügyvezető tisztviselőt nevezzenek ki, akivel éjjel-nappal állandó érintkezésben lehetnek. Mindjárt hivatkozott is a bécsi Löwenherzre (eredetileg elnöke volt a bécsi hitközségnek, később Amstdirektorja), akiről igen elismerően nyilatkozott, ugyanakkor a másik Gestapo-tiszttől kérdezte, hogy hívták a berlini ügyvezetőt? Utóbbiról futólag megjegyezte, hogy eleinte akadékoskodott, ezért néhány hónapra Dachauba került, s miután onnan visszajött, »minden úgy ment, mint a karikacsapás«. (Ennek a beszélgetésnek az volt az eredménye, hogy a Tanács sürgősen ügyvezető tisztviselőt keresett. Különböző személyek kerültek előtérbe, végül is ideiglenesen dr. Kohn Zoltán rabbit bízták meg az ügyvezetéssel, amíg a Tanács elnöke – aki akkor kórházban feküdt – fel nem gyógyul, és a végleges megbízatás megtörténik. De ez az ideiglenesség hallgatólagosan meghosszabbodott. Ténylegesen, különösen 1944 júniustól kezdve, a Tanács adminisztrációjának hatalma Müller Rezső kezében összpontosult.) Olyan részletesen foglalkoztak a zsidó közösségek igazgatásának kérdésével, hogy azt lehetett hinni, mintha

hosszabb időre akarnák az akkori állapotokat fenntartani. Pedig ez is a náci blöffök és félrevezetések közé tartozott."

A Budapesten akkor szolgálatot teljesítő németek Wehrmacht-emberek, az SS emberei – még jóval azután is, hogy a világnyilvánosság előtt is bebizonyosodott, hogy jó részüknek pontos ismeretei voltak arról, hogy milyen feladattal érkezett a magyar fővárosba Eichmann kommandója – azt próbálták elhitetni, hogy nem tudták mi vár a deportáltakra. Bokor Péter filmrendező, a hetvenes években a *Századunk* című tévéfilmsorozathoz készített beszélgetést dr. Alfred Trenkerrel, aki 1944. március 19-étől a Gestapo budapesti főnöke volt. Ebből idézünk:

„– Eichmann Sonderkommandója teljesen önálló volt. Berlinből kapta a parancsait. Az ő tevékenységük szigorúan »Geheime Reichssache« (titkos birodalmi ügy) volt.

– Ez mit jelentett?

– Olyasmi, mint az angolszászoknál a »top secret«. Az ilyen ügyekről csak az tudhat meg bármit is, akinek azzal tényleges tennivalója van. Ezek pedig egyáltalán senkivel sem beszélhettek az ügyről. Még a felettesükkel sem, ha az nincs beavatva a szóban forgó ügybe.

– De önök azért tudták. . .

– Természetesen tudtuk, hogy Eichmann milyen területen dolgozik. Viszont ez a nagy titkosság, ugye, éppen Eichmann munkaterületén nagyon fontos volt. A zsidódeportálások esetében, ugye, megkísérelték, hogy ameddig csak lehetséges, titokban tartsák a deportálás tényleges célját. A nyugtalanság elkerülése végett.

– Hogyan készítették elő a deportálást?

– Eichmann eléggé kis létszámmal jött Budapestre. Talán 10-12 tisztje volt. De ezek már ugyanezen a munkaterületen sok tapasztalattal rendelkeztek más országokban. Eichmann előre tudta, mely magyar hatóságokkal, személyekkel ismertetheti a terveket. A belügyben volt egy államtitkár. . .

– Endre László? Vagy Baky?

– Endre, azt hiszem. Szóval Eichmann előterjesztette a terveket. Hogy úgy mondjam, mint a magyarok tanácsadója. Az volt a cél, hogy úgy tűnjön, mintha az egészet a magyarok csinálnák. És aztán beosztották Eichmannhoz a magyar csendőrséget, persze nem alárendelésről volt szó. Eichmann csak a parancsnokság útján érintkezhetett, illetve rendelkezhetett a csendőrséggel. Pontosabban ő nem is rendelkezhetett tulajdonképpen, a rendelkezés, a parancsadás joga, az ugye. . .

– Értem, Trenker úr. Kérem, tudta ön, hogy mi vár a deportáltakra?

– Voltak, ugye, mindenféle mendemondák. De hát ami »Geheime Reichssache«, arról nem lehetett beszélni. Emlékszem egy esetre. Egy parancsnoki megbeszélés volt, áprilisban vagy májusban. Én is ott voltam. És Winkelmann tábornok, aki ugye a legfőbb SS-vezető volt Magyarországon, egyszer csak odafordult Eichmannhoz. »Mondja, Eichmann! Hogy is néz ki ez a dolog? Horthy meg a környezetbeliek állandóan kérdésekkel bombáznak en-

gem. Különböző emberek visszahozását követelik rajtam. Mondja, igaz az, hogy a zsidókat lelövik? Vagy elgázosítják?« És Eichmann, mivel az ügy, ugye, »Geheime Reichssache«, azt felelte a tábornoknak: »Ez rémhír és ellenséges propaganda. A zsidókat munkára visszük. A munkaképtelenek a táborokban maradnak.« Csak azt nem tette hozzá, hogy a táborokban aztán mi történik velük.

– Önök tehát tudták?

– Nézze, aki utánagondolt, és akinek voltak bizonyos információi, annak tudnia kellett, hogy mi a valóság. Én utánagondoltam, és végtére tudtam is egyről-másról, a munkám során látnom kellett... Még a háború elején, 1940-ben Lengyelországban dolgoztam egy ideig, a poseni (poznani) rendőrségen. Láttam magam is nagy autókat, amelyeket eredetileg fertőtlenítésre, tetvetlenítésre használtak, aztán már másra is. Ugye... Énbennem a dologról a következő kép alakult ki: eleinte különleges kommandókat vezényeltek a keleti területekre, különösen aztán Oroszországba. Felelősek voltak a hadifoglyokért, zsidókért s a többi. Ezeknek a kommandóknak minden egyes fogoly csak ballaszt volt. Táborok sok ezer emberrel, kiéhezve, betegen, tetvesen... Valamelyik ilyen kommandó parancsnoka, aki különösen rigorózus és erőszakos ember lehetett, felső parancsra vagy anélkül, egyszer csak hozzákezdett az agyonlövetésekhez. Ennek aztán híre ment, és valakinek eszébe juthatott: miért ne csináljuk ezt nagyban? Akkor keletkeztek a nagy megsemmisítő táborok. Már nem a helyi parancsnokok hatásköre alatt, hanem központi irányítással. Körülbelül így fejlődhetett ki a dolog, én legalábbis így képzelem el.

– És amikor már egyértelműen látható volt a háború kimenetele, nem féltek a Gestapo emberei, hogy ezért majd fizetniük kell?

– Egyszer, még Budapesten, szóval 44-ben, Eichmann azt mondta nekem: »Ha a háborút elveszítjük, akkor tudom, hogy mit kell tennem. Én akkor végzek magammal. Nem akarom, hogy jobbra-balra hurcoljanak, közszemlére tegyenek, és a végén úgyis felakasztanak.« Ebből látható, Eichmann nagyon jól tudta, hogy mi vár rá meg a többiekre is. Tehát tudta, mi történik a lágerekben. Meg hát azért tudni lehetett az ellenséges rádióadásokból is. Mindenki tudta, hogy mi történik a zsidókkal.

– És a cigányokkal?

– Ugyanaz. Annyival volt bonyolultabb, hogy ezek nem egy csomóban laktak. Össze kellett fogdosni őket, ez a magyar csendőrség feladata volt. De végül is ugyanaz történt velük is, mint a zsidókkal. »Alacsonyabb rendű faj« – ez rájuk is vonatkozott."

Még április 19-én volt az a minisztertanácsi ülés, amelynek tárgysorozatán újra jó néhány, a zsidó magyarokkal kapcsolatos téma szerepel. Jaross belügyminiszter felszólalt, és előadta: szükségesnek látja, hogy „a zsidóság megfelelő érdekképviseletet" kapjon. Felszólalásában a miniszter a tények könnyed meghamisításával azt állította, hogy „érezte ezt maga a zsidóság is, és igyekezett a hiányosságot önkéntes tömörüléssel áthidalni". Az a bi-

zonyos „önkéntes tömörülés" a Zsidó Tanács megalakítása volt a megszálló náci seregekkel együtt érkező Eichmann-féle Sonderkommandó utasítására.

Jaross javaslatára a minisztertanács elfogadta a beterjesztett rendeletet (ez aztán az 1520/1944.Me. szám alatt néhány nappal később meg is jelent a Budapesti Közlönyben, a hivatalos lapban), amely feloszlatott minden egyesületi jellegű zsidó szervezetet, és előírta a „Magyarországi Zsidók Szövetsége" megalakítását.

A felekezeti lap, a Magyarországi Zsidók Lapja pár nappal később azt írta a rendeletről, hogy annak leglényegesebb rendelkezése: a szövetség „önkormányzati feladatkörében őrködik a kötelékébe tartozó zsidók magatartása felett, és e tekintetben reájuk kötelező rendelkezéseket tehet, képviseli a kötelékébe tartozó zsidók közös érdekeit, előmozdítja a kötelékébe tartozó zsidók szociális (egészségvédelmi, gazdasági), továbbá oktatási és egyéb kulturális szükségleteinek kielégítését, megfelelő intézmények létesítésével és fenntartásával teljesíti mindazt, amit jogszabály vagy hatósági rendelkezés feladatává tesz". A lap megírta: a szövetség kötelékébe tartozik „minden zsidó, aki a megkülönböztető jelzés viselésére köteles".

Amikor ez a rendelet megjelent és a felekezeti lap magyarázni kezdte, vidéken már – egyelőre még rendeletek nélkül, de központi rendelkezésre – megkezdődtek a zsidó magyarok elszállítás, azaz deportálás előtti összegyűjtésének első előkészületei: mind a rendelet, mind a magyarázat csak propagandacélból született, hogy a deportálásra és halálra ítélt emberekkel elhitessék, lehetnek még szociális, egészségvédelmi, gazdasági vagy kulturális igényeik.

Sztójay Döme csak április 26-án írta alá azt a kormányrendeletet, amely a zsidók lakásainak igénybevételéről és a zsidók lakóhelyének kijelöléséről intézkedett. Aznap ülésezett a minisztertanács. Jaross belügyminiszter felszólalt, és hosszú, részletes tervet adott elő – a miniszterek írásban megkapták a tervezetet – a zsidók összeköltöztetéséről. Jaross elmondta: a tízezernél kisebb lélekszámú községeket, amelyekben a zsidók száma a száz főt nem éri el, „teljesen zsidótlanítani kell", azaz onnan el kell költöztetni az érintetteket. Máshol a zsidókat meghatározott városrészekben, utcákban, házakban kell elhelyezni. A Jaross által kiosztott rendelettervezet – ez kis változtatással aztán Sztójay elé került, aki aláírta – 16 paragrafusból állt. (A fogalmazványt Argalás Lajos, a belügyminisztérium törvényelőkészítő osztályának helyettes vezetője készítette; segítségére volt és alá is írta a tervezetet dr. Halász Károly, az osztály vezetője és Hepp-Baján Ernő, az elnöki osztály vezetője.)

Ám egyes városokban, községekben jóval előbb már ezeknél a rendeleteknél is kegyetlenebb intézkedésekre került sor. Munkács város országgyűlési képviselője (aki a város Magyarországhoz való visszacsatolása előtt a Jaross Andor – később Sztójay belügyminisztere – által vezetett csehszlovákiai magyar párt egyik hangadója, 1944-ben a kormánypárt tagja volt) naplót ve-

zetett. R. Vozáry Aladár képviselőt súlyosan érintették az események, felesége zsidónak született, anyósa még zsidó vallású is volt.
A Munkácson és Budapesten írott napló néhány részlete: „Munkács. Április 1. A sváb Fehér Géza tábornok már március 23-án kiadta a rendeletet a sárga folt viselésére, és a zsidó üzleteknek ilyen módon való megkülönböztetésére. A zsidóktól azonnali hatállyal elvétette a rádiót és a telefont. . .
A Gestapo már Munkácson is berendezkedett. A legnagyobb és legújabb magánházat, a legmagyarabb zsidó házát, Péter Zoltánét foglalták le. Egy órán belül kellett a lakóknak kiköltözni onnan. Csak a legszükségesebb ágy- és ruhaneműt vihették magukkal, minimális élelmiszerrel oda, ahol befogadták őket.
Megalakult a Zsidó Tanács. Két kivételezett jó magyar ember a vezetője. Mi a feladatuk? Elég. Félóránként kapják a németektől a parancsot: a legrövidebb időn belül hozzanak fel 10 új bőröndöt, negyedóra alatt kerítsenek egy 48 személyes új porcelán evő- és üveg ivókészletet, ugyanannyi evőeszközt, lehetőleg ezüstöt. . .
Húsvét reggelére érkezik haza a munkácsi rendőrtanácsos. Reggel 7 órára magához kéret. Bizalmasan elmondja: elrendelték a mi vidékünkön a gettó felállítását, a zsidók gettóba való elkülönítését. . . Megmondja, mekkora lesz a gettó. . . Itt a mi területünkön, amelyet hadműveleti területté nyilvánítottak, kezdik a zsidókérdés megoldását."
Egy másik részlet R. Vozáry Aladár naplójából: „Munkács. április 19. Tegnap este fél hat órakor a Zsidó Tanács parancsot kapott, hogy hirdesse ki: a zsidóságnak másnap este 6-ig be kell költöznie a gettóként kijelölt városrészbe. Igen, de a zsidók Fehér-Weis tábornok úr március 23-i rendelkezése folytán este 6 és reggel 7 óra között nem járhatnak az utcán. Tehát mindössze 12 óra áll rendelkezésre, hogy a több ezer ember lakást keressen a gettóban, hogy régi otthonából a legszükségesebb holmiját elvihesse, új szállására beköltözhessen. . .
Délelőtt 10 órára már olyan a város, mint egy zajló-zsibongó méhkas. . .
A 35 000 lakosú Munkácson 13 000 ember mozdul meg. . . A gettó részére kijelölt városrészek, lakások egyre jobban zsúfolódnak. Egy-egy eddigi lakásban négy-öt vagy még több család. . .
Az első napokban inkább csak estefelé, de később fényes nappal is folyt a fosztogatás. Betört ablakon, mellékajtón megnyílt minden zsidó lakás. . .
Néhány nap alatt sok ház telik meg lopott, elhurcolt zsidó holmival. Sok, eddig zsidókon ismert ruhát, kabátot, szőrmebundát, kendőt másokon fedezünk fel. A szabóknál be se lehet tenni a műhelyajtót. Ruhát hoznak bővítésre, szűkítésre, meghosszabbításra vagy megrövidítésre. Egyszerre rengeteg ember termete változott meg. Hirtelen nagyon sokan soványodtak le vagy híztak meg. . .
A tisztek némelyike kiürült zsidó lakásokba szállásolja el magát, de lehetőleg úri és gazdag zsidó lakásába. Néhány nap múlva megjön a feleségük, anyjuk, anyósuk, nagyapjuk, sógornőjük, nagynénjük, akik majd nemsokára a cso-

magok légiójával utaznak haza. A tiszt úr pedig bejelenti, hogy poloskás, bogaras, férges a lakás. Kér másikat. És kap is. Ezt megteszi kétszer, háromszor is. És mindig megjönnek az új lakásba a rokonok, és mindannyiszor elmennek azután velük a csomagok is. . . Április 25. Újabb szűkítése a gettónak. Most már csak perceket adnak a kiköltözködésre. 8-10 zsidó család, 20-30 vagy még több ember él egy szobában. . .
A gettóban éheznek. Már elfogyott a magukkal vitt élelmiszer. Most már bevinni se lehet, mint eddig, mert bedeszkázták, magas palánkkal vették körül a gettót, az ideeső utcákat elfalazták. Rajtuk óriási falragasz, németül, magyarul: „Vigyázat! Gettó! Belépni senkinek se szabad!"
E naplóból tudjuk, hogy a kárpátaljai városokba már jóval a gettók kijelölése és bekerítése előtt beszállították a falusi zsidókat: „A falvakban összeterelt zsidókat kezdik a városba hurcolni. Húsz, harminc, negyven kilométernyi távolságról gyalog indítják őket Munkácsra, Ungvárra, Beregszászra. Az aggok és apró gyermekek, asszonyok és férfiak kis-batyús terelése szörnyű látvány. Néhol a falu, másutt egy emberségesebb csendőrparancsnok szekeret ad, hogy legalább a súlyos betegek és a jártányi erővel se bíró aggok ne gyalogoljanak. Mert valahogyan mindegyiküknek el kell jutni a városokba. . .
A rémséges menetet csendőrök kísérik. Egyelőre nem kegyetlenkednek. Álgya-Papp tábornok, aki az ungvári kormányzói biztosságon katonai összekötő, a csendőröket a legemberségesebb eljárásra figyelmeztette: ütni, verni, kínozni nem szabad senkit. Negyvennyolc órán belül sürgönyileg le is váltják. . .
Egymás után érkeznek a falusi zsidó csoportok Munkácsra. . . A városba hurcolt vidéki zsidóságot a két téglagyárba terelik. Egyik se nagy. Egyikben is, másikban is 2-3000 ember helyezhető el. Most 14 000 embert zsúfoltak ott össze. . . bedeszkázzák, három-négy méteres palánkkal veszik körül a két téglagyárat, hogy senki se mehessen be hozzájuk, hogy senki se láthassa őket. Fürdőkádakban, társzekereken viszik a városból a krumplilevest, amelyből legfeljebb egy-egy kanál jut mindenkinek. Ez minden táplálékuk, mindössze ennyit kapnak. Terjednek a betegségek: a vérhas, tífusz, kiütéses tífusz. A halottakat nem anyakönyvezik. Még jobban szigorítják a körülzárását – gyógykezelés, fertőtlenítés, tisztálkodás lehetőségének engedélyezése helyett. . .
Mint képviselő, írok Sztójaynak, Jarossnak. Lefestem a szörnyű állapotot. Tiltakozom, emberi bánásmódot kérek. Választ nem kapok leveleimre. Jaross a kisebbségi sorsban volt bajtársam, de most nem gondol arra, hogy ő is élt kisebbségben, s mi mennyire tiltakoztunk minden sérelem és jogfosztás ellen . . ."

Eseményjelentések

Arról, hogy miként történt a 6133/1944. számú rendelet, a zsidó magyarok összegyűjtése, táborban vagy gettóban való elhelyezése a deportálás előtt, sok más fennmaradt okmány, tanúvallomás mellett hű képet ad Ferenczy László csendőr alezredes – ő volt a hivatalos összekötő tiszt az Eichmann-féle Sonderkommandó és a magyar hatóságok között – megmaradt néhány jelentése.

A jelentések fölött ez a szöveg olvasható: „A m. kir. csendőrség összekötő tisztje a német biztonsági rendőrségnél, Budapest, XII. Evetke-út 2. II. emelet." Az Evetke úti épület valamikor luxusszálló volt; a náci megszállás után a német és a magyar politikai rendőrség és a csendőrség, valamint az Eichmann-féle Sonderkommandó kapta meg hivatali épületnek.

(Ferenczy, Endre utasítására, megszervezte a „zsidótlanító különítményt". Beosztottjai csendőrök, csendőrnyomozók és detektívek. Endre utaltatta ki számukra a pesti Vármegyeháza hátsó épületrészét, a Semmelweiss utca 6. szám alatt megjelent a cinikus felirattal ellátott tábla is: „Nemzetközi beraktározási és Szállítási Kft.".

A különítmény teljes névsora nem ismert; Ferenczy László csendőr alezredesen kívül azonban az előkerült okmányok szerint Hain Péter, a rendőrség politikai osztályának vezetője is a különítmény irányítói közé tartozott, oda számított Meggyesy Lajos, az Államvédelmi Központ főügyésze – ő egyébként előzőleg jugoszláv államügyész volt valahol a Vajdaságban – és Zöldy Márton volt csendőr százados, aki újra magyar egyenruhával cserélte fel a német altiszti egyenruhát – március 19-én ugyanis még abban jött vissza magyar földre; szökésük után az újvidéki gyilkosokat Bécsben helyezték el a nácik.)

Ferenczy első, 1944. május 3-án kelt jelentésében hivatkozik Baky államtitkár utasítására, a IX. és X. csendőrkerület területén végrehajtandó akciókra: „Az államtitkár úr. . . összesen tíz városban jelölt ki gyűjtőtáborokat. Az akció a mai napon öt órakor vette kezdetét, általában mindenütt a hatóságok legteljesebb támogatásával. . .

A somkuti járás területén összeszedett zsidók csomagjait a járási főszolgabíró és az ottani szárnyparancsnok intézkedésére kocsikra rakatták, és a kocsikat zsidó férfiakkal húzatták az öt-húsz kilométeres távolságra eső gyűjtőhelyre. Megszüntetésére azonnal intézkedtem. . . Hiányos volt Kolozsvárott a személymotozás megszervezése, mert a nőkön városi tisztviselőnők végezték azt, minden szakértelem nélkül. Intézkedésemre most már szülésznők és ápolónők végzik a nők személyi motozását. . .

A kolozsvári hadtestparancsnok úrnál történt jelentkezésem alkalmával a nagy távolságra való tekintettel repülőgépet kértem. A hadtestparancsnok úr

más repülőgép hiányában a személyére szóló repülőgépet bocsátotta rendelkezésemre. . .”

A 2. sz. eseményjelentés (május 5-én írta Ferenczy) gondokat emleget: „Marosvásárhelyen a zsidóknak elhelyezése körül kezdetben nehézségek merültek fel, ami onnan származott, hogy a zsidókat túl gyors ütemben, házkutatás és motozás mellőzésével szállították a gyűjtőtáborokba, a személymotozást pedig itt megfelelő erő hiányában aznap befejezni nem tudták. Így történt, hogy a zsidók egy része az éjszakát a szabad ég alatt töltötte. . .

Hídalmáson Löbl Lőrinc zsidó Rusz János és Nopa János hidalmási lakosoknak 3 455 pengőt, Papusár Gyula nyug. jegyzőnek pedig egy értékesebb faliórát adott át megőrzésre. Schwimmer Lajosné csucsai zsidó lakos bizalmas jelentés szerint Petrusin Albertné és Szabó Simon csucsai lakosoknál rejtett el ruhaneműt. . .

Oláhlápos községben Dub Samu három gyermekével és Dub Mózes két gyermekével megszökött. . .

A 3-áról 4-ére virradó éjjel német katonák negyven zsidónak a román határon való átszöktetését kísérelték meg. A határőrizeti szervek a zsidókat a német katonákkal együtt elfogták. Az ügy kivizsgálását német katonai parancsnokság végzi. A német katonai parancsnokság közlése szerint a szöktetésben magyar katonák is segédkeztek. . .

Marosvásárhelyen az összegyűjtésnél segédkező leventék a zsidóktól különböző összegeket kaptak üzenetek és levelek továbbítása jutalmául. A leventéket összegyűjtötték, megmotozták, és a náluk talált pénzt őrizetbe vették. . .

Marosvásárhelyen Szilágyi N. Gyula és Feidl Mária. . . pisztollyal öngyilkosságot követtek el. Stern Antal és felesége, dr. Takács Manóné és lánya Takács Ilona, valamint Márk Mária zsidók méreggel követtek el öngyilkosságot. . . Stern Antal és felesége, valamint Márk Mária súlyos állapotban kórházban vannak, a többiek meghaltak.”

Ennek a jelentésnek a XI. pontja szó szerint így hangzik: „Baky államtitkár úr folyó hó 2-án Budapesten létemkor azon szóbeli rendelkezést adta nekem, hogy a zsidóktól elvett ruházati cikkeket ármegtérítés ellenében szét kell osztani. Irányárakat is megjelölt az államtitkár úr, amely szerint egy rend zsidó ruha 35-45 pengő, egy pár zsidó cipő 15-25 pengő. A többi ruházati cikkeket pedig ezen irányárakhoz mérten kell megállapítani.”

Ferenczy 3. számú eseményjelentésében (május 6.) már több az öngyilkosságokról adott beszámoló; méreg, borotva, önakasztás szerepel. A 4. számú eseményjelentés (május 7.) érdekessége: Krasznay Pál nagyváradi rendőr főtanácsos ellen „az a gyanú merült fel, hogy lakásán zsidóértékeket rejteget. . . házkutatást tartottak nála, eredménytelenül: a ládák, amelyeket a rendőr főtanácsos lakására szállítottak nem zsidóértékeket, hanem bort tartalmaztak. Krasznay főtanácsos nyugdíjazását kérte. . .”

Egy másik jelentésfejezet: „Nagykárolyban a zsidók értékeinek őrizetbe vételére kijelölt egyik bizottság elnöke, Pakolár Károly városi jövedelmi tisztviselő egy Rosenberg nevű zsidótól tizenkét személyes ezüst evőkészletet kapott.

A nyomozás során lakásán az evőkészlet előkerült. Nevezettet a rendőrség őrizetbe vette. Pakolár aznap este a fogdában harisnyájára felakasztotta magát, és meghalt.
Gyergyószentmiklóson B. Kiss János rendőr tiszthelyettes zsidóértékeket rejtegetett a lakásán... Ugyanitt Horváth Miksa zsidó ládagyáros beszállítása után a nála albérletben lakó honvédzászlós és honvédhadapród-őrmester a hatósági közegek által lezárt és lepecsételt lakrészt feltörték, és a zsidó lakásából több bőröndre való értéket elloptak. A honvéd-állomásparancsnokság mindkettőjüket letartóztatta.
Felsőludakon (Beszterce-Naszód m.) Hadzsi Muszics Haszán bég folyó hó 2-án megjelent Grünfeld Rudolf zsidó lakásán, és attól egy darab kerékpárt vett el azzal, hogy erre neki úgy sem lesz már szüksége, mert a zsidókat összeszedik, és a kerékpár az államé lesz. Hadzsi Muszics ellen az eljárás megindult."
A 6. számú eseményjelentésből (május 10.): „Szatmárnémetiben ifjabb Wohl András zsidó egyetemi hallgató szülei lakásáról eltűnt. A nyomozás során megállapítást nyert, hogy ifj. Wohl András a szatmárnémeti r. k. szemináriumban tartózkodik, és ott mint r. k. papnövendék reverendába van beöltözve, s valószínű, szülei vagyonát is oda rejtette el..."
A Ferenczy-féle jelentések első része Kolozsvárott kelt, a csendőr alezredes május elején ott irányította a táborok és gettók szervezését. Május 21-én azonban már Munkácsról szól jelentése. Az első rész így szól: „A VIII., IX. és X. csendőrkerületek területén összegyűjtött zsidók elszállításával kapcsolatban az alábbiakat jelentem: 1. A fenti csendőrkerületek területén 21 berakodó állomáson történik a zsidók elszállítása. Folyó évi május 21-ig bezárólag 29 szerelvénnyel 94 667 zsidó szállíttatott el.
A Német Birodalomból érkező üres szerelvények egy nappal az indulás előtt már a berakó állomásra befutnak. Ennek következtében a szállítmányok berakása, menetrendszerű indításuk és a határig való futásuk is mindeddig kifogástalan rendben, teljesen zavartalanul bonyolódott le. Nyíregyházán és Munkácson szökés miatt egy-egy eredményes fegyverhasználat is volt.
2. A szállítmányt kísérő karhatalom élelmezése és elhelyezése kifogástalan.
3. Az egyes berakó állomásokról befutott jelentések alapján 13 vonat feleslegessé vált, míg Mátészalka, Kisvárda és Nyíregyháza még további összesen négy vonat beállítását kérte.
A feleslegessé vált szerelvények beállításával a június 11-ig tervezett szállítás időrendjét a német biztonsági rendőrség intézkedésére tömörítették. A szállítások ezek szerint a továbbiakban úgy alakulnak, hogy az egyes berakodó állomásokról június hatodika körüli indulópontra beállított vonatok indulási napjait annyira hozzák előre, hogy a szállítások a VII., IX. és X. csendőrkerületek területéről június 6-ig bezárólag teljes befejezést nyernek..."
Ugyanebben a jelentésben áll: „Erney László Técsőn állomásozó t. tüzérhadnagyot, mert egy ottani táborban elszállítás előtt álló zsidó nő kiszabadítása érdekében nálam közbenjárt, és evégből Técsőről Munkácsra elöljáró parancs-

nokságának engedélye nélkül szolgálati gépkocsinak tiltott igénybevétele mellett utazott, az illetékes VIII. hadtesthez és közvetlen elöljáró hadtest-parancsnokságához feljelentettem. Bíró Géza dési lakos írásbeli panasszal fordult a kormánybiztos úrhoz a zsidó csecsemők, betegek és aggok érdekében. Nevezettet. . . kikérdezés végett Munkácsra állíttattam elő. . ."

Ferenczy alezredes május 29-i jelentése különösen figyelemre méltó. Ebben írja le először Ferenczy hová is mennek a „berakodó állomásokról" a szállítmányok. A jelentés egy részlete: „A VIII., IX. és X. csendőrkerület területén összegyűjtött zsidóknak elszállításával kapcsolatban jelentésemet az alábbiakban terjesztem elő. Folyó évi május 28-ig bezárólag a szállítások kezdete óta 58 vonattal összesen 184 049 zsidó került elszállításra.

Az időközben már összevont szállítási szervezet szerint még 35 szerelvény van beállítva a még hátralevő mintegy 110 000 zsidó elszállítására.

Az utolsó szállítmány június 7-én 10 óra 35 perckor fog indulni Marosvásárhely berakó állomásról. . . A német biztonsági rendőrség javasolja, és kifejezett óhaja, hogy a zsidók a szállítás időtartamára személyenként legalább ötnapi élelmet vigyenek magukkal, annál is inkább, mivel Auschwitzba történő megérkezésük alkalmával megejtett szelektálás után onnan őket azonnal a különböző munkahelyekre vonatokkal tovább. ják. . .

A táboron belüli parancsnokságot és a berakodás technikai lebonyolítását a jövőben ugyancsak a német biztonság. rendőrség külcsoportjai, német tiszt vezetése alatt veszik át. . ."

A csendőr alezredes az okot is elmondja. Ungváron kiderült, hogy „dr. Szendrői városi aljegyző és a rendőrtisztviselői kar néhány tagja prominens zsidóknak a táborból való kijutását lehetővé tette." Ferenczy jelenti, hogy „így vált lehetővé, hogy egyes. . . vagyonos zsidó személyek megszökhettek, mások utazási engedélyhez jutottak, amelyek segítségével rendszeres futárszolgálatot szerveztek Budapest és Ungvár között. A német biztonsági rendőrség nyomozása során az egyik futárt, dr. Ackermann ungvári zsidó ügyvédet elfogta, a nála talált futárpostát és feljegyzéseket lefoglalta. . . megállapította, hogy mulasztás terheli dr. Török rendőrtanácsost, valamint nem kívánatos dr. Szendrői városi aljegyzőnek a táborban való működése sem. . ."

Június 7-én a VII. és a II. (a miskolci és a székesfehérvári) csendőrkerületből, az úgynevezett „III. tisztogatási területről" jelent Ferenczy, közli, az elszállítás ötödikén megkezdődött. Ennek a Hatvanban írott jelentésnek van egy figyelemre méltó része.

„Különös esemény volt dr. Nagy Endre csendőr százados ügye, amelynek során nevezett Hatvany Alexandra bárónőt, mint titkos jegyesét, aki zsidónak tekintendő, a lakásán rejtegette, hollétét eltagadta, majd 1944. május 29-én a főutcai kapucinus templomban kihirdetés alóli mentesség, nősülési engedély nélkül egyházilag házasságot kötött. Hatvany Alexandra bárónő elfogatott, nevezett csendőr százados ellen pedig a megtorló eljárás haladéktalanul megindult."

Egy nappal később „a VIII., IX. és X. csendőrkerület területén összegyűjtött zsidók elszállításáról" jelent az alezredes: „A fenti területen összegyűjtött zsidóknak elszállítása június hó 7-én teljes befejezést nyert. Összesen 92 vonattal 275 415 zsidó szállíttatott el. . ." Június 29-én a szegedi és debreceni csendőrkerületekben összegyűjtött, július 9-én a szombathelyi és a pécsi hadtest területén szervezett átmeneti táborok lakóinak elszállításáról jelent Ferenczy, és ugyanezen a napon írja meg A VI. tisztogatási akció 2. számú eseményjelentésében: „A kitelepítési szállítások megindulása óta: 1944. május 14-től a mai napig összesen 147 vonattal 434 351 zsidófajú személy hagyta el az országot. . . Vitéz Ferenczy alezredes sk."

Miközben Ferenczy alezredes rendszeresen jelentette, hány embert szállítottak el a „berakodó állomásokról", a vidéki városokban, gyűléseken elhangzott néhány politikai nyilatkozat is. Május 23-án Nyíregyházán a megye törvényhatósági bizottságának rendkívüli ülésén beiktatták Szabolcs megye új főispánját, Thuránszky Lászlót. A kormány képviseletében megjelent Szász Lajos iparügyi miniszter is, és nagy beszédében foglalkozott a zsidókérdéssel is.

Már több mint egy hete gördültek a síneken Auschwitz felé az embereket szállító marhavagonok, amikor Szász miniszter a következőket mondotta: „Általában a zsidókérdés megoldásánál legyünk egyszer tisztában azzal: senki sem célozza a zsidók kiirtását, kipusztítását, sanyargatását. A kormány ez ideig egyetlen olyan rendelkezést nem tett, amelyből az volna következtethető, hogy ezek a magyarsághoz nem méltó célok lebegnének szem előtt. A zsidókérdés megoldásánál nem lehet irányadó a gyűlölettől fűtött antiszemitizmus, hanem egyedül és kizárólag a szeretettől áthatott fajvédelem. Senki sem akarja a zsidóságot a világból kiirtani, csak fajtánkat szeretnők megmenteni káros befolyásuk alól. Azt hiszem mindnyájan, akik a fajvédelem gondolatának hívei, munkásai és harcosai vagyunk, nagyon boldogok lennénk, vagy nagyon boldogok leszünk, ha Ahasvérusnak szerencsétlen népe ezen a földgolyón valahol hazát talál, és ott ki fogja építeni a maga állami létét, messze a mi határainktól.

De azért is nagy komolyságra, megfontoltságra, higgadtságra és nyugalomra van szükség a zsidókérdés megoldásánál, mert senkinek sem lehet célja, hogy népünk részvétét, szánalmát ébressze fel a zsidóság iránt.

A zsidók ügyének megoldása még nem jelenti tehát a zsidókérdés megoldását. A zsidók után el kell intézni a zsidó-bújtatókat is, akiket szeretünk strómanoknak nevezni. Csak ezeknek kizárása, vagyis a magyar gazdasági életben a keresztény erkölcs és magyar tisztesség érvényesítése jelenti azután a zsidókérdés teljes megoldását. . ."

Május 26-án a Pest című lap munkatársa Nyíregyházán járt, és Szabolcs vármegye és a zsidókérdés című tudósításában a többi között a következőket írta: „. . . ez a város is nagy átalakuláson ment át. Az utóbbi két hét teljesen megváltoztatta Nyíregyháza arculatát. A tirpákok városából eltűntek a bőr-

kabátos, csizmás és vadászkalapos parasztzsidók, akik hosszú-hosszú évtizedeken át élvezték a szabolcsi burgonya gazdag és bő hozamát. . .
A nyíregyházi utcák egyébként feltűnően üresek. Az üzletek legtöbbjének a redőnyei le vannak húzva. Most végzik a zsidó üzletek és lakások leltározását. . .
Nyíregyházy Pál polgármester a város időszerű kérdéseiről a következőket mondotta: »Nyíregyháza város közellátási viszonyai normálisak, sőt, lehet mondani, hogy a zsidók kitelepítésével annyira megjavult már, hogy a feketepiac úgyszólván tökéletesen eltűnt. . .«
Természetesen az átállítás nehéz munkája még nincs lebonyolítva, most érkezett meg a debreceni kereskedelmi és iparkamara egy bizottsága és velük számoljuk fel a zsidó üzleteket és műhelyeket. . . ezután Borbély Andor szabolcsi alispánt kerestük fel. . . Nyilatkozatában arra utalt, hogy a vármegye közönsége megértette az idők szavát. Az akuttá vált zsidókérdést a vármegyében sikerült gyorsan, de emberségesen, minden gyűlölködés nélkül megoldani. . .”
A megoldás módjáról Szász miniszter és Borbély alispán szavait alátámasztandó, idézzük egy korabeli, külföldre kijuttatott jelentésből – amely egyébként adataiban egy Endre államtitkárhoz küldött jelentésre támaszkodik –, ezt a londoni Exchange Telegraph is közölte, és a szöveget Magyarország berni követségének ideiglenes ügyvivője, Tahy Imre már júniusban hazaküldte a külügyminisztériumba. Ez kiegészíti a Pest tudósítását.
„Nyíregyháza. Április 16. Nyíregyházára és az ettől 12 km-nyire fekvő Simapusztára költöztették a zsidókat 46 környező községből, Nyíregyházán magán 4 120 nyíregyházi és 6 639 környékbeli zsidót préseltek össze – összesen tehát 10 759 személyt – 123 házba. E 123 ház alapterülete a konyhákat és az előszobákat is beszámítva összesen 9665 m^2-re rúgott, úgyhogy egy személyre 1 m^2 sem jutott. A rendelkezések szerint minden személy a rajta lévő ruhán kívül 2 garnitúra fehérneműt és egy 50 kg-os csomagot vihetett magával, ebben 2 heti élelemnek is benne kellett lennie. Sajnos, a vidéki zsidókat a csendőrök annyira meglepetésszerűen hajtották össze, hogy egyáltalán semmit sem tudtak magukkal vinni. Példa gyanánt említjük a nyírbátori zsidókat, akiket Simapusztára költöztettek át. Április 21-én péntek éjjel 11 órakor hozták el őket a lakásukról idegen csendőrök, és éjjel 1/2 2-kor más községekből való parasztszekerekre rakták őket, és brutális bánásmód közepette vitték Simapusztára. . . Május 5. A környékből Nyíregyházára koncentrált zsidókat a várostól a kb. 6 km-nyire levő Molnár-féle tanyára vitték, ahol dohánypajtákban borzalmasan összezsúfolták őket. Az egész területen egyetlen kút van, 150 m-nyire a tábortól, az emberek csak időnként mehetnek oda vízért egy csendőr kíséretében. . . Május 7. Hajnalban a nyírjespusztai és simapusztai tábort csendőrök vették körül, úgyhogy mostantól senki sem közeledhetik a táborhoz. Az emberek éheznek, naponta 100 g kenyeret és ugyanannyi babot kapnak, pénzük nincs, ruhájuk csak az, ami rajtuk van. . .
Május 8. A kiköltöztetés folytatódik Nyíregyházáról. . . Május 15. Hétfőn

a kora reggeli órákban vagonba rakták az első 3 200 embert, köztük öregeket, betegeket, csecsemőket, terhes asszonyokat, súlyos bántalmazások közt, hetvenenként. A környező lakosságot teljesen távol tartották. Az út végcélja ismeretlen... Június 6. ... minden zsidót elszállítottak Nyíregyházáról és környékéről..."

Június első napjainak egyikén Imrédy Béla közgazdasági miniszter részt vett és beszédet mondott dr. Horváth Árpád új főispán beiktatásán. Ő nem beszélt a zsidókérdésről, csak célzott rá. Így: „Akkor, amikor egy nemzet nagy, ránk öregedett problémák megoldásával viaskodik, ne hagyja el a törvényesség és a jogszerűség útját, de viszont jogalkotói tartsanak lépést az élettel, s ha e viaskodás közben kisebb kisiklások jelentkeznek, ne felejtsük el, hogy amint egy külföldi közmondás mondja: ahol gyalu van, ott forgács is röpköd a levegőben..."

Szombathelyen ugyanazon a napon Jaross Andor belügyminiszter mondott beszédet dr. Mesterházy Ferenc új főispán beiktatásakor. Jaross valamivel többet mondott, mint Imrédy, a zsidókérdést megemlítve megjegyezte: „Erről a kérdésről hosszasabban beszélni fölösleges, minden szó helyett ott állnak azok a cselekedetek, amelyek a kérdést háromnegyedrészben megoldották. Magyarország teljes zsidótlanítása nem program, hanem tény, a végleges megoldás már csak idő kérdése."

Öt úr nyilatkozata

Július 13-án az Új Nemzedék című lapban egy oldalon két cikk foglalkozik az oly égetőnek tartott kérdések közül kettővel. Az egyik a budapesti zsidók összeköltöztetéséről szól, a másiknak egyik egyszavas címe: „Nyilatkozat" és öt aláírója van: Bosnyák Zoltán dr., a Zsidókutató Magyar Intézet igazgatója, Oláh György országgyűlési képviselő, vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály dr. államtitkár, Rajniss Ferenc országgyűlési képviselő és vitéz Zách Emil ny. vezérezredes. Nyilatkozatukban kijelentik, hogy „a közelmúltban úgy Budapesten, mint az ország különböző helyein ismeretlenek által ismeretlen helyen kiadott gyalázkodó röpiratok jelentek meg vitéz Imrédy Béla közgazdasági miniszter származásáról." Az urak közlik: megvizsgálták az Imrédy által rendelkezésükre bocsátott összes származási iratokat, és megállapították, hogy Imrédy Béla miniszterelnöki állásáról való lemondásának napján 1939-ben azt közölte a nyilvánossággal, hogy nyolc dédszülője közül az egyik, egy dédapa, 1814-ben – tehát 125 évvel ezelőtt – hétesztendős korában keresztelkedett ki."

Ám most más a helyzet.

„Vitéz Imrédy Bélának erről a Szudétaföldön 1807-ben született dédapjáról a leszármazás kutatására egyedül illetékes német hatóság, a birodalmi anyakönyvi hivatalok mellett felállított Reichssippenamt Nr.I.1./X./1.3/42 számú bizonyítványa leszögezi, hogy sem az illető dédszülőről, sem annak bármely őséről nem állapítható meg, hogy zsidó vagy akár zsidóvérű volna. . ."

Az öt szakférfiú számos más megállapítás után leszögezi: „A megvizsgált tények alapján kijelentjük, hogy minden olyan állítás, amely szerint vitéz Imrédy Béla ősei között zsidók voltak, a valóságnak nem felel meg, tehát közönséges rágalom."

Az így tisztára mosott Imrédy Béla július utolsó napjainak egyikén a budapesti Tattersall fedett csarnokában nagy beszédet mondott a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség táborozásán. A szovjetellenes háborúról beszélt, és közben néhány kérdést tett fel. „Miért nem tud front és otthon lélekben, szellemben, felfogásban eggyé lenni. . . Miért nem tud kivetni magából minden kicsinyest, elfelejteni minden mellékest? Miért nem tud elhallgatni gyanakvás, rosszindulat, rágalom? Miért nem tudjuk betapasztani a kloákák nyílásait, hogy a patkányok a saját maguk által gyártott földalatti járatok mérgező gázaiban fulladjanak meg?" – így Imrédy, akiről egy röpirat – amely tovább terjedt az idézett nyilatkozat után is – azt írja: „mint zsidó őssel a politikába lépett személynek, nem szabad teret engedni a zsidókérdés megoldásában. . ." Imrédy egyébként beszédében hangsúlyozta: „Küzdelem nélkül csak a becstelen halál várhat ránk."

A következő esztendőben Imrédy Béla német földön, Hitler vesztett háborúja után, mint a háborúért felelős magyar politikus, amerikai fogságba került. Még mielőtt átadták volna – a szövetségesek közötti megállapodás értelmében – a magyar hatóságoknak, ezúttal persze már a demokrácia hatóságainak, többször is kihallgatták. Az egyik kihallgatás során érdekes párbeszéd hangzott el. (A kihallgató Himler Márton magyar származású amerikai tiszt volt.)

„KIHALLGATÓ: Ön német származására való tekintettel veszi a németeket védelmébe?

IMRÉDY: Kérem, én magyar nemes, magyar főúr vagyok.

KIHALLGATÓ: Igen, láttam 1938-ban magyar díszruhában az amerikai magyarok egy küldöttségét fogadni. S mint magyar főúr, nem szégyelli azt a másfél kiló irathalmazt, a származási bizonyítványokat cipelni, amelyekkel azt akarja bizonyítani, hogy nagyanyja a férjén kívül másokkal is feküdt egy ágyban, hogy az ön apja zabigyermeke volt az anyjának?

IMRÉDY: A tényeket akkor is tartozik az ember tudomásul venni, ha az esetleg lealázó a számára.

KIHALLGATÓ: S az ön számára természetesen még lealázóbb lenne annak a ténynek a beismerése, hogy nemcsak a törvényes nagyanyja, de a törvényes és tényleges nagyapja szintén zsidó volt.

IMRÉDY: Kérem, ezek szigorúan személyes dolgok. . .”

Még később, a háborús bűnperében folyó népbírósági tárgyaláson újra felbukkant a kérdés. Az egykori harcosan jobboldali politikus kijelentéseit megőrizte a jegyzőkönyv.

„IMRÉDY: Az úgynevezett zsidó beütésről nekem akkor, amikor a második zsidótörvényt előkészítettem, nem volt tudomásom.

NÉPBÍRÓ: Ma más a helyzet?

IMRÉDY: Ma készséggel feltárom kutatásom eredményeit. Lemondásom annak következtében állt be, hogy politikai ellenfeleim egy keresztlevelet produkáltak, melynek tanúsága szerint 1814-ben dédatyám szülei hétéves fiukkal tértek volna át a zsidó vallásról a katolikus vallásra. . .”

Ezután Imrédy bonyolult, alig követhető magyarázatba kezdett, amely szerint az említett keresztlevélen van egy beszúrás, megjegyzés, amely után kutatva ő és barátai (nyilván az öt nyilatkozó) megállapították, hogy az okmány „egyik megállapítása már kétséges”, majd elmondta: „Az illetékes német hatóságokhoz fordultam, amelyek leszögezték, hogy nem állapítható meg kétségen kívül, hogy ez a dédatyám zsidó vagy nem zsidó származású lett volna. Ez az, amit pártom tagjai bizonyos alkalommal nyilvánosságra hoztak. Később, amikor szembekerültem az SS-sel, akkor hivatkoztak belső szakvéleményre, amely az ellenkezőjét mondta.”

De akkor, 1944 nyarán Imrédy még csak a „hősi életvezetést” hirdette, és azt mondotta: „küzdelem, vagy becstelen halál. . .”

Volt azonban egy olyan megnyilatkozása is, amelyről nem írtak a lapok, nem nyilatkoztak a szakértők, de mégis megőrizte a jegyzőkönyv. Június 21-én

ülést tartott a minisztertanács. Itt Endre László belügyi államtitkár egy jelentést olvasott fel; a jelentés szövegét a miniszterek írásban is megkapták. A jelentésben az áll, hogy „a II., VII., VIII. és IX. hadtestek, valamint a déli határsáv területéről összesen 666 382 zsidót szállítottunk ki".
Még néhány Endre-mondat: „Közbiztonsági szerveim valóságos okmányhamisító gyárakat lepleztek le, ahol zsidók részére gyártottak hamis okmányokat. A zsidóság mentésében sajnos – ezt őszintén meg kell mondani – első helyen állnak a keresztény hitfelekezetek minden rendű és rangú lelkészei. A protezsálás, a kijárás, közbenjárás soha ilyen nagy méreteket nem öltött, mint éppen ma. A lelkészek, a keresztény és felebaráti szeretetre hivatkozva végzik a zsidóság mentési akcióját."
Ezen a minisztertanácson Faraghó Gábor altábornagy, a csendőrség főfelügyelője elmondta, hogy a „zsidótlanító műveletben" 20 000 csendőr vett részt és mindössze három fegyelmi büntetést kellett kiszabnia. (A felszabadulás után Faraghót – aki előbb Horthy Moszkvába küldött fegyverszüneti bizottságának vezetője, később pedig az Ideiglenes Nemzeti Kormány közellátásügyi minisztere volt – tanúként hallgatták ki több vádlott ügyében is – ekkor azt mondta, hogy bár hallott súlyos atrocitásokról is, hatáskör híján nem tudott eljárni, s ha egy-egy esetben vizsgálatot rendelt el, beosztottjai azt szaboltálták.)
Jaross Andor belügyminiszter azt mondta: „A zsidókat senki sem bántalmazza, csak a gettóban saját maguk által felállított rendőrség."
Megszólalt Sztójay miniszterelnök is: „Azért mégis történnek hébe-hóba kilengések, felkérem a belügyminiszter urat, hogy a kormány intencióinak megfelelően humánusan történjék a deportálás. Ne tegyenek kilencven zsidót egy vagonba, mert ha egy-két esetben ilyesmi megtörtént, miután kevés volt a vagon és a vártnál több a zsidó, úgy az ilyen esetek a zsidóknál megszokott általánosításra adnak okot."
Imrédy Béla ezt mondta: „Akárhogyan is végződjék a háború, a nemzetközi közvélemény, különösen az amerikai előtt súlyosan latba esik, hogy mi történt a zsidókérdésben. Elismerem, hogy nagy cselekedet volt a zsidóktól megszabadulni, ez azonban történjék humánusan. Miért csak szóbelileg és nem írásban történt Eichmannal a megegyezés? Egyébként a kormány a zsidók sorsa ügyében a felelősséget ossza meg az országgyűléssel, vigyék oda is ezt a kérdést, és a felszólalásokat, a tárgy fontosságára való tekintettel, írásban csatolják a jegyzőkönyvhöz. . ."
Azt tudjuk, hogy Horthy egy nappal ezután a minisztertanács után fogadta Faraghó Gábor altábornagyot, és bizalmasan közölte vele, hogy Svájcban, a berni német követségen meghívottak előtt lejátszottak egy filmet, ez a film a magyar csendőrök brutalitását mutatta be.
(Bokor Péter filmrendező *Végjáték a Duna mentén* című könyvének Mester Miklós interjúfejezetében ezzel kapcsolatban megjegyzi: „A felvétel valószínűleg a nagyváradi gettó deportálásakor készült. A jelenlévő németek, SS-tisztek félrehúzódtak, amikor a kamera dolgozott, a csendőröket pedig

felbíztatták, hogy mutassák csak be, milyen kemény legények ők! Hadd lássák Németországban: milyen szövetségeseik vannak! Néhány kiegészítő felvétel is készült ehhez a »dokumentumfilmhez« – isten tudja: hol? A film szerint ott, ahol a deportáló vonat kilép a magyarok hatásköréből és német »kezelésbe« kerül... patyolatfehérbe öltözött ápolónők, egészségügyiek sürgölődnek a marhavagonok megviselt utasai körül. A filmnek nyoma veszett, egyetlen filmarchívum nyilvántartásában sem szerepel. Csak szemtanúk leírásából ismerjük.")

Az egyházak fellépése

Monsignore Angelo Rotta, budapesti pápai nuncius (pontos hivatalos címe: az Apostoli Nunciatura vezetője) először március 23-án, négy nappal a náci megszállás után kért sürgős kihallgatást az új miniszterelnöktől, s amikor Sztójay 24-én fogadta, mérsékletet ajánlott a kormánynak a zsidók ellen foganatosítandó jogszabályok megfogalmazásánál. Március 30-án újra felkereste Sztójayt, ekkor azt fejtegette, hogy az addigi intézkedések embertelenek és ellenkeznek a kereszténység törvényeivel. Április első felében is beszélt a miniszterelnökkel, április 27-én pedig Jungerth-Arnóthy Mihályt, a külügyminiszter állandó helyettesét kereste fel, és közölte vele, hogy a pápa mélységesen fájlalja a történteket, látva azt, hogy Magyarország is, amely mindig büszke volt arra, hogy keresztény nemzet, rálépett arra az útra, amely ellentétbe hozza az evangélium tanításaival.

Gennaro Verolino, a pápai nunciatura uditore-ja vitte el a magyarországi Apostoli Nunciatura nevében írott és a magyar kormánynak címzett jegyzéket és azt a levelet, amelyet Angelo Rotta külön írt Sztójay Döme miniszterelnökhöz.

A jegyzék néhány sora: „Az Apostoli Nunciatura nem mulasztotta el, hogy több alkalommal felhívja a kir. kormány figyelmét a zsidókérdés megoldására kiadott legutóbbi rendeletek igazságtalanságaira, különösen a megkeresztelteket illető megkülönböztetés hiánya, valamint az embertelen mód miatt, mellyel e rendeleteket alkalmazzák. Ez ideig minden demars hatástalan maradt, sőt, ellenkezőleg – mint a Nunciatura értesült – százezrek (esetleg burkolt formában történő) deportálásához akarnak eljutni. Mindenki tudja, mit jelent a deportálás a gyakorlatban. . .”

Néhány részlet a levélből: „Kötelességemet teljesítve, tájékoztattam a Szentszéket arról, ami Magyarországon történik és fel kell világosítanom majd a deportációs intézkedésekről is, azokról, amelyek készülőben vannak, és azokról, amelyeknek, sajnos, már megkezdték a végrehajtását. . . még egyszer megkérem Excellenciádat és szíves közbenjárása útján az egész magyar kormányt, hogy azok az intézkedések, melyeket szükségesnek tart az ország védelmére, ne legyenek ellentétben a természeti joggal, valamint a pozitív isteni törvényekkel. . . most nagy félelem kínoz a jövőért, mert az igazságtalanságok, amelyeknek elkövetése folyamatban van, és Isten őrizz, a meggondolás nélkül kiontott ártatlan vér, nem fordíthatja Isten áldását az országra, azt az áldást, mely szükségesebb, mint valaha ebben az ismeretlenséggel és veszélyekkel oly tele pillanatban, mely fölött még a leghatalmasabbak is úgy érzik, hogy képtelenek úrrá lenni. . .”

Két nappal később Sztójay – mint a külügyminisztérium vezetésével is megbízott miniszterelnök – a minisztertanács előtt beszámolt Angelo Rotta fel-

lépéséről, és a zsidóellenes intézkedéseknél bizonyos kivételek érvényesítéséről. Sztójay külön is megemlítette a „Vajkai-esetet" mint olyat, amelyben kivételt lehet tenni. (A Vajkai-eset: Vajkai Rose Maria és Vajkai Júlia Éva az első világháború idején önkéntes vöröskeresztes ápolónők voltak; mindketten már akkor katolikus hitre tértek. Ápolónői működésükért később pápai, belga és német kitüntetéseket is kaptak. Angelo Rotta már áprilisban kérte a két nő, és bátyjuk, dr. Vajkai Nándor és ennek lánya, Vajkai Mária kivételezését. Május 12-én a kérést írásban, mint „Pro memoriá"-t, emlékeztetőt átadták Endre László államtitkárnak. Endre kijelentette: kedvező elintézés nem remélhető. . .)

Május 17-én Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás körlevelet küldött a püspöki karhoz a zsidórendeletekről. A hercegprímás elsősorban a megkeresztelkedett zsidó magyarok érdekében emel szót, arról számol be, hogy ez ügyben április óta többször is fordult a kormányhoz.

A körlevél néhány részlete: „. . . súlyos aggodalommal tölt el az a tény, hogy . . . a szóba került kormányrendeletek tiszteletteljes kérésemnek, illetve az igazságosságnak megfelelően nemcsak nem módosíttattak, hanem azóta újabbakkal tetéztettek, és a jelek szerint még súlyosbíttatni fognak. Hogy ennek magyar hazánkra nézve milyen végzetes következményei lesznek befelé és kifelé, és hogy ezek a következmények miképp fogják sújtani a magyarságot, beleértve azokat a magyar állampolgárokat is, akiknek pedig a szóban forgó rendelkezések kiadásában semmi részük sem volt, arra nézve nem szeretnék jóslásokba bocsátkozni.

Azokra az egyéni bűntett bírói megállapítása és jogerős ítélet nélkül is jogfosztó, magyar polgártársainkat és katolikus híveimet és hittestvéreinket pedig ok nélkül megalázó rendelkezésekre gondolok, amelyek már eddig is megjelentek és amelyek közeli megjelenése kilátásba helyeztetett, de amelyek minden más állam, sőt a német birodalom hasonló tárgyú rendelkezéseinél is továbbmennek, pedig ott ezek a rendelkezések sokkal kevesebb embert érintenek, míg nálunk legalább egymillió embert sújtanak. . ."

A német megszállás elején a protestáns egyházak vezetőinek az volt az álláspontja, hogy passzív rezisztenciát kell tanúsítani, nem kell semmiféle kapcsolatot felvenni a németek által beiktatott bábkormánnyal, azaz Sztójay kormányával. Ám ez nem volt lehetséges. Bereczky Albert református lelkész (később püspök) írta 1945-ben megjelent *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen* című könyvében: „. . . már az első héten özönnel zúdultak az egyházak vezetőire az egyéni zsidó tragédiákat feltáró kérdések. Az egyházi vezetők kénytelenek voltak az emberek érdekében feladni kezdeti elvi álláspontjukat, és vállalni kétirányú tevékenységet: egyfelől tiltakozni az embertelen intézkedések ellen, másfelől az intézkedések hatálya alól minél több ember számára mentességet vívni ki. 1944. április 3-án adta Ravasz László püspök a belügyminiszternek az első hivatalos írást, amelyben kivételeket kér a sárga csillag viselése és következményei alól. Ugyanakkor felkereste Amrózy Gyula kabinetirodai főnököt, hogy a kormányzó helyzetéről és felfogá-

sáról tájékozódjék. Ambrózy közölte vele, hogy a kormányzó fogolynak érzi magát, és semmiféle olyan intézkedést nem tesz, amelynek végrehajtása idegen hatóságtól függ, mindenki tudja, hogy ami az országban történik, azt ő nem helyesli."

Tudjuk, hogy Sztójay viszont azt mondotta a minisztertanácson, hogy a „kormányzó minden zsidókkal kapcsolatos rendelet dolgában szabad kezet adott az ő vezetése alatt álló kormánynak. . ."

A protestáns egyházak vezetői áprilisban többször felkeresték Jaross Andor belügyminisztert is (Bereczky Albert szerint Ravasz László „súlyos megaláztatások között" tárgyalt a belügyminiszterrel, hogy minél több ember számára sikerüljön kedvezményt elérni).

Horthy április 12-én kihallgatáson fogadta Ravasz László püspököt. A püspök – így írja Bereczky Albert – „figyelmeztette a kormányzót, hogy a zsidókérdéssel kapcsolatban őrizkedjék minden olyan állásfoglalástól, amely az elkövetkezendő kegyetlenségek felelősségét az ő nevére hárítaná. Legyen meggyőződve arról, hogy ilyen irányú kísérletezések történni fognak. A desperádók megkísérlik majd saját számlájukat mások erkölcsi tőkéjéből fizetni ki. . ."

Ravasz László püspököt április 27-én kereste fel Perényi Zsigmond báró, a felsőház elnöke. Elmondta, hogy közvetlen tapasztalata szerint az ország északkeleti részén „a zsidókat összefogták, szabad ég alatt karámszerűen elkülönítették és napokon át így tartották, kitéve őket az időjárás viszontagságainak azzal az ürüggyel, hogy munkaszolgálatra Németországba viszik őket." Perényi Zsigmond báró arra kérte a püspököt, figyelmeztesse minderre a kormányzót, és kérje meg, hogy mindent tegyen meg e szörnyűségeknek a megakadályozására.

Ennek a látogatásnak a hatására Ravasz püspök azonnal kihallgatást kért Horthytól, s amikor a kormányzó fogadta (a kihallgatás április 28-án volt), még határozottabban hívta fel figyelmét arra, hogy „itt olyan cselekedeteket követnek el, amelyeknek szégyenét és felelősségét a világtörténelem és a művelt emberiség előtt elhordozni nem tudjuk."

A kormányzónál történt látogatásról Ravasz püspök feljegyzést készített Bereczky Albert idézi is), amelyben ez áll: „A kormányzó úr bizonyos ellenérzéssel hallgatta eléterjesztésemet, s olyan benyomás maradhatott benne, hogy túlléptem az illetékességnek a határvonalát. De ez a helyzetből következett, ezt mint kockázatot vállalnom kellett. Elmondta azután a kormányzó úr, hogy amikor tudomására jutottak a nyíregyházai dolgok, felhívta a belügyminisztert, nagy patáliát csapott, azonnal leküldte a két államtitkárt, és úgy tudja, hogy a botrányos bánásmódot megszüntették. A kormányzó úr ezután elmondotta, hogy Magyarországtól nagyszámú munkaszolgálatost követeltek. . . Így fog kikerülni egy pár százezer zsidó az ország határán kívül, de hajuk szála sem fog meggörbülni, mint annak a sok százezer magyar munkásnak sem, akik a háború kezdete óta Németországban dolgoznak. Ebből sajnálattal állapítottam meg, hogy a kormányzó urat félrevezették. Mikor

a kormányzó úrtól kijöttem, egy fiatal csendőr őrnagy ment be utánam hozzá, akiről csak később tudtam meg, hogy Baky László államtitkár. . ."
Hogy Horthyt félrevezették-e vagy sem, azt már az eddigiekből jól tudjuk – a kormányzó általában tájékozott volt a történtekről, ha egyes részleteket nem is ismert. (Ami a „nyíregyházi esetet" illeti, arról ugyan hivatalosan csak a júniusban a berni külképviselet által hazajuttatott londoni sajtótudósításból vehetett tudomást a magyar kormányzat, de nemhivatalosan a fővárosban a legkülönbözőbb körökben köztudott volt, hogy mi történik vidéken. Hiszen Horthy is emlegette a „nyíregyházi dolgokat.")
Azt, hogy a püspök távozása után a kormányzóhoz belépő fiatal csendőr őrnagy, azaz Baky államtitkár miről jelentett az államfőnek vagy miről tárgyalt vele, nem tudhatjuk. Azt ugyanis, hogy Horthy mikor mondotta Baky Lászlónak azt a néhány mondatot, amelyet aztán a két egykori államtitkár népbírósági tárgyalásán idéztek, nem tudhatjuk. (Egyes források szerint hivatalba lépésükkor, mások szerint később.) A figyelemre méltó Horthy-mondatok így hangzottak – legalábbis Baky László vallomása szerint –: „Régi szegedi tisztem voltál, Baky, tudom, hogy hű vagy hozzám, teljes mértékben bízom benned, ezért neveztelek ki ezekben a nehéz időkben belügyi államtitkárrá. Ma a legjobb magyarokra van szükségem. . . Utálom a kommunista és a galíciai zsidókat, ki velük az országból, ki, ki! De te is beláthatod, Baky, hogy itt vannak ugyanolyan jó magyarok a zsidók között, mint te meg én. Például itt van a kis Chorin és Vida, hát ezek csak jó magyarok? Az ilyeneket csak nem engedhetem? A többit, azt csak vigyék."
Horthy állítólag egy más alkalommal hangoztatta, hogy a jó magyarok közé sorolja a zsidótörvények úgynevezett kivételezettjeit, az első világháborúban kitüntetett egykori katonákat és tiszteket.
A különböző zsidó „védiratok" arra hivatkoztak, hogy volt olyan zsidó magyar család, amelynek kilenc fia, kétszázötven olyan család, amelynek legalább öt fia teljesített frontszolgálatot. Hivatkoztak a mintegy tízezer zsidó magyar hősi halottra és arra, hogy a zsidó magyarok közül hatan kaptak Lipót-rendet, ötvenhárman III. osztályú vaskoronarendet, kilencvenöten arany vitézségi érmet, hatszázötvenhatan nagy ezüst vitézségi érmet.
Ebben az időben hivatkoztak a trianoni békekonferenciához intézett magyar jegyzék – ezt Teleki Pál fogalmazta – 359. oldalának egy mondatára: „A magyar nemzeti lélekhez való asszimilációjuk következtében el kell ismerni, hogy faji szempontból a magyar zsidók már nem is zsidók, hanem magyarok." Ám Horthy számára csak a „kis Chorin és Vida", azaz a nagytőkés volt védelemre, a náci elhurcolástól való megmentésre méltó.
Ami a „galíciaiakat" illeti, a hivatalos adatok – honosítás, lakhatási engedélyek – bizonyítják, hogy az első világháború után zsidó vallású személy csak igen elvétve szerepel a bevándoroltak között, százalékosan ki sem mutatható arányban.
(Érdemes itt egy néhány szót ejteni a „galíciaiak" gyűjtőfogalomról. Nemcsak Horthy, hanem a kérdéssel akárminő formában találkozó egyszerű

emberek is hajlamosak voltak arra, hogy a legvallásosabb, éppen ezért a hagyományos öltözetet – fekete ruha, hosszú fekete kabát, széles karimájú kalap, esetleg rókaprémes sapka – viselő, a hagyományos szakállt és a halántékfürtöt, úgynevezett pajeszt viselő, éppen ezért nehezebben asszimilálódó ortodox zsidókat egyszerűen „galíciaiaknak" nevezzék. Ez az elnevezés alaptalan volt – az ortodox zsidók Szabolcs, Szatmár, Bereg megyében lakó tömegei már több nemzedék óta magyar földön éltek; a Kárpátalján élő legvallásosabb, leghagyományhűbb, egyébként jórészt fuvarozással vagy favágással foglalkozó zsidó tömeg is csak a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben érkezett kisebb csoport Galíciából, tehát a Monarchiából ideköltözött réteggel gyarapodott.

Amikor Horthy „a kis Chorint és Vidát" említette, a számára egyedül ismert rétegre, a nagytőkésekre hivatkozott; számára ők voltak a bizonyítottan asszimiláltak, számára az ismeretlen kisember, a kisiparos, munkás, kereskedő zsidó magyar vagy az értelmiségi nem lehetett hivatkozási alap.)

Vidéki körút

A „nagy patália" utáni lépések (Horthy azt mondotta „leküldte vidékre" a két államtitkárt) minden valószínűség szerint annak az utazásnak a során történtek, amelyről pontos beszámolók maradtak fenn. Ám nem a két államtitkár utazott, csak az egyik, Endre László, és a vidéki körúton résztvevők vezetője sem ő, hanem Eichmann volt.

Április 24-én Eichmann, Wisliceny, Endre László, az államtitkár hivatali titkára; Takács Albert főszolgabíró, Rozsnyai Béla székesfehérvári szociális felügyelő, Czannik Géza aszódi főszolgabíró, Tardi Sándor budapesti orvos, Ferenczy László csendőr alezredes, Lullay Leo László százados és még néhányan „felülvizsgáló körútra" indultak. Útjuk első állomása Kassa volt. Itt két téglagyár területére 15 000 embert zsúfoltak össze. A Budapestről érkezett csoport a hadtestparancsnokságon értekezletet tartott.

A kassai hadtest parancsnoka ekkor már Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagy volt – az a Feketehalmy-Czeydner, aki az 1942 januári újvidéki tömeggyilkosság egyik megszervezője volt, és aki a már a Bajcsy-Zsilinszky által kiharcolt bűnvádi eljárás idején az ítélethozatal elől Habsburg Albrecht főherceg magyaróvári birtokán át Németországba szökött, és csak a náci megszállókkal jött vissza.

A megbeszélés témája a VIII. csendőrkerület „teljes zsidótlanítása" volt.

A kassai tanácskozás után ez a hirdetmény született: „Április 28-án 18 óra után Kassa város területén – a téglagyári tábor kivételével – zsidó személy nem tartózkodhat. Kivételt képeznek azok, akiket lakásuk szerint illetékes rendőr- vagy csendőrjárőr ugyanezen a napon lakásukban további intézkedésig meghagyott, és külön névjegyzékbe foglalt. Minden más zsidó jelentkezni tartozik ugyanezen a napon 17 és 19 óra között a téglagyár átvevő bizottsága előtt. Azokat a zsidókat, akiket ez időpont után a hatóság a város területén talál, azonnal letartóztatja és internálja. Ismételten szigorúan figyelmezteti a rendőrkapitány a város lakosságát, hogy aki zsidó személyt vagy vagyont a fenti időpont után lakásában vagy bárhol rejteget, azt letartóztatja és internálja."

A társaság Kassáról Sátoraljaújhelyre ment; itt a Ronyva partján, deszkapalánkkal körülvett kis területen zsúfoltak össze 13 000 embert. . . Még néhány helyen járt az Endre László és Adolf Eichmann által vezetett küldöttség, amely aztán május 2-án visszaérkezett Budapestre.

(Útközben értesültek a miskolci rendőrség egy hirdetményéről, amelynek ez volt a szövege: „Figyelmeztetjük a keresztény magyar közönséget, hogy bizonyos egyének a házak kapujába mérgezett kockacukrot helyeztek el, amelyekkel veszélyeztetni akarják keresztény magyar gyermekek életét és egészségét.")

Endre László az út végeztével így számolt be tapasztalatairól Jaross Andor belügyminiszternek: „Mindent rendben találtam. Valóságos szanatórium jellege van a vidéki gettóknak. A zsidók végre levegőre jutottak, addigi életmódjukat egészségesebbre cserélték fel." A derűs jelentést adó Endre László által már látott és iktatott, az egyes gettók és táborok valóságos helyzetéről készült jelentés megmaradt, a budapesti Népügyészség 3845/1945. aktájának melléklete lett. Néhány részlete:

„Kisvárda: Itt főleg a környékből betelepített zsidók elhelyezése és ellátása ütközik súlyos nehézségekbe. Ezeket két fatelepen és a zsidótemplom udvarán, illetve annak területén helyezték el. Élelmiszerkészleteik teljesen kimerültek és a nagymérvű zsúfoltság miatt az egészségügyi helyzet is aggályos. Mátészalka: Szatmár vármegye egyes községeiből, de főleg Máramaros vármegyéből Mátészalkára tömörítettek mintegy 16 000 zsidót. Ezeket teljesen zárt területen helyezték el. Minthogy a magukkal hozott élelem nagyjából elfogyott, az élelmezésről való gondoskodás a legsürgősebb feladat. Túlzsúfoltságuk miatt elhelyezésükön is könnyíteni kellene, már csak egészségügyi szempontból is.

Ungvár: Mintegy 20 000 környékbeli zsidót helyeztek el két téglagyár telepén. Itt legnagyobbrészt olyan színekben vannak elhelyezve, amelyeknek csak tetejük van, de oldalfalaik hiányoznak.

Munkács: Munkácson a helybeli zsidóságot külön gettóban, a környékbeli zsidóságot a városon kívül, két téglagyárban helyezték el. Élelmük teljesen fogytán van, aminek pótlásáról sürgősen gondoskodni kell. Elhelyezésük a zsúfoltság és a hiányos, oldalfalak nélküli épületek miatt egészségügyi szempontból súlyosan aggályos.

Kassa: Úgy a környékbeli, mint a helybeli zsidóságot a városon kívül, egy téglagyár szárítójában helyezték el, amelynek nincsenek oldalfalai. Az itt összetömörített zsidók száma 11 500. Nemcsak élelmiszerben van komoly hiány, ivóvízben is, mert kutak hiányában csak az odaszállított ivóvíz áll rendelkezésünkre."

Endre László megjegyzései közül a leglényegesebb: Ungváron nem volt pontos létszám – odaírja hát: „IV. 28. – 16 361".

Április végén vagy május elején játszottak le egy cinikus komédiát. Veesenmayer megjelenik Sztójaynál, és a náci hadsereg parancsnoksága nevében felkéri, hogy az északi és déli hadműveleti területről, azaz Kárpátaljáról, Kassa környékéről, Észak-Erdély egyes területeiről és a Székelyföldről költöztessék át a zsidókat az ország belsejébe. Sztójay ezt közli a belügyminiszterrel, az továbbadja az ügyet államtitkárának. Endre László jelenti, hogy az „a felvidéki zsidók nagy száma miatt lehetetlen, egyébként a németek felajánlották, hogy a munkabíró férfiakat és nőket németországi munkatáborokba hajlandók kiszállítani". Az államtitkár javaslata: „A németek ajánlatát el kell fogadni, mert véleményem szerint ilyen nagyszámú zsidó eltartása Magyarország számára lehetetlen." A Budapesti Népügyészség

3845/1945. számú aktájában, amelyben mindez olvasható, ott áll: Jaross ennek a javaslatnak megfelelően referált Sztójaynak.
Május 15-én megkezdődött a zsidó magyarok deportálása. Május 15–18: Munkácsról, május 16 – Június 6: Nyíregyházáról és környékéről, május 17 – június 8: Kassáról, május 24-én Nagyváradról indultak el a zsidó magyarokat szállító szerelvények. A tényekhez tartozik: az első magyarországi vonat Auschwitzba már április 29-én elindult, utasait a kistarcsai internáló táborból küldték.
Az akcióról jóelőre értesítette Berlint a budapesti német követség. Egy Ribbentropnak küldött Veesenmayer-távirat már május 11-én közölte: „Menetrend-tárgyalások május 6-án zárultak. A Kárpát-térségből és Erdélyből f. hó 15-én megkezdődik kereken 325 000 zsidó elszállítása. Terv szerint napi négy vonatot indítunk célállomásra, egyenként háromezer zsidóval; így az említett zónák kiürítési műveletei előreláthatólag f. év június közepéig befejeződnek."
Egy május 25-i távirat szerint a: „zsidók elszállítása Kárpátaljáról és Erdélyből a várakozásnak megfelelően súrlódásmentesen folyik. . . A vagonok fokozottabb zsúfolásával a kiürítési akció az említett zónákból már június 7-én lezárul. . . Ma a Belügyminisztériumban Baky államtitkár elnökletével értekezletet tartottak, melyen a III. zóna főispánjai, a csendőrség s rendőrség vezetői, valamint a Biztonsági Szolgálat különleges bevetési kommandójának vezetője, Eichmann obersturmbannführer, szakértőivel együtt részt vett. A tárgyaláson a III. zónában lebonyolítandó koncentráció és elszállítás minden részletkérdését megbeszélték. . ."
Ekkor már Budapesten volt az az „Auschwitzi Jegyzőkönyv"-nek nevezett okmány, amelyet két, a tábor ellenállási szervezete által megszöktetett szlovákiai férfi, Walter Rosenberger és Alfred Wetzler írtak szlovák és német nyelven. A két férfinek április 7-én sikerült megszöknie a tábor egyik munkacsapatából, április 26-án Zsolnán befejezték a „Jegyzőkönyv" megírását. Ez a jegyzőkönyv április utolsó vagy május első napjainak egyikén jutott el Magyarországra. Soós Géza külügyminisztériumi tanácsos, a Soli Deo Gloria református diákegyesület világi titkára kapta meg, azonnal átadta Éliás József református lelkésznek. Soós elmondta Éliásnak: az okmányt a magyar ellenállási mozgalomnak a szlovákiai határon lakó egyik tagja kapta a szökevények közvetlen környezetéből. A német szöveget gyorsan és pontosan le kellene fordítani magyarra, aztán hat példányban legépelni, majd eljuttatni öt címre, elsősorban magas rangú egyházi vezetőknek, de úgy, hogy a küldemény eredetéről a címzetteknek sejtelme se legyen. Éliás József ekkor a református egyház Jó Pásztor Bizottsága igazgató-lelkésze volt, ez a bizottság volt a zsidó származású, református vallású magyarok hitéleti és érdekvédelmi szervezete. Hasonló céllal és feladattal működött ekkoriban egy katolikus szervezet is, a Magyar Szent Kereszt Egyesület. Ezt Cavallier József professzor – valamikor a püspöki kar világi titkára és a Nemzeti Újság szerkesztője – és Jánosi József jezsuita páter vezette. (A jegyzőkönyvek magyarorszá-

gi útjának teljes történetét – eredeti interjúk formájában – Szenes Sándor 1986-ban megjelent *Befejezetlen múlt* című könyve közli.)
Soós Géza a német nyelvű okmányt Székely Máriának, egy budapesti fogorvos leányának adta át fordításra – Székely Mária a Jó Pásztor Bizottság munkatársa volt, majd a Nemzetközi Vöröskereszt Magyarországi Delegációja irodájában dolgozott. Székely Mária ekkor Szladits Károly jogászprofesszor Érmelléki út 7. szám alatti házában, egy manzardszobában lakott, ott készítette el a mintegy negyvenoldalnyi fordítást. A jegyzőkönyvnek rajzmelléklete is volt, a táborokról készült vázlat; Székely Mária azt is lemásolta pauszpapírra.

Az auschwitzi jegyzőkönyv

A jegyzőkönyv öt példánya eljutott a címzettekhez.
Egyet Cavallier József professzor Esty Miklós pápai világi kamarás, az Actio Catholica helyettes vezetője útján Serédi Jusztinián bíboros hercegprímáshoz juttatott el, egy Ravasz László püspökhöz, a Magyar Református Egyetemes Konvent elnökéhez került (hozzá Bereczky Albert, a Pozsonyi úti református templom lelkésze vitte el). A harmadik példány – dr. Kemény Lajos evangélikus esperes juttatta el – dr. Raffay Sándor evangélikus püspökhöz, a negyedik Komoly Ottó építészmérnökhöz került, a magyarországi cionisták egyik vezetőjéhez, aki 1944 nyarán a Nemzetközi Vöröskereszt Magyarországi Delegációja egyik segélyezési osztályának vezetőjeként dolgozott, és kapcsolatban állt az ellenállási mozgalom egyik ágával. (1944 decemberében a fasiszták elfogták és kivégezték.) Az ötödik példány Török Sándor író közvetítésével – igaz némi késedelemmel – egyenesen Horthyhoz jutott el. (Török Sándor a Magyar Zsidók Szövetsége Intéző Bizottsága tagja, majd a Keresztény Zsidók Szövetsége ügyvezető alelnöke lett. Így került kapcsolatba előbb Vállay Gyulával, a Vöröskereszt egyik vezetőjével és báró Apor Gizellával, báró Apor Vilmos győri püspök húgával, Cavallier Józseffel és Jánosi József páterrel. Vállay Gyula a keleti fronton repülőgépével lezuhant és meghalt kormányzóhelyettes, Horthy István özvegyével együtt az úgynevezett „kiugrási iroda", Horthy környezetének náciellenes, de cselekvésre ritkán vállalkozó csoportjának kültagja volt. Török, mint „Bardócz könyvkötő" szerepelt, így kereste fel Horthy Istvánnét, és adta át neki – a kormányzóhoz kézbesítés céljából – az ötödik példányt.)

A hatodik példány, az eredetivel együtt, visszakerült Soós Gézához.

Ez a jegyzőkönyv – amely természetesen nemcsak Magyarországra jutott el –, pontosabban a szöveg egy része nem sokkal később Svájcból is megérkezett Budapestre. Tahy Imre ideiglenes berni ügyvivő küldte haza Arnóthy Jungerth Mihály külügyminiszterhelyettesnek. Egy levélben szerepelt az „Auschwitzi Jegyzőkönyv" egy részlete. Még a forrást is megjelölte a levél máig ismeretlen írója. „A jegyzőkönyveket szó szerint vettük fel két fiatal szlovák zsidó vallomása alapján. Az egyiket 1942. április 13-án vitték a szeredi koncentrációs táborból Auschwitzba és onnan Birkenauba, a másik 1942. június 14-én került a Novaky mellett lévő táborból Lublinba" – szól Tahy ügyvivő által mellékelt német nyelvű, budapesti, 1944. június 19-i keltezésű levél, amely aztán idézi a jegyzőkönyvet, megjegyezve, hogy június 7-ig 335 000 zsidó magyart, a következő héten újabb 100 000 embert deportáltak, ebből 90 százalékot Lengyelországba – Birkenauba, Auschwitzba –, a többit más táborokba.

Tahy Imre kísérőlevelében ezt írta: „. . . csatolom a június 19-ről Budapesten keltezett levelet, amelyet a magyarországi deportálásokról pontos adatokat tartalmazó és az auschwitzi, valamint birkenaui táborok szörnyűségeiről beszámoló mellékletekkel együtt sokszorosított példányokban terjesztenek, és amelyek már mindenüvé eljutottak. Amikor tehát arról beszélünk, hogy a zsidókat munkára küldjük, az egész világ tudja az említett táborokról szóló leírás alapján – amelyet, akár valóságon nyugszik, akár nem, a világ mint hitelest elfogadott –, hogy ez a munkaszolgálat mit jelent. Vagyis az a meggyőződés uralkodik, hogy a zsidókat a legborzasztóbb halálba küldjük. . . Mindenütt a sajtóban megjelent hírek dementijét (cáfolatát. A szerk.) várják, vagy a deportálások leállítását. . .”

Tudták tehát már világszerte, tudták sokan Budapesten is, hiszen innen indult ez az „Auschwitzi Jegyzőkönyv”-vel egybehangzó levél, hogy miféle pokol van Szilézia földjén. A levélből a Birkenaura vonatkozó részből idézünk.

„A tábor tulajdonképpeni területe 500 x 300 m területre terjed, ezt 3 m magas betonoszlopok kettős sora veszi körül, és magasfeszültségű vezeték keríti. A két kerítés között kb. 150 m-nyire egymástól 5 m magas őrtornyok állnak fényszórókkal és gépfegyverekkel felszerelve. A belső, magasfeszültségű árammal ellátott kerítés előtt közönséges szögesdrótkerítés húzódik. Már ennek a kerítésnek érintése a tornyokból tüzelést von maga után. Ezt az őrzésrendszert a »kis őrláncolat«-nak nevezik.

Maga a tábor három házsorból áll. Ezzel szemben áll a »nagy őrláncolat«, amely az egész tábort kb. 2 km-es körben egymástól 150 m-nyire álló őrtornyokkal veszi körül. A kis- és a nagy őrláncolat közti területen állnak a különböző üzemek és munkahelyek. . .

Amikor Birkenauba érkeztünk, volt ott egy 15 000 emberre berendezett konyha, két befejezett és egy épülőfélben lévő ház. Minden épület körülbelül 300 m^2-nyi területű, ebben 4-500 embert helyeznek el. . .

. . . Az auschwitzi DAW-ba küldtek munkára. . . Naponta kétszer kaptunk enni. Délben 1 liter répalevest, este 300 gr rossz kenyeret. A munkafeltételek az elképzelhető legrosszabbak és legkeményebbek voltak, úgyhogy legtöbbünk az éhségtől és az élvezhetetlen ételektől nem bírta ki. Munkacsoportunkból naponta 30-35 ember halt meg. Sokat a »Capo«-k (munkafelügyelők) munkaközben egyszerűen agyonütöttek. Az így támadt hiányt naponta a Birkenauban maradt emberekkel pótolták. Amikor 14 nap múlva megérkezett a második transzport, a mi 650 személyből álló transzportunkból csak 150 ember volt még életben. Amikor Auschwitzba visszatértünk, engem az úgynevezett betegépületbe osztottak be főápolónak. Naponta körülbelül 150 halottunk volt. A holttesteket az auschwitzi krematóriumba szállították.

Egyidejűleg megkezdődött az úgynevezett szelekció. Hetenként hétfőn és csütörtökön megállapította a »Standortsartzt« (főorvos) azoknak a foglyoknak a számát, akiket elgázosítással meg kell semmisíteni, és akiknek a

holttestét a krematóriumban el kell égetni. . . A »betegépület«-ben, a hírhedt »7. blokkban« hetenként 2 000 ember halt meg, ebből körülbelül 1 200 természetes halállal és körülbelül 800 szelekció által. . .''

Az eredeti Auschwitz-jegyzőkönyvben pontos feljegyzések vannak a deportáltak származásáról, számáról, megszámozásáról. Egyetlen példát említenek, a 28 000–28 600 számmal tetovált francia állampolgárságú zsidók csoportjának példáját. „Ezek a zsidók hozzátartozóikkal érkeztek. Összesen körülbelül 1 600 lélek. Ebből 400 férfi és 200 nő – fenti folyószámmal ellátva – érkezett a táborba, a többi 1000 francia zsidót, idősebb nőket, férfiakat és gyermekeket egyszerűen egy mellékvágányon a nyírfaerdőbe vitték, ott elgázosították és elégették. Ettől kezdve minden zsidó transzportot hasonlóan kezeltek. Körülbelül a férfiak tíz százalékát és a nők öt százalékát a deportáltak közül a táborba utalták, a többieket elgázosították és elégették.''

Az „Auschwitzi Jegyzőkönyv'' – ma már jól ismert – legiszonyatosabb része szerint: „A gázosítást és elégetést az úgynevezett »Sonderkommando« végezte, az két műszakban, éjjel-nappal dolgozott. Ez idő tájt százezernyi zsidót gázosítottak és égettek el. A Sonderkommando legénysége elkülönítve lakott. Már a belőlük áradó hullaszag miatt sem kerültünk velük érintkezésbe. Mindig piszkosak voltak, teljesen elvadultak és brutálisak.

1943 februárjában az újonnan épült krematóriummal és a birkenaui gázkamrával 4 krematórium volt üzemben. A krematóriumok három részből álltak: a.) égetőkemendék; b.) fürdőcsarnok; c.) gázkamrák.

A kemencék központjában egy magas kémény emelkedett, körülötte kilenc darab négy nyílású kemence épült. Minden nyílásba három normál holttest fért, ezek körülbelül egy-másfél óra alatt égtek el. A kemencék kapacitása naponta 2000 holttest volt. Mellettük egy nagy előkészítő csarnok állt, úgy építve, hogy fürdőnek lássék. . .

Innen nyílt egy ajtó, és néhány lépcső vezetett egy mélyebben fekvő, igen hosszú és szűk gázkamrába. A gázkamra falán imitált zuhanyok vannak, úgyhogy a kamra valódi fürdőhelyiségnek látszik. A kamra lapos tetején van egy ablak, amely három szellőzővel hermetikusan zárható. A gázkamrától a kemencéig vágány vezet a csarnokon át. Az áldozatokat a csarnokba vezetik, ahol azt mondják nekik, hogy fürödni mennek. Ott levetkőznek, és hogy ebben a hitben megerősödjenek, törülközőt és szappant kapnak. Akkor a gázkamrába hajtják őket.

Az ajtók becsukása után SS-emberek a nyitott szellőzőkön egy porszerű preparátumot szórnak a kamrába egy bádogdobozból. A bádogdobozokon a következő felirat van: »Zyklon zur Schädlingsbekampfung« (Cyklon kártékony állatok ellen) egy hamburgi gyár márkájával. Valószínűleg valami ciánszerű preparátumról van szó, amely a megfelelő hőfokon gázszerűvé válik. Három perc múlva mindenki halott. Ezután a Sonderkommando a holttesteket az égetőkemencéhez viszi.

A négy krematórium naponta 6 000 embert gázosít és éget el. . .

Óvatos becslés szerint 1942 áprilisától 1944 áprilisig Birkenauban elgázosított zsidók száma: Lengyelországból 900 000, Hollandiából 100 000, Görögországból 45 000, Franciaországból 150 000, Belgiumból 50 000, Németországból 60 000, Jugoszláviából, Olaszországból és Norvégiából 50 000, Csehországból, Morvaországból és Ausztriából 50 000, Szlovákiából 30 000, külföldi zsidók Lengyelország különböző táboraiból 300 000 – összesen 1 715 000."

Ez a tárgyszerű tudósítás az a foglyok által 1944 áprilisáig megismerhető tényeket közli – a két szlovák férfi április 7-én szökött meg a tábor ellenállási szervezetének segítségével – nem szólhat tehát arról, mi történt a magyar földről útnak indított szállítmányokkal, emberekkel megrakott tehervagonok utasaival.

A legelső magyarországi deportálóvonat egy vagonjában került Auschwitzba az akkor 29 éves Katz Dezsőné, szül. Ungár Ilona. Életben maradt; 1945 júliusában, amikor visszakerült Budapestre, jegyzőkönyvbe mondta, mit élt át. Ennek bevezető részét idézzük.

„1944. március 20-án, egy nappal a németek bejövetele után csomagot akartam küldeni munkaszolgálatos férjemnek egyik bajtársával, aki itthon volt szabadságon, és aznap utazott vissza. A Keletihez kellett vinni a csomagot. Megkérdeztem a rendőrtől, hogy be lehet-e menni az állomásépületbe, mondtam, hogy utazni nem akarok, de zsidó vagyok. Kedvesen azt mondta, hogy csak tessék bejönni, és már oda is állított a sorba, a többi elfogott zsidó közé. Este Kistarcsára vittek, és április 29-én Auschwitzba... A vagonban 78 ember volt, 50 nő és 28 férfi. Egy napi út után megérkeztünk. Érkezéskor az állomáson megkérdezték, hogy ki érzi magát betegnek, ki nem tud gyalogolni.

Persze sokan jelentkeztek, ezeket egyenesen a gázba vitték... Három hétig úgynevezett karanténban voltunk, majd 150-ed magammal az úgynevezett Kanada Kommandóba kerültem.

A Kanada Kommandó a csomagokat bontotta és a ruhákat szortírozta. Mi jobb elbánásban részesültünk, egyforma csíkos ruhában és piros kendőben voltunk. Körülbelül négy hónapig voltam ott. A halottak ruháival dolgoztunk. A zsebekből iratok, fényképek kerültek elő. Lelkileg teljesen tönkretett bennünket ez a munka. Rettenetes volt mindennap látni az égő kéményeket, és messziről látni az égő gödröket. Olyan sok volt már ugyanis a halott, hogy a krematóriumok nem győzték az égetést, hanem szabad gödrökben is égettek. Voltak olyan transzportok, amelyek éjjel érkeztek, és válogatás nélkül vitték őket a gázba. Volt olyan éjjel, hogy 25 000 embert égettek el.

Az utolsó magyar transzport az újpesti és Pest környéki volt. Utána pár héttel kevesebb lett a munka, mert nem jöttek transzportok. Akkor a Kanada fel is oszlott. Utolsó borzalmas élményem a Kanadában az volt, hogy odahozták a férfiakat, akik a gázkamrában dolgoztak, és ott gázosították el őket..."

Tahy Imre berni magyar ügyvivő Arnóthy-Jungerth külügyminiszterhelyetteshez küldött levelének volt még egy melléklete. Ez az Exchange Telegraph című lap *Magyarország nemzeti öngyilkosságot követ el* című cikke volt. Íme egy részlete: „. . . Nem lehet kérdéses, hogy az amerikai kormány és vele együtt az Egyesült Nemzetek valamennyi kormánya nagyon komolyan gondolja, amikor kijelenti, hogy a bűnösöket felelősségre kell majd vonni. Nagyon jól tudják, hogy Jaross belügyminiszter, Endre és Baky államtitkár és Imrédy hivatala a főbűnösök, de a büntetés el fogja érni mindazokat, akik a deportáláshoz segédkezet nyújtanak, és akik a vagyonelkobzásokból egyéni hasznot húznak. . .” A lap azután városok szerint részletesen közli a deportálóvonatokkal útnak indítottak lélekszámát – ez a rész ezzel a mondattal fejeződik be: „Május 15-től június 10-ig összesen 335 000 zsidót deportáltak Magyarországról.” (A szám egyébként pontatlan, nem tudni, hogy az angol hírlapíró honnan kapta az adatokat.)

Május 15-én, amikor az első, kistarcsai szerelvény után megkezdődik a menetrendszerű, városonkénti deportálás, Endre László az Új Magyarság című lapban nyilatkozik a zsidókról: „Oly intézkedéseket foganatosítottunk, melyek mindig emberséges eszközökkel és az erkölcsi tényezőknek figyelemben tartásával történtek. Valójában nem éri őket sérelem. Egymás között élhetnek, egy tömbben, a gettó határai között, saját faji és népi törvényeik alapján. Lehetővé tettük nekik a szezámolajjal való főzést, ami elősegíti, hogy ne vétkezzenek egyik fontos vallási parancsuk ellen. Humánusan, minden goromba fellépést kerülve hajtották végre a kitelepítést. Én utasítást adtam, hogy életbiztonságukra gondosan ügyeljenek.”

Miért csak az egyházak?

Május 19-én a protestáns püspökök fordultak beadványban Sztójayhoz; ebben még csak mint fenyegető sejtelmet és lehetőséget említik meg, hogy hamarosan megkezdődhet a zsidó magyarok ismeretlen helyre való deportálása. Válasz egyelőre nincs, pontosabban a kormány állásfoglalása ugyanaz, amit Sztójay így fogalmazott meg május 3-án, Serédi Jusztinián bíboros hercegprímásnak írott levelében: „Nem lehet egymillió zsidóra való tekintettel a tizenhárom és félmillió magyar életét és jövőjét kockára tenni, különösen akkor, amikor ez a kímélet a zsidóknak legfeljebb átmenetileg lehet hasznára. Nem kétséges ugyanis, hogy a magyar kormány törvényes intézkedéseinek elmaradása esetén a zsidóság semmi esetre sem kerülne jobb sorsba, sőt sorsa talán még kritikusabbá válnék" – írta Sztójay, aki akkor már pontosan tudta, mi vár a zsidó magyarokra, és hogy az elkövetkezendő deportálást kik hajtják végre.

Felmerülhet a kérdés: miért csak az egyházak, egyházi személyek a súlyos intézkedések és a deportálás immár bekövetkezett tragédiája elleni tiltakozásáról, fellépéséről esett eddig szó.

Ennek az a magyarázata, hogy más, valóban jelentős fellépésre mód sem volt, hiszen a nácik március 19-i bevonulása után minden ellenzéki, baloldali pártot betiltottak, a kommunisták már évtizedek óta illegalitásban éltek és harcoltak, az ellenzéki sajtót elnémították, a jó előre elkészült letartóztatási listák felhasználásával a Gestapo budapesti parancsnoksága „kiemelte a társadalomból" a lehetséges tiltakozókat, hiszen a letartóztatottak között Keresztes-Fischer belügyminisztertől a szociáldemokrata párt azonnal és határozottan illegallitást vállaló néhány vezetőjén kívül számos tisztségviselője, a legkülönbözőbb politikai álláspontot valló, de náciellenes személyek sora volt. Letartóztattak, börtönbe majd koncentrációs táborba vittek a nácikat revolverrel fogadó Bajcsy-Zsilinszky Endrétől Parragi Györgyig, a Magyar Nemzet vezető munkatársáig, legitimista mágnásoktól szakszervezeti vezetőkig sok száz ismert személyiséget. Bár minden szervezett tiltakozást megakadályozott ez a március 19-i letartóztatási hullám, az igazsághoz tartozik az is, hogy a magyar társadalom és szellemi élet eléggé ellentmondásosan viselkedett.

Juhász Gyula történészprofesszor mondotta a Magyar Hírlapnak adott interjújában 1984 májusában: „Voltak írók, művészek, tudósok, akik a megszállás óta illegalitásban éltek és az ellenállási mozgalomban vettek részt, s amikor a megszállás és magyar kiszolgálói ellen harcoltak, küzdöttek a zsidók megmentéséért is. Mások visszavonultan éltek, mint szellemi emberek hallgattak, s mint magánemberek sokan segítséget nyújtottak a lehetőséghez mérten az üldözötteknek. S voltak, akik nem értették meg vagy nem hitték, hogy a magyar zsidóság genocídiumáról, tömeges népirtásról van szó. Ebből fakad-

hatott az is, hogy amikor már folyt a vidéki zsidóság deportálása, néhány rangos magyar író még megjelentette műveit az 1944-es könyvnapon, holott a megjelenés letiltása is tiltakozás lehetett volna az adott körülmények között."

Juhász Gyula professzor az újságíró kérdésére, hogy ismeretes-e a deportálások elleni értelmiségi akció ebből az időszakból, így felelt: „Nem ismeretes. A tiltakozásnak olyan »szellemi« formája sem – nyilatkozat vagy akár illegálisan terjesztett, aláírt memorandum –, amelyik a zsidóság megmentéséért emelt volna szót. Példa arra van, hogy köztisztviselő (mint a komáromi polgármester) avagy egyszerű ember az üldözöttek iránti szolidaritásból együtt ment a deportáltakkal. Arra azonban nincs, hogy vezető, nem zsidónak minősülő szellemi ember tiltakozásul sárga csillagot tett volna magára."

Aztán az újságíró kérdése következik: „Idézek egy jegyzőkönyvből: »Sárvár, 1944. július 14. A sárvári kisegítő toloncház vezetője értesíti a budapesti rendőrfőkapitányságot, hogy Schrey Mária Ágnes kétéves zsidó kislányt németországi munkára átadta a német hatóságoknak.« Ilyen jegyzőkönyvidézet több száz akad. Hogyan alakulhatott ki a cinikus brutalitásnak az a szelleme, amely föltételezi, hogy egy kétéves kislány munkába állítható?"

Juhász Gyula így felelt: „Ez azért volt lehetséges, mert a Horthy-rendszer köztisztviselői karának jó része vagy kifejezetten antiszemita volt, vagy pedig hű alattvalóként a törvények és rendeletek végrehajtásában látta kötelességét és becsületét. A felhozott példa az ilyen tisztviselői magatartás nagyon elfajzott formája. Döbbenetes példa. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a »folyamatos törvényesség hite«, amelyet Horthy kormányzói poszton maradása fémjelzett, s a hatalmi szervek-intézmények »töretlen« működése igazolt, volt a háttere annak, hogy az államapparátus is mint testület, gondolkodás nélkül végrehajtotta a népirtó rendelkezéseket. Annál nagyobb tisztelet illeti meg azokat, akik képesek voltak a szakításra, a szembenállásra.

Nagyon fontos az 1944-es események megértése szempontjából, hogy milyen volt a köztisztviselői kar. Erőteljesebb szembenállás a fajüldözéssel és egyáltalán a német megszállással csak úgy lehetett volna, ha azok, akiknek hatalom és döntési jog volt a kezükben – a magas rangú állami tisztviselőtől és főtiszttől le a falusi jegyzőig és csendőrparancsnokig – fordultak volna szembe ezzel. Az ellenzéki vagy az ellenállás oldalán álló emberek kezében ilyen eszközök nem voltak. Bátorságuk, hősiességük minden tiszteletet megérdemelt, a szembenállás azonban csak akkor lett volna igazán hatékony, ha a két erő találkozik – ez viszont nem jött létre. (. . .)

S ha a lakosság túlnyomó része akkor még nem sokat tudott is az úgynevezett auschwitzi jegyzőkönyvekről, a haláltáborok első hiteles, szemtanúk által készített dokumentumairól (erről legfeljebb értelmiségi vagy politikai csoportok tudtak nálunk), de azt mindenki tudta, hogy a saját városában, községében elviszik a zsidókat, s hogy a deportálás milyen kegyetlen körülmények között történik. . . Én mindössze egyetlen olyan írással találkoztam az 1944-es lapokban, amelyik az eszközök tisztaságára és becsületére

hívta föl a figyelmet, arra hivatkozva, hogy ha egy kis ország eljátssza a becsületét, nagyon szomorú jövőnek nézhet elébe. Ez is burkolt célzás volt, de azért érthető. De más figyelmeztetést vagy hasonló jellegű tiltakozást nem ismerek."

Éppen ezért volt rendkívüli jelentősége – a nemzetközi tiltakozások mellett, amelyekről még lesz szó – az egyházak szavának. Hiszen 1944 késő tavaszán, kora nyarán már csak az egyházak rendelkeztek olyan országos szervezettel – és tegyük hozzá, erkölcsi tekintéllyel –, amelynek megmozdítása enyhíthetett volna a tragédián, ha nem is állíthatta meg azt.

1944 májusában szó volt arról, hogy az egyházak közösen lépnek föl a zsidó magyarok (és esetleg nemcsak a keresztény vallásúak) megmentése érdekében. A református egyház – így írja Bereczky Albert – azt remélte, hogy a közös fellépéssel – a holland és a dán egyházak mintájára – nálunk is „sikerülni fog a kormány antiszemita intézkedéseit megfékezni, ha az összes keresztény egyházak egységesen járnak el, és közösen tiltakoznak a gyalázatosságok ellen".

A felsőházban Serédi Jusztinián hercegprímással találkozott néhány református püspök és főgondnok – tájékoztatták egymást arról, mit tettek eddig a zsidókérdésben. Júniusban Ravasz László református püspök személyes levelet intézett Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. A levél, amelyet az üldözött katolikus vallású, zsidó származású magyarok védelmére alakított, a már említett Magyar Szent Kereszt Egyesület főtitkára, Cavallier József egyetemi magántanár, lapszerkesztő személyesen vitt el Esztergomba, a többi között ezt tartalmazta: „... felvetettem volna azt a kérdést, amelyet mély tisztelettel most vetek fel: mikor látják a keresztyén egyházak elérkezettnek az időt arra, hogy egy ünnepélyes deklarációval ország és világ előtt tiltakozzanak a zsidókérdés megoldásának jelenleg gyakorolt embertelen módja ellen.

A református egyház igénytelen nézete az, hogy az idő nagyon hamar elkövetkezett. Mielőtt azonban a nyilvánosság elé fordulunk, s ezáltal – legalább ebben a vonatkozásban – egyházunk és a kormányzat között politikai szakítás következnék be, szükséges még egy utolsó komoly figyelmeztetést küldeni a kormányzatnak, s benne a tiltakozást és a feddést a Máté írása szerint való evangélium 18. részének 16. verse szerint »a két vagy három tanú nyilvánossága mellett« végrehajtani.

Egy ilyen tiltakozás tervét elkészítettem. Még nem látták püspöktársaim és elnöktársaim, de az idő sürgőssége miatt csupán tartalmáról mély tisztelettel tájékoztatom Eminenciádat, s egy példányt bizalmasan csatolok. Megvan a reményem arra, hogy az evangélikus egyház hasonló tartalmú, illetve szellemű levéllel fordul a miniszterelnök úrhoz.

Állásfoglalásunkról tiltakozó iratunk másolatának felterjesztésével tájékoztatjuk a Főméltóságú Kormányzó Urat.

Miután hivatali és magánlevelezésem be nem jelentett ellenőrzés alatt áll, ezt a levelet Főmagasságod hivatalának Cavallier József úr által küldöm meg..."

Erre a levélre – így írja Bereczky Albert – válasz nem érkezett.
A levél májusban íródott, akkor, amikor Endre László azt mondotta az Új Magyarság munkatársának, hogy vidéken „humánusan, minden goromba fellépést kerülve hajtották végre a kitelepítést".
Veesenmayer követ Ribbentrophoz intézett egyik későbbi táviratában van egy ehhez az Endre-nyilatkozathoz mindenképpen hozzáfűzendő érdekes részlet. Íme: „Szigorú titoktartás mellett Sztójay felolvasta a berni angol és amerikai követek kormányaikhoz intézett három titkos táviratát, melyeket a magyar elhárítás is megfejtett.
Ezek részletesen leírják mindazt, ami a Magyarországról deportált zsidókkal történik. Megemlítik a sürgönyök, hogy ott már másfélmillió zsidót semmisítettek meg, és ugyanezt a sorsot fogja elszenvedni a most elszállított zsidók legnagyobb része is.
Ugyanazokban a táviratokban a következő javaslatokat teszik: bombázzák és semmisítsék meg a zsidószállítmányok rendeltetési helyét, és rombolják szét a vasútvonalakat, melyek Magyarországról erre a helyre vezetnek.
Minden magyar és német hatósági szervet, mely ebben az ügyben közreműködött (itt pontosan közlik a budapesti utcákat és házszámokat) célbombázással kell sújtani, és végül az egész világra kiterjedő, nagyszabású propaganda keretében ismertessék a tényállást.
Egy további táviratban a fő felelősöket, 70 magyar és német személyiséget, név szerint sorolnak fel.
Sztójay kijelentette, e fegyegetések őt személy szerint hidegen hagyják, mert győzelmünk esetén ez az ügy úgyis érdektelenné válik, ellenkező esetben pedig élete mindenképp véget ér.
Mindezek ellenére láthatóan nagyon erősen a táviratok hatása alatt állt, amelyekről, mint időközben hallottam, a minisztertanácsot is tájékoztatták, ahol azok hasonló hatást váltottak ki. Az a feltevésem, hogy időközben, ma éjjel, a kormányzó is tudomást szerzett erről. . ."
Ami az „egész világra kiterjedő, nagyszabású propaganda keretében ismertetendő tényállást" illeti: a deportálóvonatok, amelyeknek indulási helyeit Ferenczy csendőr alezredes csak mint „berakodóállomásokat" említi, már javában gördültek az észak–északkelet felé vezető vágányokon, többségük a Krakkótól nyugatra fekvő Auschwitz–Birkenau koncentrációs táborának rámpájára érkezett.

„Ha a magyar kormány közbelép...”

A deportálóvonatok tehát egymást követték Auschwitz felé. Másfél esztendővel a tragédia kezdete után, 1945. decemberében egy budapesti népbírósági tárgyaláson a tanúként kihallgatott egykori budapesti náci-helytartó, Veesenmayer elmondotta: a németeknek nem volt megfelelő fegyveres ereje a zsidó magyarok deportálására. A Jaross–Endre–Baky-társaság ügyében kihallgatott Veesenmayer elmondta: „... a koncentrációs táborok felállítása a németeknek nem követelése, hanem csupán kívánsága volt, és ha a magyarok ennek a kívánságnak nem tettek volna eleget, annak semminemű további következménye nem lett volna. Erre elegendő bizonyíték az a tény, hogy miután Horthy a sarkára állt, a budapesti zsidók deportálására nem került sor, amiből arra lehet következtetni, hogy ha a magyar kormány korábban hasonló határozottsággal közbelép, a németek lemondanak a deportálásról. A zsidók deportálását a németek valóban megkövetelték ugyan, ám végrehajtásában a magyar csendőrség és a magyar hatóságok játszottak súlyponti szerepet, annál is inkább, mivel 1944 már kritikus év volt a németek számára, és Németország ekkor már gyengébb volt annál, semhogy követelésének érvényt is szerezzen. A németek bizonyosan továbbra is nyomást gyakoroltak volna a magyar kormányra, de ennek beleegyezése nélkül nem tehettek volna semmit. Vagy ha mégis lépésekre szánják el magukat, a beavatkozás semmi esetre sem ment volna olyan simán, és különösen nem olyan gyorsan, mert mint említettem, ehhez a németeknek nem állt rendelkezésükre megfelelő fegyveres erő. Ennek magyarázata pedig az, hogy a deportálások végrehajtása nem katonai, hanem rendőri erőt igényel, amit a németek nem tudtak volna biztosítani. . .”

Edmund Veesenmayer tanúvallomását követően, másnap, ugyanebben a perben ugyancsak tanúként Otto Winkelmann SS rendőrtábornokot, a magyarországi magasabb SS-egységek és rendőrség parancsnokát hallgatták ki. Ő arról beszélt, hogy milyen fontos volt a Balkánon harcoló német csapatokkal való kapcsolat és a romániai olajmezőkről származó olaj szállítása miatt Magyarország „mint tranzitterület” és kijelentette: „... úgy gondolom, hogy a zsidóellenes rendelkezések nem valósultak volna meg, ha a magyar kormány ellenezte volna azokat.”

Elvben napi négy szerelvény

Franz Novak SS-tiszthelyettes Eichmannak, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV-B-4 osztályának – ez volt az európai zsidók kiirtását szervező osztály – munkatársa volt, a nyolcvanas évek elején mondta Bokor Péternek: „Nekem az volt a dolgom, amikor az áttelepítés már megkezdődött, hogy naponta jelentsem Berlinnek: a mai napon ennyi és ennyi személyt indítottak el ennyi és ennyi szerelvényen, a célállomásra való beérkezés előreláthatő időpontja ez és ez... májusban–júniusban iszonyú forgalom volt, képzelheti, mit összeizzadtam az irodámban, hogy egyenesbe tegyem annak a rengeteg vonatnak, szállítmánynak az ügyeit! Elvben napi négy szerelvényben egyeztünk meg, egyenként körülbelül négyezer fővel – mondom: ez volt a papírforma, de a valóság több volt, és összevissza, a megfelelő rendszeresség nélkül, július legvégéig, ugye, közel ötszázezer fő..." Novak megmondta: tudta, hogy a célállomás Auschwitz, és arra a kérdésre, tudta-e 1944 nyarán, hogy mit jelent a zsidókérdés végső megoldása, így felelt: „Akkor már... Nem vitatom, akkor már Magyarország esetében elég nyilvánvaló volt..."

Az Auschwitzi táborkomplexum egyik utolsó parancsnoka, Rudolf Höss – halálraítélték, 1947. április 2-án végezték ki bűntettei színhelyén, Auschwitzban – 1946. április 15-én a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt két és félmillióra becsülte azoknak a számát, akiket a táborban minden nyilvántartásba vétel nélkül pusztítottak el; érkezésük után, azonnal közvetlenül a vasúti rakodóról vitték őket a gázkamrába. Höss Nürnbergben azt mondta: ezt az adatot Eichmanntól kapta. Hogy a közöttük Magyarországról deportáltak hányan lehettek, arról nincs adata.

Amikor az 1963 decemberében kezdődött, több mint másfél éven át tartó, közel százhetven tárgyalási napot igénylő egyik Auschwitz-perben (a 22 vádlott jó része jó körülmények között élt Nyugat-Németországban 1958–1960-ig) a frankfurti esküdtbíróság ítéletet mondott, fény derült a magyar deportálások sorsának egy-egy részletére is.

A tárgyaláson megjelent tanúként az az Alfred Wetzler is, aki az „Auschwitzi Jegyzőkönyv" egyik szerzője volt. A tanúvallomás során – amelyben Wetzler a zsidó magyarok sorsáról már csak mint hallomásról beszélhetett, hiszen ő a magyarországi deportálóvonatok érkezése előtt megszökött a táborból – felmutatott azonban néhány Waldsee-levelezőlapot.

Ezekből a levelezőlapokból jó néhány megmaradt: főként budapesti címzettek kapták vidéki zsidó családtagjaiktól, ismerőseiktől. Az Auschwitzba befutó vonatok marhavagonból éppen csak kiszállt utasaival – már azokkal, akik egyelőre a táborba kerültek – waldseei postabélyegzővel ellátott, későbbre dátumozott levelezőlapot írattak. Ebben érkezésükről és jó egészségi állapotukról tudósították a címzetteket. „Waldsee" – kitalált fantázia-posta-

hivatal volt, s amikor a lapok magyar földre érkeztek, a feladók jó része vagy nem volt már életben, vagy rabszolgamunkásként ereje maradékával küzdött az életbenmaradásért.
Bernd Naumann, a konzervatív Frankfurter Allgemeine Zeutung tudósítója könyvben foglalta össze a per anyagát. Íme néhány részlet a tizenhetedrendű vádlott, dr. Victor Capesius ügyében elhangzott tanúvallomásokból:
„Pajor Pál hatvanhat éves nagyváradi gyógyszerész éppen a születésnapján teszi meg vallomását. Húsz évvel ezelőtt, 1944. június 4-én érkezett meg Erdélyből egy szállítmány zsidó fogollyal Auschwitzba, négy napra rá már el is hagyta, munkatáborba került, majd a flossenburgi koncentrációs táborba vitték. Útban Auschwitz felé hetvenen-nyolcvanan voltak egy vagonban, férfiak, nők és gyermekek.
»Különösen a gyermekek sírtak egész úton. Egyetlenegyszer kaptunk csak kenyeret, azt szétosztottuk a gyerekek között.«
A birkenaui rakodón különválasztották a nőket a férfiaktól, a gyermekeket az idős nőkhöz küldték.
Egyszer csak egy SS-tisztet vettem észre magam előtt, a kezével mutatta, hogy jobbra vagy balra. Később tudtam meg, hogy ez a szelektálás volt. Mikor közelebb kerültem hozzá, azonnal felismertem. Alig akartam elhinni, hogy ő az. Magyarul szólított meg: »Nem gyógyszerész maga?« »De igen« – válaszoltam. »Nem Nagyváradon van gyógyszertára?« Mikor erre is igent mondtam, a fejével intett, hogy jobbra menjek."
A tanácselnök: „Ki volt ez a tiszt?"
„Dr. Victor Capesius. Felismertem. Még 1940 előtt ismertem meg, mint a Bayer-művek első propagandistáját. Járt nálam a gyógyszertárban. Azt szokta mondani, itt hagyom magának a Bayer-csomagolópapírt, nem kell rá pénzt kiadnia."
Mikor a védők kérdezik, a tanú hűvös tárgyilagosságról tesz tanúságot; nem tudják megingatni. Capesius vádlott megállapítja:
„A tanú gyógyszertárát ismerem, de a tanú személyére nem tudok visszaemlékezni."
„Egy biztos: Capesius doktor négy-öt méternyire állt előttem, magyarul szólított meg, és szelektált engem. Hogy szelektált, az száz százalékig biztos, azt nem lehet elfelejteni."
Ádám Marianna tanú, nagyváradi röntgenasszisztens is vallja, hogy látta a rakodón Capesiust szelektálni. 1944 júniusában szállították szüleivel együtt Auschwitzba. Egy vállas, testes, kifogástalanul öltözött, magyarul beszélő SS-tiszt szelektált.
„Rendkívül szívélyes volt, szívélyes és joviális. Ezért maradt meg az a jelenet az emlékezetemben. Azt mondta, aki fáradt, menjen a másik oldalra. Ott van a kímélő tábor. Ott minden nagyon szép és jó. Sokan oda álltak, sok ismerősöm. Én nem mentem oda. Ösztönszerűen. A barátnőimmel akartam maradni. . ."

. . . Tanúvallomásra szólítják dr. Böhm Gizellát és leányát, Salamon Ellát. Az anya hatvanhét éves, gyermekorvos. Családi állapota? Özvegy?
„A férjem Auschwitzban maradt."
„Vagyis özvegy."
A tanú másképp látja, nem ezzel a hivatali tárgyilagossággal.
Erdélyben élt, 1944 májusában tartóztatták le, és a környék összes zsidóival együtt a székelyudvarhelyi gettóba vitték. Dr. Capesiust, mint a Bayer-cég propagandistáját, letartóztatása előtt ismerte meg. Pontosabban: Capesius látogatta meg a férjét. Emlékszik rá, hogy a városban akkor a Bayer-cég egy filmjét is bemutatták.
A Capesius nevet szülővárosából, Segesvárról is ismerte, ahol Capesiusnak és fivérének gyógyszertára volt. Capesius udvarhelyi látogatása alkalmával látta őt először, és többet nem is találkozott vele addig a pillanatig, mikor két napon és három éjszakán át tartó hosszú utazás után, 1944 május végén Auschwitzba nem érkezett.
A rakodón SS-bizottság állt, annak tagjai közt az egyikben Capesius doktorra ismert. A tanú elmondja, hogy a gyermekeket és azokat, akik fáradtnak vagy gyengének érezték magukat, felszólították, szálljanak tehergépkocsira. Vitatkozott lányával, aki kimerült volt, végül is mindketten azokkal maradtak, akik nem vették igénybe az ajánlatot.
Anya és lánya ezután a 27-es blokkba került. Capesius felismerte őt, és megkérdezte: „Maga itt van Böhmné? Miért nem maradt a fivérénél?" A tanú a férje iránt érdeklődött. Capesius azt felelte: „Majd értesítem magát, most ne beszéljen itt ilyen hangosan. . ."
Hofmayer törvényszéki elnök kérdi, mit jelentett Capesius érdeklődése, hogy miért nem jaradt a tanú a fivérénél.
„A fivérem ügyvéd volt. A kérdésnek az lehetett a magyarázata, hogy Capesius csodálkozott, miért nem maradtam Segesváron. Onnan nem deportáltak senkit. . ."
A lány a következő tanú, nyelvtanárnő Székelyudvarhelyen. Emlékszik rá, hogy az apja egyszer behívta a rendelőbe: „Itt van egy gyógyszerész, meg akar valamivel ajándékozni!"
„Itatóspapírt adott, meg egy noteszt. El is dicsekedtem vele az iskolában. . ."
A rakodóra érkezést a lány is úgy adja elő, mint az anyja. Hozzáteszi még, hogy az ikreket, akik a tehervagonban útközben az ölében ültek, kirakodás után leadta, és soha többé nem látta. A gyermekek ugyancsak Auschwitzba hurcolt apja később a kezével jelezte neki, hogy már a mennyországban vannak. Salamon Ella megerősít egy másik tanúvallomást, amely szerint Capesius „tornáztatta" a tanúvallomást tévő fiatal nőt és azt mondta: „Dr. Capesius vagyok Erdélyből, bennem majd megismeritek az ördögöt."
A frankfurti esküdtbíróság dr. Capesiust bűnösnek találta legalább négy esetben egyenként legalább kétezer emberrel szemben elkövetett gyilkossághoz nyújtott bűnsegélyben, és összbüntetésként kilencévi fegyházbüntetésre ítélte.

Az ítélet kimondása előtt Capesius védője, dr. Latenser tiltakozott a „valótlan híresztelés" miatt, amely szerint Capesius fogaranyon és más eltulajdonított értéktárgyakon gazdagodott meg, pénzügyi tisztviselők és bankemberek kihallgatását kérte, bizonyítsák azok, hogy Capesius gyógyszertárának és kozmetikai szalonjának berendezésénél csupán törvényes eszközöket vett igénybe.

Capesius a háború után előbb beosztott gyógyszerészként dolgozott Stuttgartban, 1950-ben Göppingenben gyógyszertárat, később Reutlingenben kozmetikai szalont nyitott, és már 1958-ban évi 400 000 márka forgalmat ért el. Arra a kérdésre, hogy üzleti vállakozásaihoz honnét szerezte az anyagi eszközöket, Capesius azzal felelt, hogy semmiért sem kell szemrehányást tennie magának.

A szovjet hadsereg 1945. január 27-én szabadította fel Auschwitz táborát és az ikertábort, Birkenaut; ötezer élőt találtak; a nyilvántartásokban (ezekben a szelektáltak, a halál oldalára küldöttek soha nem szerepeltek) viszont 1945 január végén négyszázezer név szerepelt.

Németek a magyar gazdaságban

Amikor a szombathelyi és a pécsi hadtest területéről indultak a deportálóvonatok, egy szokatlanul nagy üzlet is létrejött „zsidó-ügyben", egy másikról pedig tárgyalás folyt.

Az első üzletről Horthy egy levélből, a magyar kormány pedig Újpétery követségi titkár, ideiglenes ügyvivő Lisszabonból küldött számjeltáviratából, majd jelentéséből tudott meg egyet-mást, de nem mindent.

A náci megszállás előtt is kíméletlen és lelkiismeretlen módon zsákmányolták ki és zsarolták a magyar gazdaságot Hitler emberei – a megszállással ez meggyorsult, és mind szemérmetlenebbé vált. A második világháború éveiben a Németországba irányuló fedezetlen áruszállítások (amiért nem fizettek sem készpénzben, de árut sem adtak érte) értéke négyezerhétszázhatvanötmillió pengőre emelkedett. (Az összeg 1943 végéig 1 847 millió volt, és egyedül 1944-ben 2 198 millió pengő.)

Még a magyar nagytőkések is döbbenten figyelték a nácikat kiszolgáló kormányok gazdasági megállapodásait Berlinnel, de mivel egyrészt átmenetileg közvetlen profitot reméltek, s mert a kormányzatban mind kevesebb volt az olyan ember, aki szemben állt a nácikkal, ők maguk kísérelték meg legalább fékezni, lelassítani a német tőke behatolását az országba. Mert az sem volt jelentéktelen, ahogy Hitler hadai új meg új országokat igáztak le, osztrák, csehszlovák, francia tőkésektől elrabolt (nagynéha megvásárolt) magyar részvények birtokában megkíséreltek beavatkozni a magyar gazdaság irányításába is. 1940-ig például a nácik kezébe került az egyik legnagyobb – és számos iparvállalat gazdájaként is jelentős – magyar pénzintézet, a Magyar Általános Hitelbank részvényeinek közel húsz százaléka.

A magyar finánctőke nagyjai, akiknek megfelelő kapcsolatai voltak Horthyval és a kormány néhány világosabban látó tagjával, 1942-ben ráébredve, hogy a német hadsereg győzelemsorozatának vége, közeledik a Hitler-uralom összeomlása, azt kérték: kísérelje meg a kormány a mintegy 250 millió pengő értékű magyar részvényvagyon visszaszerzését a németektől.

Azt ajánlották: a kormány javasolja Hitleréknek, tartozásaik egy része fejében adják magyar kézbe a náluk lévő magyar részvényeket. A nácik húzták-halaszották az ezzel kapcsolatos tárgyalásokat, és csak 1944 elején hajlottak arra, hogy harmincmillió pengő összegű részvénycsomagot átadjanak. Ez is csak ígéret maradt, csak igen kis részben teljesítették. A megszállással új fejezet kezdődött.

A magyar nagytőkések igen jelentős számban az egymást követő zsidótörvények hatálya alá estek.

Igaz, a gazdag, dúsgazdag vagy éppen milliomos „zsidónak tekintendő személyeket" egészen másként érintették ezek a törvények, mint az 1944 áprilisá-

ban az előbb állampolgári jogaitól, majd emberi önérzetétől, azután életlehetőségeitől, munkájától, végül otthonától és személyi szabadságától megfosztott kisemberek százezreit. Ahol a „gettósítás" majd a deportálás kezdődött, Kárpátalján és Erdély északi részén a zsidó magyarok túlnyomó többsége földműves, fuvaros, egyedül dolgozó kisiparos, igen szegény ember volt.
A később sorrakerülő csendőrkerületekben már más volt a gettókba zárt, majd deportált százezrek szociális összetétele – néhány eltéréstől eltekintve nagyjában azonos az ország egészének szociális összetételével. Az eltérések egyik oka: Magyarországon a mezőgazdaságban igen alacsony volt mindig a zsidók aránya – kivéve a nagybirtokos-nagybérlő kategóriákat. Egy másik ok: a közszolgálatban – állami, városi, megyei, községi állásokban – a Horthy-rendszer jelentéktelen kivételtől eltekintve nem tűrt meg zsidót, akárcsak a különböző fegyveres testületekben. Következésképp a zsidó magyarok ott kísérelték meg a munkát, a kenyérkeresetet, ahol ez számukra lehetséges volt.
Ami a zsidó magyarok szociális körülményeit illeti, előbb a budapestiek helyzetét bemutató 1933-as adatokat kell megvizsgálni. Ebben az évben 168 000 zsidó vallású személyt tartottak nyilván a fővárosban, ebből 61 000 személy fizetett akkoriban kötelező egyházi, azaz hitközségi adót. Rögzített, állandó adója 55 000 személynek volt; az ő jövedelmiük (fizetésük) nagyjában állandó volt. Hatezer esetben az adókivetéssel foglalkozó bizottság javasolta az adó emelését.
De az adózóknak több mint a fele évi tíz pengő egyházi adót fizethetett csak; tízezren voltak, akik évi húsz pengőt tudtak fizetni; tizenhétezer volt az évi száz pengőt fizetők száma, csak a hitközségi adót fizetők 4,7 százaléka fizetett száz pengőnél többet évente – azaz a budapesti zsidó magyarok 95,3 százaléka élt szerény anyagi viszonyok között.
Hat évvel később, 1939-ben Budapesten 17 000 zsidó magyar szorult a hitközség – vagy más felekezeti szervezet – szociális segélyére, azaz részesült a tejakcióban, a népkonyhai ellátásban, ruhasegélyben, élelmiszer-csomagjuttatásban, lakbérsegélyben; a tanonc- és szeretetotthonok lakóin kívül kétezer szegény gyermeket nyaraltattak két-két hétig a felekezeti szervezetek.
Tíz évvel később, 1943-ban a mind súlyosabb szociális körülmények miatt segítési céllal megalakult Országos Magyar Zsidó Segítő Akció, az OMZSA tízmillió pengős költségvetéssel dolgozott. (A pénzt a jómódúak önkéntes adományaiból és az egyházi adó mellé kivetett pótadó bevételeiből fedezték.) Lévai Jenő írja a *Zsidósors Magyarországon* című könyvében: „1943-ban már 10 millió pengőre volt az OMZSÁ-nak szüksége. A viszonyok úgy romlottak, különösen a Kárpátalján, hogy akadt olyan népkonyha, amelynek naponta ezer adagot is kellett kiszolgáltatnia egy-egy kis kárpátaljai városkában. Az OMZSÁ-nak azonban csak szűkre szabott lehetőségei voltak: egy személy havi ebédeltetésére mindössze 188 fillért tudott juttatni, amelyet a helyi, tehetősebb zsidók külön adakozása annyira tudott »feljavítani«, hogy naponta 13 fillér ára babot adtak ki a népkonyhán jelentkező nyomorgó

zsidóknak. Figyelembe kell venni, hogy 2 000 adag népkonyhai ebédhez hetenként mindössze egy kilogram zsír jutott." Lévai Jenő megjegyzése: a zsidó származású nagytőkések vagy teljesen távol maradtak az OMZSA-akciótól, vagy mélyen lehetőségeik alatt járultak csak hozzá.

Számot kell adni arról is, mennyi lehetett a zsidó magyarok vagyona a teljes nemzeti vagyonból. A negyvenes évek elején a magyar nemzeti vagyont 36 milliárd pengőre becsülték. A már többször is említett Kovács Alajos államtitkár, a Központi Statisztikai Hivatal nyugalmazott elnöke szerint „a zsidó vagy zsidó eredetű" vagyon ebből mintegy húsz-huszonöt százalék, azaz hét–kilencmilliárd pengő. Becslése szerint a zsidó magyarok évi jövedelme másfél milliárd, azaz átlagosan 1 850 pengő. De az előbbiekből világos: az átlag itt is eltakarja a kevés kimagaslóan nagy jövedelmet és azt, hogy nem kevés a nyomorszinten élők száma. A vidéki zsidóság nagy többsége, az északkeleti megyékben különösen, igen alacsony életszínvonalon élt. A nagyobb városok kiskereskedői, kisiparosai a hasonló nem zsidó rétegek szintjét érték el, a szabad pályákon, értelmiségi foglalkozásokon elhelyezkedett zsidó magyarok átlaga – eltekintve néhány valóban nagykeresetű ügyvéd, orvos, mérnök esetétől – megegyezett a nem zsidók hasonló foglalkozásban elért átlagával. A tőkések körében valóban voltak különlegesen gazdag családok. Matolcsy Mátyás szélsőjobboldali képviselő 12 milliárd pengőre becsülte a „zsidó vagyont". A 240 000 családra, 800 000 főre eső „zsidó vagy zsidó eredetű vagyon" más becslések szerint viszont legfeljebb hat-hétmilliárd pengő volt, ám fölöttébb aránytalanul oszlott meg. Tízezer család (az egész izraelita vallású vagy zsidó származású tömeg huszonnegyede) volt igazán gazdag, igazán vagyonos, azaz volt háromszázezer pengőnél nagyobb vagyona. Harmincezer család (az egésznek 12,5 százaléka) birtokában volt másfél milliárd pengőnyi érték és, mintegy kétszázezer család, tehát az egész tömeg nyolcvan százaléka teljesen vagyontalan volt, és a negyvenes évek elején, 1943–44-ben jórészt minden kereset nélküli.

Kovács Alajos meghatározott céllal (a zsidótörvények indoklásául) elemezte azokat a gyáripari statisztikákat, amelyek feltüntették a gyártulajdonosok (részvénytársaságoknál az ügyvezető igazgatók) vallását. Természetesen Kovács is megmondja: ezek csak részadatok, hiszen nem minden vállalatról készült felmérés. „1921-ben 1 979 gyárvállalatról van meg az adat a tulajdonos vallására vonatkozólag. Ezek közül 868-nak volt a tulajdonosa vagy ügyvezető igazgatója zsidó, az arányszám 43,8 százalék. 1935-ben, 14 -évvel később, 3, 207 gyárról van hasonló adatunk, ekkor már a zsidó tulajdonosok száma 1 507, vagy 47,0 százalék" – írja Kovács Alajos.

A kormányzó által Baky László előtt is emlegetet Chorin Ferenc 1944. május 17-én – tehát akkor, amikor éppen megindult a deportálás, hiszen a munkácsi gettó lakóit május 15–18-a között zsúfolták hetvenesével-nyolcvanasával vagonokba – levelet írt Horthy Miklósnak. (Chorin Ferenc a legvagyonosabb nagytőkések egyike, felesége a csepeli báró Weiss család leánya volt, és rokoni kapcsolatban állt az ország több más milliomos családjával is, báró Korn-

feldékkel, Mauthnerékkel, báró Korányiékkal és Heinrichékkal. Jó ideje a GYOSZ, a Gyáriparosok Országos Szövetsége elnöke, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt elnök-vezérigazgatója, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alelnöke, többtucat ipari és bankvállalat igazgatóságának hangadó tagja. 1927-től felsőházi tag, 1934-től az I. oszt. Magyar Érdemkereszt kitüntetettje, a kormányzó szűkebb társaságának tagja volt.) A szövegben Chorin Horthynak a „húsz éven át" élvezett jóindulatot köszöni meg, ugyanis előzőleg apja volt a GYOSZ elnöke, és ő élvezte a kormányzói kegyeket.

A levél megmaradt Horthy magyar földön hagyott iratai között.

Íme a teljes szöveg:

„Főméltóságú Kormányzó úr!

Útban külföldre szükségét érzem annak, hogy főméltóságú kormányzó urat, ki a magyar ipar érdekeit mindig annyira szívén viselte, minél előbb tájékoztassam arról a tranzakcióról, melyet a Weiss Manfréd-vagyonkomplexumok tekintetében kötöttünk, annál is inkább, mert ez a tranzakció bizonyára legkülönbözőbb és feltehetőleg ferde megvilágításba kerül főméltóságod és a magyar közvélemény elé.

Bizonyára méltóztatik értesülve lenni arról, hogy néhány héten át különböző helyeken és körülmények között letartóztatásban voltam. Családunktól még két sógorom, br. Kornfeld Móric felsőházi tag és br. Weiss Jenő voltak letartóztatva, míg családunk többi tagjának, kiket mind kerestek, sikerült elrejtőznie. Ezen idő alatt, sajnos, bizonyára a helyzet kényszere alapján, főméltóságod égisze alatt, a zsidókérdést szabályozó törvényes alappal nem bíró rendeletek egész sora jelent meg. Ezek a rendeletek egyfelől zárolták, de tényleg eltulajdonították a zsidó vagyont (állandóan ennek hovafordításáról hallunk), ami rettenetes precedenst teremtett, s aminek következményeit máris láthatjuk – másfelől azonban és ezt e percben majdnem súlyosabbnak tartom –, a zsidók s az ilyeneknek tekintendők minden gazdasági tevékenységét erkölcsileg is, tényleg is lehetetlenné tették. Olyan időpontban történtek ezek az intézkedések, amikor állandóan azt hangoztatják, hogy gazdasági téren is a legnagyobb erőfeszítésre van szükség; sajnos, azt hiszem, ezek a rendelkezések az amúgy is meglevő gazdasági káoszt jóvátehetetlenül ki fogják mélyíteni. Ezek az intézkedések lehetetlenné tették volna részemre a további tevékenységet akkor is, ha – mire nem volt kilátás – szabadlábra kerülök, s ugyanez áll a Weiss Manfréd család többi zsidónak tekintendő tagjára is.

Meg kell egy percre itt állnom, és tájékoztatnom kell főméltóságodat arról, hogy a Weiss Manfréd-vagyon többsége jelenleg a fenti rendeletek alá nem eső keresztény családok tulajdona, de ezek is azon a véleményen vannak, hogy a zsidó családtagok közreműködése nélkül a vállalat vezetése nem képzelhető el. Ilyen körülmények között kellett a követendő útról döntenünk.

Letartóztatásom utolsó két hetében úgynevezett Ehrenschutzhaftba kerültem, s módom volt néhány emberrel érintkezni, s összekerültem a Reichsführer Himmler vezetése alatt álló gazdasági csoporttal, melynek beállított-

ságát, gazdasági felfogását olyannak láttam, hogy tárgyalásokat kezdtem velük, s ezek folyamán vállalták azt, hogy az egész Weiss Manfréd-vagyonkomplexumot „treuhänderisch" kezelésbe vegyék át. Ezzel több célt sikerült elérnünk. Elsősorban azt értük el, hogy a vagyonállag a mi kezünkben, tehát magyar kézben marad meg, amire még bátor leszek visszatérni; elértük azt, hogy a vezetés olyan kezekbe kerül, kik kellő hozzáértéssel és szakértelemmel rendelkeznek, s megállapodásunk értelmében a gyár állagának fenntartására s a jövő fejlődési lehetőségeinek biztosítására és kiépítésére fognak törekedni; ez rendkívül fontos volt, mert félő volt, hogy olyan inkompetens emberek kezébe kerül a vezetés, kik a gyár munkásságát teljesen megakasztották volna, és hosszú időre lehetetlenné tették volna. A németek érdekét a megállapodás azzal szolgálta, s ez vezette őket, hogy ezzel a legnagyobb magyar gyári potenciát teljes mértékben a háború szolgálatába tudják állítani.

Az utolsó napokban a gyár vezetői olyan jelenségeket tapasztaltak, kibombázott német gyárak részéről olyan pozitív követelésekkel léptek fel, melyekkel nem mert senki szembeszállni, amelyek a gyár gazdasági egységének – pedig ez volt mindég a gyár erőssége – széjjeltépését jelentették volna, amivel Csepel egész létalapja hosszú időre megszűnt volna. Megmenekültünk ezzel a megállapodással attól is, hogy német cégek nyomása alapján egy definitív megoldásra törekvő, s a magyar vagyont elvivő ajánlatot legyünk kénytelenek elfogadni. A magyar kormánnyal, mely az említett rendeleteket hozta, nem tudtunk és nem is óhajtottunk tárgyalni.

A megállapodás, melyet sikerült megkötnünk, egy gentlemen's agreement formájában köttetett meg ennek minden kellékével, s meggyőződésem, hogy a megállapodás lebonyolításával megbízott Becher ezredes ilyen szellemben fogja végrehajtani. Ha emberismeretem nem csal, a megállapodás úgy lesz végrehajtva, hogy az a legkényesebb kaszinói felfogásnak is meg fog felelni.

Még egyszer hangsúlyozni kívánom, hogy nem a kormány intézkedései által okozott elkeseredés szülte elhatározásunkat, hanem a helyzet mérlegelése. Nem árultuk el az ország érdekeit, ellenkezőleg, s erre nyomatékosan fel kell hívnom a figyelmet, minden jövő eshetőségre biztosítottuk a gyár tulajdonát, a munka folytonosságát s az átgondolt vezetést. Meggyőződésem, hogyha az állam kezébe került volna a vezetés, legjobb esetben egy új állami vasgyár alakult volna ki állami adminisztrációval, szállítási képtelenségével s egy horribilis deficittel.

Igaz, hogy mindezekkel szemben családunk egy része visszanyerte szabadságát, de a múlt évtizedek alatt végzett munkájával ennyit talán kiérdemelt. Szükségesnek tartottam ezeket, főméltóságú uram, magas tudomására hozni. Bizonyára lesznek ellenkező nézetek, de meggyőződésem, hogy a jövő igazolni fogja eljárásunk helyességét, s legnagyobb súlyt fektettem arra, hogy intencióimra reávilágítsak.

Örülnék, ha ez a csak főméltóságos uram személyes tájékoztatására szánt levelem gr. Bethlen István őnagyméltóságának is kezeibe kerülhetne.
Búcsúzom Főméltóságú uramtól, köszönöm, hogyha levelemet elolvasta, de különösen köszönöm azt a jóindulatot, mellyel 20 éven át az általam képviselt magyar ipar törekvéseit kísérte, s azt, melyet velem szemben volt kegyes mindenkor tanúsítani, amelyért mindig őszintén hálás voltam és leszek. Ne méltóztassék rossz néven venni, hogy nem saját kezűleg írt levéllel fordultam főméltóságú uramhoz, de nem akartam még rossz írásommal is terhelni. Maradtam mégegyszer ismételve hálás köszönetemet főméltóságú uram őszintén tisztelő szolgája

Chorin Ferenc"

A levélben említett vagyonkomplexum legnagyobb része Csepel volt – a csepeli óriásüzem. A Chorin-levélből idilli kép bontakozik ki, „úriemberek megállapodása", a vagyon biztosítása magyar kézben, szakértői vezetés. A valóság azonban egészen más volt.
A náci megszállás pillanatában két egymással versengő náci tőkéscsoport – az egyiknek a vezetője személy szerint Hermann Göring, a Luftwaffe, a légierő főparancsnoka és számos hadiüzem (Göring-Werke) tulajdonosa, a másiké pedig Heinrich Himmler, SS-Reichsführer, az SS birodalmi vezetője, belügyminiszter, és számos SS-üzemben, közöttük a koncentrációs táborok rabjaival is dolgoztató gyáróriások sorának főnöke volt – vetett szemet a magyar ipar több nagyüzemére. A Göring-Werke tett is egy olyan javaslatot, amely a Weiss Manfréd-konszern több nagy gyárát a linzi Steyr-művektől és a Wiener Neustadt-i repülőgépgyártól teljesen függő viszonyba helyezte volna.
Ám Göringnél ezúttal Himmler volt az ügyesebb – igaz, volt valaki, aki nemcsak ötletet, hanem kész, kidolgozott tervet nyújtott át számára. Ez a valaki Chorin Ferenc volt. A történet úgy kezdődött, hogy a Budapestre vezényelt Kurt Becher SS-Standartenführer (ő azt mondta: csak azért küldték, hogy a náci hadsereg számára negyvenezer lovat és más árukat vásároljon) hivatalában, a Lendvay utca 27. számú villában két úr jelent meg. (A villa eredetileg a Chorin-rokon báró Kornfeld Móricé volt, az SS ott, valamint a Lendvay u. 13. szám alatt a Mauthner család házában és az Andrássy út – ma: Népköztársaság útja – 114–116. számú házakban, a Chorin–Weiss családok házaiban rendezte be a „lóvásárló" Becher irodáit.)
Az egyik úr dr. Billitz Vilmos, a Weiss Manfréd Acél és Fémművek Rt. és a Dunai Repülőgépgyár Rt., valamint a Weiss Manfréd Repülőgép és Motorgyár egyik (egyébként zsidó származású) igazgatója, a másik Máriássy Ferenc, a Weiss Manfréd-gyár egyik cégvezetője volt (Máriássy később egy autószerencsétlenség során meghalt). Az igazi közvetítő végig Billitz volt.
A következőkben Kurt Bechernek a magyar politikai rendőrségen tett vallomásából idézünk. (Bechert az amerikaiak fogták el és adták át – csak kihallgatásra – 1945 novemberében a magyar hatóságoknak.)

BECHER: „... A Weiss Manfréd-féle tranzakcióra vonatkozólag előadom, hogy Choriné volt az ötlet. Chorinra tulajdonképpen Billitz, a Dunai Repülőgépgyár egyik igazgatója hívta fel a figyelmemet. Billitz Chorint nyilván protezsálni akarta akkor, amikor figyelmemet őrá felhívta, olyan értelemben, hogy ő itt a magyar piacokon egy jól értesült és jól tájékozott kereskedő, és ha én itt Budapesten eredményeket akarok elérni, úgy ezt Chorin személyén keresztül tudom a legjobban megvalósítani. Billitzé volt tehát a közvetítő szerep... Chorin Bécs mellett egy gyűjtőtáborban volt, ahol egy ízben meglátogattam... Itt megmondtam Chorinnak, hogy figyelmemet őrá felhívták mint olyan emberre, aki nemcsak a vasszakmában tájékozott, hanem éppen úgy bőr, textil és minden egyéb szakmákban, és ezen szakmák vezetőivel megfelelő összeköttetésben van. Chorin rögtön kapott ezen, és azt mondotta, igen, én vagyok a megfelelő ember az ön részére, és szívesen rendelkezésére is állok, de ehhez módot kell nyújtania önnek részemre, hogy kikerüljek ebből a táborból, és közvetlen összeköttetést tudjak teremteni a különböző szakmák vezetőivel. Önnek egy irodát kell felállítania, ahol ezeket a különböző ipari cikkeket beszerzi, és ennek a hivatalnak a vezetésére én vállalkozom. Ugyanakkor biztosított engem Chorin arról, hogy az egész ügyet diszkréten fogja kezelni, nem fogja senki megtudni, hogy ő a táborból kikerült és hazakerült, és kért, vigyem őt magammal.
Nekem nem volt felhatalmazásom arra, és nem állott módomban, hogy Chorint a táborból kiemeljem. Magasabb helyen aztán elintéztem, hogy Chorint a táborból kiemeljék, és egy emberemet érte küldöttem. Én magam hivatalommal a Chorin, Weiss és Mauthner családok villáiban voltam berendezkedve...
Chorin azután megérkezett Budapestre, és akkor sajnálattal kellett tapasztalnunk, hogy távolléte alatt a viszonyok 180 fokos szögben megváltoztak. Azok a férfiak, akikkel Chorin kapcsolatot akart teremteni, már nem voltak Budapesten elérhetők, mert közben azoknak is el kellett távozniok. Így aztán mintegy 14 nap elteltével megmutatkozott, hogy Chorin a vállalt feladatnak megfelelni nem tud. Közben Budapesten nyilvánossá lett az a tény, hogy Chorin megérkezett, és Weiss báróék villájában lakik, ahol én őt formailag fogságban tartottam. Ki nem járhatott, de fogadhatta üzletbarátait. Közben, hogy nyilvánossá lett Chorin hazahozatala, engem Winkelmann felelősségre vont, és támadtak ezért az intézkedésemért. Ugyanebben az időben le volt fogva Budapesten báró Weiss Jenő és fia, akiket azután Billitz közbenjárására a János szanatóriumban helyeztem el, formailag fogságban.
Amidőn láttam, hogy Chorinnal nem érem el célomat, célzást tettem rá neki, hogy nincs okom őt tovább itt tartani, és tulajdonképpen vissza kell őt küldenem. Ekkor ő a Weiss Manfréd-tranzakció ideájával még nem jött ki, de a jelenlegi szituációt én sem tudtam máról holnapra megváltoztatni. Ebben az akkori helyzetben pillanatnyilag egy légüres tér keletkezett, és így múlt el néhány nap. Ezután Chorin embereim egyikével üzent, hogy egy új javaslatot akar nekem tenni.

Ezután fogadtam Chorint földszinti helyiségemben, és ekkor Chorin személyesen, közvetlenül nekem tette meg a Weiss Manfréd gyárvállalat tranzakciójára vonatkozó javaslatát, körülbelül a következő értelemben: a Weiss Manfréd gyárvállalat zsidó kézben lévő minoritására, 49 százalékára az állam már rátette a kezét, az árja kézben lévő majoritás fölött, 51 százalék fölött a Chorin, Mauthner, Weiss családok még rendelkeznek, valamint a Kornfeld család, és neked, értve alatta az SS-t vagy Németországot, adom a gyárvállalat majoritását, te ha tudod, ehhez szerezd meg az államtól a minoritást, s akkor a tiéd, Németországé az egész Weiss Manfréd gyárvállalat. Ennek fejében én azt kérem, tegye lehetővé, hogy családjaimmal semleges külföldre, bántatlanul távozzam és valami anyagi eszközzel el legyünk látva, hogy kint élhessek. . ."

Már százezreket öltek meg Cyklon-B gázzal, százezrek voltak rabszolgamunkán, ám a magyar nagytőke egyik legkiemelkedőbb figurája, Chorin, lám megtalálta a módját, hogy a Városliget környéki villanegyed egyik lakásában annak a Bechernek, aki egyáltalán nem csak lóvásárlás, hanem a magyar gazdaság minél nagyobb része elrablása céljából érkezett Budapestre, felajánlja a csepeli gyáróriást. Még azt a tanácsot is megadta az SS-tisztnek, hogy mivel a vagyon 49 százalékára az állam „már rátette a kezét", azaz a zsidó vagyonok áprilisi zárolása után efelett magyar hatóságok rendelkeznek, „szerezze meg az államtól a minoritást", vegye meg vagy vegye el a részvények 49 százalékát, akkor Csepel német kézre kerül. (A vallomásban említett Winkelmann: Otto Winkelmann, SS-Obergruppenführer, a magyarországi SS és rendőri erők főparancsnoka.)

A kihallgatás, Becher kikérdezése, másnap folytatódott, 1945 novemberében, Budapesten.

BECHER: „Chorin az ő ajánlattételét azzal indokolta, hogy az új magyarországi helyzet nem alkalmas arra, hogy a család tagjai a vállalatot tovább vezessék. És ha ez elméletileg lehetséges is lenne, ez akkor sem áll a vállalat érdekében. Indokai között volt az is, hogy a vállalat jelenleg vezetés nélkül áll, és szükséges, hogy minél előbb erőskezű vezetést kapjon. Chorin közölte továbbá, hogy az én feladatom azzal lesz a legjobban teljesítve, ha a vállalatot német SS kezébe juttatjuk, egyrészt maga a vállalat, másrészt a magyar iparra vonatkozó kapcsolatok megszerzésével, ami a vállalat átvételéből következne. Chorin ismertette a vállalat kiterjedését és jelentőségét a magyar iparban. Chorin ajánlatát a következőképpen tette meg: 1. átadja a konszern részvénypakettjét tulajdonilag, 2. ezért kívánja, hogy a Weiss Manfréd család tagjait: Weiss Jenő, Weiss Alfonz, Kornfeld, Chorin, Mauthner és Weiss bárónőt és családjait külföldre juttassák megfelelő összegű deviza rendelkezésre bocsátásával, hogy ott legyen miből élniök. Negyven-negyvennyolc személyről volt szó.

Nem emlékszem határozottan, hogy már ekkor vagy később állapítottuk-e meg az összeget, amely hatszázezer USA dollár és kétszázötvenezer birodalmi márka volt. Chorin ajánlatát írásba nem foglaltuk.

Én ezt az ajánlatot nem tartottam olyannak, hogy arról tárgyalni lehessen, részben mert nem hittem, hogy meg lehet szerezni ennek a 40–48 személynek a kiutazására az engedélyt, részben mert elvből nem tartottam az egész ügyet becsületes dolognak. Pár napig gondolkodtam az ügyön, s miután Chorin és dr. Billitz erősen sürgettek, hogy valamilyen formában juttassam tovább, két-három nap múlva felkerestem Winkelmannt, akinek véleménye szintén megegyezett az enyémmel abban, hogy a kiutazási engedélyt nem lehet megkapni. Winkelmannal megbeszéltük, hogy ezzel az ajánlattal Himmlerhez utazom.

Miután nekem célom az volt, hogy feladatomat a hadfelszerelés ügyében lássam el, azon gondolkoztam, hogy lehetséges-e feladatomat az ajánlat figyelembevétele nélkül megoldani, és miután ezt nem találtam lehetőnek, olyan megoldáson gondolkoztam, amely biztosítja a Chorin által felajánlott befolyást a WM-konszernre anélkül, hogy az német tulajdonba menne át.

Nagyon kockázatos dolog volt ezzel az ajánlattal Himmlerhez mennem, hogy 40–50 zsidót külföldre akarok kivinni, mert engem esetleg azonnal koncentrációs táborba vihettek volna. Himmler előtt elmondottam az ajánlatot, és ott jutott eszembe, hogy a keresett megoldás az, ha a német kéz Treuhandként szerepel. Vázoltam Himmler előtt, hogy ezáltal épp úgy megkapnánk a befolyást a WM-konszernre és a többi iparvállalatokra, és ez lehetővé tenné feladatom hasonló jó teljesítését és emellett erkölcsi szempontból is elfogadható lenne, mert megmaradna a konszern magyar nemzeti vagyonként. Himmler először elutasító és megdöbbent volt a család kiutazására vonatkozólag.

Himmler előtt az ajánlatot a következőkkel támasztottam alá: A konszernnek német kezelésbe való vétele megnyitja az ajtót a többi iparvállalat, valamint a magyar kormány és közigazgatás felé, és ezzel a német hadsereg részére való bevásárlást a legtökéletesebben el lehet érni. Beállításom túl optimista volt. Véleményem szerint erkölcsileg ez volt a legjobb megoldás.

Másik indokom az volt, hogy ezáltal Magyarország legnagyobb és legsokoldalúbb iparvállalata befolyásunk alatt a legnagyobb teljesítményre lesz képes. Harmadszor hivatkoztam arra, hogy befolyásunkkal nem esik szét a vállalat, és a termelés folyamatossága is biztosítva lesz.

Himmlerrel való tárgyalásom eredménye az volt, hogy ő is a Treuhand megoldást tartotta helyesnek, mert ezzel a konszern megmarad magyar nemzeti vagyonnak. Az volt a tárgyalás során a benyomásom, hogy Himmlert nem az anyagi érdekvállalás, hanem a háborús termelés emelésének lehetősége érdekelte.

Himmler azután azt mondotta, hogy dolgozzak ki egy megállapodást Chorinnal, és abba vegyem bele a következő pontokat: 1. Treuhand-átvétel 33 évre. 2. Garanciát kívánt arra, hogy a külföldre kijutott családtagok ott ne terjesszenek elferdített híreket a tranzakcióról, és ezért azt kötötte ki, hogy a családtagok egy része a háború befejezéséig Németországban maradjon. Kívánta a családtagok egyötöd részének, köztük vezető személyiségeknek Német-

országban való tartózkodását, egy előre megjelölt városban, ahol mint a Német Birodalom vendégei a külföldiekre vonatkozó legkedvezőbb feltételek mellett élhetnek. Esetleges lakhelyváltoztatás csak előzetes engedély alapján lett volna lehetséges.
3. Himmler kívánsága az volt, hogy a többség Portugáliába, a kisebbség Svájcba menjen. 4. Himmler engedélyezte rábeszélésemre – habár a Treuhand-megállapodás ezt nem indokolta – a devizaösszegek rendelkezésre bocsátását. 5. Az osztalék ötven százalékát, de egy millió pengőnél nem többet a tulajdonosok, a többit a Treuhand kapja. Természetesen a részvények a Treuhand birtokában lettek volna, a vállalatnál tulajdonos kizárólag a család maradt.
Ezután Himmlertől visszautaztam Budapestre. . ."
Az erkölcsi kérdéseken el-elgondolkodó Kurt Becher SS-Standartenführer főfeladata egyébként a magyar gazdaság teljes kifosztása, 1944 nyarától az „ipari kiürítés", azaz a gyárak, üzemek teljes felszerelésének Németországba való szállítása volt. A magas rangú SS-tisztből a háború után hirtelen dúsgazdag terménykereskedő lett Brémában, néhány kínos kihallgatáson kívül egyszerűen, könnyedén esett túl az úgynevezett nácitlanításon.
Amikor – még amerikai őrizetben volt – megállapították róla, hogy 1934-től általános SS, 1939-től a Waffen-SS tagja volt, hirtelen előhúzott egy levelet, amelyet dr. Schweiger, a Jewish Agency Tanácsának és az Ischud Poole Zion-Hitachdut (Zionistisch-Sozialistische Weltvereinigung) Központi Tanácsának tagja írt alá, s amely igazolta, hogy Becher „a zsidóság érdekében fejtett ki tevékenységet". Annyi kétségtelen, hogy Becher hozta ki a mauthauseni koncentrációs táborból dr. Schweigert. Az amerikaiak kihallgató tisztjei előtt Becher azt állította, hogy 1944 augusztusa és 1945 februárja között Svájcban többször tárgyalt zsidó menekültszervezetek vezetőivel.
A budapesti politikai rendőrségen Becher aztán elmondta 1945-ben, hogy Chorin 1944-ben nagyon meg volt elégedve a Himmlernél tett látogatás eredményével; megbeszélték, hogy egy berlini és egy bécsi ügyvéd, valamint egy német közjegyző Chorin ügyvédjével, dr. Hoff Györggyel megszövegezi az aláírandó szerződéseket.
Chorin kérte, hogy a megállapodás ne 33, hanem 25 évre szóljon, Himmler ebbe beleegyezett. A Himmler-követelte „a család egyötöde" helyett csak Weiss Alfonz mint fontos családtag, a fiatalabb Kornfeld báró, felesége és gyermeke, valamint Mauthner János mentek Németországba. (Kaltenbrunner, Himmler egyik helyettese kissé csodálkozott azon, hogy zsidók mint a birodalom vendégei szerepeljenek, de aztán belenyugodott főnöke döntésébe.)
Egy közjáték még ideillik; ugyanis bérházak, gyárak részvények egész sorának átadásáról lévén szó, az SS-emberek minél több Chorin- és Weiss családtag aláírását kívánták. Így került sor arra, hogy Korányi János báró, a Salgótarjáni Kőszénbánya egyik igazgatóhelyettese 1944. május 17-én egy Budakeszi úti villába érkezve döbbenetes kaland résztvevője lett.

Ezt Korányi János báró 1946-ban egy nyilatkozatában így mondotta el: „1944. május 17-én a délelőtti órákban Billitz Vilmos... közölte velem, hogy a Weiss Manfréd család több tagja kíván velem beszélni, és ezért felhívott, hogy este hét órára a Budakeszi út egyik házában jelenjek meg... az esti órákban kimentem a Budakeszi úti házba, ahol az SS őrizete alatt több tagja jelen volt a Weiss családnak, és utóbb a család valamennyi tagja odaérkezett, közöttük ifj. dr. Heinrich Antal ügyvezető igazgató is.

Dr. Heinrich feldúlt idegállapotban közölte velem, hogy mint a Labor Bizalmi Rt. színleges részvényesével, a németek egy megállapodást akarnak aláíratni vele, és egyben arra kényszerítik, hogy a Weiss-család tagjaival hagyja el az országot, nehogy akciójuk nyilvánosságra kerülhessen.

Ugyanakkor ismételten és hangosan kijelentette: »Mi közöm az egészhez, nem akarok elmenni, és nincs is semmi okom elmenni.« Ezek a kijelentések is SS-őrök jelenlétében hangzottak el. Utóbb egy SS-tiszttel kezdett jelenlétemben az ittmaradás lehetőségéről tárgyalni, de az őt kurtán elutasította... a házból... az SS-őrök előtt úgy viselkedve, mintha német megbízott lennék, kimenekültem, és így a később történtekről közvetlen tudomással nem bírok."

A Labor Bizalmi Rt. egy a Weiss család által alapított fedőcég volt, mint például a „Házértékesítő és Kezelési Rt.", mindegyiknek irodája a Mária Valéria utca (ma Apáczai Csere János utca) 17. számú házban volt, ahol a Weiss Manfréd művek budapesti központi irodája is tevékenykedett. (Ifj. dr. Heinrich Antal annak a Heinrich Ferenc nagykereskedő, részvénytársasági igazgatónak a fia volt, akit közeli rokoni szálak fűztek Imrédy Béla volt miniszterelnökhöz, a zsidótörvények egyik harcos keresztülerőszakolójához.)

Május 17-én este a Chorin–Weiss–Kornfeld családok tagjai aláírták a megállapodásokat. Beszéljen most újra Kurt Becher – az alábbiak is budapesti rendőrségi vallomásából valók. Íme a vallomásrészlet: „Május 17-én a szerződéseket és nyilatkozatokat aláírtuk, és a család még aznap éjjel elutazott Wienbe. Emlékezésem szerint kb. 41–43 személy utazott el... Miután nagy nehézségek után sikerült az útleveleket Németországban Svájcba és Portugáliába megszerezni, Stuttgartból júniusban vagy július elején továbbutaztak... Eredetileg én magam akartam a társaságot Lisszabonba kísérni, de azután helyettest küldtem, és dr. Billitz is elkísérte őket Lisszabonba... A helyettem kiküldött német kísérő Chorinnak átadott a család részére 170 000 dollárt, 30 000 dollárt egy későbbi időpontban ifjabb dr. Heinrichnek adtak át az én megbízásomból, Zürichben. A 250 000 RM-t Weiss Alfonz báró rendelkezésére egy általa megadott wieni folyószámlára befizették. A többi 400 000 dollárt részletekben kellett kifizetni, amivel hátralékban voltunk, de ehhez Weiss Alfonz hozzájárult. Erre az összegre ezután már semmiféle további fizetés nem történt. Dr. Billitz Lisszabonból azután visszatért Budapestre. Még Wienben kétszer beszéltem Chorinnal és Weiss Alfonzzal és Jenővel, később még néhányszor beszéltem Weiss Alfonzzal,

és 1944 novemberében Svájcból telefonon beszéltem Chorinnal Lisszabonban. Ez a beszélgetés csupán az összeköttetés fenntartását célozta. . .”
Annyi bizonyos: a Becher–Chorin-tárgyalásokról nagyon kevesen tudtak. Még Veesenmayer is fölöttébb furcsa módon értesült róla, még különösebben reagált a tranzakcióra. Május 20-á táján – ezt Veesenmayer táviratából tudjuk – Himmler felkérte, egy titkos ügyben személyesen keresse fel. Veesenmayer azt felelte: nem vállalhatja a felelősséget, hogy akár csak egy-két napra is elhagyja Budapestet, ezért személyes előadóját, Rekowskit küldte maga helyett. A látogatásról a követ számjeltáviratban számolt be Ribbentropnak. Eszerint: „Az SS birodalmi vezető közölte Rekowskival, hogy az SS-nek a háborúban való feltétel nélküli és legteljesebb bevetéséért elhatározta egy irányadó ipari konszern megszerzését. Az a háború tartama alatt hozzájárulna, hogy lehetővé váljon az SS felszerelése a legjobb minőségű és kielégítő mennyiségű fegyverrel, megteremtené az újjáépítés alapját az elkövetkező békében, széles bázist biztosítana a Waffen-SS hozzátartozóinak ellátására, és mindezt a legsürgősebben hajtaná végre. E cél megvalósítására az SS birodalmi vezető 25 évi időtartamra átvette Magyarország hadigazdálkodási szempontból kimagaslóan legfontosabb üzemének igazgatását, mint Treuhand. (Vagyonkezeléssel megbízott bizalmi személy vagy szervezet. A szerk.) A joghatályos szerződések aláírása és a részvénytöbbség átvétele már megtörtént. A tárgyalásokat és a megállapodásokat a legszigorúbb titoktartás mellett – és ezért tudtom nélkül – hajtották végre. A részleteket nem ismerem. . .
Kötelességszerűen rá kell mutatnom az akció lehetséges és valószínű kihatásainak horderejére. Ez Magyarország szempontjából elsőrangú politikai kérdés, és olyan alapvető problémákat érint, mint az érvényben lévő zsidótörvények, a magyar nemzeti tulajdon átruházása, illetve treuhand-igazgatásba adása és még más egyebek. Eddig taktikám ezekben a dolgokban az volt, hogy mindazt, amit követelnem kellett, magukkal a magyarokkal hajtattam végre vagy velük végeztettem el. Ezzel eddig minden esetben sikerült a magyarok érzékenységét figyelembe vennem, visszahatásokat elkerülnöm, és mégis minden kívánságot teljesítenem.
Eddigi építőmunkámat súlyosan befolyásoló kellemetlen visszahatások elkerülésére – ha ez egyáltalán lehetséges – szükségessé válik, hogy Sztójayt hamarosan tájékoztassuk. Ugyanazokat az érveket lehetne felhozni, mint amelyeket az SS birodalmi vezető Rekowskinak említett. . .”
Himmler mindenekelőtt azt mondta Veesenmayer személyes referensének, hogy „a kormányzó és a szóban forgó konszern zsidó tulajdonosa között fennálló baráti viszony ténye alapján jogosnak és célszerűnek látszik”, hogy a konszernt éppen ő vegye át, ő egyébként személyes felelősséget vállal a kormányzó zsidó barátainak biztonságáért. És egy kis fenyegetés is: „A gyár eddigi zsidó tulajdonosainak kihallgatásával az SS birodalmi vezető betekintést nyert Magyarország egyik felsőbb társadalmi rétegének szorosabb kapcsolataiba, amelyek nyilvánosságra kerülése nagyon kellemetlen következmé-

nyekkel járna az illetőkre nézve. Amennyiben Sztójay és a magyar kormány hozzájárul ehhez az akcióhoz, az SS birodalmi vezető eltekint attól, hogy az említett felsőbb rétegek ellen rendszabályokat foganatosítson. . .” Minderről Veesenmayer május 26-i számjeltávirata számol be.

Himmler tehát tulajdonképpen megfenyegette Horthyt és Sztójayt: jobb lesz ha hallgatnak. A kormányzó, akit miniszterelnöke bizonyára tájékoztatott erről, optimista. Maximilian Jaeger budapesti svájci követ egy ekkori titkos jelentésében (idézi Gosztonyi Péter Svájcban élő magyar történész) közli Bernnel: „A kormányzó meg van győződve arról, hogy rövid időn belül keresztülviszi Hitlernél a német csapatok kivonását az országból. Velük távozna a német biztonsági rendőrség is. . . A zsidók ellen foganatosított rendszabályokról a kormányzó mit sem akar tudni. Ha eljön az ideje, mondotta, ezek kiagyalóit leváltatja és bezáratja.”

Sztójay Hitlernél

Június első napjaiban Veesenmayer és gazdasági tanácsadója, dr. Boden jelenthették Berlinbe: magas rangú német urak jelenlétében Veesenmayer és Sztójay megállapodást írtak alá „a magyar gazdaság totális átállításáról" – ez már a „Weiss Manfréd-tranzakció" szellemében történt. Veesenmayer jelentése szerint: „Magyarország hozzájárul, hogy a magyar gazdaságot fenntartás nélkül bevonjuk a német gazdasági tervezésbe; Sztójay elsősorban abba egyezett bele, hogy a magyar hadsereget német fegyverekkel szereljük fel, és az így felszabaduló gyártási kapacitást a német fegyverkezés céljaira rendelkezésünkre bocsátja." A követ jelenti: Reményi-Schneller pénzügyminiszterrel aláírtak egy német–magyar pénzügyi megállapodást, amelynek értelmében a magyar kormány a legkülönbözőbb célokra (a többi között a nácik magyarországi személyi kiadásaira, a legkülönbözőbb magyar szállítások kiegyenlítésére) „az összes szükségessé váló pengőösszegeket, korlátozás nélkül, azonnali kifizetésre rendelkezésünkre bocsátja. . ." Azaz a korábbi német–magyar államközi kapcsolatokban megszokott „előnyös megállapodások" helyett – annak idején még Clodius külügyminisztériumi osztályvezetőhelyettes 1942-ben és 1943-ban ilyen szép szavakkal kísérve fogadtatott el súlyos terheket a Kállay-kormánnyal, de legalább ígéretet tett fizetésre, ellenszolgáltatásra – most „korlátozás nélküli azonnali kifizetésre" került minden pengőösszeg, amit Veesenmayer vagy más náci nagyság kívánt.

Június 6-án és 7-én Sztójay Döme Hitlernél járt, aki a klessheimi kastélyban fogadta. Horthy miniszterelnöke a kormányzó nevében elmondta: „Horthy attól tart, ha a Gestapo továbbra is az országban marad, az lesz a látszat – amit bizonyára nem kívánatos kelteni –, hogy a magyar szuverénitást bizonyos mértékig korlátozták." Szó szerint így áll ez a látogatásról készült jegyzőkönyvben, amelyről kiderül, hogy Sztójay ezután dicsérni kezdte Winkelmann Obergruppenführert és Veesenmayert. A látogatás jegyzőkönyve egébként Hitler hosszú monológjait tartalmazza, főként a zsidókkal kapcsolatos megállapításokat. Egyetlen szó sem hangzott el a Chorin–Weiss családdal kötött üzletről, és hogy a Hitler által külön is szidalmazott zsidó gazdasági szakemberek, nagytőkések közül néhány Stuttgartban, egy szállodában várja, mikor indulhat Portugáliába vagy Svájcba.

A jegyzőkönyvben az áll, hogy Hitler kifejtette: „a magyar kormány saját apparátusával nem lett volna képes Magyarországon a tisztogatást végrehajtani, ha az SD közbe nem lép". Azaz a náci Sicherheitsdienst nélkül nem kerülhetett volna sor a vidéki zsidó magyarok deportálására. Hitlert idézve írja a Klessheimben június 7-én felvett jegyzőkönyv: „Mi nem csorbítjuk a magyar szuverénitást, hanem megvédjük Magyarországot a saját zsidai és zsidóbérencei ellen. Ha a háborút elvesztenénk, akkor, a magyar–német barátságot

bizonyítandó, közös kötélre akaszthatnánk fel magunkat; ha a háborút megnyerjük – ami a Führernek szilárd meggyőződése –, akkor annyi dolgunk lesz, hogy nem foglalkozhatunk más népekkel. Kétszáz esztendőre lesz szükség, mire hasznossá tesszük azokat a területeket, amelyek majd Németországnak jutnak. Ehhez a Balkán gazdaságára is szükségünk lesz, és ezért vele is együtt kell majd dolgoznunk. Eljön az ideje, amikor egyetlen katona és egyetlen biztonsági szolgálatos sem lesz a Balkánon és Magyarországon. . .
. . . Ha ezenfelül még arra emlékeztet a Führer, hogy Hamburgban negyvenhatezer német asszony és gyermek égett el, akkor senki sem kívánhatja tőle, hogy a legcsekélyebb részvétet is érezze a világ e pestise iránt, és ő most már csak a régi zsidó közmondáshoz tartja magát: »Szemet szemért, fogat fogért.« Most Németországnak a vesztesége asszonyokban és gyermekekben eléri a frontveszteség ötven-hatvan százalékát. Ha zsidó faj győzne, legalább harmincmillió németet irtanának ki, és több millió pusztulna éhen. Nem igaz, hogy a zsidók védtelenek. . . A Führer nem kételkedik benne, hogy . . . Magyarországon. . . a zsidó gyom kiirtása után megszűnnek a politikai krízisek. . ."
A jegyzőkönyv szerint „Sztójay ezután közölte, hogy Horthy a magyar szuverénitásra vonakozó nyilatkozatot tudomásul veszi, és el van telve a fegyverbarátság szellemével. A magyar hadsereg is megállja a helyét. A Führer megígérte, hogy mindazt a hadianyagot, amit nélkülözni tudunk, rendelkezésre fogjuk bocsátani."
Természetesen nem esett arról szó a klessheimi kastélyban, hogy a csepeli gyáróriás maga is jelentékeny mennyiségű hadianyagot gyárt – tehát amit Hitler ígért, annak egy részét éppen Magyarországon állítják elő.
A Hitler-kijelentés: „nem igaz, hogy a zsidók védtelenek", különösen hangozhatott a magyar miniszterelnök fülében, aki ekkor már tudta, hogy a vidéki deportálások a vége felé közelednek. Ferenczy László csendőr alezredes rendszeresen küldte „eseményjelentéseit", tehát a halálba küldöttek száma sem volt ismeretlen Sztójay előtt.
Később a magyar miniszterelnök Veesenmayernek beszámolt klessheimi útjáról; ebből a beszámolóból meg Ritter követ feljegyzéséből, aki ott volt, amikor Sztójay Keitel vezértábornaggyal találkozott, tudjuk, hogy ha Hitlernek nem is merte, Keitelnek, Himmlernek és Ribbentropnak „előadta nézeteit és aggályait a Weiss Manfréd-ügyben".
„A birodalmi külügyminiszter úr kijelentette, hogy lezárt ügynek tekinti, és ezért annak megoldásán nem kell változtatni. Le is kicsinyelte az ügyet, és azt tanácsolta, hogy térjünk felette napirendre" – mondta lehangoltan Sztójay Veesenmayernek, aztán beszámolt neki arról, miként fogadta Himmler, amikor aggályoskodott, és azt kívánta, engedjék betekinteni a szerződésekbe.
Íme a Veesenmayer-jelentés ezzel kapcsolatos része: „. . . az SS birodalmi vezető nem reagált. Ezzel kapcsolatban Sztójay megjegyezte, a magyar kormánynak ragaszkodnia kell ahhoz, hogy a szerződésekbe betekintsen. . .

Az SS birodalmi vezető a továbbiakban óriási megvesztegetésekről tájékoztatta őt, és ezért úgy határozott, megengedi, hogy az erről tájékozott zsidók semleges külföldre távozzanak azzal a feltétellel, hogy hallgatnak, és mindent elkövetnek, hogy megakadályozzák a Weiss Manfréd-művek bombázását. . ."
A magyar kormányfő ezután azt mondta a náci követnek, hogy ő erre úgy reagált: igen fontosnak tartja, e korrupciók kirívóbb eseteiről tájékoztatást kapjon. Himmler nem felelt, Sztójay újra kérte: tegyen eleget a magyar kormány kéréseinek a csepeli gyáróriás körüli nagy üzlet dolgában. Himmler erre sem felelt.
A magyar minisztertanács előtt hivatalosan először csak Sztójay hazaérkezése után, június 10-én szerepelt a Weiss Manfréd-ügy. A „tárcanélküli közgazdasági miniszter" (a Heinrich-rokon Imrédy Béla, a németek egyik kedvence, eredetileg Sztójay helyett őt akarta Berlin kormányelnöknek, május 23-a óta töltötte be ezt a tisztséget) azt mondotta, hogy „keményen óhajt belenyúlni a Weiss Manfréd-ügybe" – akkor még pontatlan, hiányos értesülések alapján.
Imrédy szavai az ügyről minisztertársai előtt: „. . . tulajdonképpen a Hermann Göring Werke befolyása alá került a vállalat, amelynek legfőbb irányítása tehát nincs magyar kézben, hanem német kézben. Ez a magyar szuverénitás megsértését jelenti. Kérem az ipar- és igazságügy-miniszter urakat, tanulmányozzák azt, hogy mily módon lehetne segíteni, hogy ez az állapot reparáltassék."
Azonnal szót kért Antal István igazságügyminiszter. „Az igazságügyminiszter úr azon nézetének ad kifejezést, hogy minden intézkedés, melyet a reparáció tekintetében tennénk, német részről ellenséges intézkedésnek lenne feltűntetve" – áll a minisztertanácsi jegyzőkönyvben.
Reményi-Schneller pénzügyminiszter – köztudottan német ügynök – is felszólalt: elmondta, hogy miként osztotta fel vagyonát a Weiss–Chorin-család, a Labor nevű Bizalmi Rt. még 1923-ban, Weiss Manfréd halála után létrehozott cég és más fedővállalatok segítségével.
Sztójay miniszterelnök a jegyzőkönyv szerint „felkérte az igazságügyminiszter urat, hogy az e kérdésben általa elkészítendő memorandumot juttassa el hozzá, és ő ezt azzal fogja közölni a németekkel, hogy ezt a megállapodást a törvényeinkbe ütközőnek kell tekinteni."
A minisztertanács tagjai még nem tudták, csak másnap értesültek róla, hogy nem a Hermann Göring Werke, hanem az SS lett a csepeli óriásüzem és még jónéhány, korábban a Chorin–Weiss–Mauthner–Kornfeld család tulajdonában álló magyar üzem új gazdája; azt sem tudták, vagy nem akarták tudni, hogy Kurt Becher SS-tiszt, igazgatóként már ott ül a Mária Valéria utcai WM-irodában.
Június 13-án Imrédy Béla megjelent Veesenmayernél, és Sztójayval való megbeszélés után, az ő nevében is kifejtette véleményét.
Veesenmayer jelentése a látogatásról: „Imrédy. . . az alábbiakat közölte: a Weiss Manfréd-ügy nagyon nehéz helyzetbe hozta a magyar kormányt és

különösen az ő személyét. Már fel is ajánlotta Sztójaynak lemondását, de tekintettel az általános helyzet komolyságára, el kíván tekinteni e lépés megvalósításától, ha az SS birodalmi vezető e kérdésben tanúsítandó előzékenységével lehetőséget nyújt arra, hogy továbbra is a kormány tagja maradjon.
Neki, a többi reszortminiszterrel együtt, az a véleménye, hogy a vonatkozó szerződések jogi szempontból nem lehetnek rendben, mert a magyar törvények szerint minden külföldivel kötött részvényügylet engedélyköteles. Néhány más szempontból is tarthatatlan az ügy a magyar kormány szempontjából, mert azt tudtán kívül hajtották végre, eddig nem adtak módot, hogy betekintsen a vonatkozó szerződésekbe, és ez súlyosan veszélyezteti a kormány tekintélyét. Ellenvetéseimre Imrédy végül is arra célzott, az ő és a kormány szempontjából a lényeg nem annyira az a tény, hogy az SS birodalmi vezető Treuhandként átvette a vállalatot, mint inkább az a mód, ahogy lebonyolították.
Nyomatékosan kért, járjak közbe a birodalmi külügyminiszter úrnál és az SS birodalmi vezetőnél annak érdekében, hogy olyan utat keressünk erre az egész tranzakcióra, amely a kormány részére, legalábbis kifelé, elviselhetővé tenné. Ezzel kapcsolatban azt javasolta, a magyar kormány kormánybiztost jelöl ki a Weiss Manfréd-konszernhez, és így juttatja kifejezésre, hogy annak vezetésében továbbra is biztosítva a magyar kormány befolyásának joga.
Az ügy jelentőségének csökkentésére tett minden kísérletem – dr. Bodennel közös ellentámadásom más területen – eredménytelen maradt. Kijelentettem, hogy az SS birodalmi vezető hozzájárulása nélkül semmit sem tehetek ebben az ügyben, és azzal bíztattam, hogy együttesen fogunk tárgyalni az SS birodalmi vezető képviselőjével, Becher Standartenführerrel, aki elutazott, és csak a hét végére várják vissza.
Kiegészítésül meg kell állapítanom, hogy a Weiss Manfréd-ügy széles, és részben velünk szemben baráti magyar körökre hideg zuhanyként hatott, és fokozódó tartózkodást váltott ki. Továbbra is mindent megteszek az ügy bagatellizálására, de üdvös lenne, ha az SS birodalmi vezető elhatározná, hogy formai kérdésekben nyújtandó engedményekkel enyhíti az ügyet."
Nem lenne teljes ezeknek a napoknak a története, ha kifelejtenénk egy a nyolcvanas évek végén nyilvánosságra került, négy évtizednyi külföldi levéltári rejtőzködés után előkerült emlékirat néhány mondatát. Horthy hetvenhatodik születésnapján, 1944. június 18-án fogadta Náray Antalt, benső hívét, a Legfelső Honvédelmi Tanács vezértitkárából a Magyar Távirati Iroda és a Rádió elnökévé lett volt vezérőrnagyot. Csak őt fogadta, még Sztójaynak és József főhercegnek is azt monda: Kenderesre megy. Náray érdekes emlékiratában beszámol erről a látogatásról is. Megírja, hogy a kormányzó szó szerint ezt mondta neki: „Sem Hitlerben, sem kormányomban nincs bizalmam." Régi hívének, István fia, a fronton lezuhant kormányzóhelyettes barátjának részletesen elbeszélte az 1944 márciusi klessheimi látogatása történetét. Náray Antal, aki igyekezett igen pontosan leírni a kihallgatás minden mozzanatát, ezt a részt így fejezi be, megmagyarázva, miért nevezte ki

Horthy Sztójayt miniszterelnökké: „. . . a német megszállás után kormányalakításra csak azért adtam felhatalmazást Sztójaynak, mert úgy éreztem, ha én félreállok, még nagyobb szerencsétlenség éri szegény országunkat. Amit azonban a zsidókkal csinálnak, meghaladja az embertelenséget." Náray ehhez az idézett mondathoz ezt fűzi hozzá: „E kijelentésnél a kormányzó, akit igazán kemény embernek ismertem, elgondolkozott, tekintete messze révedt, és erős alsó álla remegni kezdett."

Ehhez a Horthy-mondathoz és a Náray-kommentárhoz hozzátartozik az a tény, hogy a kormányzó hetvenhatodik születésnapján már harminchatodik napja folyt a vidéki zsidó magyarok deportálása. 1988-ban kerültek nyilvánosságra egy dr. Gaskó Miklós nevű, 1983-ban elhunyt kassai ügyvéd 1944-es feljegyzései. Dr. Gaskó, aki megkísérelt minden számára adott lehetőséget, hogy segítsen az üldözött zsidókon, amikor tudomást szerzett a deportálásról, kapcsolatba lépett bizalmas ismerősével, Vrancsik István csemegekereskedővel. Vrancsik katonai szolgálatot teljesített a kassai vasútállomás parancsnokságán. Megbeszélték, hogy Vrancsik titokban feljegyzi az ott napról napra történteket. Feljegyezte például, hogy a csendőrkísérettel érkező deportálóvonatok leláncolt kocsijait a kassai pályaudvaron minden alkalommal felnyitották, és a transzportokat szám szerint adták át a németeknek. A szerelvényeket azután szlovák vasutasok vitték tovább Hernádtihany–Kostolany n. Hron, Krasné n. Hron–Margecany irányába, a Slovenská Republika (a Tiso-féle szlovák állam) területén. Vrancsiknak lehetősége volt arra, hogy megállapítsa, honnan indultak a halálvonatok, és ezt, valamint a kiszállítottak számát minden alkalommal (amikor szolgálatot teljesített) feljegyezte és átadta dr. Gaskó Miklósnak. A kassai ügyvéd ezekből a feljegyzésekből táblázatot készített, ez megmaradt iratai között. Az özvegy által őrzött feljegyzésekből kiderül, hogy az első „szállítmány" 1944. május 14-én érkezett Nyíregyházáról; a szerelvény 3200 zsidó magyart vitt Auschwitz–Birkenau koncentrációs tábor rámpájáig.

Horthy születésnapján Kassán áthaladó deportálóvonatról ugyan nincs följegyzés, ám dr. Gaskó irataiból tudjuk, hogy június 18-ig száznyolc szerelvény indult tovább Kassáról a megsemmisítő tábor felé, majd június 25-én folytatódott a halálvonatok sora, ekkor egy 2286 emberrel megrakott és Debrecenből indított vonat állt meg a kassai pályaudvaron. A Gaskó-feljegyzés a kormányzói születésnap után még huszonkilenc deportálószerelvény adatait tartalmazza.

Számjeltávirat Lisszabonból

Június 27-én a magyar külügminisztérium két számjeltáviratot kap Lisszabonból, Újpétery követségi titkár, ideiglenes ügyvivőtől.

Csak a második távirat maradt meg, ebben ez áll: „Tegnap ideérkezett zsidókat angolszász és portugál újságírók állandóan megrohamozzák. Eddig még nem sikerült interjút kapni. Téma Lisszabon főszenzációja. . . követségen is állandóan érdeklődnek. Kérek tájékoztatást sürgősen, hogy hamis híreknek legalább részben elejét vehessem".

A táviratot Arnóthy-Jungerth külügyminiszterhelyettes vette át a számjeltávirat-megfejtőktől, és azonnal átküldte Sztójay miniszterelnöknek. Ám Újpétery csak három nap után kapott választ.

Ezt: „Német csapatok Magyarországra érkezése után német biztonsági szervek több pénzügyi és gazdasági befolyással rendelkező zsidót védőőrizetbe vettek, hogy ezek a helyzet normális alakulását meg ne akadályozhassák. E zsidókat később Németországba szállították, ahol internáltak és német szervek között tárgyalások folytak, amelynek eredményeképpen németek internáltak semleges külföldre való távozását lehetővé tették. Külföldre távozó internáltak ígéretet tettek, hogy minden akciótól távol tartják magukat, és lojálisak lesznek. Eme ígéret biztosítására zsidó internáltak egy része Németországban visszatartatott. Internáltak külföldre való kijutásának körülményeiről Nagyságodat később részletesen fogom tájékoztatni. Sztójay."

Ez a távirat (fogalmazványa maradt meg) június 30-án kelt – húsz nappal azután, hogy a minisztertanácson már tárgyaltak az ügyről, és jóval azután, hogy dr. Billitz eljuttatta Horthyhoz Chorin Ferenc idézett levelét.

Újpétery egyébként többoldalas jelentést is írt az ügyről. Néhány részlete: „Június 26-án futótűzként terjedt el a városban a hír, hogy néhány gazdag magyar zsidó család a Lufthansa különgépén Lisszabonba érkezett. Rövid utánajárással sikerült megállapítanom, hogy a hír igaz.

Két részletben a következő magyar zsidók érkeztek Lisszabonba: Chorin Ferenc, feleségével és három gyermekével. Hoff György, a Weiss Manfréd-művek jogtanácsosa két családtagjával, a Mauthner család két tagja, a Weiss család tíz tagja, köztük Weiss Jenő és Weiss Edit, a Fenyvessi család négy tagja, Kornfeld Móric feleségével és három gyermekével és a Billitz család három tagja. Összesen tehát 32 személy. Nevezettek együtt 1 210 kg csomagot hoztak, és a repülőtéren arany és ezüst tárgyaikat a portugál közegeknek szabályszerűen bejelentették. A Lufthansa igazgatója megerősítette: Chorinék Stuttgartig különvonaton utaztak, és ott várta őket a rendelkezésükre bocsátott nagy Lufthansa-gép. Madridban néhányuknak egy napot el kellett tölteni portugál vízum-nehézségek elsimítása céljából. Megérkezésük után Lisszabon második legjobb szállodájában, az Avenida Palace-ban szálltak

meg, azonnal kontaktust találtak hivatali elődömmel, aki unokaöccsét mintegy szolgálattételre melléjük delegálta.
A terv az volt, hogy július 1-jén az egyik estorili szállodába költöznek át. 28- és 29-én azonban a portugál nemzetközi rendőrség beidézte őket, és órákig tartó részletekbe menő kihallgatás után a Közép-Portugáliában fekvő Curia fürdőhelyre utasította őket.
Július 1-je óta már ott is tartózkodnak... Az angolszász és portugál újságírók már a megérkezés pillanatától kezdve ostrom alá vették az emigránsokat. Ezek azonban kitértek minden nyilatkozat elől azzal, hogy néhány családtagjuk még Németországban van, és azoknak kiérkeztéig nem hajlandók beszélni..."
Újpétery ehhez aztán hozzáfűzi, mit mondanak minderről a portugál fővárosban. Még ő is a Hermann Göring Werkét említi, mint a Weiss Manfréd vagyon új tulajdonosát – és még azt a híresztelést is közli, hogy Chorinék elutazásuk előtt nagy valutaösszegeket adtak át a Magyar Nemzeti Banknak. Az a „hivatali elöd", aki unokaöccsét azonnal Chorinékhoz küldte, Wodianer Andor lisszaboni magyar követ volt, aki március 19-e után megszakította kapcsolatait a Sztójay-kormánnyal mint német erőszakkal az országra kényszerített, tehát törvénytelen kormánnyal. (Wodianer 1886-ban bárósított, kikeresztelkedett zsidó családja távoli rokoni kapcsolatban volt Horthy Miklós feleségével, Purgly Magdolnával.)

Az élelmiszerfogyasztók

Július 5-én újra a kormány előtt van Csepel ügye. Íme az Imrédy-közlés a minsztertanácsi jegyzőkönyvből: „A tárcanélküli közgazdasági miniszter úr ismerteti a minisztertanács előtt a Weiss Manfréd-féle csepeli gyár ügyét, melyek részvénytöbbsége németek kezére ment át 25 éves bérlet címén azon megegyezés alapján, amelyet egyrészt ezen gyárak keresztény részvénytulajdonosai, a Weiss család keresztény tagjai és rokonsága, másrészt Himmler SS-főparancsnok birodalmi belügyminiszter megbízottai részéről létrejött. Ennek folytán a magyar nehézipar ezen legelső reprezentáns gyárai feletti intézkedési jogot Himmlerék magukhoz ragadták.

Rámutat arra, hogy az SS-nek ez idő szerint hadosztályai vannak Magyarországon. Himmler szerint ő a protektora minden külföldi németnek. (Protektor aller Auslandsdeutschen.) Ma csak az elvi kérdést akarja felvetni, hogy e kérdésben a merev válasz álláspontjára helyezkedjünk, vagy pedig egy levelet intéznénk Himmlerhez, rámutatva arra, hogy ez mennyire érinti a kormány és az ország presztízsét, és röviden kidomborítaná a vele való személyes megbeszélés szükségességét. A minisztertanács az utóbbi megoldást helyesli.”

A nácik „nem helyeselték” ezt a megoldást. Himmlernek „nem volt ideje” arra, hogy fogadja a hozzá kihallgatásra készülő Imrédyt. Sőt, mivel Imrédy egyáltalán „merev válaszra” mert gondolni, Kurt Becher és Winkelmann tábornok hiába kapacitálták hajlékonyabb magatartásra, a náci kémszolgálat egyik magyarországi vezetője, dr. Wilhelm Höttl, gyorsan átadta a nyilas Pálffy Fidél grófnak az Imrédy zsidó származását igazoló „legújabb” bizonyítékokat. Ő a papírokkal a zsebében azonnal felkereste Sztójay miniszterelnököt. Sztójay az okmányokat átadta Reményi-Schneller pénzügyminiszternek, aki nemcsak német ügynök, hanem Imrédy riválisa is. Ő majd kivizsgálja, mi igaz a zsidó ős már többször is megcáfolt, majd újra megerősített történetéből, és erre a legjobbnak azt véli, hogy felvilágosításért Winkelmannhoz forduljon. Augusztus 7-én vitéz ómoravicai Imrédy Béla tárcanélküli közgazdasági miniszter minden indokolás nélkül lemond tisztségéről. Egy felvonásnak vége.

A következő felvonás egészen rövid. Itt már Reményi-Schneller pénzügyminiszter a főszereplő. Idő: 1944. augusztus 17. Színhely újra a Sándor-palota, a minisztertanács ülésezik, a betegsége miatt távollevő Sztójay helyett Reményi-Schneller elnököl. A jegyzőkönyv: „Az elnöklő pénzügyminiszter úr a Weiss Manfréd Rt. ügye tárgyában tájékoztatja a minisztertanácsot. Rámutat arra, hogy teljesen elromlott a helyzet. Becher német igazgató felkereste őt, egy pro memoriát nyújtott át neki, és kérte azt, hogy a kormány foglaljon állást ezen ügyben, mert az Imrédy Béla miniszterrel való tárgyalások nem vezettek eredményre. A tárgyalásoknál koncessziókat lehetne elérni. Az SS csak Treuhändler akar lenni. A részvények 49 és fél százaléka a ma-

gyar államra hárul, ezt a németek tudomásul veszik. A nemzeti vagyon tekintetében tehát nem lenne változás. A németek kijelentése szerint: Überschüsse werden in Ungarn gelassen, höchstmögliche Ausnützung wird angestrebt. (A fölösleget Magyarországon fogják hagyni, a lehető legnagyobb kihasználást fogják szorgalmazni. A szerk.) A németek továbbá kijelentik, hogy ez csak egy egyszerű tranzakció, ha más hasonló kérdés felmerülne, úgy azt előzőleg a magyar kormánnyal fogják letárgyalni. A honvéd rendelések megmaradnak. Himmler 25 évre gondolja ezt a megállapodást. Ist aber bereit eine Änderung bei Kriegsende erörtern. (Kész azonban arra, hogy a háború befejezése után változtatásról tárgyaljon.) A németek egy Beiratot (tanácsadótestületet) szerveznek, ebbe magyar részről bevenni óhajtanák Lázár Andort, Takátsy Konstantint, Lamotte Károlyt és a kormány egy bizalmi emberét. Német részről bevennék a Beiratba Milch, Schröder, Puhl generálisokat és Hüttner SS-tábornokot. Az igazgatóságba előkelő német szakembereket, magyar részről is elsőrangú magyar szakembereket és négy magyar miniszteriális szakképviselőt. Felmerül tehát az a kérdés, hogy a magyar kormány delegáljon-e a maga részéről szakférfiakat, s részt vegyünk-e az üzletvezetésben. A minisztertanács e kérdésben végleges döntést nem hoz."

Minden marad tehát úgy, ahogy Chorin és Kurt Becher (most már sosem SS-tisztként, hanem csak igazgatóként emlegetik) megállapodtak. Itt már egyetlen szó sem esik arról, hogy mi is volt ez az „egyszerű tranzakció". Csupa magas rangú úr neve szerepel Reményi-Schneller kurta beszámolójában. Lázár Andor budapesti ügyvéd, aki egy ideig honvédelmi államtitkár, majd közel hat éven át igazságügyminiszter volt, 1938 tavaszától zsidó nagytőkések ügyeiben eljáró-kijáró férfiú, 1941-től a WM Acél és Fémművek Rt. jogtanácsosa, egyébként a korszak egyik legnagyobb jövedelmű jogásza. Takácsy Konstantin a Weiss Manfréd-cég régi főtisztviselője. A német nevek között fel kell figyelni Milch tábornokéra – ő volt az a légierő-vezető, akiről az hírlett: „zsidó vér van a családjában", de mert Göring barátja, elnézik neki.

Veesenmayer ebben az időben igen fontos ügyről tárgyal Jurcsek földművelődési és közellátási miniszterrel, aki egymás után adja ki az utasításokat száz és száz vagon búza, kukorica, hús, takarmány német földre szállítására, és egyben a magyar lakosságnak jegyre adható élelmiszeradagok csökkentésére. Íme a követ jelentésének néhány sora: „. . . egyelőre tisztára elvi alapon az alábbi elgondolást beszéltem meg. . . Magyarország zsidótlanításának befejeztével az a tényállás adódik, hogy azzal a birodalom nemcsak megfelelő számú zsidót, de ugyanannyi élelmiszer-fogyasztót is átvett. Ellátási helyzetének ebből származó tehermentesítésére Magyarországnak élelmiszerek pótlólagos szállításában tanúsítandó egyszeri nagyvonalú gesztussal kellene válaszolnia. Jurcsek pozitíven fogadta kezdeményezésemet, és javasolnám, hogy Backe birodalmi miniszter kilátásba helyezett látogatása alkalmával ennek az ötletnek megvalósítására sor kerüljön. . ." Pár nap múlva válasz érkezett Altenburg külügyminisztériumi hivatalvezető aláírásával: „Jurcsek közellátási miniszterrel élelmiszereknek Németország részére történő egyszeri

pótlólagos szállítására folytatott tárgyalásaihoz a birodalmi külügyminiszter úr hozzájárult."

Jurcsek Bélának fel sem villant az agyában, mi mindent hallott már a miniszter tanácsi üléseken a „munkára kiszállított" zsidókról, s úgy gondolta: nem köteles tudni, hogy a deportáltak nagy része – a „kiszállított élelmiszer-fogyasztók" – már régóta halott; poraikat a krematóriumot tisztogató kommandó szállította el.

A „nagy embervásár"

Körülbelül ugyanakkor, amikor Chorin Ferenc és Kurt Becher között – Himmler áldásával – létrejött a megállapodás a csepeli nagyüzem és még jó néhány magyar gyár, a Weiss Manfréd konszern németek kezére adásáról néhány nagytőkés-család semleges külföldre menekítése fejében, egy másik nagyszabásúnak ígérkező mentési akció is kezdődött.

Magyarországon is voltak – nem jelentős számban – cionista gondolkodású zsidók, akik úgy tervezték: kivándorolnak az akkor angol mandátumi területként igazgatott Palesztinába, és ott zsidó telepeséletbe kezdenek. A cionisták már 1942–43-ban megszervezték a Segítő és Mentő Bizottságot, héber nevén a Vaadat Ezra V'hacala segélyszervezetüket, amely 1944. március 19-ig Lengyelországból és Szlovákiából menekült zsidókat segítette és látta el. A szervezet elnökévé a korábban már említett Komoly Ottó építészmérnököt választották meg, ügyvezető elnök dr. Kasztner Rezső kolozsvári újságíró lett, a pénzügyi dolgok intézésével Springmann Sámuelt, a külföldi kapcsolatok fenntartásával az esztendőkkel előbb Németországból Magyarországra menekült Brand Joélt bízták meg.

A felszabadulás után dr. Kasztner Rezső kétszáz oldalas jelentésben megírta ennek a szervezetnek és az általa megkísérelt „nagy embervásárnak" a történetét – mindenekelőtt azért, hogy az ellene és társai ellen mind hangosabban jelentkező vádak és gyanúsítások sorával szemben megvédje magát. (A jelentés rövidített változatát 1946-ban közölte Zsolt Béla Haladás című hetilapja; a továbbiakban ennek alapján foglaljuk össze a történet Kasztner-féle változatát.)

Kasztner leszögezi: az általa irányított szervezetnek már 1942–43-ban kapcsolata volt egyes magyar hivatalos személyekkel, a többi között Szegedy-Maszák Aladárral, a külügyminisztérium politikai osztályának akkori vezetőjével. Komoly Ottó az ellenzéki pártok 1944. március 19-ig legálisan működő vezetőségével (azután részben illegalitásban is) tartott kapcsolatot; a kisgazdapártból Tildy Zoltánnal, a szociáldemokrata pártból Buchinger Manóval, Büchler Józseffel, Kertész Miklóssal, Mónus Illéssel, Bán Antallal és Kéthly Annával élt ez a kapcsolat.

A külügyminisztériumban Szegedy-Maszák (és helyettese, Nemestóthy Dénes) azt is lehetővé tette Kasztner, Komoly, dr. Marton Ernő, Szilágyi Ernő és Danzig Hillel, a szervezet vezetői számára, hogy hivatalos futárral juttassák ki Isztambulba azt a memorandumot, amelyben összefoglalták a zsidó magyarok helyzetében bekövetkezett rosszabbodást, de azokat az információkat is, amelyeket a megszállt Lengyelországból szereztek.

Három csatornán tartották Kasztnerék a kapcsolatot a külfölddel (mindenekelőtt azokkal a nemzetközi zsidó szervezetekkel, amelyek pénzt küldtek a

segélyezés céljaira): a magyar külügyi futárszolgálat, egy semleges követség futárszolgálata és a magyar és német vezérkarok kémelhárító ügynökei útján. Ezek – így is ír róluk Kasztner –, kétes elemek, az esetek többségében kettős ügynökök voltak.

„Dr. Schmidt, a budapesti német kémelhárító osztag vezetője, aki karrierjét állítólag mint újságárus kezdte Bécsben, 1944. március 13-án, tehát hat nappal Magyarország német megszállása előtt, azt a kijelentést tette előttük, hogy a harc az SS és a Wehrmacht között a hatalomért rövidesen a hadsereg javára dől el, ami a német főparancsnokság számára lehetővé teszi, hogy a birodalom zsidópolitikáját más alapokra fektesse. Szerinte a hadsereg hajlandó arra, hogy a különböző zsidó táborokat a Nemzetközi Vöröskereszt ellenőrzése alá helyezze, és egyik megbízottunknak megengedje, hogy a külföldi zsidóság nyújtotta pénzsegélyeket magunk vigyük el Lengyelországba és Oroszországba a táborokba. A megegyezés feltétele lenne, hogy a budapesti bizottság állandóan 200 000 dollár tartalékalappal rendelkezzék. 24 órával később, március 14-én, Winninger szigorú titoktartás mellett közölte velünk, hogy Magyarország német megszállása küszöbön áll" – írja Kasztner. (Winninger szintén Kasztnerrel kapcsolatban lévő ügynök volt.)

A beszámoló szerint a náci megszállás után Komoly Ottóra bízták a kapcsolat fenntartását a magyar politikai élet személyiségeivel (mint tudjuk, Komoly Ottó előbb felkereste Imrédy barátját, gróf Károlyi Ferencet, majd Mester Miklós Imrédy-párti képviselőt, a később kultuszminisztériumi államtitkárt, aki azonnal megértően fogadta a közeledést). Krausz Miklóst bízták meg azzal, hogy helyezze magát a svájci követség védelme alá, és tartson kapcsolatot más semleges országok diplomatáival. Kasztner és Brand Joél kapta a „katonai vonal" és a „német vonal" kiépítésének feladatát. Dr. Kasztner fel is kereste dr. Garzoly József vezérkari ezredest, aki ismerte a szervezetet és isztambuli kapcsolatait. „Garzoly nyugodtan fogadott, és azt állította, hogy a dolgok rövidesen visszatérnek normális medrükbe, aggodalmainkat agyrémnek nevezte" – írja a kolozsvári újságíró.

Kasztner ezután behatóan taglalja azt a kérdést, miért nem folyamodhatott a zsidóság ellenálláshoz, erőszakhoz. Ecseteli a magyar hadsereg és társadalom felfogását és hangulatát, az antiszemitizmus győzelmétől várt gazdasági emelkedését és harácsolását. Akadtak, akik már látták a németek közeledő vereségét, számosan sajnálták a zsidókat, de kevesen merészkedtek segítséget nyújtani. Mennél magasabb polcon álltak, annál kevésbé. A féktelen antiszemita propaganda minden szerencsétlenség okozójául a zsidókat állította oda. A denunciánsok füleltek, és gyártották a feljelentéseket. A szomszédok és házmesterek éberen dolgoztak a zsidók ellen. Hol találhattak volna a zsidók fegyvertársakat? A belső zsidó élet sem volt alkalmas az önvédelmi ellenállásra. Heroikus felbuzdulást tőle várni nem lehetett. Komoly Ottó, aki az első világháború többször kitüntetett százados volt, érintkezésbe lépett az egykori zsidó tisztek egyesületével és a zsidó háborús veteránokkal. Önvédelmi szervezet alakítását javasolta. Meg sem akarták hallgatni. Saját szakálla-

ra nem cselekedhetett. Nem is akarta magára vállalni a felelősséget, hogy a későbbi zsidóellenes intézkedéseket úgy tüntessék fel, mint „felelőtlen zsidó akció" megtorlását.

A szervezet elkezdte egy mentőakció megindítását. Először tízezrével gyártották a hamis papírokat, keresztleveleket, katonai igazolványokat. Aztán a határokon át való menekülés módjait fürkészték és próbálták ki. Mindez mind a szervezőkre, mind a menekülőkre nagy veszéllyel járt. Sokat lőttek agyon a határon. Mégis mintegy 1 500 embernek sikerült Romániába vagy Titohoz jutni. A szlovák zsidók visszamenekültek Szlovákiába, ahol akkor éppen nyugalom volt.

Dr. Kasztner és társai még a náci megszállás előtt megtudták, hogy Szlovákiában Baron von Wisliceny SS-tiszt pénzért már vállalkozott emberek megmentésére. Ő, mint az Eichmann-féle Sonderkommando egyik tisztje Budapesten is jelen volt. A szervezet felkérte Dr. Schmidtet és Winningert, létesítsen kapcsolatot közöttük és Wisliceny között. Ez akkor nem sikerült, mert a báró állítólag Pozsonyba utazott. Hogy tényleg ott volt-e vagy sem, ma sem derült ki, de három Pozsonyban írott levelet juttatott el a címzettekhez, illetve próbált meg eljuttatni – az egyik személy, Weiss Edit bárónő ugyanis sehol sem volt meglelhető. (Őt aztán a Chorin-megállapodással juttatták külföldre.) Wisliceny két írást kézbesített: egyet Freudiger Fülöphöz juttatott el, másikat – ez egy héber nyelvű levél volt – dr. Kahán Niszonhoz. Ebben Weissmandel pozsonyi rabbi azt tanácsolta, hogy lépjenek kapcsolatba Wislicenyvel, „gazdasági alapon elkerülhető lenne a katasztrófa. . ."

Így történt, hogy április 5-én – Schmidt és Winniger közvetítése után – Wisliceny magánlakásán fogadta Kasztnert és Brandot; a beszélgetésnél ott volt a Klausnitzer nevű SS-tiszt is. Kasztnerék négy kérdést tettek fel Wislicenynek: „1. Kész-e a zsidókommandó a magyar zsidók életét megkímélni? 2. A gettóztatást abbahagyni? 3. A deportálástól elállni? 4. Olyanok kivándorlását, akik külföldi vízummal rendelkeznek, megengedni?"

Kasztner erről a tárgyalásról részletesen ír.

„Wisliceny a következőképpen felelt: »Arról természetesen nem lehet köztünk szó, hogy a magyar zsidók viseljék-e a sárga csillagot vagy sem, hogy gazdasági vagy egyéb pozícióikat megtarthatják-e vagy sem? Mi ragaszkodunk ahhoz, hogy a magyar zsidók befolyása minden téren radikálisan megszűnjön, de nem ragaszkodunk sem a gettózáshoz, sem a deportációhoz. De ez csak akkor válik lehetővé, ha mindezt magyar részről – a mi fejünk felett – közvetlenül Berlinben követelnék. Ennélfogva a zsidók megmaradásáról lehet velünk tárgyalni. Ami a kivándorlást illeti, erre nézve elöljáróimtól kell utasítást kapnom. Személyesen nem hiszem, hogy felsőbb hatóságainkat érdekelné kisebbarányú kivándorlás. Dolgozzanak ki tervet, amely legalább 100 000 zsidó kivándorlását ölelné fel. Igyekezni fogunk azon, hogy ennek Berlinben szószólói legyünk.«"

Wisliceny kétmillió dollárt kért azért, hogy előkészítse százezer zsidó kivándorlását. Kijelentette: a tárgyalófelek jóindulata és teljesítőképessége biztosí-

tékaként egy héten belül az összeg tíz százalékát, azaz kétszázezer dollárt pengőben meg kell kapnia. (A közvetítők, Schmidt és Winninger további tíz százalékot követeltek „a Wehrmacht számára", és egy százalék személyes „közvetítői proviziót".) A dollárt fekete árfolyamon számolták. Ez hat és félmillió pengő volt. Kasztner és társai megmondták: a pénzt külföldről kell megszerezniök, és csak akkor kapják azt meg, ha a külföldi zsidó szervezetek elfogadják a német követelést, valamint a németek biztosítják, hogy a pénzt valaki Magyarországra hozza. Wisliceny kijelentette ekkor: a kétmillió dollár csak előlegnek tekinthető, és elutasította Kasztnerék kérését, hogy bocsássák szabadon a Rökk Szilárd utcai rabbiképző intézetben őrzötteket, és állítsák le a fővárosban mindennapossá lett zsidóvadászatot. Így ért véget az április 5-i első megbeszélés. Akkor már készen volt és ott hevert Endre László íróasztalán az a szigorúan bizalmas körrendelet, amely a vidéki hatóságokat a gettózásra és a deportálás előkészítésére utasította; április 7-én küldték szét.

„Wisliceny utólag azt állította, hogy ezek az utasítások a mi beszélgetésünk idején még nem voltak elhatározva. A körrendelet Endre túlbuzgalmából született. Ezzel szemben Endre és Baky volt államtitkárok, valamint Jaross volt belügyminiszter a népbíróság előtt német utasításra, német nyomásra hivatkoztak. Winkelmann és Veesenmayer kijelentették, hogy a deportálás magyar oldalról történt nyomásra következett be.

A Wislicenyvel folytatott megbeszélés után tanácskozás volt Stern Samu lakásán, ahol behatóbb boncolás alá vették ezeket a tárgyalásokat. Jelen voltak: Szilágyi Ernő, Stern Samu és Wilhelm Károly. A megjelentek úgy találták, hogy a tárgyalások Wislicenyvel csak sovány eredményt mutatnak, mert ígéretei – a kivándorlástól eltekintve – homályosak és bizonytalanok. A tanácskozó férfiak azonban mégsem tudták magukat arra elhatározni, hogy Wisliceny pénzbeli követeléseit egyszerűen elutasítsák. Úgy döntöttek, hogy a »belépti díjat« meg kell fizetni, ezt az összeköttetést fenn kell tartani, abban a reményben, hogy ily módon legalább időt nyerjünk.

Stern Samu vállalta, hogy felhajtja a 6 és félmillió pengőt, ami az üres hitközségi kassza mellett nem volt könnyű feladat. Egyenként hívta magához a tehetős zsidókat, és felszólította őket, hogy a mentési munkálatokra a kellő összegeket adják át. Fáradságos munka után, amely hetekig tartott, sikerült neki mintegy 5 milliót összehozni."

A többit a Kasztner-féle szervezet adta. A hárommilliónyi első részlet átvételére nem Wisliseny jelent meg, hanem Krumey Obersturmführer és a zsidókommandó szűkebb vezérkarához tartozó Hunsche Hauptsturmführer. „Krumey megjelenése újabb jele volt annak, hogy az átadott összeg nem személyes megvesztegetés céljait szolgálja. Német részről a tárgyalásokat hivatalosan folytatták. Ez megfelelt a mi kívánságainknak is. Az akciót egyéni megvesztegetésre nem lehetett alapozni. Hogy milyen magasra vezet ez a vonal az SS hierarchiájában, akkor még nem tudtuk.

Az összeg átadásakor újból összefoglaltuk a konklúziókat. Megismételtük Wisliceny kijelentését, amely szerint német részről nem szándékoznak gettót létesíteni és deportálni, és kértük ennek a kötelezettségnek a megerősítését. Krumey azt válaszolta, hogy Wislicenynél ellenőrizni fogja, vajon a mi előadásunk megfelel-e az igazságnak. Erre csak a hónap végén kerülhet sor, mert Wisliceny Berlinben tartózkodik. (Valójában Wisliceny ekkor Munkácson volt, ahol a kárpátaljai zsidók gettózását és deportálásának terveit készítette elő.)

A kivándorlásra vonatkozólag Krumey kijelentette, hogy erre nézve még semmi utasítást nem kapott. Legközelebb fog felvilágosítást nyújtani."

A harmadik találkozón – április 21-én – Kasztner és társai átadtak az SS-tiszteknek újabb két és félmillió pengőt, de egymillió még hiányzott. Krumey a tárgyalások megszakításával fenyegetőzött. Nagy nehezen mégis belement abba, hogy új megbeszélésre időpontot jelöljenek ki. A szervezet megbízottai akkor azt kérték: adjon a Sonderkommando lehetőséget arra, hogy az a hatszáz személy, akinek hivatalos papírja van arról, hogy az angol mandátumi területre, Palesztinába bevándorolhat, Konstanzába utazhasson, ott hajó vár rájuk.

Krumey kijelentette: nem lehet szó arról, hogy egy csoport vasúton Románián átutazzon. Inkább utazzanak az illetők magyar hajón Pozsonyba, ott szálljanak át német hajóra, mert a magyar hatóságok a zsidók kivándorlására nem adtak engedélyt. Kasztnerék erre azt felelték: megszerzik a magyar engedélyt. Ekkor Krumey és Hunsche erélyesen tiltakoztak az ellen, hogy a tárgyalásokba bármilyen módon bevonják a magyar hatóságokat. „Ez az akció tisztára birodalmi titok, geheime Reichssache" – mondta Krumey.

A tárgyalás végén, amikor az SS-tisztek eltávoztak, dr. Schmidt azt mondta az elképedt Kasztnernek és társainak, hogy azonnal gondoskodniok kell minél több pénzről, hiszen német segítségre csak így lehet számítani. „Mi az a kétmillió dollár? Tudják-e, hogy mennyivel többet fizet a Weiss Manfréd-cég egyes emberek megmentéséért?" – kérdezte Schmidt.

A következő alkalommal Winninger lakásán találkozott Krumey, Kasztner és Brand. „Krumey nevetve jelentette ki, hogy hatszáz főnyi zsidó csoport kivándorlására Berlin megadta az engedélyt, és a kivándorlás egy-két héten belül meg fog történni. Mivel úgy egyeztünk meg, hogy a kivándorlók fele okvetlenül olyan vidéki zsidó legyen, akiknek palesztinai beutazási engedélye van, kértük, tegyék lehetővé, hogy ezt a háromszáz embert a különböző vidéki helyekről Budapestre hozzuk. Krumey késznek nyilatkozott, hogy ezt a csoportot SS-kíséret mellett Budapestre hozza, de kérte a névsor átadását. Gondoskodni fog róla, hogy az illető személyek Budapesten úgynevezett »kedvezményes lágerbe« kerüljenek. Krumey hozzátette, hogy kész lenne újabb háromszáz zsidó kivándorlásába beleegyezni, de csakis további több millió ellenében. . .

Úgy vélte, hogy gyerekjáték lesz nekünk ennek az összegnek a felhajtása, és megjegyezte mellékesen, hogy különböző oldalakról csábító ajánlatokkal

halmozzák el. Így például – állítása szerint – egy háromtagú család kivándorlási engedélyéért hárommillió pengőt ajánlottak fel neki. »Mi azonban nem akarunk közvetlenül ilyen dolgokkal foglalkozni. Intézzék el önök« – mondta." – írja Kasztner.

Ekkor következett a legnagyobb meglepetés. Egy kettős ügynök útján maga a magyarországi deportálások vezetője, Adolf Eichmann hivatta magához Brand Joélt.

Erről Kasztner részletesen ír.

„Ezen a találkozáson, amely fontos fordulópontot jelentett, a zsidókommandó vezetője ezzel kezdte a megbeszélést: »Kinyújtottam a csápjaimat és megállapítottam, hogy a Joint fizetőképes. (Eichmann számára ausztriai és csehszlovákiai tapasztalatai alapján minden, ami a zsidókkal és pénzzel összefüggött, egyet jelentett a Joint fogalmával.) Természetesen tudok Krumey és önök közti tárgyalásról, de ezek bagatellek. Most megadom önöknek a legnagyobb sanszot, hogy egymillió zsidót megmentsenek. Hallom, hogy Roosevelt egyik rádióbeszédében aggodalmát fejezte ki a magyar zsidók élete miatt. Most meg akaron adni számára a lehetőséget, hogy tegyen magukért valamit. Pénz nem kell nekem. Nem tudom, mit kezdhetnék vele. Nekem hadianyag kell, mindenekelőtt teherautók. Elhatároztam tehát, hogy önöket Isztambulba utaztatom, hogy ottani barátaikhoz a birodalom nagyvonalú ajánlatát elvigyék. Valamennyi magyar zsidót elszállíttatom a birodalomba, ott gyűjtjük össze őket. Két hetet várok az isztambuli válaszra. Vagy nyomban visszatér Budapestre, hogy meghozza barátai válaszát. Ha ez pozitív lesz, vihetik miattam akár az egész millió zsidót. Ha negatív lesz a válasz, viselik a zsidók a következményeket.«

Eichmann éles, rövid, parancsoló mondatokban beszélt. Brand, akit az isztambuli útra akart indítani, megkísérelte meggyőzni őt, hogy az üzletet könnyebben lehetne megkötni, ha a németek eltekintenek a deportálástól.

– Én a magyar zsidókat csak ab Németország tudom eladni - mondta Eichmann.

Ugyanezen a napon délután Wisliceny egyik svábhegyi villában négyszemközt közölte velem, hogy az általános és totális deportálás bevégzett dolog. Az egyetlen mentség lenne, ha Brand isztambuli utazása eredményt mutatna fel.

– Tegyenek meg mindent, hogy az utazás ne végződjön negatív módon, és hassanak oda, hogy a német követeléseket legalább részben teljesítsék, hogy így talán időt nyerhessenek.

Két nappal később, május 10-én délután 6 órakor két Gestapo-ügynök jelent meg. Éppen egy semleges hatalom diplomáciai kurírját vártam, hogy postát és pénzt vegyek át tőle. Klageshez, a Gestapo hírszerzőszolgálat osztályfőnökéhez vittek. Itt az SS különbíróság ügyészének és más két ágensnek a jelenlétében kifaggattak, hogy milyen összeköttetésben állok a magyar vezérkarral (Garzoly), és miért tájékoztattam a magyar köröket a németekkel folytatott tárgyalásainkról.

Az éjszakát a svábhegyi Gestapo-központban töltöttem. Másnap a kora reggeli órákban dr. Schmidt, Winninger és Rudolf Scholz is a Gestapo foglyai voltak. Így a hadsereget kiküszöbölték a tárgyalásokból, és a jövőben kizárólag a Gestapóból kerültek ki, változatos alakban, a mi tárgyalófeleink.
Két nap múlva szabadlábra helyeztek. Ezalatt a németek mindenesetre megegyeztek Branddal és Grósszal, hogy mindketten Isztambulba repülnek" – írja Kasztner.
Kasztner beszámolója szerint Brand és György-Grósz német útlevelekkel ellátva, Krumey kíséretében, egy Gestapo-kocsin Bécsbe indult. (Az út előtti utolsó megbeszélésen Eichmann mellett Kurt Becher is ott volt.) Két napot töltöttek a bécsi Gestapo egyik szobájában, 19-én indultak Isztambulba. A beszámoló szerint Brand, akinek érkezését a szervezet táviratilag jelezte isztambuli kapcsolatainak, magával vitte a nácik által igényelt áruk jegyzékét. Egymillió zsidóért a németek tízezer teherautót, nem meghatározott mennyiségű wolframot, kétmillió láda szappant, 800 tonna kávét és 200 tonna teát követeltek.
A beszámoló azt állítja, hogy a beavatottak szűk köre, tehát a szervezet vezetőin kívül Stern, Wilhelm, Pető és Freudiger, a Zsidó Tanács tagjai „egy percre sem hitték, hogy a szövetségesek teljesítik a németek követeléseit". De abban bíztak, hogy miután Brand utazása és a vele küldött ajánlat tulajdonképpen nyílt, cinikus bevallása a nácik által addig titkolt ténynek, a zsidók kiirtásának, talán sikerül felrázni a világ közvéleményét.
Brand (oldalán a kettős ügynök György-Grósszal) Törökországban kapcsolatba került Steinhardttal, az Egyesült Államok ankarai követével, tárgyalt az amerikai War Refugee Board repülőgépen odaérkezett megbízottaival, és azzal a Moshe Shertokkal – őt később Moshe Sharett izraeli politikusként ismerték –, akit az angolok azzal bíztak meg, vizsgálja meg alaposan a Brand-küldetés dolgát. (Shertok aztán Kairóban tájékoztatta Lord Moynét, a közel-keleti ügyekkel foglalkozó angol kabinetminisztert, majd Londonba repült, ahol Weizmann professzor társaságában Eden külügyminisztert kereste fel.)
Közben naponta indultak a vonatok Auschwitz felé a vidéki „berakodó állomásokról", vagononként nyolcvan-kilencven deportálttal. Kasztner fontos lépésre szánta el magát. Íme beszámolója.
„Brand és Grósz isztambuli utazása után jelentkeztünk Brand Hansival, Brand Joel feleségével Eichmannál. Tudtuk, hogy a zsidóirtás főrendezője áll előttünk. De a segítés lehetősége is az ő kezében van. Ő és egyedül ő dönthet élet és halál felett. Nyíltan beszéltünk előtte a gettókban és deportáló-vonatokban történt borzalmakról. Megkérdeztük, hogy a kivándorlásra felszólított személyeket miért nem hozták vidékről Budapestre, mint azt Krumey megígérte. Azt mondtuk neki, hogy ilyen körülmények között aligha lehet külföldön kilátással tárgyalásokat folytatni.
Eichmann több mint egyórás expozéban felelt. Visszapillantást nyújtott ausztriai és csehszlovákiai működésére, zsidóbiztosi minőségben. Beszélt a

cionistákkal szemben elvesztett rokonszenvéről. Mikor konkrét kérdéseket tettünk fel, megmerevedett. Többek között kifejtette, hogy arról szó sem lehet, hogy a deportálásokat felfüggessze vagy beszüntesse. Ne tartsák őt hülyének. Mert ha a deportálásokat beszüntetné, akkor a külföldön vele semmiféle tárgyalásokba nem bocsátkoznának. Mi végezzük erélyesen az isztambuli tárgyalásokat, mert nem hagyja magát becsapni, és az ő türelmének is van végre-határa. Ugyanezen a napon táviratoztunk Isztambulba: »A deportációkat folytatják.« Tudatni akartuk barátainkkal, hogy az idő sürget. Gyorsan kell tárgyalni.

Május 22-én, egy második beszélgetés során Eichmann megerősítette a 600 személyből álló csoport kivándorlásának engedélyezését. De kijelentette, hogy a Duna-útvonal Konstanza felé nem jöhet számításba, mert ez az út Isztambulon át Palesztinába vezetne, és Palesztina felé semmiféle kivándorlásba nem megy bele. A csoportnak Németországon, a megszállott Franciaországon és Spanyolországon át kell Afrikába mennie.

Én ismét reklamáltam nála a vidéki vezetőket, és újra átadtam neki a listák másolatát. Eichmann megígérte, hogy a dolognak utánajár.

A legközelebbi napokban új táviratok érkeztek Isztambulból. Brand jelentette, hogy kilátásokkal kecsegtető tárgyalásokat folytat. A Jewish Agency, az amerikai és angol hatóságok különböző megbízottai útban vannak hozzá." Ám eredményről még nem táviratozhatott. S közben egy szerencsétlen véletlen folytán a magyar Gestapo – a Hain-féle politikai rendőrség – letartóztatta Brand Hansi asszonyt, Kasztnert és még egy házaspárt: az történt, hogy a román határon hamis okmányokkal menekülni készülő csoportot fogtak el, és az elfogottakból kiverték a hamis okmányokat készítő nyomda címét, a nyomdásztól újra csak verés után megtudták Brand Hansi asszony és a többiek nevét. Az SS-tisztek, akik tárgyalásban voltak Kasztner szervezetével, telefonon azonnal intézkedtek az elfogottak szabadon bocsátása ügyében – a Hain-féle nyomozótársaság ugyanis már Brand isztambuli útja után érdeklődött. Eichmann lépett közbe, Veesenmayer felkereste Sztójayt – legalábbis Kasztner elbeszélése szerint így került sor a letartóztatottak szabadon bocsátására.

Kasztner akkor újra felkereste Eichmannt. Amikor azt kérte, hogy mivel Isztambulból a megegyezést kilátásba helyező távirat érkezett, függessze fel a deportálásokat. Eichmann így felelt: „Szó sem lehet róla. Ellenkezőleg, teljes gőzzel továbbfolytatom." Kasztner ekkor a megígért vidékieket kérte számon. Eichmann mellébeszélt, majd azt mondta: alárendelt közegei nem hajtották végre az utasítást. Kasztner ekkor Krumeyhez fordult, és megmondta: közli Isztambullal, hogy a tárgyalásoknak nincs értelme – erre Krumey azt mondta: ő majd közbelép főnökénél. Eichmann újra fogadta Kasztnert. Elképesztő az a beszámoló, amelyet Kasztner erről a találkozóról ad.

„Szűkebb vezérkara: Krumey, Wisliceny, Hunsche és Novák mögötte állottak. Klages éppen akkor hagyta el a szobát.

– Vegyen magának egy széket.
Eichmann elkezdett ordítani. Én hallgatok. Hadd múljon el a dührohama. Tisztában vagyok vele, mi forog kockán. Nemcsak a vidék néhány száz zsidójának megmentéséről van szó. Ha most és itt Eichmannt nem lehet meghajlítani, akkor a Waadat, amikor az emberéletért perdülő rulettjátékban a német számra tett, éppen olyan naiv vesztes, mint olyan sokan közülünk a megszállott országokban. Akkor a milliók kifizetése balga őrület volt. Aki ezen a játékon veszít, egyben áruló is.
– Mit akar tulajdonképpen? – kezdte végre Eichmann a beszélgetést.
– Ki kell tartanom amellett, hogy a mi megállapodásunk betartassék. Hajlandó ön az általunk javasolt embereket vidékről Budapestre hozni?
– Ha én egyszer azt mondtam, hogy nem, akkor nem!
– Akkor a mi részünkről nincs többé a tárgyalásnak semmi célja – úgy tettem, mintha fel akarnék kelni.
– A maga idegei meg vannak viselve Kasztner. Elküldöm magát Theresienstadtba, hogy magához térjen. Vagy szívesebben menne Auschwitzba?
– Céltalan lenne. Senki más nem tudná a helyemet átvenni.
– De hát értse meg végre, nekem ki kell ezt a zsidó szemetet a vidékről pucolnom. Itt semmi érv, semmi síránkozás nem használ.
– Akkor a mi érveink sem fognak használni semmit Isztambulban.
– Mit akar tulajdonképpen ezzel a pár zsidóval?
– Nemcsak róluk van szó. A dolog Isztambulban rosszul áll, mert Ön erőszakolja a deportálásokat. Önnek bizonyítékokat kell produkálnia, hogy az ajánlatát komolyan gondolja. Mit számít Önnek az a pár zsidó?
Egy óráig ment ez így. Az adjutánsok némán hallgatták végig a diskurzust. Hunsche és Novak idegesek és türelmetlenek. Krumey és Wisliceny semleges arcot vágnak. Olykor úgy tűnt fel nekem, mintha Eichmann engedne. Ekkor hirtelen újabb dühroham fogja el. Az asztalt üti, és semmiről sem akar tudni. Egy óra múlva váratlanul kompromisszumos javaslatot tesz.
– Tudja mit? Én 100–200 zsidót Kolozsvárról Theresienstadtba küldök. Mégpedig úgy, hogy öt vagonban hozzákapcsolom őket egy deportálóvonathoz. De Szlovákiában lekapcsolják őket. Nem fognak Auschwitzba menni.
Minden megfontolás nélkül elutasítom az ajánlatot.
– Maga tehát nem hisz nekem?
– Nehezen tudom elképzelni, miként lehet egy magyar kivándorlótranszportot Theresienstadtból megszervezni.
– De értse meg már végre, én nem vállalhatom a felelősséget a magyar kormánnyal szemben, én nem játszhatom itt a zsidómentőt. Én megígértem Endre Lászlónak, hogy ebbe az országba elevenen egyetlen zsidó sem tér vissza.
Wisliceny, aki eddig hátat fordított nekünk, most beleavatkozik a vitába.
– Én azt hiszem, Adolf, hogy a magyarokkal nem lesznek nehézségeid. Én elmondtam Ferenczy alezredesnek, hogy veszélyes cionista összeesküvés-

nek jöttünk a nyomára. Mi a szálakat most a vidéki gettókban bogozzuk tovább. Azt mondtam neki, hogy ezeket az összeesküvőket nem lehet a többivel összecsapni, mert az úton nyugtalanságot keltenének, és a munkát megzavarnák.
– És mit mondott erre Ferenczy? Beszopta a dolgot?
– Igen, beszopta. Endre és Baky is tudnak a dologról.
– Beszopták? – ismételte Eichmann. Nevet. Az arcáról le lehet olvasni a mennyi elégtételt érez az uralkodó faj diplomáciai zsenije felett. Kicsit gondolkozott, majd így szólt:
– Hát rendben van, jöjjenek a kolozsváriak Budapestre.
Most megindult az alku: hányan jöjjenek. Eichmann 50 embert akart engedélyezni. Én 200 családot kérek azzal az indoklással, hogy kárpótlást kell kapnunk azokért, akiket a többi gettóból nem emelt ki. Még hozzáfűzöm: Ha összeesküvés van, lehet az nagyobb arányú is.
Eichmann felemeli a számot 100-ra, és végül megállapodik »körülbelül 200-ban«.
Egy altisztet szólít be, és parancsot ad neki, hogy utazzon Kolozsvárra.
A Columbus utcai Wechselmann-féle zsidó vakok intézete udvarán és kertjében Devecseri építész pár nap alatt három nagy barakkot állított fel. A Columbus utcai tábor egyedülálló és egyetlen jelenség volt. Az öttagú SS-őrszemélyzet azt a parancsot kapta, hogy a tábor lakóival emberségesen bánjon. Ezt a parancsot éppen olyan híven hajtották végre, mintha az ellenkezőt kellett volna végrehajtaniok."
Ami ezután következett, az már a vidéki gettók felszámolásának, illetve a deportálásnak utolsó szakaszában történt. Kasztner azt ajánlotta (Eichmann több kirohanása után, amelyeknek lényege az volt: Magyarországon egyetlen zsidó sem maradhat), hogy százezer ember életéért ötmillió svájci frankot fizet ékszerben, valutában és pengőben – a pénz külföldről jön –, s ez az elő üzlet nyilván kedvezően hat majd ki a külföldi tárgyalásokra.
Eichmann kijelentette: neki áru kell és nem pénz vagy arany, végül azt mondta, gondolkodik a dolgon. Wisliceny ekkor négyszemközt közölte Kasztnerrel: a kommandó a deportáltak egy részét Auschwitz helyett Ausztriába viszi. Július 14-én Eichmann maga közölte: az ajánlatot elvileg elfogadja, de százezer emberről nem lehet szó, de hajlandó harmincezer zsidót Ausztriába vinni és ott „jégre tenni", amíg Isztambulban a nagy üzletről megállapodás születik. Ám ezek csak a magyar anyaországbeli zsidók lehetnek, Erdélyből és a Kárpátaljáról senki. „Ezek különben is nagyrészt már odavannak, és etnikailag értékesebb és termékenyebb elemek" – tette hozzá. Aztán az egész ötmillió svájci frankot előre, egy összegben követelte. Kasztner végül elérte, hogy Eichmann elfogadott egy olyan javaslatot, hogy fejenként 100-200 dollár fejében 15 000 vidéki és 15 000 budapesti zsidót szállítanak Auschwitz helyett Ausztriába. Két mondat a Kasztner-jelentésből: „Hat vonat mintegy 18 000 emberrel jutott el a megegyezés alapján a magyar anyaországból Bécsbe és Alsó Ausztriába. Legtöbbje Debrecenből, Szegedről, Szolnokról és Bácsalmásról."

A Kasztner-jelentés hitelét igen sokan kétségbevonták még cionista körökben is, nem is szólva a történészekről, akik számos ellentmondást fedeztek fel a kolozsvári újságíró elbeszélésében. Állapítsunk meg itt egy tényt: Kasztner július 14-re teszi annak a megbeszélésnek a dátumát, amelynek alapján állítólag hat szerelvény deportált Ausztriába kerül. A valóság azonban az, hogy az általa említett Debrecenből június 26-án indult el az a két szerelvény, amely kanyargós út után végül is az ausztriai Strasshofban adta le szállítmányát: ott szelektálás volt, a gyengék és betegek tovább utaztak Auschwitzba. A harmadik Debrecenből induló deportálóvonat június 29-én indult, egyenesen Auschwitzba.

Az is még magában a jelentésben is kétféleképpen szereplő állítás, hogy Eichmanntól Kasztner „többször is eredménytelenül kérte az általa összeállított listán szereplő vidékiek Budapestre hozatalát"; hiszen ő maga mondja el a Columbus utcai „védett tábor" keletkezésének történetét, egyébként például Debrecenből június 21-én emeltek ki a gettókiürítés közepette a Gestapo emberei tíz családot, őket egy Seidl nevű tiszt a téglagyárból és szentgyörgypusztai táborból szintén kiemeltekkel együtt szállította Budapestre, éppen a Columbus utcába. (A beszámoló egyébként közli, hogy Wisliceny végül is Szegedről, Szabadkáról, Újvidékről, Szombathelyről, Székesfehérvárról és Kecskemétről hozott fel a Kasztner-listán szereplő embereket – nem mindenkit, aki a névjegyzékben szerepelt; Wisliceny egyes jegyzékeket nem továbbított a gettók parancsnokaihoz.)

Az egyik, dátum nélkül közölt és bírálói által ezért is vitatott Kasztner-állítás így szól: „Az ausztriai vonatoknak adott utasításokat sem tartották be mindig. A véletlen közbeszólt, és élet-halál urává tolta fel magát. Az a vonat, amit a győri és komáromi gettóból Ausztriába kellett volna irányítani, elment Auschwitzba. A kísérő tiszt rendelkezett így – tévedésből. A szlovák határnál azonban a vonatot feltartóztatták, mert a száma nem szerepelt a jegyzéken. A kísérő távirati utasítást kért Eichmanntól. Eichmann döntése: »Na, ha már a szlovák határon vannak, menjenek szépen tovább Auschwitz felé!« A győri vonat helyett egy másik, a debreceni vonat, amelyet Auschwitzba szántak, ment Ausztriába."

(Sok mindent elmond erről a históriáról néhány szám összevetése. A deportáltak teljes száma ekkor már közel volt az ötszázezerhez, Strasshofba viszont június 27-én 2 567, június 29-én Debrecenből 6 841, június 30-án Szegedről 5 739, Bajáról 5 640 ember; végül pedig a Kasztner-akció eredményeként ide került egy 1 700 személyből álló cionista kivándorló csoport, azaz összesen 22 487 ember, legnagyobb részük nő és gyermek.)

Kasztner többször is járt náci tisztekkel – állítólag SS-egyenruhában – együtt a svájci határon; német útlevéllel, autón vitték kísérői a semleges ország határára, a Höchst és St. Margarethen közötti Rajna-csatorna hídjára, mert a különböző külföldi zsidó szervezetek által ígért milliókat Kurt Becher mielőbb meg akarta kapni, s eljuttatni Himmlerhez.

A Kasztner-akció isztambuli küldöttjét, Brand Joélt július végén vagy augusztus elején az angolok letartóztatták, és csak a háború végén engedték szabadon. Kasztnernek ennek ellenére sikerült új és új javaslatokkal elérni, hogy az SS-tisztek (Eichmann, Becher, Krumey, Grüson) tovább tárgyaljanak. Sőt: sikerült azt is elérni, hogy a már kifizetett dollárszázezrek, a csepeli szabadkikötőből származó több ezer zsák kávé fejében a hírhedt Bergen-Belsen-i koncentrációs tábor egy különbarakkjában őrzött zsidó magyarok közül (ezekre is azt mondta Eichmann, hogy „jégre teszi őket" a tárgyalások tartamára) 318 ember valóban megszabadult. Augusztus 21-én került át Baselnél Svájcba ez a csoport – az elhurcoltak még csak nem is egy ezreléke.

A Kasztner-ügy, amelyről a főszereplő részletes jelentést írt – Kasztner Rezső egy ideig az izraeli ipar- és kereskedelemügyi minisztérium főtisztviselője, majd a Tel-Avivban megjelenő magyar nyelvű Új Kelet című napilap éjszakai szerkesztője volt –, amelyről a másik fontos szereplő, Brand Joél *Vért áruért – árut vérért* címen több nyelven megjelenő könyvet írt, amelyről jeruzsálemi bűnpörében Eichmann először azt vallotta, hogy „az egész az ő ötlete volt" és „jóindulatának jeleként" kell értékelni, még ma is heves viták tárgya. Az ma már világos, hogy a Kasztner-féle tárgyalásokról maga Himmler döntött. Azt is tudjuk, hogy a tárgyalási javaslat a Weiss Manfréd-család ügyében Chorin Ferenccel eredményesen üzletet kötő Kurt Becher SS-tiszt és Walter Schellenberg, az SS kémelhárító főnöke közös ötlete volt. Ők vették rá Himmlert a terv igenlésére, s ez nem is volt nehéz, mert az SS birodalmi vezére ekkor már rádöbbent: Németország elvesztette a háborút, kapcsolatot kell találni a nyugati hatalmakkal, s erre a vért áruért üzlet lehetőséget nyújt.

Kasztner ügye 1952–53-ban került először izraeli bíróság elé. Egy Grünwald Málkiél nevű férfi ellen az államügyészség hivatalból vádat emelt rágalmazás bűntette miatt; Grünwald ugyanis nyilvánosság előtt és többször kijelentette: „Kasztner együttműködött a nácikkal, része volt a magyar zsidóság elpusztításában, utána pedig segítségére volt Kurt Becher náci háborús bűnösnek, hogy elkerülje a büntetést" Grünwaldot Jeruzsálemben állították bíróság elé, ahol Samuel Tamir védőügyvéd az ő védelmében jelentette ki: „Kasztner együttműködött a nácikkal, eltitkolta a magyar zsidóság elől a közelgő veszedelmet, sorsára hagyott sok tízezer magyar zsidót, hogy megmentsen egynéhány »kiválasztottat«. „Az ügyvéd azzal is vádolta Kasztnert, hogy rábeszélte Joel Pálgi izraeli ejtőernyőst, adja meg magát a németeknek, sorsukra hagyva társait, közöttük azt a Szenes Annát, akit 1944. november 7-én végeztek ki a Margit körúti fegyház udvarán. Tamir ügyvéd azt mondta: Kasztner személyes barátságot kötött Becherrel, tanúskodott javára a nürnbergi nemzetközi bíróság előtt, és a Becher-összeharácsolta vagyon egy részét saját céljaira használta fel. A pör vége az lett, hogy dr. Benjamin Halévy bírósági tanácselnök – az a bíró, aki az Eichmann-perben is tagja volt a tanácsnak – felmentette a rágalmazás vádja alól Grünwaldot, és az ítéletben azt állapította meg: „Kasztner eladta a lelkét a sátánnak" – s csak azért ítélte egy font jelképes

büntetésre a vádlottat, mert „nem bizonyosodott be, hogy Kasztner az összeharácsolt vagyonban osztozkodott Becherrel". Az ügyészi fellebbezés után a jeruzsálemi felsőbíróság 1957–58-ban tárgyalta az ügyet. A bírák többségének álláspontja az volt, hogy senki sem állapíthatja meg teljes biztonsággal, mi történt a vészkorszak idején, mi volt jó, és mi volt rossz. Senki sem állapíthatja meg teljes biztonsággal, milyen megalkuvások voltak helyesek zsidók megmentése érdekében, hol volt a pontos határ életmentés és a nácikkal való együttműködés között. A felsőbíróság érvénytelenítette Halévy bíró megállapítását is, amely szerint Grünwald vádja – „Kasztner mindent megtett Becher háborús bűnös megmentésére" – megalapozott volt. Kasztner Rezső már nem élte meg a felsőbíróság őt igazoló – sokak által újra vitatott – ítéletét; egy fanatikus fiatalember egy izraeli utcán lelőtte.

A Kasztner–Brand-akcióról, illetve a törökországi utazásról szól az a táviratváltás is, amely Ribbentrop, illetve megbízottja, Günther Altenburg, a náci külügyminisztérium tájékoztatási osztályának vezetője és Veesenmayer budapesti náci követ között történt. Berlinben a rádiólehallgatás rögzített egy londoni adást, amelyről Altenburg számol be: „A magyar kormány két küldötte megjelent nemrégen Törökországban, hogy a Gestapo és a magyar kormány következő ajánlatát előterjesszék az ottani szövetséges képviselőknek. Valamennyi Magyarországon maradt zsidó kiutazási engedélyt kapna azzal a feltétellel, hogy Anglia és Amerika meghatározott mennyiségű gyógyszert és szállítóeszközt, teherautókat is beleértve, szállít Magyarországra. Megígérték, hogy ezeket az eszközöket nem fogják a nyugati fronton felhasználni.

A küldöttek nevét ez idő szerint még titokban kell tartani. Az eseményt eközben Londonban megvizsgálták. Illetékes brit körökben a magyar zsidók iránti szimpátiájukról jól ismert szövetségesek erejének gyengítésére irányuló szégyentelen kísérletnek értékelik, amely arra irányul, hogy a szövetségeseket egymás ellen ingerelje. A legkisebb kilátás sincs arra, hogy a brit vagy az amerikai kormány akár szemügyre is venne ilyesmit, habár fontos lenne számukra, hogy a magyar zsidókon segítsenek. Még nem világos, hogy a tervet menynyire hagyták jóvá a felsőbb német és magyar szervek, az angol szervek biztosan tudni vélik, hogy a Gestapo tudott róla."

Altenburg táviratának első mondatában közli, hogy az angol adás címe ez volt: „Németország zsidó vérrel akar üzleteket csinálni", és befejező mondata szerint Ribbentrop „jelentést kér a tényálláshoz" Veesenmayertől.

Veesenmayer a következőket válaszolta: „Winkelmann SS-tábornok közölte velem, hogy kb. 4-5 héttel ezelőtt Brand budapesti zsidó megbízást kapott, hogy Törökországban hiánycikkeket szerezzen be Németország számára, melyek ellenében néhány zsidónak lehetővé tennék a kiutazást Törökországba. Semmiféle megállapodásra nem került sor, de Winkelmann azt feltételezi, hogy Brand a Secret Service kezébe került, és ott vallomást tett. Brand felesége ez idő szerint Budapesten még szabadlábon van. Más oldalról bizalmas értesüléseket kaptam, melyek azt mutatják, hogy a londoni adás megfelel

a valóságnak, és valóban az SS két megbízottja ez idő szerint Törökországban tartózkodik. Az ügy eredete az SS Reichsführerjének titkos megbízására vezethető vissza. Grell követségi tanácsos ma közölte velem, hogy hallotta, a tárgyalások Törökországban állítólag jól állnak, s a Reuter-jelentés feltehetően csak abból az elgondolásból eredt, hogy az ügyet az oroszok előtt álcázza, a valóságban azonban a nyugati hatalmak készek belemenni ilyen üzletbe. . ."

Bár a táviraton ott a jelzés: „Geheime Reichssache", azaz „Titkos birodalmi ügy", többen tudhattak budapesti náci körökben Brand útjáról, hiszen az Eichmann-kommandó tagjain és Kurt Becheren kívül most már Winkelmann és Theodor Grell SS-Hauptsturmführer, a követség „zsidó ügyekben illetékes" tanácsosa is szerepel a tájékozottak között.

Két nürnbergi vallomás

A Kasztner-akció egyik legérdekesebb dokumentuma 1944. augusztus 25-i dátumú. Ekkor küld táviratot „a nagyra becsült Reichsführer"-nek, azaz Himmlernek „a Reichsführer legalázatosabb tiszteľője", Becher Obersturmbannführer. Bevezetőben megírja, hogy „a másik fél nem hitt tárgyalókészségünk komolyságában", de ez a felfogás megváltozott, „hogy egyidejűleg 300 fő feltételek nélkül már átlépte a határt". (Az SS-tiszt a Bergen-Belsenből Svájcba juttatott 318 emberre gondolt.) „A csupán tehergépkocsik szállítása útján létrejövő gyakorlati megoldást azonban a másik fél keresztülvihetetlennek tartja, mivel az amerikai kormány még legjobb szándéka ellenére sem fedheti fel magát ennyire" – írja Becher arra célozva, hogy már megígérték, csak a keleti fronton, csak a Szovjetunió ellen használnák fel a teherautókat.

Becher a továbbiakban: „Javaslom, hogy tehergépkocsikon kívül olyan zárolt árucikkeket is követeljünk, amelyeket államközi egyezmények révén a semleges országokból mint Svédország, Svájc és Portugália, szereztünk be, amely szállítások azonban a szövetségesek közbelépése folytán rohamosan kiestek, például a króm, nikkel, golyóscsapágy, mérőműszerek, szerszámgépek, wolfram, alumínium stb. Ezért a másik féllel megállapodtam. . . hogy megszerzik a legmagasabb amerikai hely elvi hozzájárulását az akció lebonyolításához és leplezéséhez. . . szeptember 4-ig adtam haladékot, szeptember 4-én még egyszer Friedrichshafenbe repülök, személyes megbeszélésre. . . Ekkor a megbízás kivitelezésére vonatkozólag végleges jelentést tehetek. . . A másik fél kijelentette, ha a birodalomba való deportálás továbbra is folytatódik, számottevő helyen a tárgyalást komolytalannak tekintik, és az eredménytelen is lesz. . ."

Himmler augusztus 26-i választávirata: „Az. . . 1070/44. sz. titkos táviratot megkaptam. Megbízom Önt, és engedélyezem a tárgyalások folytatását a jelentett értelemben."

A háborús főbűnösök nürnbergi peréből ismerjük az SS egyes köreinek álláspontját az ügyről, és egy állítólagos Himmler-parancs történetét. Az elsőt Kaltenbrunner – a Birodalmi Biztonsági Főhivatal és Biztonsági Szolgálat vezetője –, a másodikat Becher ott tett vallomásából. (Kaltenbrunner vádlott, Becher tanú volt.)

„KALTENBRUNNER: Ami Becher személyét illeti, kissé korábban kell kezdeni. Himmler az ő közreműködésével hajtotta végre legborzalmasabb cselekedeteit. Becher és a magyarországi és svájci Joint komité közvetítésével előbb hadfelszerelési anyag, később nyersanyag, végül deviza ellenében szállított ki zsidókat. Én hírszerző csoportom útján szereztem tudomást ezekről a műveletekről, tiltakoztam is azonnal ellenük, nem Himmlernél,

ami teljesen fölösleges lett volna, hanem Hitlernél. . . Ettől a pillanattól kezdve Himmler már elvesztette Hitlernél személyes hitelének jó részét, mert ez a ténykedése alkalmas volt arra, hogy a Reich tekintélyét a külföld előtt aláássa. . . Tudom, hogy Becher tanú Nürnbergben van, nagyon kérem ezért, ügyész úr, szembesíttesse velem. Ennek a tanúnak a segítségével bebizonyíthatom a világ előtt, hogy a magyarországi Weiss Rt. birtokbavételét. . . Himmler, Pohl és Becher, valamint a svájci és magyarországi bizottságok hajtották végre, ezeket a műveleteket és ezeket az eljárásokat elleneztem."

Becher természetesen nem tagadta, hogy Himmler megbízásából tárgyalásokat folytatott zsidókkal, sőt kijelentette, hogy 1944. szeptember közepe és október eleje között egy, a zsidók pusztítását tiltó rendelkezést eszközölt ki Himmlernél.

„BECHER: 1944. szeptember közepe és október közepe között kieszközöltem Himmler SS Reichsführernél az alábbi parancsot két példányban, mely példányok egyike Kaltenbrunnernek, másika Pohl SS-Obergruppenführernek szólt, s mely parancs harmadik példányát én kaptam meg: »Azonnali hatálylyal megtiltom a zsidók mindenféle pusztítását. Elrendelem ezzel szemben, hogy a beteg és legyengült személyeket vegyék gondozásba. Személyesen teszem felelőssé önöket« – itt nyilván Kaltenbrunnert és Pohlt értette – »még abban az esetben is, ha alárendelt szervek nem tartanák be szigorúan ezt az utasítást.« Személyesen vittem Pohl példányát Berlinbe a hivatalába, Kaltenbrunner példányát berlini titkárságán adtam át. . ."

Ennek az állítólagos Himmler-parancsnak semmi foganatja nem volt, akárcsak Horthy fellépésének, aki valamivel előbb döntött úgy: megkísérli meg akadályozni a további deportálásokat magyar földről.

A budapesti összeköltöztetés

Június 9-én még jó néhány vidéki városban folytak a már téglagyárakban, gettókban összezsúfolt zsidó magyarok elszállításának előkészületei. Veesenmayer követ még csak egy napja küldötte el táviratát Berlinbe: „A zsidóellenes rendszabályok magyarországi végrehajtásánál az elszállítások időpontját és a kiürítés során egymást követő zónák sorrendjét alapvetően a legmesszebbmenő titoktartással kezeltük, hogy a zsidók nyugtalanítását és az abból adódó szökési kísérleteket elkerüljük. Fokozottan vonatkozik ez az utolsó zónaként tervezett budapesti városterületre, ahol ilyen tekintetben nehézségek várhatók. Ezt az alapvető szempontot sérti a Völkischer Beobachter folyó hó 6-i bécsi számában a második oldalon közölt »A budapesti zsidók kivonulása« című híradás, amely címével és szövegezésével az itteni zsidó körökben éppen azt az érdeklődést csigázza fel, amelyet okvetlenül el kellene kerülnünk. Ezért az eset megismétlődését a Biztonsági Szolgálat itteni különleges bevetési kommandójával együttműködve kell megakadályoznunk. Itteni német szerkesztőket megfelelően utasítottam."

Tehát a Völkischer Beobachter bécsi kiadásában megjelent egy olyan cikk, amely a magyar főváros zsidó lakossága elleni intézkedések közeli bevezetéséről tudósított, s ez a „különleges bevetési kommandót", azaz Eichmannékat zavarta munkájában.

Ám június 9-én a belügyminisztériumban Endre László államtitkár elnökletével értekezlet volt, amely az intézkedések első szakaszáról a résztvevőknek (különböző minisztériumok megbízottai, a főváros polgármesterének megbízottai) viszonylag pontos képet adott arról, mi is történik majd a legközelebbi napokban.

Megmaradt a pénügyminisztérium referensének feljegyzése az értekezletről: „Kozocsa miniszteri osztályfőnök, székesfővárosi pénzügyigazgató. . . jelentése szerint az értekezlet abból a feltevésből indult ki, hogy Budapesten 300 000 zsidó él, 60 000 lakásban. A belügyi kormány a 60 000 zsidó lakásból 30 000-et ki akar üríteni, és lakóit a meghagyandó 30 000 zsidó lakásban kívánja elhelyezni."

Megfogalmazták, hogy a zsidók által lakott házakat feltűnő jelzéssel látnák el, hogy az összeköltöztetést a következő hét első napjaiban kívánják végrehajtani, hogy falragaszokon közlik majd, mely házakban lakhatnak zsidók, és az átköltöztetésnek a plakátok kiragasztása után 48 órával meg kell történnie. Felmerült az értekezleten az a probléma is, mi történjék az elköltöző emberek ingóságaival, mert hiszen a távozó nyilván nem vihet magával mindent. „Elgondolásunk szerint az elköltöztetett zsidó az általa előzőleg leltározott lakásból két váltás fehérneműt, ideértve a szükséges ágyneműt is, kettő pár cipőt, két rend felsőruhát, felöltőt, egészségügyi felszerelést, a

legszükségesebb tisztogatási cikkeket, kegyeleti tárgyakat... vihetne magával" – írják a feljegyzésben.

A dolog sürgős volt. Még aznap elkészült egy előterjesztés a minisztertanácshoz „a budapesti zsidók lakásleltározási kötelezettségéről", egy előterjesztés a minisztertanácshoz „a zsidók egyes ingóságainak igénybevételéről szóló kormányrendelet" dolgában – mindkettő a pénzügyminisztériumban. S ahogy elkészült, küldönccel azonnal továbbították valamennyi miniszterhez. Ám a két rendelet sohasem jelent meg, az ügyeket még egyszerűbben, kormányrendelet nélkül intézték el.

Néhány nappal később a lapok beszámoltak az összeköltöztetés részletes terveiről. A kormány egyik lapja, a Függetlenség még azt is megírta, hogy „a zsidók elkülönítésének tervét a főváros közigazgatási bizottságának" ülésén tárgyalták meg. Itt, a sajtóközleményekben különböző számadatok szerepelnek, a Függetlenség például 250 000 budapesti zsidóról ír. A főbérleti lakások számát általában hatvanezerben jelölik meg a lapok. A terv az volt: 2800 olyan házat jelölnek ki, amelyben csak zsidók vagy vegyesen zsidók és nem zsidók lakhatnak. Az alapelv: egy-egy zsidó személyre két négyzetméter terület jusson. A „zsidó házakat" feltűnő nagyságú sárga csillaggal kell megjelölni – tájékoztatott a sajtó a készülőfélben lévő intézkedésről.

Maga az összeköltöztetésről szóló rendelet dr. Doroghi Farkas Ákos polgármester aláírásával jelent meg. 68 500 példányban nyomtatták ki a plakátokat, amelyek kerületenként közölték a zsidók által lakható épületek felsorolását (ez volt a rendelet A.) pontja, amelynek végén a következő mondat állt: „Zsidók a székesfőváros ... kerületében más épületekben nem lakhatnak.

A végrehajtásra vonatkozó huszonegy pontból az első így szól: „Az A.) alatt felsorolt épületek valamennyi utcai kapubejáratának az utcára néző oldalán sárga csillag jelzést kell alkalmazni, és azt állandóan ép és tiszta állapotban kell tartani. A jelzés 31 x 33 cm-es fekete alapon 30 cm átmérőjű kanárisárga csillag. A kifüggesztendő hivatalos nyomtatványt a háztulajdonos (megbízottja) jelen rendeletem kézhezvételét követő 24 órán belül az ingatlan fekvése szerint illetékes adókerületi adószámviteli osztálynál elismervény ellenében annyi példányban köteles átvenni, ahány utcai kapubejárata az ingatlannak van, és nyomtatványt valamennyi kapura azonnal felerősíteni köteles."

A harmadik pont: „Minthogy zsidók a székesfővárosban csak az általam kijelölt házakban lakhatnak... a kerület... az A) alatt fel nem sorolt összes épületeiben bírt valamennyi lakásból... legkésőbb 1944. június hó 21. napjának este 8 óráig ki kell költözniök lehetőleg ugyanabban vagy valamelyik szomszédos közigazgatási kerületben fekvő olyan házakba, amelyeket akár jelen rendeletemben A) alatt, akár más hasonló rendeletemben zsidók által elfoglalható házaknak kijelöltem, vagy a jövőben ki fogok jelölni." A tizen-

ötödik pont: „A zsidók átköltöztetésének végrehajtását. . . – hatósági ellenőrzés mellett – a Magyarországi Zsidók Szövetségére bízom."
A lebonyolítással megbízott Magyarországi Zsidók Szövetsége vezetősége, azaz a nácik által kinevezett Zsidó Tanács jóval előbb kapott tájékoztatást a készülő összeköltöztetésről. Még május 17-én történt, hogy dr. Szentmiklóssy József tanácsnok, a főváros IX. szociálpolitikai osztályának vezetője magához hívatta dr. Kurzweil Istvánt, a Zsidó Tanács egyik főtisztviselőjét, és bizalmasan közölte vele, hogy Endre László államtitkár a budapesti zsidók összeköltöztetésére készül, annak az összeköltöztetésnek a mintájára, amely vidéken már lezajlott. Dr. Szentmiklóssy közölte: az ügy végrehajtásával őt bízzák meg, ám ő a tervet és az elgondolást jogtalannak és embertelennek tartja, vissza akarja utasítani.
Munkácsi Ernő ügyvéd, aki erről visszaemlékezésében beszámol, megírja: a Zsidó Tanácsnak az volt a véleménye, jobb, ha dr. Szentmiklóssy intézi az ügyet, s amikor ezt a tanácsnok elvállalta, fogadta a Zsidó Tanács vezetőit, és „ígéretet tett, hogy amennyire csak módjában áll, oda fog hatni, hogy az egész tervet elejtsék, ha ez nem sikerülne, úgy az összeköltöztetést húzzahalassza." Dr. Szentmiklóssy ezután naponta tájékoztatta a Zsidó Tanácsot az ügy állásáról, így történhetett meg, hogy már az összeköltöztetési rendelet előtt „a Zsidó Tanács lakáshivatalában, a lakásügyek legfőbb intézője, Müller Rezső, már előzetesen részletes statisztikát készített arról, hogy mely házakban hány zsidó lakik, és ezekben a zsidó lakásokban hány zsidó részére van férőhely, úgyhogy amikor a hirdetmény megjelent, a Zsidó Tanács lakáshivatala már megszervezetten készen állott az összeköltöztetések lebonyolítására."
Külön figyelemre méltó a Zsidó Tanács szerepének értékelése szempontjából Benoschofsky Ilona megállapítása a *Vádirat a nácizmus ellen* dímű dokumentumgyűjtemény 2. kötetének egyik bevezető tanulmányában: „. . . A Zsidó Tanács létrehozásának egyik oka éppen az volt, hogy a németek a zsidóság vezetőit helyezzék előtérbe, és velük végeztessenek el olyan népszerűtlen feladatokat, mint a lakásrekvirálások, az internáló táborokba való behívások, a csillagos házakba való összeköltöztetések. . . Ha a Zsidó Tanács például megsemmisíti irattárát – ha nem áll a németek rendelkezésére mindenben. . . időt lehetett volna nyerni. Tudjuk, hogy az egyik hitközség dolgozói elhatározták irattáruk, névjegyzékeik, lakásnyilvántartásuk megsemmisítését. A hitközség vezetője – a Zsidó Tanács tagja – megakadályozta. Nem merték vállalni azt sem, hogy értesítsék azokat, akiknek a következő napon behívójegyet kellett küldeni az internáló táborokba. Tudjuk, hogy a nagy budapesti összeköltöztetésre a hatóságok először hosszabb időt akartak kijelölni, a Tanács lakáshivatalának vezetője vállalta, hogy rövidebb időn belül is lebonyolítja. . .
Feltehetően a Zsidó Tanács elgondolása az volt, hogy a magyar zsidóság menthetetlen, és így jobb, ha nem tudja, milyen sors vár rá. S minthogy a németek amúgy is kivégzéssel fenyegették azt, aki deportálásról beszél,

a Tanács nem segített abban, hogy nyilvánosságra kerüljön a deportálás igazi célja, a gázkamra és a krematórium.
Valóban, az egyes vidéki gettók testi és lelki kínszenvedése olyan elviselhetetlenül nagy volt, hogy a zsidók ellenállás nélkül szálltak a vagonba, azt remélvén, hogy annál, ami a téglagyárakban történt velük, már semmi sem lehet rosszabb. Minthogy pedig azzal áltatták őket, hogy az ország más területére viszik munkára, a deportálás a vidéki zsidóság számára valami elviselhetőbb élet reménységét jelentette.
Lehet, hogy a magatehetetlen öregek és a gyerekek számára valóban jobb volt, ha nem tudták, hogy elkerülhetetlenül halál vár rájuk. De a fiatalok számára kétségkívül rosszabb. Ha tudták volna, hogy útjuk végső állomása Auschwitz, inkább gondoltak volna szökésre, ellenállásra, menekülésre. . . Az volt a baj, hogy a Zsidó Tanács azt hitte, a tömegek számára nincs semmiféle kiút. Viszont titokban remélte, hogy saját maga számára mégiscsak van. Az ellenforradalmi rendszer első két évtizedében, sőt a zsidótörvények idején is a zsidóellenes rendelkezések főként a kis-zsidókat érintették. . . Így a Zsidó Tanács tagjai – akik eddig is nagyrészt csak hírből ismerték a megszorító intézkedéseket – nyilván most is remélték, hogy mentességet kapnak. A »Sonderkommando« a Zsidó Tanács tagjainak és hozzátartozóiknak valóban mentességet ígért és fényképes mentességi igazolványt adott. . .
A Zsidó Tanács tagjai között akadt olyan, aki mentességi igazolványának birtokában letette ruhájáról a sárga csillagot, elköltözött a zsidó házból, azt hitte, mentes minden rendelkezés alól. Akadt olyan tanácstag, aki ott marad a zsidó házban, de lakása ajtajára nem átallotta kitenni a zsidó házban maradt keresztények lakásainak megkülönböztető feliratát: »Itt nem laknak zsidók« . . . Akadt olyan is – és éppen a rabbi tanácstag –, aki néhány kollégájának teljes mentességet ígért, ha azok hajlandók népszerű tudományos cikkeket írni a Harc című uszító propagandalapba, amely szívesen venné, ha zsidóellenes cikkeinek a zsidó tudományokból merített idézetekkel bővelkedő tudományos látszatot tudna adni. . .”
A már említett dokumentumgyűjtemény egy jegyzete mondja el, hogy Gábor János, a Pesti Izraelita Hitközség ügyésze, aki összekötő volt a Zsidó Tanács és a német hatóságok között, egy alkalommal, amikor Krumey SS-Obersturmbannführer újabb követelésekkel állt elő, megpróbált kitérni azok elől, s azt mondta: a zsidó közvélemény már amúgy is elkeseredett a Zsidó Tanáccsal szemben. Elmondott egy akkoriban Budapesten széltében-hosszában mesélt viccet is, amely szerint amikor egy zsidó lakásának ajtaján dörömbölnek éjszaka, az halálra váltan kérdi: Ki az? A Gestapo – hangzik a felelet. Hála istennek – sóhajt fel megkönnyebbülten a zsidó – már azt hittem, hogy a Zsidó Tanács. Krumeynek nagyon tetszett a vicc, ezután többször is hasonló viccek után érdeklődött dr. Gábornál – az Eichmann-kommandó nagyon is jól tudta, hogy a Zsidó Tanács felhasználásával könnyebben hajthat végre minden intézkedést.

A nagy összeköltöztetést aztán végül is nem 21-ig, szerdáig, hanem 24-én szombaton éjfélig hajtották végre. A halasztás magyarázata ez volt: a zsidóháznak kijelölt épületekben lakó nemzsidóktól igen sok kérelem futott be a rájuk nézve sérelmes intézkedés ellen, és ezért egyes kijelöléseket visszavontak. . .

Az összeköltöztetés legkeservesebb óráiban, pénteken, június 23-án egy sárga alapon fekete betűkkel készült nyomtatvány jelent meg a falakon, amelyet a m. kir. rendőrség budapesti főkapitánya adott ki 7200/fk. eln. 1944. szám alatt, amely közölte a rendeletet: „. . . megkülönböztető jelzés (sárga csillag) viselésére kötelezett zsidók (alábbiakban: zsidók) Budapest Székesfőváros polgármestere által részükre lakásul kijelölt házakat csak 14 és 17 óra között, kizárólag gyógykezelés, tisztálkodás, illetve bevásárlás céljából hagyhatják el. . . Zsidó lakásán látogatót nem fogadhat, lakásának utcára néző ablakán keresztül társalgást nem folytathat. . . a házfelügyelő . . . a házban lakó zsidók létszámát. . . névjegyzék alapján naponta ellenőrizni és az esetleges eltünteket a legközelebbi rendőrőrszobán bejelenteni tartozik. . . Több kocsiból álló villamosvasúti szerelvényen zsidók csak az utolsó pótkocsin utazhatnak. . . Zsidók parkokban és sétatereken nem tartózkodhatnak. . . keresztény házakban. . . zsidó házak keresztények által lakott lakrészeiben zsidót rejtegetni vagy bármily rövid időre befogadni internálás terhe alatt szigorúan tilos. . . Rendeletem kifüggesztése napján lép életbe. Főkapitány."

Az összeköltöztetett budapesti zsidó magyarok (a felekezeti lap, amely minden kérdésben a Zsidó Tanács tájékoztatása alapján közölte a legfontosabb tudnivalókat, a Magyarországi Zsidók Lapja június 30-án azt közölte, hogy mintegy kétezer – tehát nem 2800 mint először tervezték – olyan ház van a fővárosban, amelyben zsidók lakhatnak) a kényszerű lakásváltoztatás napjától kezdve szabad mozgásukban is korlátozottak voltak, és még a már előbb kicserélt és az általánosnál jóval kevesebb élelmiszer beszerzését lehetővé tévő jegyeiket is csak naponta három óra alatt válthatták be. (A nyilas lapok gúnyos, uszító írásokat közöltek az élelmiszerboltok előtti „csillagos" tolongásról.)

Munkácsi Ernő visszaemlékezéséből: „A németeknek és Hain Péteréknek első tervük egy nagy budapesti gettó felállítása volt, amely a Rákóczi úttól a Podmaniczky utcáig magában foglalta volna a legsűrűbben lakott zsidó utcákat. Nem is titkolták ezt a tervüket, amikor a bombakárosultak részére való lakáskiürítések alkalmával a Zsidó Tanács figyelmét felhívták arra, hogy az elköltözőket lehetőleg ezen a területen szállásolják be. . . . A budapesti nagy gettó létesítését . . . megbuktatta az a feltételezés, hogy a szövetségesek bombatámadásai a zsidónegyedet kímélni fogják, és ezért – kizárólag a saját bőrük megkímélése végett – a tervet elejtették, ehelyett az az elgondolás született meg, hogy a főváros legkülönbözőbb helyein szétszórva fognak zsidó (csillagos) házakat kijelölni, amelyek a zsidók börtönei lesznek. . . A nyolcnapos összeköltöztetési idő alatt a Tanács dr. Szentmiklóssy útján több ízben kérte a határidő kitolására. . . azonban Jaross hajthatatlan maradt, és csak annyit

sikerült elérni, hogy a Tanács ígéretet kapott arra, hogy június 25-én még nem tartanak razziát a nem csillagos házakban, és akik 25-én elköltöztek, azokat költözködésükben háborgatni nem fogják. (. . .) Még az éjjel bemondta a rádió, és a reggeli lapok június 25-én hozták, hogy a zsidók ezentúl csak 2 óra és 5 óra között és csak kellő indoklással hagyhatják el csillagos házaikat. (Később ezt úgy enyhítették, hogy már délelőtt 11 órakor mehettek). . ."

Koronatanács júniusban

Hétfői napra, június 26-ára hívta össze Horthy a Koronatanács ülését. A kabinetiroda nyilatkozattervezetet készített számára. A nyilatkozattervezet II. és III. pontja a zsidókérdéssel foglalkozik.

A szó szerinti szöveg: „II. A zsidókérdés kezelése körül egyre erősebb a közvélemény felzúdulása. Erősen tiltakoznak most már az egyházak is, itt van például a kezemben a protestáns egyházak összes püspökei által aláírt tiltakozás.

Most reggel kaptam a Pápa Őszentsége táviratát, amelyben kifejezetten hangsúlyozza, hogy személyesen hozzám fordul ebben az ügyben. Úgy tudom egyébként, hogy külföldi vonalon történtek már egyéb lépések is, és felkérem Arnóthy-Jungerth követ urat, hogy felszólalásom után erről az urakat tájékoztassa.

Legjobban szeretném azt a kegyetlen és nem a magyar természethez illő megoldást, hogy innen zsidók deportáltatnak, egyáltalában leállítani.

Ha azonban a kormány szerint ezt a németek követelik, ebből nem engednek, vagyis ezen a vonalon kényszer áll fenn, akkor sem engedhetem, hogy ebben a magyar csendőrség működjön közre. Akkor csinálja azt, amit a németek akarnak, az ittlévő német karhatalom. Erre nézve kérem, hogy Faragho altábornagy is legyen szíves véleményt nyilvánítani.

Minden esetre kívánom azonban:

1. hogy azok a zsidó munkaerők, amelyekre szükségünk van, itt visszatartassanak, éspedig családjaikkal együtt. Erre nézve kérem, hogy felszólalásom után Hennyey altábornagy legyen szíves bennünket tájékoztatni.

2. Kívánok továbbá garanciát arra, hogy azok a zsidók, akik már eddig kivételezettek, ne vitessenek szabálytalanul gettóba és ne szállíttassanak el, ugyanígy azok is, akiket részemről kegyelmi úton kívánok mentesíteni.

III. A közvélemény úgy tudja, hogy több történt ezen a vonalon, mint amit a németek kívántak, és sok helyen kegyetlenségek és embertelenségek követtettek el. Ezt a közvélemény is Endre László és Baky László államtitkároknak tulajdonítja.

Újból hangsúlyozom azt a határozott kívánságomat, hogy Endre László haladéktalanul elmozdíttassék a zsidó ügyek irányításától, Baky László pedig államtitkári tisztétől felmentessék. Nincs észrevételem az ellen, hogy ez a kormánynak valamely politikailag kellemesebb formában történjék, például Endre László kapjon valami külön megbízatást egy kérdés tanulmányozására. Bakynál pedig, ha felmentése a Pálffy Fidél-féle csoporttal szemben nehézséget okozna, nincs kifogásom az ellen, hogy Baky helyett maga Pálffy Fidél lépjen be a kormányba, mint tárcanélküli miniszter."

(Faragho Gábor altábornagy a csendőrség felügyelője volt; Hennyey Gusztáv altábornagy a Honvédelmi Minisztériumban a Munkaügyi Főcsoportfőnökség vezetője; Pálffy Fidél az egyik nyilaspárt vezetője, Szálasi idején földművelési miniszter.)

Faragho Gábor és Arnóthy-Jungerth Mihály külügyminiszter-helyettes a háborús bűnösök ügyében folytatott egyik népbírósági tárgyaláson tanúvallomásaikban elmondották, hogy június 26-án – nyilván a koronatanácson – Horthy beszélt a pápa, a Nemzetközi Vöröskereszt és az amerikaiak tiltakozásairól, és beszélt néhány tudomására jutott súlyos embertelenségről. Amikor Faraghót felelősségre vonta, az altábornagy azt hangoztatta, hogy az előfordult súlyos atrocitásoknak a németek az okai. Sztójay miniszterelnök, Imrédy és Reményi-Schneller miniszterek a németeket védő felszólalása után Horthy ingerülten így zárta le a vitát: „Én ezt tovább nem tűröm! Nem engedem meg, hogy a deportálás továbbra is szégyent hozzon a magyarságra! Intézkedjen a kormány Bakynak és Endrének helyükről való eltételéről! A budapesti zsidók deportálását pedig szüntessék be! A kormány tegye meg a szükséges lépéseket!"

Horthy aztán utasítást adott, hogy még ugyanazon a napon újabb minisztertanács üljön össze, és foglalkozzon az üggyel. Ennek a minisztertanácsnak a jegyzőkönyve eddig még nem került elő, de géppel írott fogalmazványa megvan az Országos Levéltárban, s Lévai Jenő is talált 1946–47-ben néhány feljegyzést erről az ülésről. Ezekből az iratokból úgy rekonstruálható az ülés lefolyása, hogy először Arnóthy-Jungerth külügyminiszter-helyettes beszélt, elmondta, milyen szóbeli jegyzéket (note verbale) kapott a külügyminisztérium a svéd és a svájci követtől, majd ismertette Cordell Hull amerikai külügyminiszter nyilatkozatát; Hull egyetértően beszélt a szenátus külügyi bizottságának a zsidók deportálását elítélő határozatáról.

Sztójay miniszterelnök ekkor kijelentette, abban már döntés van, hogy a kormány az egyházzal szemben tesz egy bizonyos gesztust. „Ez nem érinti elvi elhatározásunkat. Ez nem érinti azt, hogy a zsidókérdés megoldását meg akarnánk akadályozni. Nagyon helyeslem, hogy a külügyminiszter állandó helyettese őszintén tájékoztatta a minisztertanácsot az ellenséges és semleges külföld állásfoglalásáról" – mondta.

Arnóthy-Jungerth arra emlékeztetett, hogy Románia a nyugati államok kegyének elnyerése érdekében felajánlotta a saját zsidótörvényeinek enyhítését. „400 000 lej ellenében kivándorlást is engedélyez a zsidóknak", Hollán madridi ügyvivőnk előterjesztését ismertette ezután a spanyolok javaslatáról a magyar zsidóság kivándorlása ügyében, majd rámutatott: „Szlovákiát 1939-ben, Romániát 1940-ben, Bulgáriát 1940-ben szállták meg a németek, mégis Szlovákiában ma is van 18-20 000, Romániában 250-300 000, Bulgáriában pedig 40 000 zsidó. Kérdi, miért kellett tehát nálunk – ahová csak 1944-ben vonultak be a németek – ilyen hihetetlen tempóban zsidótlanítani, és azáltal az egész semleges világ haragját magunk ellen kihívni?"

Imrédy Béla tárca nélküli közgazdasági miniszter felszólalásában rámutatott

a magyar szuverénitás kérdésére. Világos, hogy a németek tolerálása nélkül nem tehetünk koncessziókat. A svéd és svájci akciókra adandó válaszunkban fontos az, hogy legalább egy szuverén állam látszatát keltsük. A németeket nem lehet előtérbe tolni, és magunk nem mondhatjuk azt, hogy nem adhatunk még választ, mert akkor a semleges országok képviselői azt mondhatják, hogy e kérdés elintézésénél nem vagyunk egy szuverén állam önállóságának a birtokában. A zsidókérdés kielégítő megoldása folytán fogjuk tehát csak visszanyerni e kérdésben is szuverénitásunkat. A szuverénitás kérdése a döntő. Tegyük lehetővé, hogy a semleges államok ne kételkedjenek szuverénitásunkban, viszont rá kell mutatni a németeknél is arra, hogy maguknak a németeknek is érdeke az, hogy ne mondják a semleges államok azt, hogy mi nem vagyunk szuverének. A két szempontot tehát össze kell egyeztetni. Legmegfelelőbbnek tartaná, a külügy- és a belügyminisztérium e kérdést előzetesen letárgyalná" – áll a jegyzőkönyv-fogalmazványban.

A minisztertanács aztán elfogadta Arnóthy-Jungerth előterjesztését (a vitában Reményi-Schneller, Jurcsek és Imrédy miniszterek ez ellen szólaltak fel, Jaross Andor tiltakozott az ellen, hogy a zsidókérdésbe, amely „belügyi kérdés" beleszóljon a külügyminisztérium is, (először le akart mondani, aztán mégis úgy döntött, marad), de semmit sem tett a deportálás beszüntetéséért.

A deportálás tovább folyt. Veesenmayer tizenöt nappal később, július 12-én a következő táviratot küldte Ribbentropnak: „I. A zsidók koncentrálása és elszállítása az V. zónából, beleértve a Budapest-külváros akciót, július 9-én tervszerűen 55 741-gyel befejeződött. Összlétszám azonban az öt zónában, beleértve az elővárosi akciót, immár 437 402. II. A Budapest elleni akció állásáról külön jelentés ment Fuschlba."

Számok és vonatok

Lévai Jenő írja a *Zsidósors Magyarországon* című munkájában: „Zalaegerszegen volt a legsúlyosabb az összegyűjtött zsidók helyzete. A csendőrségi nyomozók az eddigieknél is embertelenebb módszerekkel vallattak, hogy a legkíméletlenebb eszközökkel bírják rá a zsidókat, elrejtett értéktárgyaik kiadására. Ütötték-verték, rúgdosták áldozataikat. Különösen egy Horvát Béla nevezetű csendőrnyomozó végezte a legbestiálisabban munkáját. A vallatottak közül a kínzások következtében 30 személynél orvosi beavatkozásra volt szükség. Többen belehaltak sérüléseikbe, mások a szörnyű kínzások hatása alatt megőrültek, sokan pedig úgy szabadultak a további gyötrelmektől, hogy öngyilkosok lettek." (A zalaegerszegi népbíróság 1946 januárjában életfogytiglani kényszermunkára ítélte Horvát Bélát. Néhány visszatért megkínzott tanúvallomást tett ügyében. A népbíróság súlyosbító körülménynek vette a kínzások embertelen voltát és a megkínzottak rendkívül nagy számát.)

A számok egyáltalán nem egyeznek. Endre László a minisztertanács június 21-i ülésén felolvasott (és írásban szét is osztott) jelentésében azt közölte: „. . . a II., VII., VIII. és IX. hadtestek, valamint a déli határsáv területéről összesen 666 382 zsidót szállítottunk ki. . ."

Amikor Endre népbírósági tárgyalásán az egymásnak ellentmondó adatok szóba kerültek, Endre kijelentette, „nem tudom, honnan eredt a tévedésem". Hasonló ellentmondások vannak abban a kérdésben is, hogy mikor indult el az utolsó deportálóvonat. Egyes adatok szerint ez július 8-án történt, a szerelvény Békásmegyerről indult – ez volt az a deportálási szakasz, amelyet Veesenmayer a „Budapest-külváros akciónak" nevez. Ám tudunk egy 12 nappal később Rákoscsabáról indult vonatról is.

Egy július végén Serédi Jusztinián hercegprímáshoz intézett, ismeretlen személy által írott „Pro Memoria" – megmaradt az esztergomi prímási levéltárban – beszámol arról, hogy július elején „Budakalász környékére . . . szállították a főváros környékéről a lakosságot nem, kor, egészségi állapot, foglalkozás és szellemi színvonalra minden tekintet nélkül. E tábor valóságban egy elhagyatott téglagyár területén volt, amelyen egészségügyi, élelmezési vagy az időjárás viszontagságától bármennyire megóvó berendezések teljességgel hiányoztak. Súlyos betegek, szülő nők elkülönítés nélkül és az orvosi ellátás minden lehetőségét kizáróan zsúfoltattak a táborban mindjobban növekvő tömeg közé. . .

Az összezsúfoltak élelmezéséről gondoskodás nem történt, és csupán elvétve, egyesek jótékonyságából juthattak valamelyes élelemhez. A tábor foglyait körülbelül egyheti sanyargatás után vagonokba rakták, ami a szokott módon, körülbelül 70 embernek egy teherkocsiba való zsúfolásával történt. A vagonokat azután Németország felé irányították. Azóta nincs róluk hír. . ."

Ugyanebben a feljegyzésben van szó a kistarcsai internáló táborban ekkoriban lefolyt eseményekről. Ebben a táborban akkor „hónapok óta mintegy 1 500, a legkülönbözőbb címeken szabadságuktól megfosztott zsidó származású egyént gyűjtöttek össze. Folyó hó 14-én átszállították ebbe a táborba a Rökk Szilárd utcai segédinternáló helyről, valamint különböző kórházakból az internált, betegállományban lévő személyeket is. Majd rákövetkező nap az egész tábort bevagonírozták azzal, hogy a kövekező nap az egész szállítmányt útnak indítják. Tudomásunk szerint a miniszterelnök úr intézkedésére ez nem történt meg, sőt a vagonból a táborba visszavitték az embereket. Másnap – mintegy 280 embert – a magyar hatóságok mégis útnak indítottak a sárvári gyűjtőtáborba. A többiek ott maradtak. Ezt követőleg megjelentek (július 18-án) SS-katonák, és az egész tábort elszállították, tartózkodási helyük mind ez ideig ismeretlen. Így tehát – dacára a miniszterelnök úr ígéretének – fel kell tételezni, hogy a deportálás tovább folyik."

A Serédinek írott feljegyzésben ábrázolt helyzetről külföldön is tudtak. Bothmer Károly berni magyar követ később, augusztusban számjeltáviratban közölte: „Vöröskereszt vezetője levélben értesít, hogy deportálások tovább folytatódnak. Így múlt hó 19-én Kistarcsáról 1 200 nőt és férfit, múlt hó 24-én Sárvárról 1 500 személyt deportáltak német közegek teherkocsikon, majd tovább vonaton. Miután fentiek magyar kormány adott ígéretének be nem tartását jelentenék, ami szerintük előbb-utóbb nyilvánosságra jut és következmények érdekelt kormányoknál és világközvéleményben elképzelhetetlenek lennének, kéri magyar kormány állásfoglalását fenti információkat illetőleg. . ."

Sárvár egyébként többször is szerepel 1944. július történetében. Megmaradtak azok a budapesti rendőrkapitányságnak címzett átiratok (tizenkét darab), amelyekben a sárvári kisegítő toloncház vezetője 1944. július 13-án és 14-én közli: az átiratban szereplő személyt már előbb „átadta a német katonaságnak németországi munkára". A munkára átadottak: Lehmann Edit 12 éves kislány, Grünwald Manfréd 11 éves kisfiú, Rosenberg Jenő 5 éves kisfiú, Szerebrenik Ábrahámné 74 éves asszony, Rosenfeld Ignácné 72 éves asszony, Spitzer Artur 68 éves férfi, Schrey Veronika 13 éves kislány, Wald Izidor 12 éves kisfiú, Rosenberg Edit 11 éves kislány, Treitel Rachele 10 éves kislány, Steiner Judit 7 éves kislány és Schrey Mária Ágnes 2 éves kislány. A toloncház vezetőjének a tizenkét átiraton lévő neve olvashatatlan, csak rangját tudjuk, „m.kir. rendőrfelügyelő" volt.

„Csak munkaszolgálat"

Az egyházi vezetők tiltakozása a deportálás ellen most újra meg újra megismétlődött. Angelo Rotta pápai nuncius június 27-én, tehát egy nappal azelőtt, hogy a minisztertanács foglalkozott a zsidók deportálása miatti külföldi tiltakozásokkal, uditore-ja, Monsignore Gennaro Verolino útján hivatalosan is közölte a hercegprímással, hogy a pápának az a kívánsága: „a magyar püspöki kar nyilvánosan is szálljon síkra a keresztény elvek, valamint a faji rendeletekkel igazságtalanul sújtott honfitársaik, különösen pedig a keresztények védelmében. Meg kell ezt tennie, nehogy engedékenységével saját maga és a magyar katolicizmus kárára kedvezőtlen megítélésben részesüljön."
Serédi Jusztinián hercegprímás azt mondta Monsignore Verolinonak, hogy sem ő, sem a püspökök nem engedékenyek – való igaz, hogy Apor Vilmos győri püspök kétszer is levélben sürgette a nyilvános fellépést –, de úgy gondolta eddig, hogy tárgyalással is célt lehet érni. Serédi Jusztinián még májusban levélben figyelmeztette Huszovszky Lajos miniszterelnökségi államtitkárt, hogy bár a kormány tagjai másként nyilatkoztak, a deportálás nagy kegyetlenkedések közepette tovább folyik. Június 2-án (ezen a napon indult az első deportálóvonat Kolozsvárról), a marosvásárhelyi deportáltak bevagonírozásának napján Antal István miniszter, 7-én Huszovszky államtitkár kereste fel a hercegprímást. Serédi Jusztinián a Sztójay-kormány két tagja előtt elképesztőnek minősítette Sztójay Döme és Szász Lajos nyilatkozatait, amelyek teljesen ellentmondanak a rettentő kegyetlen ténynek, és kifejtette: „mindezt el lehetett, de el is kellett volna kerülni, nehogy a világ megvetését, de főképpen Isten büntetését vonjuk magunkra". Június 8-án (a második kolozsvári deportálóvonat indulásának napján) Imrédy Béla látogatta meg Serédi Jusztiniánt; a hercegprímás újra elmondta mélységesen elítélő véleményét a kormány tetteiről és a cselekedetek tagadásáról. Imrédy látogatása után Sztójay magánlevélben válaszolt a hercegprímás hivatalos átiratára, amelyben a deportálás ellen fellépett, majd június 17-én (azon a napon, amikor a deportálóvagonba lökött Alapy Gáspár komáromi polgármester, a deportálás ellen tiltakozó hazafi meghalt), Bárczy István államtitkár útján kormányebédre hívta meg a püspöki kart. A hercegprímás visszautasította a meghívást, mert – így mondta Bárczynak – a kormányebéden való részvételből a közönség könnyen azt a következtetést vonhatta volna le, hogy a püspöki kar nem kifogásolja, vagy talán még helyesli is azokat a jogsértéseket, jogfosztásokat és atrocitásokat, amelyek ellen már három hónapja folytatott küzdelmet.
Június közepe táján Serédi Jusztinián megkapta azt a levelet is, amelyben Ravasz László református püspök közös, ünnepélyes deklaráció kiadására hívta fel a hercegprímást. Ez a közös fellépés akkor elmaradt.

Június 23-án Balogh Jenő református konventi elnök, Radvánszky Albert evangélikus egyetemes felügyelő, Kapi Béla evangélikus püspök, Muraközy Gyula és Bereczky Albert református lelkészek átadták Sztójay miniszterelnöknek azt a Ravasz László püspök által fogalmazott memorandumot, melyet a protestáns egyházak mind a kilenc püspöke (dr. Ravasz László, Kapi Béla, Vásárhelyi János, dr. Raffay Sándor, dr. Révész Imre, Turóczy Zoltán, dr. Enyedi Andor, Kuthy Dezső és Győry Elemér) aláírt, s amelyben kárhoztatnak „minden olyan elbánást, amely az emberi méltóságot, az igazságot és az irgalmasságot megsérti, s az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére", majd ezt mondják: „Végül mint magyar emberek, keresztyén lelkipásztorok, ismételten könyörgünk Nagynéltóságodnak: vessen véget a kegyetlenkedéseknek... szerezzen érvényt annak a kijelentésnek, amelyet Nagyméltóságod kormányának egyik kiemelkedő tagja tett, amikor az oktalan és kegyetlen zsidóirtás feltevése ellen tiltakozott... ha szavunknak foganatja nem lesz, kénytelenek leszünk egyházunk közvéleménye és a világprotestantizmus színe előtt bizonyságot tenni arról, mi Isten üzenetét nem hallgattuk el..."

Sztójay erre azzal magyarázkodott a memorandumot átnyújtó küldöttségnek, hogy „deportálásról szó sincs, csak arról, hogy Németországban nagy munkaerőhiány van, és a németek munkaszolgálatra viszik a zsidókat". A protestáns küldöttség egyik tagja ekkor a csecsemők, terhes anyák, aggastyánok elvitelét tette szóvá – a miniszterelnök ekkor a zsidók „erős családi összetartását" emlegette, mondván, hogy ezért nem lehet a családokat szétválasztani...

Amikor erre a memorandumra egy héten belül nem érkezett válasz, Ravasz László püspök nyilvános tiltakozást fogalmazott meg, amelyet lelkészek vittek szét valamennyi püspökhöz, akik a rendkívül erőteljes szövegen néhány módosítást javasoltak. A tiltakozást végül 2000 példányban sokszorosították, borítékba tették. A borítékok az ország lelkészi hivatalainak címére szóltak, de nem jutottak el a címzettekhez, holott a terv az volt, hogy július 9-én a tiltakozást minden magyar protestáns templomban felolvassák a lelkészek.

Antal István miniszter ugyanis telefonon jelentkezett a református egyház egyik vezetőjénél, és azt kérte, tárgyaljanak az ügyről, mert a katolikus egyházzal már megállapodásra jutott, helyes lenne ha azzal egyeztetnék a protestánsok fellépését.

Antal miniszter azonban valótlant állított. Serédi Jusztinián (Czapik Gyula és Apor Vilmos püspökökkel való megbeszélés után) megírta nyilvános főpásztori körlevelét; ennek hangja ugyanolyan határozott és erőteljes volt, mint a kilenc protestáns püspök tiltakozásáé. A körlevelet kiszedték és kinyomták az esztergomi Buzárovits-nyomdában, az esztergomi főegyházmegye papságának személyre címzett borítékokban, a többi egyházmegyének pedig csomagban akarták feladni a példányokat. Az esztergomi ügyész, amikor a Buzárovits-nyomda embere leadta ott a törvény szerinti „köteles-pél-

dányt", telefonon azonnal jelentette ezt Antal igazságügy-miniszternek, aki táviratban tiltotta meg, hogy az esztergomi posta továbbítsa a küldeményeket. (A kalocsai és az egri érseki, valamint több püspöki hivatalba ekkor már elmentek a csomagok – csak azt a 700 borítékot tudta visszatartani Horváth Zoltán postatanácsos, amely az esztergomi főegyházmegye papjainak volt címezve.)

Antal István ekkor azonnal a gerecsei hegységben lévő prímási nyaralóba utazott, ahol Sztójay utasítására elmondta a hercegprímásnak: a súlyos bel- és külpolitikai következmények miatt állították le a körlevél szétküldését. Serédi Jusztinián előbb megbélyegezte a kormány eljárását, majd azt mondta, hajlandó a körlevél felolvastatásától elállni, ha teljesítik három feltételét. Az első az volt: Sztójay ne magánlevélben, hanem hivatalos levélben nyugtassa meg őt, hogy a felpanaszolt jogfosztásokat megszüntetik. A második: a kereszténye ket mentesítik a zsidórendeletek alól, s deportálásuktól is eltekintenek, megkísérlik a már deportáltak visszahozatalát. A harmadik: joga legyen közölni a hívekkel, hogy a zsidókérdésben tárgyalásokat folytat a kormánnyal, és bizonyos eredményeket elért. Antal István azt mondta, hogy az első két kérdés elintézettnek tekinthető, a harmadikban még tárgyalnia kell a kormányfővel. Serédi Jusztinián ezért július 7-én körsürgönyt küldött szét, és ebben a továbbiakig leállította a körlevél felolvasását.

Másnap egész vendégsereg kereste fel Gerecsén az esztergomi érseket. Antal megmagyarázta Sztójaynak, hogy formális engedményt kell tenni. Most hát megjelent a hercegprímásnál maga Sztójay – Antal, Imrédy és Kunder miniszterek társaságában –, és átadott előző napi keltezéssel ellátott hivatalos levelet, amelyben közölte, hogy megalakították a keresztény vallású zsidók érdekvédelmi szervezetét, közölte, hogy a „kegyetlenkedések és kíméletlen bánásmód" ügyében általa elrendelt vizsgálat szerint ilyesmire csak „elszigetelt esetekben került sor", tájékoztatta a hercegprímást, hogy „a budapesti zsidóknak az országból való elszállítása a további intézkedésig szünetel", de ha majd erre sor kerül, a keresztény vallású zsidók az ország területén maradnak. Végül közölte, az egyházak lelkészeinek családtagjai mentesülnek a csillagviselés kötelezettségétől.

Sztójay levelével a hercegprímás elégedetlen volt, különösen az bántotta, hogy Antal egyszerűen elhallgatta harmadik feltételét, azt, hogy híveit tájékoztathassa. Végül kompromisszumként abban állapodtak meg, hogy július 9-én a katolikus papok a szószékről ezt a szöveget olvassák fel: „Serédi Jusztinián bíboros, Magyarország hercegprímása a maga és a nagyméltóságú püspöki kar nevében közli a katolikus hívekkel, hogy a zsidókra, különösen a megkeresztelkedettekre vonatkozó rendelkezések tárgyában ismételten fordult a magyar királyi kormányhoz, s ily irányú tárgyalásait továbbra is folytatja."

Július 11-én Antal István Leányfalun felkereste a betegen fekvő Ravasz László püspököt. A megbeszélésen jelen volt Mester Miklós államtitkár, Révész Imre debreceni püspök, Kapi Béla evangélikus püspök, Lőrincz

Szabolcs, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium tanácsosa, Bereczky Albert lelkész és Bibó István történész, Ravasz László veje. Antal István itt is, akárcsak Serédi Jusztiniánnál Gerecsén, könyörgött és ígérgetett. Ravasz László súlyos szemrehányásokat tett neki, és hajthatatlannak látszott. Végül Antal azzal érvelt, amivel már a hercegprímásra is hatott. Azt mondta: ha az egyházak ragaszkodnak a kormánnyal való nyílt szembenálláshoz, Sztójaynak távoznia kell, s akkor a németek a nyilasokat ültetik a hatalomba. Ez az érv itt is hatásos volt: Ravasz László püspök is beleegyezett, hogy csak rövid közlemény hangozzék el a protestáns templomokban arról, hogy a zsidókérdésben az egyházak megbeszéléseket folytatnak a kormánnyal.

Bereczky Albert, aki *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen* című művében ír a leányfalusi megbeszélésről, megállapítja: „A tárgyalásokból világosan megmutatkozott, hogy a németek által irányított kormány sokkal kevésbé tartott a számára úgyis ellenséges külföld tiltakozásától, mint az egyházak nyílt kiállásától, amelyről tudta, hogy a magyarság belső állásfoglalásának döntő tényezője."

Mester Miklós – aki annak idején jelen volt a leányfalusi megbeszélésen – azonban, 1977-ben Bokor Péter filmrendező kérdésére, hogy vajon a templomokban (a katolikus és a protestáns templomokban egyaránt, bár a szöveg nem volt azonos, mondanivalóban nem volt közöttük különbség) felolvasott közleményeknek nagy hatása volt-e, ezt válaszolta: „Nem tudok róla."

Bibó István 1948-ban jóval világosabban beszél arról, hogy mit is jelentett ez az állásfoglalás a keresztény egyházak vezetői részéről: „Arra azonban az egyházak nem láttak okot még 1944 március 19-e és október 15-e között sem, hogy az irántuk oly tiszteletteljes magyar kormányzattal és annak általuk ismert és megszokott vezetőivel szemben minden tekintetet félretegyenek, és az állam vezetőit, rendeleteit és végrehajtó szerveit egyszerűen egy tekintet alá vegyék a mögöttük álló és cselekedeteiket mozgató őrült, pogány és bűntettes hitleri állammal. Ezért történt, hogy egyes papok, zárdák, szervezetek kiemelkedő hősiessége mellett az egyházak egészben a viselkedésnek ugyanazokat az egyenetlen változatait mutatták, együttérző segítéstől távoli értetlenségen át az ingerült ellenségességig, mint az egész magyar társadalom."

A júniusvégi puccskísérlet

Július 17-én Horthy levelet írt Hitlernek – a levelet megírta, átdolgozta, végül nem küldte el –; a sajátkezűleg, németül írt fogalmazvány megmaradt. Ebben a levélben Horthy mindenekelőtt arról ír, hogy elege van Sztójayból, és „hogy a lezüllést megakadályozzam, a kormányt más kormánnyal kell helyettesítenem".

A lezüllésről azt írja: „Puccskísérletek voltak. Frappáns bizonyítéka az erkölcsi züllésnek az a gyilkossági kísérlet, amelyet a miniszterelnökség egyik nagyérdemű adminisztratív államtitkára ellen követtek el, és amelynek tervét olyan jobboldali radikális beállítottságú emberek dolgozták ki és vitték keresztül, akiket a kormány egyes tagjai protezsáltak és támogattak. . ."

Horthy itt arra a merényletkísérletre céloz, amelyet 1944. június 28-áról 29-ére virradó éjszakán kíséreltek meg bárcziházi Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár ellen. A terv – Görgey Vince nyilas újságíró dolgozta ki – az volt, hogy Bárczyt, aki a szentendrei Goldberger-villában nyaralt, Láng Kornél nyilas repülőszázados elteszi láb alól, és elveszi tőle azokat a kulcsokat, amelyek a miniszterelnökség épületéből a Várba, Horthy lakosztályába vezető titkos alagút bejárati ajtaját nyitják. Horthyt akarták félreállítani, nyilas kormányt alakítani. A merénylet azért nem sikerült, mert a tervet végrehajtó katonák a villa előtt félreértésből egymásra lőttek, és így letartóztatták őket.

A kormányzó ekkor már különböző forrásokból, részadatokból értesült arról, hogy Baky László belügyi államtitkár közvetlen részvételével folynak egy nyilas-puccs előkészületei.

Már július negyedikén, Horthy kívánságára, megjelent a Várban Veesenmayer, akivel kétórás megbeszélést folytatott. Ezen a megbeszélésen mondta a náci követnek Horthy, hogy „Sztójayval is elégedetlen, mert belpolitikai kérdésekben járatlannak bizonyult, és az egyes pártokkal sem tudott megbírkózni. Imrédyt, de különösen feleségét, nagyratörőnek tartja. Bár nagyra értékeli szakmai képességeit, mégiscsak pártpolitikust lát benne, aki saját speciális érdekeit követi."

A legélesebben bírálta Baky és Endre államtitkárokat; utóbbiról, aki „szerinte nem épeszű, bizalmasan megjegyezte, hogy két nagybátyja tébolydában halt meg. Baky politikai szélkakas, aki ma hozzánk húz, és holnap akár a bolsevistákkal tartana. A zsidókérdéssel kapcsolatban megemlítette, hogy mindenfelől, kül- és belföldről, naponta bombázzák táviratokkal: a Vatikán, a svéd király, Svájc, a Vöröskereszt és még mások. Nem barátja a zsidóknak, de politikai okokból közbelép a kikeresztelkedett zsidók érdekében; valamint azért is, hogy a zsidó orvosokat megtartsák, és a zsidó munkaszolgálatos századokat, ha azok hadifontosságú munkáknál dolgoznak, Magyarországon hagyják

. . .” – ez olvasható Veesenmayernek a beszélgetésről Ribbentrop külügyminiszterhez intézett táviratában.
Horthy információi a lényeget érintették: valóban volt puccsterv, amely egyszerre irányult Horthy letartóztatására, a nyilas hatalomátvételre és a budapesti zsidó magyarok deportálására.
Bakyék a puccs előkészítését a galántai csendőrzászlóalj július 2-i vagy 3-i zászlóavatásával kívánták leplezni. A „zászlóanya” a kormányzó felesége lett volna, az ünnepséget a Hősök terén kívánták megrendezni. Kiadtak egy közleményt is, amely szerint: „a fővárosba 1 600 csendőrt összpontosítottak azzal a rendeltetéssel, hogy ellenőrizzék a zsidóság csillagos házakba való költöztetésének pontos végrehajtását”.
A hivatalos magyarázattal egy időben a fővárosban elterjedt a hír: a zászlószentelés után a csendőrlegénység háromnapi kimenőt kap, hogy megtekintse a fővárost, valójában azért, hogy megismerkedjen a csillagos házak elhelyezkedésével. A kormányzó azonban közbeszólt: tekintettel a „fenyegető légiveszélyre”, egyszerűen lefújta a felesége részvételével tartandó zászlószentelési ünnepséget.
A Baky-puccs, pontosabban a budapesti zsidó magyarok deportálási kísérletének története itt megint ellentmondásos: másként vallott róla Ferenczy csendőralezredes és más csendőrtisztek, és másként Faragho Gábor altábornagy, a csendőrség főfelügyelője – ez előbbiek mint a népbíróság előtt álló vádlottak, az utóbbi tanúként, mint aktív miniszter.
A csendőrváltozat: június vége felé Eichmann, a Sonderkommando vezetője, Ferenczy alezredes és Faragho altábornagy megállapodtak abban, hogy a budapest-környéki zsidó magyarokat Tölgyessy Győző csendőr ezredes a galántai csendőrzászlóalj élén, a budapestieket pedig Paksy-Kiss Tibor csendőr ezredes a nagyváradi csendőrtanzászlóalj élén vagonírozza be a deportálás céljaira a náci Sonderkommando által előkészített szerelvényekbe. A részleteket, együtt Paksy-Kissel az a Péterffy Jenő csendőr ezredes dolgozta ki, aki az egyik legbrutálisabb, a nagyváradi deportálást irányította; Endre László még a gyűjtőhelyeket is megjelölte: a budapestieket a nagyvásártelepen, a sertésvásártelepen és az egyik Váci út környéki sportpályán kellett volna a bevagonírozás előtt összetömöríteni.
Faragho Gábor a népbíróság előtt kijelentette: soha nem tárgyalt Eichmannal és Ferenczyvel. Ferenczy fenntartotta vallomását, a kérdés megválaszolatlanul maradt.
A terv megvalósítását Horthy közbelépése akadályozta meg. A kormányzó váratlanul magához rendelte Faragho altábornagyot, és arra utasította, intézkedjék, hogy a csendőrök azonnal hagyják el a fővárost. Hetedikén éjszaka Tölgyessy csendőr ezredesért katonai gépkocsi ment Pannonia-szállóbeli lakására, s onnan a Várba vitték. Ott Lázár Károly testőrvezérőrnagy közölte vele: a kormányzó parancsa az, hogy embereivel együtt hagyja el Budapestet. Valamivel később autó ment Paksy-Kiss csendőr ezredesért – ő ugyanezt a parancsot kapta. Hajnalban Bakay Szilárd vezérezredes, budapesti had-

testparancsnok telefonon kereste Faragho csendőr altábornagyot, meg akarta állapítani, mivel foglalkozik. Nem felelt sem minisztériumi szobája, sem csendőrlaktanyai telefonja, Bakay ekkor lakásán hívta fel. Faragho azt mondta: „a telefon ágyból csengette fel", Bakay ekkor szó nélkül, megnyugodva letette a kagylót.

Másnap, nyolcadikán reggel megszólaltak a légiriadó szirénái, holott a légtérben nem voltak ellenséges repülőgépek. A riadó órákig tartott. Amíg a lakosság az óvóhelyeken volt, Lakatos Géza vezérezredes és Lázár Károly testőrvezérőrnagy parancsára az esztergomi 1. harckocsi-pótezred páncélozott autóival és tankjaival felvonult a főváros fontosabb pontjaira, és megszállta azokat. Óbudán nyolcvan tank vonult fel, az Andrássy-, Ferenc József és az Albrecht-laktanyában golyószóróval és géppuskával ellátott osztagokat helyeztek riadókészültségbe.

A kormány tagjai még aznap tájékoztódhattak a történtekről, mert július 9-én Pécsett Imrédy Béla beszédet mondott és kijelentette: „A kalandos terveket kergetők tegyék félre kisded játékaikat nyugalmasabb időkre. Semmi szükség sincs puccsistákra!" De nehogy valaki arra gondoljon, hogy politikai nézetei változóban vannak, Imrédy ezután a zsidókérdésről beszélt: „Ez egy határozott operáció volt! A külföldön elterjedt hírekkel szemben azonban kijelentem, hogy sem a magyar hatóságoknak, sem egyetlen magyar embernek kezéhez egyetlen csepp zsidóvér nem tapad!"

„Követeltem... Figyelmeztettem..."

Július 12-én minisztertanács volt. A jegyzőkönyv olvasása közben ne feledjük, hogy a miniszterelnök Sztójay Döme, a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter Kunder Antal, a tárca nélküli közgazdasági miniszter Imrédy Béla, a belügyminiszter – akinek „semmiféle lehetősége nincs mentesítésre" – Jaross Andor. A jegyzőkönyv:

„A miniszterelnök úr előadja, hogy a svéd, a svájci és az amerikai kormányok által a zsidókérdésben előterjesztett kívánságokhoz Hitler vezér hozzájárult. igen köszöni Arnóthy-Jungerth követ úrnak, aki alapos munkát végzett, és e kérdésben megszerkesztett emlékiratot annak idején átnyújtotta neki, ő pedig személyesen átnyújtotta Veesenmayer budapesti német követnek. A német kormány egyetért a javaslattal, azzal a kikötéssel, hogy Svédországba, Svájcba és Amerikába legyenek bizonyos számú zsidók kiszállítva. Elkerülendő volna a németek véleménye szerint a Palesztinába való kiszállítás, mert ez sértené az arabok érdekeit, akik jelenleg a németek mellett és az angolok és zsidók ellen vannak. Felkéri a külügyminiszterhelyettes urat, hogy a belügyminiszter úrral e kérdést sürgősen tárgyalja le. A németek egy további feltétele az, hogy ezzel szemben a zsidóknak jelenleg leállított kiszállítása folytattassék. A miniszterelnök úr kiköti, hogy ezen további folytatólagos transzportok a leghumánusabb módon történjenek. Ülőhelye legyen mindenkinek és embertelenségek elkerülendők. Sem belföldön, sem külföldön ne legyenek támadások oly irányban, hogy nem humánusan jártak el az illetékes hatóságok és közegek a zsidók kiszállításánál.

Jungerth-Arnóthy Mihály, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter úr, a külügyminiszter állandó helyettese rámutat arra, hogy a román kormány átveszi a magyar zsidókat és kiküldi Palesztinába, csak nekünk ne legyen szabad ezt megtenni? Szükségesnek tartaná, hogy a zsidók érdekében hozott mai minisztertanácsi határozat mielőbb közöltetnék a nyilvánossággal is. Nekünk sürgősen kell tájékoztatni követeinket is, hogy ezek a velünk szemben most folyó propagandát ellensúlyozhassák.

A miniszterelnök úr közli, hogy ő megkérte Veesenmayer német követet, hogy a németek dementálják a maguk részéről sürgősen a külföldön terjesztett azon híreket és állításokat, hogy a Magyarországról munkaszolgálatra deportált zsidókat krematóriumokban elégetik, elgázosítással megölik.

A kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter úr felveti azon gondolatot, hogy a kormányzó Úr Ő Főméltósága által kivételezett zsidók ne menjenek ki az ország területéről.

A belügyminiszter úr rámutat arra, hogy neki ma semmiféle lehetősége nincs mentesíteni.

A tárca nélküli közgazdasági miniszter úr szerint, amennyiben megjelennék a zsidók nagyobb számú mentesítése, úgy ennek politikai hatása felmérhetetlen volna. Ő maga részéről csak úgy járulna hozzá, hogy a Kormányzó Úrnak egy ilyen mentesítési jog biztosíttassék, hogy ha ezt a jogot a Kormányzó Úr csak egyszer gyakorolhatná, és akkor ez a kérdés le lenne zárva, és a Kormányzó Úr által mentesített zsidóknak névjegyzéke ezen lezáráskor a Budapesti Közlöny hivatalos lapban közzététetnék."

Másnap Sztójay levelet írt Jaross Andor belügyminiszternek. Megmaradt a levél géppel írt fogalmazványa, amelyet Mészáros György, a külügyminisztérium politikai osztályának referense írt, és Csopey Dénes, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője javítgatott ki.

„Kedves Barátom!

Amint méltóztatsz tudni, f. é. július hó 6-án felkeresett a pápai nuncius, és a magyarországi zsidókérdés megoldásának módja tekintetében tett bizonyos észrevételeket, illetve adott elő néhány kérdést.

Egy ilyen személyi jellegű kérdése volt az, hogy a magyar kormány mentesítsen néhány kikeresztelkedett zsidót a zsidórendszabályok hatálya alól. Akkor én kilátásba helyeztem, hogy ezen kérését kész vagyok a legnagyobb előzékenységgel kezelni, és amennyiben eljuttatja hozzám a kérdéses személyek névsorát, úgy megteszem a szükséges lépéseket azok mentesítése iránt.

A fenti előzmények után a nuncius július 10-én eljuttatta hozzám az általa javasolt 14 kikeresztelkedett zsidó névsorát egyéb adataikkal együtt, kérvén ezeknek, valamint közülük 5 személy családjának a kivételezését.

E névsort – magyar fordításban – idemellékelten azzal a kéréssel juttatom el Hozzád, hogy eseteket sürgősen megvizsgáltatni és a felsorolt személyek kivételezését minél előbb légy szíves elrendelni. Azt hiszem, nem is kell külön hangsúlyoznom, hogy a nuncius ezen aránylag szerény kérésének gyors és maradéktalan teljesítése az ő, valamint közvetve a Szentszék hangulatára kedvező befolyással volna, ami a jelen helyzetbe mindenképpen kívánatosnak látszik.

Kérlek, hogy intézkedéseid eredményét velem lehetőleg mielőbb közölni szíveskedjél. . ."

Ezekben a napokban több meglepő fordulat történik. Mintha a deportálás, amely vidéken már befejeződött, mégis tovább folyna. Hiszen „zsidó vonatokról" van szó. Vitéz Simon Elemér, a Magyar Vöröskereszt Országos elnöke és Horthy Istvánné, Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye és az I. hadtest önkéntes főápolónője Sztójayhoz fordult: kérik, engedélyezzék „a gócpontokon áthaladó zsidó vonatoknak vízzel való ellátását, valamint az arra rászorulóknak elsősegélynyújtásban való részesítését". A külügyminisztérium átír Sztójaynak: nincs észrevétele a kérés ellen, sőt „ kérem Nagyméltóságodat, hogy az üdítő szolgálat megkezdéséről engem tájékoztatni méltóztassék, mert a Nemzetközi Vöröskereszt itteni megbízottjának, valamint az egyes semleges államok itteni követségeinek esetleg alkalmat lehetne adni arra,

hogy személyesen meggyőződhessenek a külföldi munkára kiküldött zsidók elszállításánál követett humánus eljárásról. . ."

S július 14-én számjeltávirat megy az ankarai, berni, bukaresti, helsinki, koppenhágai, szófiai, lisszaboni, madridi, pozsonyi, stockholmi, zágrábi és vichyi magyar külképviseletnek. A szöveg:

„Tájékoztatására közlöm, hogy múlt hetek folyamán az alábbi javaslatok érkeztek a magyar kormányhoz:

1. Svéd kormány kérte a svéd Vöröskereszt közbenjárásával Svédországban rokonsággal vagy üzleti összeköttetéssel bíró magyar zsidók Svédországba vagy Palesztinába való kivándorlásának engedélyezését.

2. Svájci kormány budapesti követsége útján brit kormány megbízásából kérte, hogy már régebben folyamatban volt, de időlegesen felfüggesztett palesztinai kivándorlási lehetőség ottani beutazási engedéllyel bíró zsidók számára újból engedélyeztessék.

3. Amerikai háborús menekültügyi hivatal svájci közvetítéssel javasolta berni követségünk útján, gettókban és táborokban levő zsidóknak Vöröskereszt általi segélyezését, valamint 10 éven aluli zsidó gyerekek Palesztinába küldését.

Magyar kormány méltányolva ezen emberbaráti kezdeményezéseket, fenti javaslatokhoz komoly megfontolás után hozzájárult. Felkérésére a német kormány a kivándorlóknak német és megszállt területeken való átutazást engedélyezte.

Amíg fenti akciók folyamatban vannak, magyarországi zsidók külföldi munkára küldése szünetel.

Külföldi munkára egyébként zsidóknak csak egy része vétetik igénybe, mert többiek – mint keresztény magyarok is – az országban teljesítenek munkaszolgálatot. Itthon igénybe vett zsidóknál elsősorban kikeresztelkedettek és családjaik jönnek tekintetbe. Ugyancsak nem vonatkozik intézkedés tudomány és művészet terén érdemeket szerzett és gazdaságilag nélkülözhetetlen zsidókra sem, akik kivételezés alá esnek.

Fentieket kérem magyarországi zsidókérdés megoldásával kapcsolatos külföldi rágalomhadjárat ellensúlyozására addig is, míg fentiekről sajtó-kommüniké megjelenik, legmegfelelőbbnek látszó módon felhasználni.

Sztójay"

S végül van egy Veesenmayer-távirat is Berlinbe, eddig szokatlan szöveggel: „Az ellenséges propaganda által terjesztett, a magyar zsidókkal szemben alkalmazott állítólagos bánásmódról szóló rémhírek megcáfolása végett a magyar kormány kívánságára a magyarországi SS- és rendőrparancsnokkal, valamint az SD különleges (zsidó) kiegészítő parancsnokságának vezetőjével egyetértésben a következő, csak külföldnek szánt magyar kommüniké kiadását vettem tervbe:

»Magyarországon, a zsidótörvények végrehajtása során zsidó munkaerők szabadultak fel, ezért egyezmény jött létre a Magyarországon nélkülözhető zsidó munkaerők átadására, Németországban történő igénybevétel céljából – ezen egyezmény végrehajtásával kapcsolatban külföldön rémhíreket terjesz-

tettek, amelyek azt állítják, hogy az elszállításnál a magyar és német szervek részéről kegyetlenségek is, sőt tömeggyilkosságok is előfordultak. Ezek a rémhírek rosszakaratú kitalálások, a szervezésnél és az elszállítás lebonyolításánál az emberiesség szempontjait messzemenően figyelembe vették. Az egyes családokhoz tartozókat nem választották szét. Az elszállításra váró zsidók részére egészségügyi berendezéseket létesítettek és orvosi ellátásukat biztosították. A kiutazás előtti időszakra a zsidók saját élelmiszerkészletükből 14 napra valót vihettek magukkal, ahol ez nem volt elég, a hatóságok látták el őket. A külföldi munkaszolgálatra való elszállítás tehervagonokban történt, ahogy azok katonai szállításoknál is használatosak, emellett gondoskodtak egészségügyi berendezésekről és elegendő ellátásról. Ellátásként az utazás időtartamára fejenként 4 kg kenyeret, lisztet és főzeléket, szállítmányonként 2 db vágóállatot bocsátottak rendelkezésre a magyar hatóságok. Az elszállításnál messzemenően bevontak zsidó önkormányzati szerveket, a zsidó vének tanácsát, zsidó rendőrséget, továbbá zsidó orvosokat, nővéreket stb., ezen intézkedések végrehajtása során sem járványok, sem természetellenes halálesetek nem fordultak elő, ezzel szemben Budapesten 200 000-nél több lelket számláló zsidó lakossága, akik közül senkit nem köteleztek külföldi munkaszolgálatra, az angol–amerikai terrortámadások alkalmával érzékeny veszteségeket szenvedett, ezek között van a július 2-i terrortámadás alkalmával megölt 89 angol és amerikai zsidó állampolgár, akik mint minden külföldi állampolgárságú zsidó, az elszállítás alól kifejezetten mentesítve voltak, haláluk körülményeit különben egy magyar–svájci vegyesbizottság vizsgálta meg és vette jegyzőkönyvbe, a bizottságban egy svéd és egy török megfigyelő, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt képviselője is részt vett.

A családok egységének megőrzésére, a vegyesházasságban élő zsidókat felmentették a külföldi munkaszolgálat alól, továbbá minden olyan zsidót felmentettek a külföldi munkaszolgálat alól, akik az első világháborúban való magatartásukkal, ellenforradalmi tevékenységükkel vagy más módon bizonyítva a magyar nemzethez való ragaszkodásukat, ezt kiérdemelték, valamint olyanokat, akik tudományos vagy művészeti érdemeket szereztek. Belföldi munkaszolgálatot teljesítenek, ugyanúgy, mint a nem zsidók, azok a zsidók is, akiknek munkájára a termelés folyamatosságának biztosítása érdekében szükség van.«

A magyar miniszterelnök annak a kívánságának adott kifejezést, hogy ez a közlemény, csak néhány órás időkülönbséggel, egyidejűleg jelenjék meg egy a Vöröskereszttel stb. kötött megállapodásokról szóló második közleménynyel, mivel ez a második közlemény utasításnak megfelelően nem fog megjelenni, hálás lennék mielőbbi távirati utasításért, vajon az első, fenti közlemény kiadásával szemben merültek-e fel olyan aggályok, hogy abban elsősorban a külföldön jelenleg teljes üzemben folyó Magyarország elleni undorító propaganda megfékezéséről van szó. Veesenmayer."

Ebben az időben történik, hogy Mester Miklós államtitkár sürgetésére Ambrózy Gyula (tábornok-hadbíró, már egy éve a kormányzó kabinetirodájának

vezetője) eléri Horthynál az úgynevezett „kormányzói mentesítő levelek" már előbb megszületett gondolatának megvalósítását. Erről Mester Miklós 1977-ben így beszélt Bokor Péter filmrendezőnek:
„A Tárnok utca 5. szám alatt felállítottak egy külön hivatalt, egy miniszterelnökségi kirendeltséget, amely a kormányzói mentesítéseket intézte.
– Ki kaphatott ilyen mentesítést?
– Ez nem volt lefektetve! Tehát mindenki beadhatta a kérést. Aki megkapta a mentesítést, az megmaradhatott a lakásában, az rendelkezhetett a lefoglalt vagy zárolt vagyonával, pénzével, azt nem érintették a megkülönböztető, korlátozó rendelkezések. Természetesen özönével jöttek a kérések, rengeteg jött hozzám, vagyis az én hivatalomhoz is. Ambrózyval abban egyeztünk meg, hogy aki behozta a kérvényét vagy akár csak valakinek az adatait, akinek szüksége volt a mentesítésre, mi azoknak kiadtunk egy »előzetes igazolást«. A minisztérium pecsétjével. Felhatalmaztam Molnár Andor miniszteri tanácsost, hogy ő is adhasson ki ilyen igazolásokat, miszerint az illetőnek kormányzói mentesítése folyamatban van, és ezért máris védelem alatt áll. Ambrózy is adott ki ilyen előzetes igazolásokat."
Az 1. számú mentesítést Rózsahegyi Kálmán színművész kapta, ám volt egy férfi, aki visszautasította a kapott mentesítést. Mester Miklós megőrizte azt a levelet, amelyet Heltai Jenő írótól kapott. A levél 1944. július 23-án kelt, a szövege:
„Méltóságos Uram, nagyon tisztelt Barátom! Fiam, dr. Heltai János, néhány nappal ezelőtt közölte velem, hogy a Kultuszminisztériumban – tudtom nélkül – kérvényt adott be, amelyben, úgynevezett érdemeimre való hivatkozással, a zsidórendeletek alól való fölmentésemet kérelmezte. Közölte velem azt is, milyen rendkívüli jóindulattal – ha szabad azt mondanom: barátsággal – fogadtad ezt a kérelmet. Erről időközben Palló Imrének, kedves jó barátomnak a leveléből is értesültem. . . (Fiam) nagyon jól tudta, hogy én magam sohasem kértem volna semmiféle mentesítést. Sok jót kaptam attól az országtól, amelyben születtem és amelynek a nyelvén írok, el kell fogadnom a rosszat is. . . Amilyen nagy könnyebbség és elégtétel volna az, hogy kiemelnek a sok százezer főnyi zsidó vagy megkeresztelkedett tömegből, olyan elképzelhetetlen számomra, hogy bármiféle kivételezést vagy kedvezést kérjek. . . Sohasem kértem előnyt, se jutalmat, érdemekkel hivalkodni nem tudok, és egy hosszú élet alkonyán megváltozni többé nem tudok. Még akkor sem, ha azok, akik szeretnek és féltenek, szenvednek is emiatt. Még egyszer köszönöm mindazt, amit értem tettél, és vagyok igaz tisztelettel és nagy baráti érzéssel, hálás híved – Heltai Jenő."
Ezekben a napokban a kormány köreiben még vita is folyt arról, hogy egyáltalán mikor kerül sor a deportálás folytatására. Augusztus másodikán, a minisztertanácson – így vallott erről tanúként Bárczy István államtitkár a népbíróság előtt – Csatay Lajos vezérezredes, honvédelmi miniszter hajlandó lett volna a deportálás folytatásának engedélyezésére, ha „a német követ írást ad, hogy a kivitt zsidók nem lesznek Auschwitzban elégetve".

De ez még mindig a Sztójay-kormány, amely legfontosabbnak a nácik kiszolgálását tartja. Veesenmayer még július 29-én ezt jelenti Berlinbe: „... ismételten, nyomatékosan követeltem Sztójaytól, haladéktalanul folytassák a zsidók deportálását a birodalomba, és figyelmeztettem, hogy ellenkező esetben nem számíthat a birodalmi kormány nagyvonalú előzékenységére. Sztójay a jelenlegi kormányválságra utalt, amelynek mielőbb véget akar vetni, és ígérte, hogy újból kéri majd a kormányzót, járuljon hozzá a zsidóakció újrafelvételéhez. Reméli, néhány napon belül befejeződik az 1941. január 1-i határnappal kikeresztelkedett zsidók kiválogatása. Azt válaszoltam, további halogatást nem tűrünk, és azt javasoltam, hogy legelőbb is azonnal vigyenek ötvenezer zsidót néhány fővároson kívüli táborba, és onnan szállítsák a birodalomba. Szükség van erre azért is, mert egyrészt a budapesti zsidók ismét elszemtelenedtek, másrészt a zsidók kitelepítésének leállítása nagyon ártott a magyar kormány tekintélyének."

S ugyanebben a táviratban még így ír Veesenmayer: „Endre és Baky államtitkárok ügyében félreérthetetlenül közöltem Sztójayval, a birodalmi kormány semmi esetre sem járul hozzá felmentésükhöz, vagy hogy rangjuktól megfosszák őket... Utasítást kérek... hogy a birodalmi külügyminiszter úr súlyt helyez-e arra, hogy Endre változatlanul folytassa eddigi tevékenységét."

Bethlen István tanácsa

Augusztusban átalakult a Sztójay-kormány. A szélsőjobboldal belső ellentétei – Imrédy és a mögötte állók, valamint a nyilasok keveslették a németek kiszolgálásában gyakorlott készséget – éppúgy hozzájárultak a március 22. óta hivatalban lévő kormány válságához, mint Horthy szándéka, hogy megkísérel újra befolyást gyakorolni az ország politikájára.

Ebben nem kis szerepe volt Bethlen István gróf, volt miniszterelnök egy június végén vagy július elején írott emlékiratának. Ebben Bethlen a Sztójay-kormányt megbélyegezve egy kinevezendő új kormány legfontosabb feladatai között említi meg, hogy az „. . . véget vessen annak az embertelen, ostoba és a magyar jellemhez nem illő kegyetlen zsidóüldözésnek, amellyel a jelenlegi kormány a magyar nevet bemocskolta a világ szemében, és amely a legfertelmesebb korrupció, rablás és tolvajlásnak vált a kútforrásává, és amelybe, sajnos, a magyar intelligenciának is tekintélyes része belesodródott. Ezt a szégyenfoltot jó hírnevünkről letörölni, sajnos, már alig lesz lehetséges, de véget kell vetni ezeknek a barbárságoknak, mert különben maga a keresztény magyar társadalom fertőződik meg gyógyíthatatlanul. . .”

A Bethlen-emlékirat részletes javaslatot ad Horthynak: milyen előkészítéssel, mikor – „meglepetésszerűen és villámgyorsan” –, miként, kikkel kell végrehajtani a kormánycserét, végül így fejezi be: „Nyilasképviselőket, a különféle lázítókat és demagógokat hívja be azonnal katonai szolgálatra vagy katonai munkaszolgálatra. Szüntesse be a zsidók sanyargatását, és hozza a zsidókérdést legalább átmeneti időre nyugvópontra, úgyhogy a zsidóknak legalább megfelelő lakás és élelem álljon rendelkezésére, a szakemberek közülük a köz javára felhasználtassanak, minden embertelenség megszűnjön, a zsidó vagyonok elpusztításának és elkótyavetyélésének pedig vége szakadjon. A legkisebb rendbontást pedig, akárhol ütné ez fel a fejét, torolja meg a legszigorúbban.”

Mint mindig, Horthy most is fél-lépéseket tett, nem tudott szakítani sem múltjával, sem Hitlerrel, de még Hitler hazai kiszolgálóival sem. Megpróbálta a Bethlen-javaslatokat megvalósítani, de júliusban éppen csak megkísérelte leváltani Sztójayt (azzal a Lakatos Gézával, aki aztán később valóban kormányt alakított), de Veesenmayer erélyes fellépésére megváltoztatta szándékát, és még azt a levelet sem küldte el, amelyben az ellene tervezett Baky-puccsról panaszkodott volna.

Végül is a Sztójay-kormányban csak jelentéktelen változás történt. Augusztus 7-én kivált a kormányból Imrédy Béla, Kunder Antal és Jaross Andor – megszűnt a gazdasági csúcsminiszteri tisztség; Kunder tárcáját, a kereskedelem és közlekedésügyet ideiglenes megbízásként átadták Szász Lajos iparügyi miniszternek, belügyminiszter pedig a Horthy szerint hozzá hűséges Bonczos

Miklós lett, aki 1938 és 1942 között belügyi államtitkár, 1942-től igazságügyi minisztériumi államtitkár volt.

Az újjáalakult Sztójay-kormány első minisztertanácsa már augusztus 9-én úgy döntött, hogy az összes karhatalmi erőket, azaz a rendőrséget és a csendőrséget is a vezérkari főnök alá rendeli, ezzel félretették azt a Jaross által már kidolgozott rendelettervezetet, amely a militarizált rendőrséget a csendőrség felügyelője alá helyezte volna. Ez a minisztertanács határozott úgy, felkérik a „szabadságon lévő" Baky Lászlót, hogy mondjon le, kihajózva ezzel a kormányból a puccsot szervező, de még augusztus 3-án rendeletet aláíró államtitkárt. A minisztertanács utasítást adott arra is, hogy Görgey Vincét, aki a szentendrei, Bárczy elleni gyilkossági kísérletet megszervezte, internálják.

Ferenczy kihallgatáson

Ferenczy László csendőr alezredes augusztus elején jelentkezett különkihallgatásra Sztójaynál. A kihallgatáson Antal István miniszter – ekkor egyszerre az igazságügyi, valamint a vallás- és közoktatásügyi tárca ügyeit intézte – is jelen volt. Ferenczy elmondta, hogy milyen tapasztalatai vannak a deportálást illetően, minden felelősséget a már eltávolított Endrére, Bakyra (és Jarossra) hárított, és állítólag elmondta, hogy az a már említett – Svájcban vetített – propagandafilm, amely a csendőrbrutalitást mutatja be, valószínűleg a nagyváradi vagy a debreceni deportálóvonatok egyikének indulásánál készült. Még a kormányalakítás előtt jelent meg a csendőralezredes (állítólag négy alkalommal) a kormányzónál; Ferenczy azt állítja, hogy ifj. Horthy Miklós segítségével jutott kihallgatáshoz.

Ferenczy a Horthyval folytatott beszélgetéseiről a börtönben, még népbírósági tárgyalása előtt, a többi között ezt mondotta: „A kormányzó álláspontja a zsidókérdésben rendkívül meglepett. Nem helyezkedett arra az álláspontra, hogy a zsidóságot meg kell menteni, hanem azt mondta, a kis zsidókat vigyék ki, nem bánja, de a nagyzsidókat, a gazdasági és a szellemi élet kapacitásait nem engedi. Ez rendkívül meglepett. Mert ha én, szürke kis csendőr alezredes – mondjuk – megmentek tízezer zsidót, az érdemül tudható be nekem. De az ország kormányzójának az egész zsidóság megmentésére kellett volna törekednie, és nem csupán a zsidóság egy kis töredékének a megmentésére. . . Én többször kifejtettem a kormányzó előtt meggyőződésemet, amely szerint a németek a lehető leggyengébb erőkkel rendelkeznek az országban, és a világon semmit sem mernének csinálni, ha a zsidókérdésben elutasítanánk követeléseiket, és nem engednénk a zsidóságot a vágóhídra hurcolni. . .”

Szakítsuk meg egy pillanatra Ferenczy elbeszélését, mert le kell szögezni, ő ezt – ha egyáltalán mondotta – akkor mondotta, amikor közvetlen közreműködésével (emlékezzünk eseményjelentéseire), a főváros kivételével, már minden magyar városból és községből, az egész magyar vidékről deportálták a zsidó magyarokat.

Ferenczy így folytatta: „Erre vonatkozólag memorandumot adtam a kormányzónak, amely öt pontból állt. 1. A németeknek átnyújtandó jegyzékben a magyar kormány kijelenti, hogy a zsidókérdést saját eszközeivel kívánja megoldani, a saját érdekeinek megfelelően, a németek mondjanak le arról a követelésükről, hogy a zsidókat kiszállítsuk. 2. A Gestapo és a zsidótlanítási osztag azonnal hagyja el Magyarország területét. 3. A németek azonnal szüntessék meg a politikai személyek letartóztatását, és a már letartóztatásban lévőket azonnal adják át a magyar hatóságoknak. A további két pont csak kiegészítéseket tartalmazott. A kormányzó magáévá tette a me-

morandumot azzal, hogy át kell írni diplomáciai nyelvre. Még aznap éjszaka felkerestem Bonczos belügyminisztert, aki mindig mellettem állt, és veje, Zilahy-Sebess Jenő jelenlétében előadtam neki a memorandum tartalmát. Ebben az időben már ki volt élesedve a budapesti zsidók elszállításának kérdése. A németek azt mondták, ha nem oldjuk meg szájuk íze szerint, akkor nemcsak a zsidókat viszik ki az országból, hanem a zsidó vagyont is. Minthogy mint összekötő tisztnek főfeladatom a megfigyelés volt, láttam, hogy a németek kezdik beváltani a fenyegetésüket, amennyiben ahol csak lehet, kezdik kiszállítani a kezük ügyébe kaparintott zsidó vagyonokat. Az volt a kormányzóval és Bonczossal, valamint Arnóthy-Jungerth-tel a megállapodás, hogy augusztus 25-én a kormányzó kimondja ebben a kérdésben a németek felé a kategorikus nemet, addig pedig minden lehető eszközzel megpróbáljuk a budapesti zsidók kiszállítását húzni-halasztani. . ."

A csendőr alezredes szavait aligha lehet valóságként elfogadni, de az elképzelhető, hogy tájékoztatta Horthyt a németek valódi erejéről, magyarországi csapataik számáról.

Ferenczy különben nem csak Horthyt kereste fel. Kapcsolatot tartott fenn dr. Kasztnerrel (a csendőralezredes egyszer el is hurcoltatta azzal az indokkal – mint azt magának Kasztnernek mondotta –, hogy megakadályozza tárgyalásait Eichmannékkal), Charles Lutz budapesti svájci konzullal, és az ő hivatalában, a svájci követség „idegen érdekek védelme" részlegén dolgozó Krausz Miklóssal is. Az utóbbiaknak megüzente: hajlandó Horthy elképzeléseinek megfelelően fellépni a csendőrökkel a németek esetleges olyan kísérleteivel szemben, hogy a budapestiekkel folytassák a deportálást. Sőt egy augusztusi napon Ferenczy csendőralezredes megjelent a Zsidó Tanács elnökének, Stern Samunak a lakásán – kíséretében volt helyettese, Lullay Leó László tartalékos százados, székesfehérvári adótisztviselő is –, és ott Stern, dr. Wilhelm Károly, dr. Pető Ernő, Krausz Miklós és Kasztner Rezső előtt elmondta, a nácik már minden előkészületet megtettek a budapesti zsidó magyarok deportálására, kerületenként, utcánként határidőket állapítottak meg, a békásmegyeri téglagyárban már szemlét tartott a gyűjtőakció helyszínét megismerendő Wisliceny Obersturmführer, megvan a kezdés időpontja (augusztus 27.), és úgy számolnak, hogy ha a rákosrendezői pályaudvaron is rendben megy a szerelvények összeállítása, szeptember 16-án be is fejezik az akciót.

A Zsidó Tanács döbbenten hallgatta a tájékoztatást. Nemcsak erről az oldalról kaptak információt. Óbudai Freudiger Fülöp gyártulajdonos, a Zsidó Tanács tagja elmondta, hamarosan kezdődik a „budapesti akció", őt maga Wisliceny azzal figyelmeztette, hogy mivel most ő nem tud segíteni mentesítéssel vagy más módon, a gyártulajdonosnak magának kell megoldást találnia. (A megoldás: megvesztegetett SS-tisztek „tudomásul veszik", hogy Freudiger és néhány igen gazdag zsidó „tulajdonképpen román állampolgár", még román útlevelük is van – ezeket szintén náci segítséggel szerezték Bukarestből –; augusztus elején hetvenkét személy két hálókocsin a Keleti pályaudvarról Romániába utazik. A csoport vezetője Freudiger Fülöp. . .)

A Lakatos-kormány

Horthyt mindinkább szorítják a külföldi követelések (nem felejtette el azt sem, hogy egyszer már kijelentette: leállítja a deportálást), és különösen az az augusztus 21-i kelettel írott közös jegyzék, amelyet a Budapesten tartózkodó semleges diplomaták adtak át – a kormányt Sztójay betegsége miatt irányító – Reményi-Schneller miniszterelnök-helyettesnek.

A jegyzék (Danielsson svéd követ adta át) így szólt: „A semleges hatalmak Budapesten akkreditált, alulírott képviselői a fájdalmas meglepetés érzelmével értesültek arról, hogy hamarosan meg akarják kezdeni a magyarországi összes zsidók deportálását. Arról is tudomásunk van, mégpedig abszolút biztos forrásból, hogy a deportálás a legtöbb esetben mit jelent, még ha külföldön végzendő munkaszolgálat néven álcázták is.

Eltekintve attól a sajnálatos ténytől, hogy az új deportálások az önök hazájában, mintegy halálos csapás volna Magyarország jó hírnevére, amely máris komolyan érintve van az eddig végrehajtott deportálásokkal, a semleges hatalmak képviselői az emberi szolidaritás és a keresztény szeretet érzelmeitől vezettetve kötelességüknek érzik, hogy erélyes tiltakozást jelentsenek be ez ellen az indítékaiban is már igazságtalan és kivitelében embertelen eljárás ellen – abszolút megengedhetetlen lévén az, hogy faji eredetük egyszerű ténye miatt üldözzenek és halálba küldjenek embereket. És kérik a magyar királyi kormányt, hogy végérvényesen vessen véget ennek az eljárásnak, amelynek az emberiesség becsületére sohasem lett volna szabad elkezdődnie. Azon reményüknek adnak kifejezést, hogy Magyarország, régi hagyományait folytatva, visszatér azokhoz a lovagias és mélyen keresztény szellemű elvekhez és módszerekhez, amelyek oly kimagasló helyet biztosítottak számára a művelt népek között.

Budapest, 1944. augusztus 21.

Angelo Rotta, apostoli nuncius, Carl Ivan Danielsson, svéd miniszter, Carlos de Liz-Texeira Branquinho, portugál ügyvivő, Angel Sanz-Briz spanyol ügyvivő, Antoine J. Kilchmann svájci ügyvivő."

Ennek a jegyzéknek közvetlen előzménye az volt, hogy a belügyminiszter – már augusztus 7. óta Bonczos Miklós volt – közölte Eichmann Obersturmbannführerrel, hogy „a magyar kormány, a kormányzó hozzájárulásával f. hó 25-én megkezdi a zsidók kitelepítését Budapest területéről. . . koncentrálásuk augusztus 25-én kezdődik, három táborba. A hat vonatból álló első szállítmány húszezer zsidóval augusztus 27-én indul, azt követően napi három vonat szállít kilencezer zsidót. A koncentrálást kizárólag a külön erre a célra összevont magyar csendőrség végzi. . ."

Ez a néhány mondat Veesenmayer augusztus 19-i keltezésű számjeltáviratából való. Ám öt nappal később a náci követ új táviratot küld Berlinbe. Ez

így szól: „A magyar belügyminiszter imént közölte Eichmann Obersturmbannführerrel, hogy korábbi nyilatkozatával ellentétben, a kormányzó parancsára most azt az utasítást kapta, kezdje meg folyó hó 28-án a budapesti zsidók koncentrálását öt nagy táborba, amelyek a város területén kívül létesítendők; anélkül, hogy e táborokból az elszállítás birodalmi területre tervbe lenne véve. A belügyminiszter a döntés indokolásáról részletesebben nem nyilatkozott, csupán felsőbb parancsra hivatkozott. Eichmann erről a Birodalmi Biztonsági Főhivatalnak jelentést tesz azzal a javaslattal, hogy miután itt feleslegessé vált, különítményével együtt rendeljék vissza. . .”

Van az eseményekről egy másik változat is: ezt Ferenczy csendőr alezredes mondta el. Azt állította: ő kapta a feladatot, hogy Eichmannal közölje a magyar kormány döntését: nem lesz további deportálás. Eichmann – így beszélte el Ferenczy – valósággal őrjöngve, rettenetes szavakkal támadt rá. Lévay Jenő írja a *Zsidósors Magyarországon* című könyvében:

„A tárgyilagosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy vannak jelek, amelyek szerint Ferenczy László valóban kétkulacsos szerepet játszott. Az augusztus 27-i deportáció terminusának állandó hangoztatásával a kormányzó, másrészt a zsidó vezetők bizalmába kívánta csempészni magát, s ez akkor teljes mértékben sikerült is neki. A németek csapatkoncentrációjukat, mint később kiderült, nagyobb cél elérésére tömörítették. Ekkor már Sztójay bukása befejezett tény volt. . . Szálasiék uralomra jutása állott már az előtérben. Az oroszokkal való tárgyalási szándék sem volt titok a németek előtt. A zsidók deportálása csak ürügy volt és félrevezető indok a csapatösszpontosítások igazi céljának leplezésére. E magasabb tétű játéknak volt egyik eszköze Ferenczy László. . .”

A korral foglalkozó történészek egy kis része is tényként vette tudomásul a Ferenczy – és részben Lakatos – által mondottakat, holott a valódi helyzet egyáltalán nem volt a németek számára előnyös, kihasználható. Ám a tény az, hogy amikor augusztus 29-én Horthy végül is megbízta Lakatos Gézát kormánya megalakításával, az országban hadműveletek végrehajtására alkalmas teljes német fegyveres erő (beleszámítva az SS és Gestapo különböző különítményeit is) nem volt több hatvanöt-hetvenezer főnél; a következő napokban, amikor az augusztus 23-i román átállás következtében Romániából nyugat felé menekült a Dél-Ukrajna hadseregcsoport, sem haladta meg a százötvenezret, a magyar fegyveres erő (együtt a csendőr- és rendőralakulatokkal) pedig legalább félmillió volt. Ez az adat – Vigh Károly közli *Ugrás a sötétbe* című művében – bizonyítja: ha Horthy, Lakatos és köre bátrabban lép, a politikai tétovázás helyett a katonai fellépést választja, elkerülhető lett volna a másfél hónapig hivatalban lévő Lakatos-kormány nyilas megdöntése, a nácik közvetlen segítségével végrehajtott október 15-i puccs.

Lakatos Géza kormánya augusztus 30-án lépett hivatalba. Ugyanezen a napon Veesenmayer még táviratozott Berlinbe: „Az új kormány. . . eskütételét minisztertanács-ülés követte. Fő tárgya a budapesti zsidók kitelepítése volt. Zsidók összegyűjtése szeptember 1-jén, elszállításuk szeptember 2-án kezdő-

dik. Ma felkerestem Sztójayt, aki arra kért, közöljem a birodalmi külügyminiszter úrral, hogy mihelyt körülményei lehetővé teszik, részletesen ír a Führernek és a birodalmi külügyminiszter úrnak. Az új kormánnyal kapcsolatosan megjegyezte, hogy Lakatossal folytatott tárgyalása alapján határozott benyomása, hogy Lakatos lényegében kitart az eddigi kormány irányvonala mellett. . ."

A Lakatos-kormány első minisztertanácsi ülésén valóban esett szó a zsidókérdésről. A szeptember 1-jei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvében a következő mondat található: „A külügyminiszter úr a zsidókérdésben azt a tájékoztatást adja, hogy a németek azt kívánják, hogy legalább ezer zsidót telepítsünk ki vidékre Budapestről, s akkor nem gördítenek akadályt a svéd és egyéb akciók elé." (A külügyminiszter ekkor már Hennyey Gusztáv volt.)

Lakatos Géza, a Vaskereszt lovagkeresztjével kitüntetett vezérezredes, akit Horthy miniszterelnökül választott, kétségkívül jószándékú, de a feladatra alkalmatlan ember volt. Ő maga a népbírósági tárgyalásokon tett tanúvallomásaiban, 1981-ben Münchenben írott visszaemlékezés-kötetében és a Svájcban élő Gosztonyi Péter történésszel folytatott 1965-ös beszélgetésében azt mondotta, hogy őt Horthy „Bethlen István jelenlétében szóban a következő három feladattal bízta meg: Magyarország állami szuverénitását helyre kell állítania, a háborút be kell fejezni és a további zsidóüldözésnek véget kell vetni."

Horthy ekkor még mindig abban reménykedett, hogy az angolszászok, angolok és amerikaiak segítségével – esetleg jelképes angolszász katonai erő ejtőernyős ledobásával – úgy léphet ki a háborúból, hogy nem kell azzal az országgal kapcsolatba lépnie, amelynek földjére ő küldött magyar hadsereget: a Szovjetunióval. Lakatos egyik első kormányzói kihallgatásán már kézbe vehette a Svájcban „magánszemélyként" működő Bakach-Bessenyei György augusztus 29-i táviratát, amelyben ez állt: „Kérve kérem Főméltóságodat, rendelje el csapataink visszavonását hazai területünkre, és ajánlja fel a fegyverszünetet a szövetségeseknek. Ha más út nem áll rendelkezésre, közvetítésre vállalkozom. Ez a legutolsó pillanat, amikor talán lehetséges a végpusztulást elkerülni." Lakatos és a külügyminiszter, Hennyey Gusztáv vezérezredes ekkor titkos puhatolózásba kezdtek Bernen keresztül, hogy miként lehetne csakis angolszász segítséggel kilépni a háborúból. (Nem Bakách-Bessenyei távirata vagy Hennyey külügyminiszter svájci puhatolózása volt az első kísérlet arra, hogy az angolszász hatalmak felé tájékoztódva Magyarországot úgy távolítsák el a tengelyhatalmaktól, hogy azért a szovjetellenes fronton maradjanak. Az első kísérlet még Teleki Pálé volt, aki ötmillió dollárt helyezett letétbe az USA-ban egy esetleges emigráns kormány céljaira, folytatódott Kállay Miklós titkos kapcsolatfelvételi kísérleteivel s az ország náci megszállása után a Várban a Horthy család egyes tagjai – özv. Horthy Istvánné, ifj. Horthy Miklós – közreműködésével tevékenykedő „kiugrási iroda" fellépésével.)

Szeptember 8-án minisztertanácsra ült össze a Lakatos-kormány. Itt már szinte nyíltan beszéltek a helyzetről. A meghívott gróf Teleki Béla erdélyi képviselő például kijelentette: „Erdélyben mindenki meg van győződve arról, hogy a játszma el van vesztve. Ezt a háborút a németek – és velük együtt mi is – elvesztették." Szóba került, mint lehetőség, a fegyverszüneti kérelem, ekkor megszólalt Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter, és kifejtette: „. . . ha Magyarország fegyverszünetet kér, akkor összeomlik a belső front." Ám a miniszterek az angolszászokkal való titkos kapcsolatfelvételről s ugyanakkor a további harcról vitáznak. (Ezután került sor a gyorsan kudarcba fulladt délerdélyi támadásra, amely, lényegében a magyar csapatok teljes összeomlásával, néhány nap alatt véget ért.) De ez talán az első olyan minisztertanács 1944. március 19. óta, amelynek jegyzőkönyve szerint a napirenden nem szerepel a zsidó-ügy. . .

Szerepel azonban azon a parlamenti ülésen, amelyet szeptember 21-ére hívtak össze, és ahol Lakatos Géza miniszterelnök bemutatkozó beszédének egy mondata és a jegyzőkönyv szerinti közbeszólás érdekes:

LAKATOS GÉZA: „A zsidókérdés rendezése tekintetében folyamatban van olyan eljárás végrehajtása, amely a törvényes lehetőségek szigorú alkalmazásával a legártalmasabb elemeknek és a munkanélkülieknek hasznos munkára való beállítását fokozatosan biztosítja. (Egy hang a középen: Emberileg!)"

Van ennek a parlamenti ülésnek – ahol a nyilas képviselők az ülésterem szélső bal oldalán, a kormánypárt jobboldali emberei pedig a jobb oldalon ültek – egy egészen szokatlan hangú felszólalása is. Kóródy Tibor országgyűlési képviselő (nyilaskeresztes lapok munkatársa, negyvenéves hírlapíró, jogász, Párizsban végzett diplomáciai főiskolát, előbb a Festetics-féle, majd a Szálasi vezette nyilaskeresztes párt egyik vezető tagja, aki állítólag „revideálta" nézeteit a zsidókérdésben) a képviselőházi napló szerint így beszélt:

KORÓDY TIBOR: „Tisztelt Ház! . . . Ma van hat hónapja, hogy március 21-én uralomra jutott a Sztójay-kormány. Ez alatt a hat hónap alatt a rendeleteknek egész sorozatát hozták, amelyekhez a képviselőház nagy részének megítélése szerint, a törvényes felhatalmazás is hiányzott. . .

. . . A kormányzó úr nyilatkozott, hogy parlamentárisan akar kormányozni, és még a látszatát is kerülni akarja mindenféle diktatúrának. Ehhez nem elég egy formális ülés összehívása ezekben a nehéz időkben, hanem ehhez a parlament rendes, teljes életfunkciója szükséges. De azonfelül szükséges a szakítás azzal a politikával, amelyet az előző kormány folytatott az alkotmányos élet teljes félretételével, és szükséges azoknak a rendelkezéseknek a felszámolása, amelynek tételes törvényeinkkel, a humánum gondolatával és a magyar lovagiasság érzésével tökéletesen szemben állnak. (Zajos ellentmondások a jobboldalon és a szélsőbaloldalon.)

Olyan rendeletek tömegét láttuk ebben a hat hónapban, amelyekből semmiféle haszna nem volt a nemzetnek. (Egy hang a szélsőbaloldalon: Magának igen!), hanem egyedüli céljuk az volt, hogy kárt okozzanak másoknak, a zsidóságnak. (Zajos ellentmondások a szélsőbaloldalon.)

Nagyon jól tudjuk, hogy a zsidórendeletek megszámlálhatatlan sora, amelyet ez alatt a hat hónap alatt kiadtak és keresztülvittek, semmiféle javulást nem hozott még a háború kérdéseiben sem (Folytonos zaj. – Elnök csenget.), sőt a totális kiállás szabotálását is jelenti például az, hogy ebben az országban, itt Budapesten a legnagyobb munkáshiány idején ma is 250 000 zsidó él, akinek munkaerejét fel lehetne használni, s aki hat hónap óta kénytelen-kelletlen csak fogyaszt, és a mozgási szabadság hiánya miatt nem termel semmit. (Zaj a szélsőbaloldalon. Rajniss Ferenc: Vissza bankigazgatónak őket! Az a legokosabb! – Csoór Lajos: Azt már nem!)

Szükség van a mérleg felállítása alkalmával a jog és törvényes felhatalmazás nélkül kiadott, előbb említett rendeletek azonnali visszavonására, de feltétlenül szükség van azoknak legalábbis a parlament elé terjesztésére, felülbírálás végett. (Budinszky László: Ez a destrukció! – Rajniss Ferenc: Hol a zöld ing? – Egy hang a szélsőbaloldalon: Megsárgult! – Derültség.)

Ezért tisztelettel kérem indítványom elfogadását, hogy a parlament nyilatkozhassék, egyetért-e a kormány programjával, vagy sem. (Egy hang a szélsőbaloldalon: Mit keresel a zsidókon? – Zaj.)"

A Lakatos-kormány – és ennek egyáltalán nemcsak a szeptember 21-i parlamenti ülés az egyetlen jele – hozott bizonyos változást a belpolitikában. Jó néhány közismerten szélsőjobboldali politikust eltávolítottak. Ekkor távozott – ideiglenesen – a sajtóirányítás legfőbb posztjáról az a Kolosváry-Borcsa Mihály, aki májusban-júniusban más intézkedések mellett maga hajigálta a zúzdába a „lefoglalt zsidó könyvek" első példányait. Leváltottak több hangsúlyozottan náciszolga főispánt. Elérték néhány náci fogságban lévő ellenzéki magyar politikus szabadon bocsájtását. (Így került szabadlábra Bajcsy-Zsilinszky Endre, ekkor vált lehetségessé, hogy Nonn György kiemelje a Margit körúti fegyház „anyakönyvéből" a Rajk Lászlóval foglalkozó lapot, és így Rajk internálás helyett szabadlábra került, és átvehette vezető posztját a kommunista pártban.) Betiltották a pártok és egyesületek működését – ez, mivel Sztójay márciusban minden baloldali pártot betiltott, a jobb- és szélsőjobboldali pártokat érintette. Végül megkísérelték a zsidóellenes rendelkezések áradatának megállítását, a fővárosi deportálási előkészületeket leállították. Ekkor volt kénytelen – a visszahívását már előbb kérő – Eichmann is, egy időre, elhagyni Magyarországot.

A Lakatos-kormány hivatali idejének utolsó heteiben döbbent rá Horthy, hogy illúzió volt minden reménykedés az „angolszász megoldásban", és határozta el szeptember 28-án – tehát két nappal azután, hogy a 2. Ukrán Hadseregcsoport csapatai átlépték Magyarország 1938-as határát és felszabadították Makót –, hogy fegyverszüneti küldöttséget indít útnak a Szovjetunióba. Ám a fegyverszünet belpolitikai előkészítését elmulasztotta, s nem volt hajlandó együttműködni az akkor már az ellenállást szervező, Horthynak kölcsönös megállapodás alapján támogatást nyújtani is kész Magyar Fronttal.

Október 1-től végre magyar fegyverszüneti delegáció tartózkodott Moszkvában. A szovjet fél – mivel néhány napig a Faragho altábornagy által vezetett küldöttség szeretett volna kitérni a feltétel nélküli fegyverletétel alól – várt a küldöttség értelmes válaszára, végül október 8-án előterjesztette, a nyugati hatalmakkal egyetértésben, a fegyverszünet előzetes feltételeit.
Ez pontosan egy héttel a nyilas puccs, október 15-e előtt történt.

Az első védlevelek

Ami a már említett szeptember 1-jei minisztertanácson elhangzottakat illeti, nagyon valószínű, hogy Hennyei Gusztávot pontatlanul tájékoztatták. Elképzelhetetlen, hogy akár Veesenmayer, akár más náci személy csak ilyen kisszámú zsidó kitelepítését követelte volna. Ami pedig a „svéd és egyéb akciók" dolgát illeti, itt a védlevelekről, az akkor széltében-hosszában németül Schutzpassnak nevezett iratokról van szó.

Az első ilyen védleveleket még 1944. június közepén állították ki a budapesti svéd követségen. Két olyan család tagjai kaptak „ideiglenes útlevelet", akiknek valóban voltak svédországi kapcsolatai. A Forgács Vilmos és Wohl Hugó és családja számára kiadott „Provisoriskt Pass" elismerése úgy történt, hogy Wohl egy közvetítő útján kérdést intézett Sándor Jenő miniszteri tanácsoshoz, aki akkor a KEOKH, a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság vezetője volt. Sándor azt felelte a kérdésre: nem tudja, miként juthat valaki mostanában külföldi állampolgársághoz, de ha ilyesmi mégis megtörténne, azt úgy veszi tudomásul, hogy az illető július 1-ig hagyja el az országot, különben internáltatja. A svéd követség az ideiglenes útlevélen kívül még egy külön igazolványt is adott Wohlnak, aki a KEOKH vezetőjétől kapott válasz után egy jobboldali ügyvédhez fordult, és kérvényt nyújtott be a KEOKH-hoz, kérve, mentesítsék Wohlt és családját a csillagviselés kötelezettsége alól, mint külföldi állampolgárt. Wohl a kérvény benyújtása után úgy gondolta, nyugodtan elköltözhet a csillagos házból. Csillag nélkül ezután személyesen kereste fel Sándor miniszteri tanácsost, aki azt mondta: ha külföldi, hagyja el azonnal az országot. Természetesen mindketten tudták, hogy ez a nácimegszállta Európában képtelenség. A KEOKH egy másik vezető tisztviselője, dr. Farkass János rendőrtanácsos a svéd követségtől egy olyan átiratot kért, amely szerint az, akinek az ideiglenes útlevelet kiadták, az „svéd állampolgárnak tekintendő, és a követség kéri, hogy nevezettek a viszonosság alapján a csillagviselés, a vagyonbevallás kötelezettsége és az élelmiszerjegy-csökkentés terhe alól is mentesíttessen".

A svéd követség július 1-jén egy ilyen levelet írt a KEOKH-hoz – s ezzel megkezdődött „a svéd védettek" KEOKH általi mentesítése.

Június végén dr. Waldemar Langlet egyetemi svéd lektor, akit a Svéd Vöröskereszt budapesti főmegbízottjaként jelentettek be a külügyminisztériumban, felkereste Arnóthy-Jungerth Mihály külügyminiszterhelyettest, és kérte, hogy néhány üldözöttnek a Svéd Vöröskereszt menlevelet adhasson. Lévai Jenő a *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* című könyvében: „Jungerth ezt a kérést referálta a minisztertanácson, azzal, hogy 300-400 esetről van csak szó, amihez az engedélyt meg is kapta. Csakhamar tudomására jutott, hogy ezt a számot erőteljesen túllépték. Langlet újra és újra kér-

te a kontingens emelését, Arnóthy-Jungerth mind többet engedélyezett, bár figyelmeztette Langletet, hogy semmi jogi alapja nincs az ilyen védlevélnek. Langlet maga is tisztában volt ezzel, de úgy vélte, »ha bíznak benne a védettek és ez megnyugtatja őket«, miért ne állítsa ki továbbra is ezerszámra a »Schutzbrief«-eket, amelyek szerint »svéd érdekek fűződnek a védőlevél tulajdonosához, aki ezért a Svéd Vöröskereszt oltalma alatt áll«."

A svájci követségen működő „idegen érdekek képviselete"részlege (itt tevékenykedett a cionista Krausz Miklós) a Vadász utca 29. számú házban lévő hivatalában a már említett – és Bergen-Belsenbe szállított, részben aztán Svájcba jutott – Palesztinába induló kivándorló csoport szerencséjén felbátorodva, és azzal a szándékkal, hogy a jobb módú emberektől kért és az Eichmann-kommandó megvesztegetésére fordítandó összegekkel szegényeket is bejuttat a „transzportba", újabb kivándorló csoport szervezését kezdte meg.

Sok ezer ember jelentkezett a Vadász utcai házban, amely előtt gyalogos és lovas rendőrök igyekeztek rendet teremteni – számos alkalommal megkardlapozták az épületbe igyekvőket. Ekkor kezdődött meg olyan svájci menlevelek kiadása, amelyek szerint a védlevél tulajdonosa „fel van véve a kivándorlási listára, s elutazásáig a svájci követség védelme alatt áll".

Szó esett már a „kormányzói mentesítés" ügyéről. Azt tudjuk, hogy a Tárnok utca 5. szám alatti miniszterelnökségi kirendeltségen, ahol a kormányzói mentesítés iránti kérelmeket augusztus hónapban be lehetett nyújtani, mintegy harmincezer kérvény volt. (A nagyrészt elintézetlen kérvényekhez csatolt iratokat a főváros ostromának végén a nyilasok vették magukhoz, remélve, hogy „zsidó iratokkal" menekülhetnek.)

Mentesítés-reményt jelentett az is, hogy a kormányrendeletre (az egyházak vezetőinek nagyon nyomatékos követelésére) megalakított Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége a nála jelentkezőknek, akik érvényes keresztlevéllel rendelkeztek, ideiglenes igazolványt adott. Több mint hetvenezren jelentkeztek a dr. Auer György nyugalmazott m. kir. főügyész és Török Sándor író vezetése alatt álló szövetségnél az igazolványokért.

Lévai Jenő *Zsidósors Magyarországon* című könyve függelékében számol be a vatikáni védettségről: a pápai nunciatura Dísz téri palotájában Angelo Rotta pápai nuncius utasítására mindenkinek, aki a zsidótörvény hatálya alatt állt, de római katolikus vallású volt, a nunciatura olyan védlevelet adott, amelyben az állt, hogy az illető a Vatikán polgáraként a nunciatura védelme alatt áll. Számos plébános jelentkezett itt, hogy hívei számára átvegye a menlevelet, de voltak munkaszolgálatosok is, akik megkeresték a Dísz téri épületet; a keresztlevelek felmutatását ugyanis megkívánták, de azok valódiságát nem ellenőrizték. Angelo Rotta azt közölte a magyar hatóságokkal, hogy 2 500 nunciusi védlevél van, ám hamarosan 15 000 darab volt forgalomban.

Július végén külföldi zsidó szervezetek olyan értesítést juttattak el a Zsidó Tanácshoz, hogy a spanyol kormány ötszáz zsidó magyar gyermek számára engedélyezi a beutazást Spanyolországba. Ekkor, ezen az alapon kezdődött

meg a spanyol védő-útlevelek kiadása – akinek rokoni, vagy egyéb kapcsolata volt Spanyolországban, Angel Mougiro spanyol követ és Angel Sanz-Briz ügyvivő aláírásával kapott védlevelet. (Amikor a spanyol követség a Szálasi-puccs után hivatalosan nem működött, egy nálunk bújdosó olasz antifasiszta, Giorgio Perlasca lépett fel mint „spanyol ügyvivő", és mintegy 3 000 spanyol védő-útlevelet adott ki.)

Szabályos, fényképpel ellátott útleveleket adott ki Carlos de Liz-Texeira Branquinho portugál ügyvivő, Gulden Gyula tiszteletbeli portugál főkonzul (egyébként a herendi porcelángyár vezérigazgatója) és dr. Bartha Ferenc ügyvéd, akit a külön az erre a célra szervezett iroda vezetésével bíztak meg. Az útlevelek érvényessége 1944. december 31-ig szólt. Mindenkinek, aki ilyen útlevelet kapott, nyilatkozatot kellett aláírnia, hogy nem támaszt igényt a portugál állampolgárságra. A nyilas külügyminisztériummal kötött portugál megállapodás 500 útlevél kiadását tette volna lehetővé, a valóságban 800 útlevelet adtak ki.

Néhányszor salvadori útlevél és állampolgársági okmány is szerepelt a védlevelek sorában. Salvador genfi főkonzulátusának első titkára, Georges Mandel-Mantello, akinek felesége budapesti volt, a svájci képviseleten keresztül juttatott el mintegy 800 salvadori útlevelet Budapestre.

A Nemzetközi Vöröskereszt 1944. július 20-án Budapestre küldte berlini fődelegátusát, dr. Robert Schirmert. Schirmer felkereste Sztójay Dömét és azt kérte, tegyék lehetővé a gyűjtőtáborokban elhelyezett zsidók meglátogatását, és számukra élelmiszer és ruhanemű átadását. Felajánlotta a Nemzetközi Vöröskereszt segítségét a kivándorolni szándékozó zsidók utaztatásában is. (Csopey Dénes, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője július 23-i feljegyzése szerint Sztójay Veesenmayerrel és Winkelmannal is megbeszélte a Schirmer-látogatáson felmerült kérdéseket, s ő pedig Sztójay megbízásából közölte a Nemzetközi Vöröskereszt küldöttével, hogy „a zsidóknak külföldi munkára való kiküldése egyelőre szünetel, és további sorsuk megfotolás tárgyát képezi. Az országban maradó zsidókra nézve a gettószerű elhelyezést a magyar kormány a maga részéről is helyesnek látja, és ha aktuális lesz, ilyen irányban képzeli a megoldást." A Csopey-feljegyzés zárómondata: „Schirmer úr egyébként jelezte, hogy ma délben a kormányzó úrnál volt, és átadta Max Huber, a Vöröskereszt elnökének levelét. E levélben azonban konkrét kívánságok nem voltak, hanem az főleg a zsidókérdés általános kezelésére vonatkozik.")

Raoul Wallenberg Budapesten

Külön fejezete a budapesti zsidó magyarok megmentésének Raoul Wallenberg svéd követségi titkár szerepe. Wallenberg 1944. július 9-én érkezett Budapestre.

Útjának előzményéhez tartozik, hogy Norbert Masur svéd nagyiparos, aki a nagy nemzetközi zsidó szervezet, a World Jewish Congress egyik stockholmi megbízottja volt, fél évszázada kereskedelmi kapcsolatban állt magyar cégekkel. A náci megszállás után magyarországi ismerősei és barátai érdekében barátja, Hugo Valentin professzor útján segítséget kért a svéd külügyminisztériumtól. Bekapcsolódott ebbe a segítséget kérő akcióba dr. Marcus Ehrenpreis stockholmi főrabbi is, majd az amerikai War Refugee Board stockholmi megbízottja, a norvég származású Iver Olsen, dr. Lauer Kálmán a Mellaneuropeiska Handelsaktiebolaget nevű kereskedelmi vállalat egyik vezetője, és lovag Wahl Henrik, a csepeli Weiss Manfréd-gyárak egyik Svédországban tartózkodó vezérigazgatója is.

Stockholmban tudták, hogy a pápa személyesen fordult Horthyhoz a zsidó magyarok megmentése érdekében – így került sor arra, hogy Per Albin Hansson miniszterelnök Günther külügyminiszterrel való megbeszélés után, dr. Ehrenpreis főrabbi kérésére V. Gusztáv királyhoz fordult és kérte: lépjen ő is fel a zsidó magyarok érdekében – mint Európa legidősebb államfője – Horthynál. V. Gusztáv igent mondott a kérésre. A július 1-jei táviratváltás szövege – a svéd táviratot Carl Ivan Danielsson követ és Per Anger attasé július 1-jén audencián adta át – így hangzott: „Értesülvén azokról a rendkívül szigorú intézkedésekről, melyeket az Ön kormánya a magyarországi zsidó lakossággal szemben alkalmaz, fordulok személyesen Főméltóságodhoz, hogy az emberiesség nevében kérjem közbelépését azok javára, akik e szerencsétlenek közül még megmenthetők. Ezt az Ön jó szívéhez intézett felhívásomat az a régi baráti érzés diktálja, amellyel az Ön országával szemben viseltetem, és őszinte kívánságom, hogy Magyarország őrizze meg a nemzetek összessége előtt jó hírnevét. Gusztáv király." Horthy választávirata: „Őfelsége V. Gusztáv svéd királynak, Stockholm. Megkaptam Felséged távirati felhívását, amelyet a legnagyobb megértéssel fogadok. Kérem Felségedet, legyen meggyőződve, hogy én mindent meg fogok tenni, ami a jelen helyzetben módomban áll, hogy az emberiesség és méltányosság alapelvei érvényesüljenek. Meghatottan gondolok arra a barátságos érzületre, mellyel Felséged országom iránt viseltetik, kérem, hogy őrizze meg érzéseit a magyar nép számára a nehéz megpróbáltatások emez óráiban is. Horthy Miklós, a Magyar Királyság kormányzója." (A táviratváltás időpontjában még tartott a vidéki zsidó magyarok deportálása – július 4. és 6. között például a Veesenmayer által közölt adatok szerint tíz vonattal 29 566 zsidót deportáltak.)

Mielőtt Wallenberg elindult – már kinevezték követségi titkárrá –, a svéd külügyminisztériumban pontosan körvonalazták, milyen megbízatással utazik. Wallenberg egy „Pro memoriá"-ban, emlékeztetőben ezt (az eredeti Stockholmban maradt) így foglalta össze:

„1. A mentés terén teljesen szabad kezet kap. Még vesztegetés útján is megkísérelheti az életmentést.

2. Amennyiben személyes jelentéstétel szükségességét látja, hazajöhet bármikor, nem kell előzetesen külön szabadságot kérelmeznie.

3. Ha a kilátásba helyezett amerikai pénzforrások nem bizonyulnak elegendőnek, a svéd újságokban indítható sajtópropaganda gyűjtésre. Természetesen megfelelő formában.

4. Királyi követségi titkári minőségben, havi 2 000 svéd koronás fizetéssel indul útra.

5. A külügyi kormányzat hallgatólagosan hozzájárult ahhoz, hogy Wallenberg Budapesten érintkezésbe léphessen azokkal a személyekkel, akik szemben állnak a jelenlegi magyar kormánnyal és a németekkel, s akiknek névsorát a stockholmi angol és amerikai követségen adták át neki.

6. Böhm Vilmos és az angol követ azt ajánlotta, keresse fel Sztójayt, és igyekezzen rá hatni; erre kifejezetten engedélyt ad a svéd külügyminisztérium.

7. Sűrűn küldhet külön kurírok útján jelentéseket.

8. Engedélyt kap arra, hogy a követségen, ha kell, menedéket biztosíthasson üldözötteknek, s mentességhez szükséges okmányokat is adhat ki.

9. Audienciát kérhet hivatalosan Horthyhoz, hogy az ő közbenjárását is igyekezzék elnyerni."

Böhm Vilmos, egykori magyar szociáldemokrata vezető (a Tanácsköztársaság hadügyi népbiztosa, a Magyar Vörös Hadsereg főparancsnoka, majd a Tanácsköztársaság bécsi követe) ekkor Stockholmban élt emigrációban. Wallenberget Lajtai Lajos, a Stockholmban élő magyar zeneszerző ismertette össze Böhmmel, aki átadott neki egy svéd nyelvű listát – másolata Stockholmban fennmaradt – azokról a szocialista vezetőkről, akikhez majd bizalommal fordulhat Budapesten. A lista fölött Böhm Vilmos stockholmi „fedőneve és fedőcíme" olvasható: „Herr F. Gustaffson, c/o Nils Dahlen, Uppfartsvägen 3. Rasunda."

Aztán a szöveg: „ Bíró Magda – anyja Bíró Irma –, lánya Bíró Teréz, Budapest, VII. Damjanich u. 25/c. Tel.: 420-815. – Koronya Jolán – címét megadja Bíró Irma – pontos információkat ad. – Dr. Hébelt Ede, II. Pasaréti út 37. I. 3. – Száva István, Baross u. 112. – Böhm Márta, Tátra u. 32. III. em. – Három-négy hetenként meglátogatandó: Csapó Sámuel, Aréna út 140., Nádass József, Visegrádi utca 5/b. – Koronya asszonynál gyakran a következő személyek iránt érdeklődni (Bíróné és Hébelt is adhatnak felvilágosítást: Buchinger Manó, Mónus Illés, Büchler József, Peyer Károly, Kéthly Anna, Kabók Lajos, Malasits Géza, Szeder Ferenc, Witteg Miklós, Millok Sándor és leánya, Bajcsy-Zsilinszky Endre".)

(A budapesti viszonyokról egyébként valamelyest tájékozott Böhm Vilmos nem tudta, hogy Buchinger Manó, Peyer Károly, Malasits Géza, Millok Sándor szociáldemokrata vezetőket és Nádass József írót a nácik rögtön a megszállást követő napokban letartóztatták és koncentrációs táborba vitték, nem tudta, hogy a letartóztatására érkező SS-legényeket március 19-én revolverrel fogadó Bajcsy-Zsilinszky Endre országgyűlési képviselő még a Fő utcai fegyház egyik zárkájának lakója.)

Mielőtt elindult, Wallenberg, arra gondolva, hogy a svéd külügyminisztérium rejtjelei esetleg már ismertek a nácik előtt, saját kis rejtjelrendszert dolgozott ki (másolata Stockholmban), amelyben rejtjelneve volt minden számításba jöhető személynek (Böhmé: Gustavsson, Iver Olsené, a War Refugee Board emberéé: Larsson) – még Sztójaynak, Endrének és Bakynak is. . .

Még azon a napon, amikor Wallenberg megérkezett, Per Anger követségi titkártól megtudta, már vannak forgalomban svéd „ideiglenes útlevelek" és védlevelek. (Erről már volt szó az előbbiekben.) Éppen akkor dolgoztak egy olyan „az összes csillagviselés alól felmentett svéd–zsidó állampolgárokról" készítendő lista összeállításán, amelyet Ferenczy László csendőr alezredes követelt a követségtől azzal, hogy a listán szereplő személyeknek „a legrövidebb időn belül el kell hagyniok az országot".

Három nappal érkezése után Wallenberg felkereste a Zsidó Tanácsot. A Síp utcai székházban találkozott dr. Pető Lászlóval, akivel diákkorukban együtt laktak egy svájci internátusban; a svéd követségi titkár hosszabb ideig tárgyalt Stern Samuval, átadta neki dr. Ehrenpreis stockholmi főrabbi levelét, és arra kérte a Zsidó Tanács vezetőjét, mondjon el mindent a helyzetről, sőt írásbeli jelentést is kér, amit majd külön kurírral küldendő jelentése mellékleteként Stockholmba juttat.

Öt nappal Budapestre érkezése után Wallenberg telefonon beszélt Stockholmmal – óvatosságból a Lauer-féle kereskedelmi részvénytársaságot hívta fel –, és bár a német telefonellenőrzés többször megszakította a beszélgetést, ügyesen, virágnyelven közölni tudta: 1. a vidéki gettók zsidóit már mind deportálták; 2. a deportáltak nagy részét már „nem lehet visszaszerezni" – ez azt jelentette, hogy megsemmisítették őket; 3. pénz kell. A Wallenberg-akció pénzügyei ekkor még dr. Lauer Kálmánon keresztül bonyolódtak, tehát Lauer dr. azt mondta a telefonba, hogy „az export céljaira Larsson 110 000 svéd koronát fizetett be". (A Stockholms Enskilda Bankban nyitottak egy „Raolul Wallenberg Special Konto"-t.)

Az első írásbeli Wallenberg-jelentés (német nyelvű volt) július 17-i keletű; roppant részletesen ismerteti a helyzetet, közli, hogy információs forrásait most csak számokkal jelzi. (A későbbi közölt források: 1. Zsidó Tanács, 2. Krausz Miklós, 3. Bíró Magda tanárnő, 4. Kelemen Lajos, a Mellaneuropeiska Handelsaktiebolaget budapesti képviselője, 5. M. K. gyógyszerész, 6. Dr. Soós Géza, 7. Kertész Miklós volt szociáldemokrata képviselő, 8. Korányi.)

Az első jelentésben a vidéki deportálás leírása után ez a zárórész: „A politikai helyzet tisztázatlan. Kétségtelen, hogy bizonyos erők a további deportálás megakadályozására közbeléptek, de a belső küzdelem eredménye katasztrofális lehet a zsidóságra nézve. A német hatóságok kétségtelenül a zsidóság teljes eltávolítását követelik. Az államfő és a kormány között mélyreható ellentétek állnak fenn, de maga a kormány véleménye sem egyöntetű a zsidókérdésben. Félő, hogy a kiélezett helyzet rövidesen kirobbanáshoz jut, mert az államfő és a keresztény egyházak a deportálás beszüntetését kívánják; az államfő azonban akaratának nem tud érvényt szerezni."

A második Wallenberg-jelentés július 18-án kelt; ebben külön fejezet számol be a megvesztegetésekről – ez alatt a Kasztner-akció értendő – és külön mellékletként ekkor jutott el Stockholmba a már említett „Auschwitzi Jegyzőkönyv" valamilyen módon Wallenberghez jutott példánya. A jelentéseket a budapesti svéd követség diplomáciai futára vitte magával, Németországon keresztül. Egyik későbbi jelentésében Wallenberg közölte: május 15. és június 12. között körülbelül 14 000 Waldsee keltezéssel és postabélyegzővel ellátott levelezőlap érkezett magyar címekre. „Ez a szám – 14 000 – legfeljebb három százaléka a deportáltaknak, szó sem lehet tehát szabad levélküldésről, még ha abból a hivatalos német álláspontból indul ki az ember, hogy a zsidók nagyobb része még életben van" – írta Wallenberg.

Valamikor július-augusztusban (pontos dátum nem ismeretes) Horthy Miklós kihallgatáson fogadta a svéd követségi titkárt. Erről nincs jelentés, csak dr. Wilhelm Károly visszaemlékezése, aki szerint neki Wallenberg azt hangoztatta, hogy „Horthynál erkölcsileg magasabbnak érezte magát". Egy későbbi jelentés szerint szeptember 29-ig a tervezett 4500 védlevélből 2700-at már kiállítottak, a kérelmek száma 8000. . .

Az október 1-jén írott jelentés néhány mondata: „. . . Az orosz páncélos ék eléretörése folytán a zsidók reménykednek abban, hogy megszűnnek az ellenük alkalmazott külön rendszabályok. Sokan saját felelősségükre letették a Dávid-csillagot. Aggályuk, hogy a németek az utolsó pillanatban pogromot rendeznek, változatlanul fennáll, bár ilyen szándékra mutató határozott jel nem merült fel. . ." És egy érdekes – a tények által részben igazolt – értesülés: „A deportáló kommandó Budapestről Berlinbe utazott." (A Sonderkommando nem egyenesen Berlinbe ment. Franz Novak, a kommandó tagja mondta a hetvenes évek végén Bokor Péternek: „Szeptember elején az egész Sonderkommandót levitték egy Arad nevű városba, Eichmannal együtt. Azon a vidéken a Bánátban rengeteg német élt, azok akkor már menekültek, ugye, már Románia is front volt, hát jött az a rengeteg német, szekéren, targoncán, batyukkal, bugyrokkal, jószággal, bőgő gyerekekkel – nekünk kellett egy kicsit rendbe szednünk, és elirányítanunk a Reich irányába. Hát ez már a végpusztulás előjele volt, ugye. Én aztán október elején Berlinbe utaztam, és október 16-án vagy 17-én jöttem megint Budapestre. Akkor ott már lezajlott az a puccs, a Szálasi-féle. És akkor arról volt szó, hogy megint kezdődik a munka. . .")

Eichmann különítménye tehát – ideiglenesen – eltávozott Budapestről. Augusztus 10-i dátummal fennmaradt egy olyan fogalmazvány – lehetséges, hogy minisztertanácsi előterjesztés vagy jelentés volt –, amelyben Arnóthy-Jungerth Mihály még csak mint magyar kívánságot emlegeti a Sonderkommando távozását.

Ezekben a napokban kezdődött meg az úgynevezett „védett házakba" való, akkor csak részben sikerült összeköltöztetés. A házak kijelölése Ferenczy csendőr alezredes parancsára történt; bár ez nem szerepel abban a sokszorosított körlevélben, amelyet az aláírás szerint a Magyarországi Zsidók Szövetsége adott ki – augusztus 23-i kelettel. Ebben a zaklatott hangú, az átköltöztetés időpontját augusztus 26-ában megjelölő körlevélben még csak arról van szó, hogy a Pozsonyi úton lévő sárga csillaggal megjelölt házakba más csillagos házakból mintegy 3000 új lakót kell elhelyezni. Az ő helyükről „kiköltözködők" számára a Zsidó Tanács jelöl ki új lakást. A Zsidó Tanács egyik új tagja, dr. Stöckler Lajos gyártulajdonos, aki júliusban került a tanács tagjai közé – Kahán-Frankl Samu lemondott és hamis okmányokkal ismeretlen helyre költözött – egy feljegyzésben különvéleményt jelentett be. Stöckler tudta, hogy a Pozsonyi úti házakba tervezett átköltöztetésre kijelölt „menlevelesek", vagyis svéd, svájci és más útlevelek, menlevelek tulajdonosainak száma többszöröse a háromezernek, tehát az átköltöztetés súlyos zavarokat okozhat, és több ember életébe is kerülhet. Stöckler világosan látott. Azt írta feljegyzésében és mondotta a Zsidó Tanács több ülésén, hogy „megdöbbentő, hogy a gazdag, jobb módú réteg miképpen igyekszik a maga bőrét menteni, míg a szegénysorsú tízezrek védtelenek maradnak." Lévai Jenő több helyen is megállapítja: Stöcklert a kétségtelen szociális igazságtalanság késztette szólásra. Az igazsághoz tartozik ugyanis annak a megállapítása, hogy szegény sorsú, összeköttetésekkel nem rendelkező személyek nagyon nehezen, vagy egyáltalán nem is jutottak eleinte védlevelekhez. Stöckler augusztus 22-én a Zsidó Tanács ülésén kijelentette:

„Nem lehet a zsidóság egy részének rovására és költségére előnyökhöz juttatni egy másik zsidó réteget, arra hivatkozva, hogy »a védelem nélkülieknek már mindegy, hiszen azok amúgy is deportálásra fognak kerülni«."

Álláspontját elfogadták; úgy döntöttek, hogy a továbbiakban minden, a hatóságokkal folytatott tárgyaláson dr. Boda Ernő és Stöckler Lajos bizottsági tagok képviselik a tanácsot. Az ekkor született iratokban bukkan fel a Magyarországi Zsidók Szövetsége elnevezés, ez a még április 22-én, az 1520/1944. Me. rendelet alapján létrejött „önkormányzati és érdekképviseleti szerv"; ennek az intézőbizottsága a Zsidó Tanács, amelynek első tagjai – májustól – Stern Samu udvari tanácsos, dr. Pető Ernő ügyvéd, Dr. Wilhelm

Károly ügyvéd, dr. Berend Béla szigetvári főrabbi, Kahán-Frankl Samu rabbi, Óbudai Freudiger Fülöp gyáros, Török Sándor író, dr. Nagy József főorvos, dr. Gábor János ügyvéd. Július 22-től új tagok: dr. Boda Ernő ügyvéd, Stöckler Lajos csipkegyáros.

A „védett házak" történetében majd később, október 15-e után következik be újabb fordulat.

Augusztus végén, szeptember elején a budapesti zsidó magyarok között nyugtalanító hírek terjedtek el arról, hogy esetleg újra megkezdődik a deportálás, vagy az öregek, betegek és gyermekek vidékre szállítása. Augusztus 31-én a hivatalos zsidó lapban, a Magyarországi Zsidók Lapjában ezért jelenik meg a következő, „A felelőtlen hírek ellen" című rövid cikk.

„A mai nehéz, komoly napokban, amikor súlyos gondok nehezednek mindenkire, nyomatékosan ismételjük meg figyelmeztető szavunkat: érezze át mindenki a helyzet komolyságát, és magatartásával legyen méltó a mai nehéz időkhöz. Az elmúlt napokban is felelőtlen híresztelések és alaptalan szóbeszédek zavarták meg a magyarországi zsidóságot. Nyomatékosan hívunk tehát fel mindenkit arra is, ne üljön fel az ilyen kósza híreszteléseknek és nyugodjék meg abban a tudatban, hogy a Magyarországi Zsidók Szövetségének Intéző Bizottsága, mint a magyarországi zsidóság hivatalos érdekképviselete, híven szolgál mindenkor – e lap hasábjain is – azokkal a közlésekkel, amelyek a zsidóságot érintik vagy érdeklik. Ne adjunk hitelt semmiféle álhírnek, amely alaptalanul megzavarhat bennünket, és teljesítsük híven kötelességeinket amelyeket ezek a mai komoly idők reánk rónak."

Szeptemberben aztán ezzel ellentétes hírek, reménykeltő, az eddigi intézkedéseket enyhítő kormányintézkedésekről szóló szóbeszéd is terjed; a lap kénytelen a következő szöveget közreadni „A mentesített zsidók nem költözhetnek vissza régi lakásaikba" címmel.

„Az utóbbi időben a sárga csillag viselése alól mentesített zsidók régi lakásukba való visszahelyezésüket kérelmezték, illetőleg felszólították az új bérlőt, hogy régi lakásukat bocsássa rendelkezésükre. Ezzel kapcsolatban illetékes hely arra hívja fel a figyelmet, hogy, mint a mentesítő okirat záradékaiból is kitűnik, a mentesítés az 1941. évi 15. tc-ben foglalt fajvédelmi rendelkezések, valamint a zsidókra vonatkozó vagyonjogi rendelkezések hatályát nem érinti. Ebből következik tehát, hogy a mentesítés a mentesített személyre vonatkozó vagyonjogi, jelen esetben lakásbérleti korlátozó rendelkezések érvényét nem hatálytalanítja, miért is a mentesített személy az összeköltöztetés során elhagyott lakásába vissza nem költözhetik." – olvasható a közleményben.

A budapesti német megszálló hatóságok szeptember 15-én újabb épületeket követeltek a belügyminisztertől, aki a kérést azonnal továbbította a főváros polgármesteréhez. Így tehát az amúgy is zsúfolt csillagos házak közül tizennégyet – a II. kerületben a Keleti Károly és Kitaibel Pál utcában, a IV. kerületben a Kossuth Lajos utcában és a Galamb utcában, a VII. kerületben a Hernád utcában, a VIII. kerületben a Német utcában – kiürítettek és katonai

elszállásolásra átadtak. „Elrendelem egyben a fenti házakban lakó összes zsidó személyek azonnali kiköltöztetését" – szól a belügyminiszteri rendelet, amelyre egy tanácsnok vörös ceruzával ráírta: „Azonnal, még ma! Délután 4 óráig. . ."

Október 10-én Veesenmayer azt jelenti Berlinbe, hogy a magyar kormány – Lakatos Géza kormányáról van szó – nem intézi kellő keménységgel a megígért zsidóellenes intézkedéseket. A jelentésben szó esik a német átutazó vízumok megadásáról is „kivándorló zsidók számára" – a valóságban ilyen vízumot senkinek sem adtak. A jelentést Veesenmayer akkor írta, amikor már közölte Szálasi Ferenccel, hogy Berlinben döntöttek: ő lesz a következő magyar kormányfő, hiszen szeptember 24-én délután a náci követ ezt közölte Kemény Gáborral, Szálasi megbízottjával: „. . . a német birodalmi kormánytól rendelkezés érkezett, mely szerint a Führer kívánságára Szálasi Ferencet azonnal helyezzék fegyveres német védelem alá, arra az időtartamra, amíg Veesenmayer a főhadiszálláson kint lesz. Birodalmi kormány súlyt helyez arra, hogy a továbbiakban Szálasi Ferenc személyes szabadsága biztosítva legyen. Egyben a birodalmi kormány annak a Szálasi Ferenccel való közlésére utasította őt, hogy Magyarország részéről egyedül Szálasi Ferencet tekinti felelős tényezőnek minden vonatkozásban. . ."

Hazatérés Borból

Még a Lakatos-kormány idejében történt az a tragédia, amely azon munkaszolgálatosokat sújtotta, akik a jugoszláv partizánhadsereg harcai és a román kiugrás együttes hatása miatt súlyos helyzetbe került balkáni náci haderők kiürítése nyomán Borból hazafelé igyekeztek.

A jugoszláviai Bor rézbányáiba 1943 nyarán kerültek nagyobb számban a magyar munkaszolgálatosok. 1943 februárjában a németek tízezer zsidó munkaszolgálatost kértek. Nagybaconi Nagy Vilmos, az akkori honvédelmi miniszter, aki egy jelentésből ismerte az ottani állapotokat, minisztertanács elé vitte a kérdést, és nem javasolta a nácik igényének teljesítését. „A miniszteri székből való távozásom után, mely 1943. június 12-én történt meg, a németek nyomására a 10 000 zsidó munkaszolgálatost mégis kiküldték Szerbiába" – mondotta el 1957-ben Nagybaconi Nagy Vilmos.

A munkaerőért cserébe a nácik ígéretet tettek: az iparügyi minisztérium havi száz tonna rézkoncentrátum és hat tonna króm vásárlására kap lehetőséget. (Az ígéret töredékét váltották be.) A bori munkaszolgálatosok parancsnoka 1943 nyarán-őszén Marányi Ede alezredes volt; az ő idején érkezett háromezer újabb munkaszolgálatos 1943. júniusában; ezek között volt Radnóti Miklós, a költő is. Az újonnan érkezettek látják: a már itt dolgozók élet- és munkakörülményei irtózatosak, bár van különbség a központi láger (Bor) Berlin, és a többiek, Heidenau, Bregenz, Westfalen, Wien, Voralberg, Laznica, Röhn, München és Innsbruck lágerek között. Ahová Radnóti került, a Lager Heidenau parancsnoka Száll Antal hadnagy volt, helyettese Turner György zászlós, a keret többsége a szegedi utászzászlóaljhoz tartozott. Felolvasták a parancsot, amely szerint a századra a hadifogolytáborokra vonatkozó előírások az irányadók. A legkisebb vétségért botozás vagy kikötés jár. A bakancsot le kell adni, helyette mindenki fatalpú sarut kap. Le kell adni minden pénzt és értéktárgyat. Tilos a bajtárs megszólítás. Tilos a szolgálati út megkerülésével levelet küldeni vagy kapni. Szökési kísérletért halálbüntetés jár; aki sötétedés után kilép a barakkból, hangosan köteles jelenteni, hogy latrinára megy. A parancskihirdetés után megmotozták az érkezetteket, majd közölték: öt barakkba a sárga karszalagos zsidó, a hatodikba a fehér karszalagos keresztény, de a törvények értelmében zsidónak tekintendő munkaszolgálatosokat költöztetik. Az újonnan érkezettekkel közölték: öt órakor van ébresztő, tisztálkodás (víz egyébként alig volt), körlettakarítás, és reggeli után 6.30-kor kezdődik a munka, este hatig tart, az ebédidő egy óra. Hétkor kapott vacsorát az, akinek nem volt büntetése, és nyolcig „szabad foglalkozás" volt, kilenckor takarodó. Az egyik büntetés a vacsoramegvonás volt. Egyébként az igen kevés és silány főtt étel mellé két napra egy egykilós kenyér járt. Az igen nehéz munkát – legnagyobbrészt vasútépítés, pályaelő-

készítés – német munkavezetők irányítása alatt, mint egy német vasútépítő cég (fizetés nélküli) munkásai végzik. A legelviselhetőbb a Lager Heidenau volt; a legrosszabb a Berlin, a központi tábor, ahol maga Marányi alezredes igyekezett pokollá tenni a munkaszolgálatosok életét.

1944 nyara-ősze a bori táborok feloszlatásának ideje volt, mivel a náciknak menekülniük kellett, megszűntek a táborok is; szeptember derekán kezdődött meg a „hazairányítás".

1944. szeptember 17-én indultak vissza Borból a munkaszolgálatosok. A hazafelé vezető út egyik legpontosabb leírása a Budapesten, Vihar Béla költő szerkesztésében kiadott Sárga Könyvben jelent meg; az írás alapja a temesvári Magyar Szó című lapban 1944. október 11-én megjelent cikk.

„A bori munkaszolgálatosok első csoportja szeptember 17-én indult el hazafelé. Körülbelül 4000-en lehettek, két század úgynevezett jehovistával, azaz olyan szektabeli parasztokkal, akik elvből nem voltak hajlandók fegyvert fogni. Először több évszázadnyi börtönre ítélték őket, majd büntetésüket arra súlyosbították, hogy „zsidókkal együtt kellett dolgozniok".

A menetelés a keret hajszája miatt Bortól Pancsováig megerőltető volt, de nem elviselhetetlen. Átlagos 30-40 km-t kellett megtenniök, amihez ilyen leromlott állapotban levő embereknél minden tartalék-energiára szükség volt. A rettenetes iramban persze elhullottak a gyengék, és a legyengült, éhes embereket az utóvéd keretlegényei igyekeztek ütlegekkel indulásra bíztatni. Az embertelen ukázt feletteseiktől már Borban való elinduláskor megkapták: »Sorból kilépni tilos, lemaradni tilos, a szökevényért szomszédai felelősek.«

A szerb falukon áthaladva a környörületes lakosok élelmiszerekkel, kenyérrel, gyümölccsel kínálgatták a fiúkat. A bori keretlegénység tagjai kiverték a kezükből a kosarakat, az élelmiszereket pedig szemük láttára eltaposták. Általában a keret okkal, ok nélkül ütötte-verte az embereket. A tisztek pedig mindezt közömbösen nézték, mintha unnák az ügyet.

Belgrád–Pancsova–Titel volt a menetirány a kálvária felé. A Bánátban, szinte jeladásra, megkezdődött a vérengzés. A példát egy magyar tiszt, Páll zászlós szolgáltatta.

Egyik bajtársunkat, azok közül, akik pár lépéssel letértek az országútról, hogy vizet merítsenek, hasba lőtte. A kút egy kukoricásban volt, és főbenjáró bűnnek számított a kukoricalopás. Valóban nyers kukoricán, répán és tökön élt az agyonéhezett sereg, mert élelmezéséről teljesen megfeledkeztek. Az imént említett bajtárs volt az első áldozat. Még szükséget végezni sem állhatott meg a szerencsétlen, mert ily fajta vakmerőségért is halál volt a büntetés.

460 km-es gyaloglás után az éhes, elcsigázott sereget Cservenkán egy nagy téglagyári szárítóban helyezték el. Október 7-én, szombat hajnalban a Prinz Eugen von Savoya német SS-alakulat vette át a munkaszolgálatosokat. Vasárnap este a hátsóudvaron tízesével felsorakoztak, majd aludni küldték a fiúkat. De nem sokáig alhattak. Éjjel fél 1-kor felverték őket. Húszasával kísérték el a fiúkat a kemencéhez, majd felszólítottak mindenkit, hogy adják le

értékeiket, és csak azután kísérték a mély sírgödörig. Közben a kerettagok könyörögtek a fiúkhoz, hogy nekik és ne a németeknek adják értéktárgyaikat.
A sírgödör egy 30 m hosszúságú és több méter széles árok volt, amelyből téglakészítéshez vájták ki az agyagot. A gödör sáncára állították a kivégzendőket, és hátulról tarkón lőtték. Hajnalig tartott a vérengzés. Gyorsan telt az agyagos árok, aki mozgott, beléeresztettek még egy-két golyót. Végül a biztonság kedvéért néhány kézigránátot is bevágtak az árokba.
Az életösztön az ügyesebbeket mindig a hátrább levő sorokba hajtotta. Általában nehéz apátia ülte meg az emberek lelkét. Hajnalban a gyilkosok belefáradtak a vérengzésbe, és az életben maradottakkal, mintegy 1500-zal elindultak a kerettel Baja felé. A keretlegénység még útközben néhányat agyonvert közülük.
Minden nagy szerencsétlenségnél adódnak olykor csodák. Ilyen az is, hogy a kivégzettek közül nyolc munkaszolgálatos, Dászkál Bélával együtt, életben maradt.
Mikor húszadmagával a gödör sáncára lökdösték, már nem törődött senkivel, semmivel. Az árok félig tele volt hullákkal. A fegyverek eldördültek, és ő csak egy lökést érzett hátulról. Az árok szélére vágódott, és mindkét bajtársa, jobbról és balról ráesett. Ez mentette meg. Mozdulatlan maradt. Arca, ruhája tele lett lucskos sárral és társai vérével.
Hajnalban végre abbamaradt a mészárlás. Reggel Temesi zászlós jelent meg az árok előtt. Lekiáltott a hullák közé: »Fiúk, aki él, bújjon elő, bedugom a jehovisták közé.«
Nyolcan maradtak: három sebesült, három minden sérülés nélkül és még ketten, akiknek az éj sötétjében sikerült a kerítésen át megszökni. Kecsegtető volt az ajánlat, de nem kerülhetett rá sor. Az egyik hadapród lóhalálban közölte, hogy jönnek vissza a németek. Csak egy lehetőség volt. A nyolc ember futott eszeveszetten, amerre látott.
A faluban sváb asszonyokkal és parasztokkal találkoztak. Itt futnak a zsidók – kiáltozták ezek, majd sietve dorongokat ragadtak, s valahonnét géppisztoly is került elő. Árkon-bokron át menekült a nyolc ember. A sváb legények rövidesen abbahagyták abbahagyták az üldözést. Menekülés közben Dászkál elvesztette társait. Estig egy kukoricásban feküdt összekuporodva. Egyetlen piszkos zsebkendőjével bekötötte vérző arcát, aztán nekiindult a bácskai mezőknek.
Egyszerre csak, mintha a föld alól bukkantak volna elő, jobbról-balról fegyveres szerb partizánok vették körül. Egy ibrik tejjel kínálták meg az üldözöttet." – írja Vihar Béla.
Egy másik visszaemlékezés – Spira Györgyé – 1961-ben íródott. Ennek két részlete sokat mond el a szörnyű útról:
„A visszavonulás első áldozatai azok a szerencsétlen bajtársaim voltak, akik néhány hónappal korábban egy sikertelen szökési kísérletben vettek részt: őket elfogatásuk után először halálra ítélték, ezt az ítéletet azonban akkor

csak kettejükön hajtották végre, a többiek büntetését pedig kegyelemből életfogytiglani kényszermunkára és ennek első 15 napján (napi négy részletben) kiállandó 120 órai kikötésre változtatták, most viszont az indulás előestéjén ezeket a megkegyelmezetteket is agyonlőtték mégis, azzal az indoklással, hogy útközben nem tudnának gondoskodni kellő őrizetükről. Maga a visszavonulás során pedig a menetoszlopunkat kísérő magyar keretlegénység tagjai már az első napon elkövették az első gyilkosságot: az egyik pihenő alkalmával egy munkaszolgálatos az útmenti kukoricásban letört egy kukoricacsövet, s emiatt az illetőt elrettentésül azon nyomban főbelőtték, arra hivatkozva, hogy a helyi lakosság ilyesféle megrövidítése a partizánok megtorló akcióit vonhatná maga után. (Ez az érv egyébként teljesen légből kapott volt: a szerb lakosságú falvakban, amelyeken átvonultunk, a helybeliek mindenütt nagy együttérzéssel fogadtak, s többek között éppen élelmiszersegélyben is részesítettek bennünket, bár ezzel önmagukat is veszélynek tették ki – persze éppen nem a partizánok, hanem a mi keretlegénységünk részéről.) Az első gyilkosságot azután hasonló okból és indoklásból még több más követte – s annál nagyobb számban, minél inkább kimerítette az embereket az erőltetett menet és az élelemhiány. (Az utóbbira csak egy adatot: szeptember végén és október elején öt napon át egyfolytában nélkülöznünk kellett minden táplálékot.)

A gyilkosságok száma különösen növekedett szeptember utolsó három napjában, amikor csoportunk a Temesköz délnyugati részén haladt. Pancsováról Titel felé: ekkor keretünkhöz átmenetileg az odavalósi németekből szervezett Deutsche Miliz tagjai is csatlakoztak, s ezek még a magyar keretlegénységen is túltettek. Szeptember 29-én Opáva előtt például egy ilyen DM-legény szemem láttára lőtt le egy munkaszolgálatost, akinek az volt a bűne, hogy egy pihenő alkalmából, szükségét végzendő, átlépett az országutat szegélyező árkon. Tudomásom van továbbá arról, hogy szeptember 28-án a magyar keretlegénység Pancsován szökési kísérlet megtorlása címén agyonlőtt négy munkaszolgálatost, akik fáradtságukban elmaradtak a menetoszloptól. (Egyikük, a vélem egyidős Kardos Alfréd újpesti lakos századombeli társam és jó barátom volt.) Hasonló indoklással (német segédlettel) felkoncolták azután október 4-ének reggelén Újvidéken azt a tucatnyi munkaszolgálatost is, akik a városból való indulás alkalmával, menetképtelenek lévén, az előző éjszakai táborhelyen, a helybeli selyemgyár épületében maradtak. (E hátramaradottak közül tudomásom szerint egyedül én menekültem meg – hála annak, hogy az utolsó pillanatban, miután már személyi adataimat is szabályszerűen bejegyezték a halotti nyilvántartásba – mint már utaltam rá –, sikerült megszöknöm.)

Ilyen előzmények után érkeztek bajtársaim október 6-án (azon a napon, amelyen Radnóti megírta második Razglednicáját) Cservenkára. Itt két napra egy téglaégetőben szállásolták el őket, mégpedig úgy, hogy éjszakánként egy részüket az oszlopokon álló pajtában zsúfolták össze, a többieket pedig a pajta padlózata alatt, az oszlopok közötti nyitott részen helyezték el. E két

nap elteltével, 8-án este a takarodót követően a magyar keretlegénység teljes egészében eltávozott a helyszínről, s a tábor őrizetét egy SS-alakulat tagjai vették át. (Hogy ennek a változásnak mi volt az oka, nem tudom. Egyesek szerint az SS kényszerítette a távozásra a magyar keretlegénységet, mások szerint a magyar parancsnokság maga kérte, hogy a piszkos munkát végezzék el helyette a németek; ezek azonban mind csak találgatások.) Az SS-ek azután a pajta aljában letelepedett munkaszolgálatosoknak ébresztőt vezényeltek, s tizenkét főnyi csoportokban párosával felsorakoztatták őket, majd az egyes csoportokat egymás után a téglaszárító gödör szélére vezették, s ott a felsorakozottakat kettesével tarkón lőtték.

Így tartott ez virradatig. Ekkor félbeszakították akciójukat, a gödörbe lekiáltottak: jöjjenek elő azok, akiket nem ért halálos lövés, nem lesz bántódásuk; akik hallgattak erre a felhívásra, azokat még pótlólag agyonlőtték, majd néhány kézigránátot dobtak a holttestek közé, s azzal eltávoztak, a sír beföldelésére a falubelieket utasítva, a tábor őrizetét pedig ismét átadva a visszatérő magyar keretlegénységnek. Mintegy másfél ezer emberrel végeztek így ezen a hajnalon; hogy miért érték be ennyivel is, nem tudni.

Az életben maradottak azután folytatták halálmenetüket s – Zombor, Baja és Mohács érintésével – még október folyamán Szentkirályszabadjára értek, majd rövid itt-tartózkodás után tovább meneteltek Németország felé. Az útnak ezt a szakaszát még több holttest szegélyezte, mint a Cservenka előttit; századunk egyik orvosát, az újpesti Árvai doktort például Zombor előtt azért érte golyó, mert szomjúságában kilépett a sorból, hogy az országút egyik mélyedésében meggyűlt esővízből igyék. A golyó egyébként ekkor csak combját ütötte át, s ő Zomborig még hátralevő néhány kilométert – mivel éppen futást vezényeltek – futólépésben tette meg (látni akarta fiát, akinek születéséről már csak bevonulása után, levélből értesült); Zomborban aztán közölték vele, hogy kórházba viszik, elvezették egy ligetbe, s ott agyonlőtték. Ez azonban csak egy eset a sok efféle közül: ekkor már bevett gyakorlattá lett, hogy a menetképteleneket az út egyes állomásain felkoncolták; ez a sors érte november második hetében Abda határában – mint ismeretes – Radnóti Miklóst és néhány társát is.

S azoknak a sorsa, akik mindezt kiállották, a német koncentrációs táborokban teljesedett be; akikkel nem golyó végzett, azokkal csaknem utolsó emberig végzett az éhhalál, a végkimerülés. Az én mintegy kétszázötven főnyi menetszázadomból például tudomásom szerint tizennyolcan maradtak életben, s ezeknek is csaknem a fele azokból adódik, akik még útközben megszöktek.

A kép teljességének kedvéért azonban meg kell jegyeznem, hogy valamivel többen is életben maradhattak volna, ha többen választották volna a szökés útját – kivált a menetelés első szakaszában, amikor még velünk rokonszenvező lakosság körében, szerblakta területen jártunk, s amikor még az őrizet sem volt annyira szigorú, mint később. De ilyen vállalkozásra éppen ekkor még nagyon kevesen szánták el magukat – részben azért, mert ekkor leg-

többen még hitelt adtak annak a keretlegénység által tudatosan terjesztett hazugságnak, hogy Magyarországra érve le fognak szerelni bennünket, részben pedig azért, mert ekkor az emberek általában még nem voltak annyira fásultak, hogy habozás nélkül vállalták volna a szökési kísérlettel járó kockázatot. Vagyis eszerint a vakreménynek is része volt e háromezernyi ártatlan ember pusztulásában."

Sorozás, légó-századok

A Lakatos-kormány egyes tagjaiban, valószínűleg magában a kormányelnökben és a hatóságok mind több tisztviselőjében erősödött a szándék: meg kellene menteni a megmaradt zsidó magyarokat. Az ilyen gondolatokat és elhatározásokat alátámasztja az is, hogy a zsidók ügyében meghozott rendelkezések – jó néhányat adtak ki – igyekeztek a deportálástól megmenteni minél több embert. Az egyik módszer: munkába állítás a fővárosban vagy közvetlen környékén. A Zsidó Tanács – állítólag Bonczos Miklós belügyminiszter segítségével, legalábbis Lévai Jenő ezt írja – megállapodik a honvédelmi minisztériumban Horny Ernő vezérőrnaggyal (1944-ben ő volt a közérdekű munkaszolgálat országos felügyelője), hogy Heinrich János ezredes (ő akkor a honvédelmi minisztérium 44. ügyosztályának vezetője volt) közreműködésével kezdjék meg minél több zsidó férfi munkába állítását. Ez egyáltalán nem volt könnyű dolog, hiszen harminc évfolyam – a 18–48. életév közöttiek – már munkaszolgálatos, számos idősebb férfi is internáló táborban van, vagy különleges munkásszázadban szolgál. Mégis: a Síp utcában, a Zsidó Tanács mellett működő, a már előbb is sok feladatot vállalt (például a fronton lévőknek csomagküldést szervezett, a hozzátartozóknak segítséget nyújtott) úgynevezett Hadviseltek Bizottsága úgy döntött, hogy ő hívja be sorozásra egyelőre a 48–60 év közötti férfiakat és azokat, akiket betegség miatt felmentettek a katonai szolgálat alól. Az az elképzelés, hogy ötvenezer embert vizsgálnak meg az önként jelentkező zsidó sorozó orvosok. Amíg az ilyen rendszerű sorozásra nem került sor, mindennapos volt, hogy a zsidó házakban megjelent egy-egy rendőr vagy katona, esetleg egy kisebb osztag, és minden válogatás nélkül vitt, parancsolt munkára nőket, öregeket is. Ám az első sorozás csak kétezer embert talált alkalmasnak, ekkor Ferenczy László csendőralezredes utasítására kerületenként új sorozást rendeltek el. Lévai Jenő: „Ez meg is kezdődött, elsőnek a Pozsonyi úton. Házról házra haladnak, és a tisztiorvosok bevonásával végzik a vizsgálatot. Hamarosan kiderül ennek az eljárásnak a hosszadalmassága, és akkor a sorozást intéző Hadviselt Bizottság dr. Doby József tisztiorvossal egyetértésben már inkább mindenkit alkalmasnak jelöl ki munkára, hogy koncentrációs táborba ne kerüljön. A beváltak ugyanis úgynevezett »légó-századokba« sorolva, lakásukon maradhattak volna. Egyébként is a németekkel történt megállapodás alapján elrendeli a kormány, hogy az I. hadtest keretén belül katonai formációt állítsanak fel a zsidó férfiak és ifjabb korosztályú nők munkába állítására." (Heinrich vezérkari ezredes helyett – akinek működésével a németek nincsenek megelégedve – Gobbi Ede századost rendelik ki.

(Gobbi Edét, az egykori film- és színházi üzemvezetőt 1942-ben reaktíválták és léptették elő századossá. Előbb a pápai 20. kiegészítő parancsnokságon

működött, mint a munkaszolgálatosok sorozótisztje, ott számos beteg és idős embert mentett meg a menetszázadba való beosztástól, sikerült elérnie, hogy csak a rendeletben előírt korosztályokat hívják be, szemben parancsnokai tervével, hogy minden évfolyamot, idősebbeket is behívnak. Feljelentették, Rőder Vilmos vezérőrnagy, a vizsgálattal megbízott miniszteri biztos szigorú megrovásban részesítette. Később törölték megrovását, és áthelyezték az I. Hadtestparancsnoksághoz. Itteni működése során is többször feljelentették, kétszer hadbíróság előtt is állt, de sikerült tisztáznia magát. Mint az 1944 szeptemberi sorozás vezetője több száz embernek segített vagy úgy, hogy megsemmisítette az elkészült behívókat, vagy úgy, hogy előre lepecsételt felmentő iratokat adott ki. Később felnyittatott több, a Keleti pályaudvaron álló, deportáltakat szállító lepecsételt vagont, a csendőrök szeme láttára mint sáncmunkára behívottat emelt ki onnan több száz embert. Hasonló módon mentett meg az alsónémedi vasútállomáson embereket, és vitt a bátyja által vezetett Magyar Acélárugyárba hadimunkásnak. Az újpesti üzemekbe beosztott hadimunkások elhurcolását karhatalmi zászlóalja élén fegyveresen akadályozta meg.)

A sorozással kapcsolatos hivatalos közleményben az áll, hogy honvédelmi munkára igénybe vesznek minden 14 és 70 közötti zsidó férfit és nőt; kivételezetteket és mentesítetteket is. A rendelet részletes intézkedési tervet is közöl, még olyan vidéki telephelyekről is szó esik, ahol a munkaképtelenek például kosárfonással foglalkoznának.

Horthy proklamációja

1944. október 15-én Szálasi nyilasai a nácik segítségével és áldásával puccsot szerveztek. Bár „kiváltó oknak" Horthy Miklós délben elhangzott proklamációját emlegették, az csak ürügy volt. A puccsot előre megtervezték, Szálasi már korábban a németek védelmében várta, mikor kell színre lépnie. Az októberi vasárnap egyébként egy német akcióval kezdődött. Ifjabb Horthy Miklós, a kormányzó fia, a németellenes angolszász orientációjú politikai csoportosulások egyik vezető személyisége (az úgynevezett kiugrási iroda, azaz a kormányzó rendszerét lehetőleg angolszász közreműködéssel átmenteni kívánó erőknek a Várban működő aktív csoportjának egyik vezetője) besétált a náci hírszerzés ügyes csapdájába. Azt hitte, Tito küldötteivel találkozhat Bornemisza Félixnek, a csepeli Szabadkikötő igazgatójának pesti irodájában – holott náci ügynökök várták, mégpedig azzal a céllal, hogy elrabolják, és így nyomást gyakoroljanak az apjára. Lázár Károly testőraltábornagy már a felszabadulás után, az október 15-i események felderítését is szolgáló egyik népbírósági perben mondotta el, miként látta ő az eseményeket. Idézzük a népbírósági tárgyalás jegyzőkönyvét.

„ELNÖK: Október 15-én reggel mikor és miről nyert értesülést?

LÁZÁR: Reggel testőrök fedezete mellett egy kocsit bocsátottam rendelkezésére ifjabb Horthy Miklósnak, aki előző este kért arra, hogy rendeljem ki ismét ugyanazt a kocsit, amelyet egyszer már rendelkezésére bocsátottam. Nem mondotta meg, hová megy. Én kérdeztem, mire ő azt mondotta, hogy a belvárosba megy, rögtön visszajön; megígérte ugyanis, hogy lemegy tárgyalni egy hivatalos ügyben. Én erre azt mondottam, hogy események várhatók egymás után, jobb volna, ha a Várban tartózkodnék. Ő azt mondotta, hogy rögtön vissza fog jönni. Erre lementek három testőrrel. Délelőtt kilenc óra lehetett, amikor valami robbanást hallottam, aztán rögtön telefonáltak, hogy lövöldözés van a városban. Gondoltam, hogy ez vele kapcsolatos, hogy őt támadták meg. Rövid idő múlva egy testőr jön, aki őt elkísérte, és jelenti, hogy megtámadták őket lent a Piarista-épületnél, vagyis helyesebben az Eskü téren. Kérdeztem a testőrt, hogy ki támadta meg őket. Sok német is volt – mondotta ő –, de sárga csillagos civilek is voltak.

ELNÖK: Sárga csillagos jelvénnyel ellátott civilek támadták meg őket?

LÁZÁR: Kérdeztem a testőrt, hogyan történt a dolog. A testőr elmondotta, hogy a parancs szerint ő figyelő volt. a másik pedig beült a kocsiba. Tehát az előbbi leült egy padra, és figyelte, mi történik. Ő így mondta el: egyszer csak mellém ült egy, illetve két német katona. Különben is láttam már, hogy a bokrok között német SS-ek mozognak. Elmentem a telefonállomásra, ki volt készítve 20 fillér, tárcsázni akartam, de abban a pillanatban megtámadtak sárga csillagos civilek. Kettőt leütöttem. Közben nagy lövöldözés tá-

madt, sorozatokat adtak le a gépkocsira. Erre a testőrök kiugráltak belőle. Az egyik felvette a harcot, aki tüdőlövést, a másik pedig veselövést és haslövést kapott. Akkor a szomszéd házig, a sarkon túlig hátrált. Onnan megsebesülve, a földön fekve dobta ki a kézigránátot. Azután elvitték onnét a mentők. A másik meghalt. Ez viszont aki nekem jelentett, feljött hozzám, karján megsebesülve, az eset után tíz perccel, és jelentette az egészet. Erre máris indult két harckocsi és egy különítmény, amely készültségben volt, egy alezredes, utána meg egy ezredes.

ELNÖK: Hol folyt le ez a jelenet?

LÁZÁR: A Galamb utca és a Piarista utca sarkán. A testőr nekem azt mondotta, hogy az Eskü téren.

ELNÖK: Ifjabb Horthy Miklós milyen házban volt?

LÁZÁR: Ő odament a Szabadkikötő igazgatójának irodájába.

ELNÖK: Összefüggésben lehetett ez az útja a készülő eseményekkel?

LÁZÁR: Nem tudom, engem nem tájékoztatott, csak azt tudom, hogy egyszer már tárgyalt valakivel, de elzárkózott, nem nyilatkozott. Akkor Tost szárnysegéd jött hozzám, hogy különben is a nyilasok inzultálták, talán adjak kíséretet, legjobb, ha kocsit rendelek ki, és a testőrök is benne ülnek.

ELNÖK: Tessék folytatni.

LÁZÁR: Ez történt akkor. Én rögtön motorkerékpárost is leküldtem, hogy a jelentés gyorsan befusson. Meg is kaptam a jelentést, és jelentkeztem a kormányzói szárnysegédi irodában.

ELNÖK: Jelentették azt is, hogy ifjabb Horthy Miklós eltűnt?

LÁZÁR: Rövidesen. Körülbelül jó fél óra múlva feljött egy rendőrtiszt, majd még egy, azokat is átkísértem a szárnysegédi irodába, utána jelentettem a hallottakat a kormányzónak.

ELNÖK: Hány órakor volt ez a jelentés?

LÁZÁR: Ez tizenegy óra tájban volt."

Bornemisza Félixet és ifjú Horthy Miklóst egyébként szőnyegbe csavarva vitték le az utcán álló német teherautókhoz, kiszállították őket a repülőtérre, onnan Bécsbe, és az osztrák fővárosból a mauthauseni koncentrációs tábor egy külön barakkjába vitték, és ott őrizték mindkettőjüket a tábor felszabadulásáig. (Több forrásból is tudjuk: Skorzeny SS-legényei hajtották végre az akciót. A hírhedt Mussolini kiszabadítását is megszervező Skorzeny emberei egyrészét egyenruhában, másik részét civilben, sárga csillaggal vettette be. . .)

A Horthy-proklamációt először 12 óra 30 perckor, majd 13 óra 10 perckor, végül 14 óra 10 perckor olvasták fel a rádióban. A kiáltvány szövege számos kiadványból jól ismert. Horthy a többi között ezt mondotta: „Ma már minden józanul gondolkodó ember előtt kétségtelen, hogy a német birodalom ezt a háborút elvesztette. A hazájuk sorsáért felelős kormányzatok le kell hogy vonják ennek következményeit, mert, amint a nagy német államférfi, Bismarck mondotta: egy nép sem áldozhatja fel magát a szövetségesi hűség oltárán."

A proklamáció megfelelő előkészítés nélkül a szükséges politikai és katonai alátámasztás nélkül hangzott el. Horthy még délben fogadta Rahn náci nagykövetet, aki „különleges üzenetet hozott számára Hitlertől". Emlékiratában Horthy azt írja: „. . . belebocsátkoztam annak megbeszélésébe, hogy miként lenne megakadályozható, hogy az oroszok a németek háta mögé kerülhessenek. Biztosítékot azonban nem adhattam Rahnnak."

A kormányzó egyik több évtizedes híve, vezető magyar diplomata, Barcza György volt londoni magyar követ 1944 tavaszán Svájcban volt. Horthy tudtával, Kállay Miklós miniszterelnök hallgatólagos beleegyezésével az ország németellenes politikai csoportjainak megbízásából ekkor már kapcsolatban volt vatikáni, angol és amerikai körökkel. Sydneyben élő lánya őrzi több mint ezer lapos emlékiratát. Abban Horthy 1944-es szerepéről a többi között ez áll: „. . . Horthy tehát behódolt a németeknek, gyáván meghátrált minden követelésük előtt, odadobta nekik az ország szuverénitását, önmagát, becsületét. . . Horthy tehát mint államfő, mint katona s mint ember egyaránt csődöt mondott. Hol volt a császári és királyi kamarás, a volt K. u. K. hadiflotta parancsnoka, a Mária Terézia rend lovagja, a magyar nemes úr, a vitézek főkapitánya, az angolbarátságát előttünk mindig hangoztató Horthy?. . . tétovázott, késlekedett a fegyverszünet kérésével, amelyet aztán. . . Miklós fiával történt incidens felett megdühödve oly szánalmas ügyetlenséggel és minden előkészület nélkül tett meg, hogy az eleve sikertelenségre volt ítélve."

Horthyt két nappal később – miután Veesenmayer nyomására és annak az ígéretnek a fejében, hogy elrabolt fiát majd felteszik a német földön futó vonatra –, aláírta lemondólevelét és Szálasi kinevezését kormányfővé. A Kelenföldi pályaudvarról családjával és néhány hívével elindították a bajorországi Weilheim felé, ahol egy kastélyban érte meg a háború végét.

Az októberi vasárnapon délutánra összeomlott Horthy egész rendszere. Senki nem hallgatott a kormányzóra – a tömegek által meglepetéssel és örömmel fogadott proklamációt igen gyorsan követte a rádióban katonai indulók sora, s az a többször is megismételt felhívás, hogy „Beregfy vezérezredes jöjjön Budapestre". Délután hat óra huszonöt perckor hangzott el először Szálasi Ferenc hadparancsa – a rádiót náci és nyilas katonai osztagok szállták meg; ellenállás nem volt. Szálasi maga a német követség Úri utcai palotájában hallotta saját, jóval előbb megírott és Bécsben ki is nyomtatott hadparancsa felolvasását.

A zsidó magyarok sorsában új fordulat következett el. A nyilas puccs győzelmével még az a remény is megsemmisült, hogy a nők, gyermekek és öregek a csillagos házakban bezárva, gyakorlatilag minden kenyérkeresettől eltiltva élhetik át hamarosan bekövetkező, mindenki által számításba vett ostrom nehéz napjait.

Eichmann újra Budapesten

Valóban úgy volt, ahogy Franz Novak, a Sonderkommando tagja mondotta: újra kezdődött. Október 17-én Eichmann újra Budapestre érkezett, és az elsők egyike, akivel beszélni akart, dr. Kasztner Rezső volt.

„Látja, újra itt vagyok. A magyarok már azt hitték, hogy a romániai és a bulgáriai események fognak itt is megismétlődni. Elfelejtették, hogy Magyarország még mindig »a Birodalom romjainak árnyékában fekszik«. Ez a kormány parancsaink alapján dolgozik majd. Kovarcz miniszterrel léptem érintkezésbe, a pesti zsidókat deportálni fogjuk. És pedig ezúttal gyalog. Szállítási eszközeink más célra kellenek. . . Jetzt wird hier gearbeitet, stramm und hurtig!" – mondotta Eichmann dr. Kasztner visszaemlékezése szerint, kemény és szapora munkát ígérve a deportálásban, és utalva a románoknak Hitler háborújából való kilépésére és a nácikkal való szembefordulására (augusztus 23.), a bolgár népi felkelés kezdetére (szeptember 9.), de utalhatott volna akár a szlovák nemzeti felkelés kezdetére (augusztus 29.) vagy arra, hogy Finnország elfogadta a szovjet fegyverszüneti feltételeket (szeptember 2.) – de beszélhetett volna arról is, hogy ez már valóban az utolsó pillanat a zsidó magyarok maradékának elpusztítására, hiszen már október hatodikán felszabadult Makó, aztán a következő napokban Hódmezővásárhely, Szentes, Mezőtúr, Szeged és már jó néhány napja zajlik, és a döntéshez, a nácik vereségéhez közelít a debreceni csata.

Véesenmayer október 18-án jelenti Ribbentropnak: „A politikai helyzet változásával a zsidókérdés is új stádiumba jutott. Itteni legfelsőbb SS és rendőrparancsnok javaslatára és a Biztonsági Rendőrség vezetőjének parancsára visszatért Budapestre Eichmann Obersturmbannführer, aki a magyar hatóságokkal megkezdte tárgyalásait arról, hogy ötvenezer munkaképes zsidó férfi munkaszolgálatra, gyalogmenetben útba indítandó a birodalomba, további munkaképes zsidók azonnal a város körüli katonai erődítési munkákhoz vezénylendők; az összes többi zsidót városszéli gettószerű táborokba kell összegyűjteni. Tegnap óta budapesti zsidók elleni egyéni kilengések és gyilkosságok is napirenden vannak, amit az új kormány megszüntetni szándékozik. További törekvés arra irányul, hogy a részben még közvetlenül az arcvonal közelében bevetett zsidó munkaszolgálatosok keményebb őrizetére és biztonsági rendszabályokra hozzanak megfelelő intézkedéseket. Az új kormány hivatalos közleményei az eddig kivételezett zsidókat ismét csillag viselésére kötelezik. Büntetés terhe mellett vonatkozik ez azokra a zsidókra is, akik a Horthy-kiáltvány után a csillagot önhatalmúlag letették, illetve azt zsidóházakról eltávolították. Végül tervbe vették, hogy a vidéki akció befejezéseként az eddig kivételezett vagy bujkáló zsidók és félvérek ellen is eljárnak."

Kétségtelen, hogy a július-augusztusi hetekben a Budapesten élő mintegy

kétszázezer zsidó magyar élete a csillagos házakban, a kijárási korlátozások közepette, az állandó félelem légkörében is más volt, minden iszonyata ellenére is lényegesen jobb, mint a deportálás előtt a téglagyárakba összezsúfolt, a halálba indulás előtt is percenként megalázott vidéki százezreké. Itt újra számok összevisszaságát, ellentmondó voltát kell megemlíteni. A náci követ, Veesenmayer egy októberi jelentésében azt mondja: „A zsidók összlétszáma Magyarországon folyó évi március 19-i határnappal kereken 800 000. Birodalmi területre már elszállítva kereken 430 000. Honvédségi zsidó munkaszolgálatban jelenleg kereken 150 000. Budapest területén kereken 200 000." Pár nappal később ugyancsak Ribbentrop számára Wagner külügyi tanácsos ezt jegyzi fel:

„1. Magyarországi zsidók száma körülbelül 900 000 volt. (Végleges adatok csak az akció lezárásával állapíthatók meg.)

2. Ezekből folyó évi július 10-ig 437 462 került a keleti területekre. A fennmaradó becslés szerint 462 000 Budapesten tartózkodik, vagy honvédségi munkaszolgálatot végez.

3. A kitért zsidók száma nem állapítható meg pontosan, az adatok 60 000–90 000 között ingadoznak. A zsidók elleni intézkedések nem tettek különbséget a megkeresztelt és meg nem keresztelt zsidók között. Azt követően, hogy Horthy megtiltotta a zsidóellenes akció folytatását, megalakult a kikeresztelkedett zsidók szövetsége, mely tagjainak autonóm önkormányzatát volt hivatva képviselni.

4. 1944 márciusig a magyar kormány hallgatólag hozzájárult, hogy bizonyos számú magyar zsidó Palesztinába vándoroljon. Ezek számát havi 300-600-ra teszik. 1944 márciusától októberig magyar zsidók, főleg védett zsidók, nem kaptak kiutazási engedélyt (kivételt képeznek az SS ügyletei, Weiss Manfréd stb.). A külföldi, elsősorban svéd, svájci stb. zsidókat viszont – amennyiben állampolgárságukat nem a kritikus napokban szerezték, határidő kitűzésével sürgős kiutazásra utasították. Az ellenséges országok zsidóit internálták.

5. A Szálasi-kormány hivatalba lépésével megkezdődött a munkaképes zsidók eltávolítása Budapestről, elsőnek 25 000 kerül a birodalomba munkaszolgálatra, további 25 000-ről ezután szándékozik Veesenmayer követ tárgyalni. A munkaképtelen zsidókat jelenleg Budapesten kívül fekvő táborokba szándékozunk összevonni.

6. Veesenmayer követ folyó év június 29-i távirati jelentésében az alábbi kívánságokat terjesztette elő zsidók kiutazási engedélye tárgyában: a) 400 svéd menleveles zsidó, b) 20 000 zsidó gyermek Palesztinába, c) 7 000 személy Palesztinába, d) néhány számszerűen jelentéktelen csoport.

A birodalmi külügyminiszter úr beszámolója alapján a Führer úgy döntött ebben a kérdésben, hogy a magyarok helyzetének megkönnyítésére kívánságaikat előzékenyen kezelhetjük.

7. Közben a kérelmek száma lényegesen megnövekedett.

a) a svédek 4 000 menlevelet adtak ki 400 helyett.

b) a svájciak egy 2 000 zsidóból álló csoport soronkívüli elszállítását kérik,

de itt elfekvő jelentések szerint összesen nem 7 000 zsidót, hanem annak többszörösét lajstromozták kivándorlás céljából.
c) az amerikaiak Svájc útján megküldött jegyzékükben ismételten rámutatnak, hogy Amerika a zsidók bizonyos kategóriáját minden további nélkül befogadja, nevezetesen a Magyarországról Svájcba érkező valamennyi gyermeket és olyan zsidó személyeket, akiknek rokonaik élnek az Egyesült Államokban, vagy 1941 után amerikai beutazási engedélyt kaptak.
Javaslat érkezett továbbá, hogy internált birodalmi németekért cserébe 2 000 zsidó kapjon kiutazási engedélyt.
Tekintettel a zsidókérdés megoldására kiadott Führer-parancsokra, hatóságainknak az a véleményük, hogy a zsidók kiutazásainak ügyében ne tanúsítsunk eddigi engedményeinken túlmenő előzékenységet, csak ha az politikai okokból elkerülhetetlenül szükséges. Hatóságaink véleménye szerint a már németországi táborokba szállított zsidók esetében szabadon bocsátási tárgyalásoknak egyáltalán ne legyen helye.
Belföld II. osztály javasolja: Veesenmayer követ kapjon megbízást, hogy a zsidók kiutazása ügyében utasítson el minden engedményt, amely meghaladná a birodalmi külügyminiszter úr korábbi beszámolójában a Führer előtt előadottakat. . ."
Ennek a Berlinben kelt feljegyzésnek nemcsak az az érdekessége, hogy újra más számadatokat közöl a zsidó magyarokról, mint előbb kelt német és magyar hivatalos iratok, hanem az is, hogy először szögezi le: voltak június-júliusban olyan magyar kívánságok, amelyek elvben néhány ezer ember megmentését tették volna lehetségessé. Azért csak elvben, mert ha „a magyarok helyzetének megkönnyítésére", azaz a külföldi nyomás kivédésére a nácik „előzékenyen is kezelik" a kívánságokat, a magyar kiutazási engedély a nácimegszállta Európában német átutazási engedély nélkül – erről nem esett szó – semmit sem ér.
S érdekes annak hangsúlyozása is, hogy akit már egyszer kivittek (esetleg Auschwitzba, jobb esetben osztrák földre, Strasshofba), annak visszahozataláról még tárgyalni sem lehet.
Horthyt valószínűleg már előbb tájékoztatta erről az általa oly nagyra becsült Herczeg Ferenc, az író, meghökkentő élményei kapcsán. Herczeg, akí a magyar társadalmi élet egyik kimagasló figurája, tekintélyes politikai személyiség, a felsőház tagja, a Revíziós Liga elnöke volt, a deportálások idején értesült arról, hogy barátját, a könyveit kiadó Singer és Wolfner kiadóvállalat tulajdonosát, Farkas István festőművészt is vagonba rakták és elszállították. Herczeg a hír vétele után azonnal felkereste a német követséget, ahol egy diplomata fogadta, átvette Herczeg Ferenc barátja, Farkas István érdekében előre megírt kérvényét, és azt átolvasva így szólt: „Kérem, segíteni fogunk, feltéve, ha Farkas úr még nem került a krematóriumba. . ."

A Szálasi-rezsim kezdete

Bármily különös: Szálasi Ferencnek abban a hadparancsában, amelyet október 15-én délután olvastak fel először a rádióban, nem volt szó a zsidókról. Szálasi szinte megtagadta önmagát, hiszen mindeddig lényegében egyetlen olyan megnyilvánulása sem volt, amelyben ne hangoztatta volna, hogy célkitűzéseinek sorában a legelsők között van „a zsidókérdés végleges rendezése". Helyette ebben a tárgykörben belügyminisztere, Vajna Gábor szólalt meg. Vajna Gábor akkor beszélt a zsidókérdésről, amikor még a puccs első mámorában egymást érték a hatalomra kerültek zsidógyilkosságai. A megvadult, árpádsávos karszalagot viselő fekete egyenruhás nyilasok fővárosszerte azonnal fegyvert ragadtak, hogy bizonyítsák, nekik mindent lehet és szabad.

„Hivatalos úton intézkedtem, hogy a közigazgatás, az állambiztonság és közrend tisztviselői, végrehajtói a követelményektől áthatva mindent kövessenek el a közrend, nyugalom és állambiztonság fenntartása és megőrzése végett. A statáriális rendelkezések, melyek falragaszokon megjelennek, az élet parancsoló szava, szükséges intézkedéseket tartalmaznak. A zsidókérdéssel kapcsolatban, amely az utóbbi hónapok alatt oly sok izgalmat váltott ki úgy a zsidóságban, mint zsidóbarát körökben, kijelentem, hogy a zsidókérdést meg fogjuk oldani. Ez a megoldás – még ha könyörtelen is lesz – olyan lesz, amint azt a zsidóság eddigi és jelenlegi magatartása által megérdemli. A zsidóügy lebonyolítására külön részletes intézkedések jelennek meg és foganatosíttatnak. Senki önkényes vagy önhatalmú bírája a zsidóságnak ne legyen, mert e kérdés megoldása az államhatalom feladata. És ezt a kérdést – nyugodt lehet mindenki – meg fogjuk oldani. A zsidóságot és érdekeiket kiszolgálókat nyomatékosan figyelmeztetem, hogy az államhatalom minden szerve éberen őrködik magatartásuk felett, és a kiadott és még kiadandó intézkedéseket a háborúra való tekintettel is külön szigorral fogom végrehajtani. E tekintetben nem ismerek római katolikus, evangélikus vagy izraelita hitfelekezethez tartozó zsidót, hanem csak zsidó fajúakat. Nem ismerek el semmiféle menlevelet vagy idegen útlevelet, melyet magyar állampolgárságú zsidó bárhonnan vagy bárkitől kapott. E pillanatban a Magyarországon élő zsidók a magyar állam ellenőrzése és irányítása alatt állnak, és ebbe a kérdésbe sem belföldről, sem külföldről senki bele nem szólhat. Ne higgye tehát egyetlen zsidófajú sem, hogy idegenek segítségével kijátszhatja a magyar államhatalom törvényes rendelkezéseit. Ha mégis megkísérelné bármelyik zsidó a magyar nemzet vagy szövetségeseink hadserege, polgári lakossága ellen merényletet vagy bármilyen más bűncselekményt elkövetni, akkor az itteni zsidósággal szemben olyan kényszerrendszabályokat fogok alkalmazni, amelyek tetteiknek elégtételül fognak szolgálni nemzetünkkel vagy szövetségeseinkkel szemben" – mondta Vajna Gábor.

A belügyminiszteri kijelentéseket mintegy alátámasztotta az, hogy miként bántak el azokkal a munkaszolgálatosokkal, akik – kommunista és szociáldemokrata munkásokkal együtt – október 15-én késő délután és este a Népszínház utca 31. és a Teleki tér 4. számú házakban fegyvert fogtak és megpróbáltak szembeszállni a puccs első óráiban már rabolni készülő nyilasokkal. Gépfegyvereket és gépágyút vittek a helyszínre; sortüzek dördültek el, október 16-án a Tisza Kálmán tér (ma: Köztársaság tér) és a Teleki tér kövén legyilkolt zsidók hullái fekszenek, a két „lázadó" ház életben maradt lakóit pedig tarkóra parancsolt kézzel sorakoztatják és viszik el, részben nyilasházakba, részben az egyik téglagyárba vagy a gyűjtőhelyül kijelölt Tattersallba, a Kerepesi útra.

Az október 15-éről 16-ára virradó éjszaka Óbudán egy ott elszállásolt munkaszolgálatos század legénységét hurcolják el, egyrészüket a Margithídról, másokat a Lánchídról lőnek a Dunába. Október 15-én este Pusztavámon legyilkolják a jolsvai orvos-mérnök-gyógyszerész munkaszolgálatos század százhatvan tagját.

A Budapesti Önkéntes Mentőegyesület eseménynaplójában október 16-án egymást követik a bejegyzések: lőtt sebbel utcán talált holttestekről, lőtt sebek kezeléséről. Tizenhatodikán és a következő napokban hetven-nyolcvan alkalommal kellett kivonulni csillagos házak környékére; az ellátottak egy része az utcán lövést kapott munkaszolgálatos volt. Igen sok a zsidó öngyilkos is; az elsőt október 15-én este 19 óra 32 perckor jegyezték naplóba az Újpesti rakpart 11. szám alatt.

Egy kormánynyilatkozat azt közli, hogy zsidóügyekkel Kovarcz Emil miniszter foglalkozik, egy másik, szinte azonnali cáfolatul tudomásul adja: a zsidókérdés az igazságügyminiszter, Budinszky László hatáskörébe tartozik. Budinszky nyilatkozik: „A zsidók munkaszolgálatot teljesítenek a nemzet számára; a velük való bánásmód viselkedésükhöz alkalmazkodik; jogi helyzetüket a törvény szabályozza; zsidó és zsidó között különbség nem tehető; a háború befejezése után a zsidóságot Magyarországról eltávolítják, éspedig nemzetközi megállapodás által kijelölt helyre; a zsidóság soha többé nem térhet vissza a magyar élettérbe; a zsidókkal kötött házasságok érvénytelenek – ennek a jognak mindenki szabadon szerezhet érvényt: aki ezt nem teszi, ugyanolyan elbírálás alá esik, mint a zsidó házastárs, a gyermekek ebben az esetben zsidónak számítanak."

A rádióban, amely szüntelenül indulókat közvetít, felolvasnak egy rendelkezést: azok a zsidók, akik kivételezettségük, kormányzói mentesítésük vagy semleges külföldi követségektől kapott menlevelük alapján eddin nem voltak kötelesek csillagot viselni és nem voltak kötelesek csillagos házban tartózkodni, október 18-án estig kötelesek a csillagot felvarrni, és sárga csillaggal megjelölt épületbe költözni. Ezt a rendelkezést aztán hirtelen megváltoztatták – mint később kiderült, a semleges államok képviselői közölték Kemény Gábor külügyminiszterrel: a védettség el nem ismerését olyan

lépésnek tekintik, amelyből következik, hogy a diplomáciai viszonyt a Szálasi-kormánnyal meg kell szakítani.

Október 16-án reggel a csillagos házak – már nem volt kétezer, jó néhányat német katonai igények miatt ki kellett üríteni, lakóik a már túlzsúfolt csillagos házakba költöztek be – kapuját lezárták, mindenütt nyilasokból, nyilas karszalaggal ellátott rendőrökből álló őrség vigyázott arra, hogy csillagviselésre kötelezett személy tíz napig, október 26-ig onnan önként el ne távozzon, vagy oda bemenjen.

Október 21-én aztán plakát jelent meg a házfalakon zsidóügyben, nem Kovarcz és nem Budinszky intézkedett, hanem Beregfy Károly honvédelmi miniszter. A hirdetmény a budapesti zsidó magyar férfiak és nők honvédelmi munkaszolgálatra való behívását adta tudtul.

„A honvédelemről szóló 1939 : II. tc. 124. §-ában biztosított jogom alapján a zsidó férfiakat 16–60, a zsidó nőket pedig 16–40 éves életkorúkig honvédelmi munkára igénybe veszem.

Felhívom az 1884–1928. években született zsidó férfiakat és az 1904–1928. években született zsidó nőket, hogy a munkába állításuk végett 1944. október 23. napján reggel nyolc órakor a férfiak a Kerepesi úti új ügető-versenypályán, a nők az Erzsébet királyné úti KISOK sportpályán jelentkezzenek.

Jelentkezni kötelesek a mentesített, kivételezett, vegyesházasságban élő és a keresztény hitfelekezethez tartozó zsidók is, kivéve a tényleges katonai szolgálatot teljesítők feleségét, gyermekeit és szüleit, a m.kir. honvédség nyugállományú személyeit, azok feleségét, gyermekeit és szüleit, továbbá a hadiiparban külön intézkedésre meghagyott zsidó személyeket, ezek feleségét, gyermekeit és szüleit, és a külföldi állampolgárságú zsidókat. Külföldi állampolgárnak csak az a zsidó tekintendő, akinek érvényes külföldi útlevele van.

Minden jelentkezésre kötelezett zsidó férfi és nő meleg ruhát, erős cipőt, pokrócot, csajkát, evőeszközöket, közös főzésre alkalmas főzőedényeket, tisztogatószereket, hátizsákot és három napra elegendő élelmet hozzon magával.

A házparancsnokok és a házfelügyelők tartoznak a házban lévő zsidókat jelentkezésre utasítani. Amennyiben a munkaszolgálatra kötelezett zsidók nem jelentkeznének, vagy a házba visszatérnének, a házparancsnokok és házfelügyelők internálás terhe mellett kötelesek ezt a legközelebbi őrszobán bejelenteni.

Az a jelentkezésre kötelezett zsidó, aki a felhívásnak nem tesz eleget, a legsúlyosabb megtorlás alá kerül" – szól a Beregfy-féle hirdetmény.

A bevonulók sorsáról készült számos visszaemlékezésből idézünk kettőt: Vermes Teréz harminckilenc éves gyári munkásnő volt, Reich Aranka harminchét éves tisztviselőnő.

VERMES TERÉZ: „1944. X. 23-án bevonultam a nyilas plakátra munkaszolgálatot teljesíteni a KISOK-pályára. Innen elvittek Újpestre, ahonnan

aztán kompon átvittek a Tungsram, innen pedig Pünkösdfürdőre. Pünkösdfürdőről az Óbudai Téglagyárba vittek, ahonnan aztán a honvédség kísért Hegyeshalomra, amely út körülbelül 10–14 napig tartott.
Hegyeshalomnál átvett az SS. Meleg ételt kaptunk, kenyeret, sajtot, vajat. Még azt hittük, hogy talán most már jobbra fordul a sorsunk. Zurndorfban – kb. 650-en voltunk – bevagoníroztak, és másnap Dachauba érkeztünk. Itt azt mondhatom, elég jó dolgunk volt. Egy hét után megint vagonban voltunk, és vittek tovább. Ravensbrückbe kerültem. Szomorú nap volt ez. A fürdőben télvíz idején minden meleg holminkat elvitték, helyettük egy szál könnyű nyári ruhát adtak. Két hétig az úgynevezett halálsátor lakója voltam. A puszta földön feküdtünk, még szalmát sem kaptunk, olyan kevés volt a férőhely, hogy csak kuporogtunk, egyszer sem nyújthattuk ki tagjainkat. Még WC-re sem lehetett kimenni. Minden szükségletünket bent kellett elvégezni, ami még szörnyűbbé tette amúgy is rettenetes helyzetünket... Egyszer aztán 600 nőt válogattak ki munkára Spandauba, én is belekerültem ebbe a transzportba. Egy fegyvergyárban dolgoztam. 20 kg-os cilindereket csináltam. Addig, amíg nem fordult elő haláleset, nem kaptunk védőlapot a hengerre. Tizenkét órát dolgoztunk felváltva nappal és éjjeli schichtben. Az élelmezés a következőkből állott: reggel keserű fekete, délben vízben főtt marharépa, este egész minimális kenyér. Ez volt mindennap. Maga a láger szörnyű volt, egy gyárépületben laktunk, ahová beesett az eső a hó. És magas, villamos árammal telített drótsövénnyel voltunk körülkerítve...
1945. IV. 20-án elindultunk gyalog 200-an Sachsenhausenba, ott szabadítottak fel rá két napra az oroszok."
REICH ARANKA: „Október 23-án bevonultam a KISOK-pályára, mint munkaszolgálatos. Innen kétnapi keserves gyaloglás után Őrszentmiklósra kerültünk. A téglagyár udvarán, ahol a téglákat szárítják, és amelynek csak teteje volt, falai nem, lettünk elszálásolva. Az első 5 napon semmit nem kaptunk enni, földmunkát végeztünk. A nyilasok vettek gondjaikba. Nyilasparancsnokunk két éjszaka szórakozásból riadót rendelt el. Fel kellett sorakoznunk, és ekkor azt mondta, mivel tudomására jutott, hogy több munkatáborból a nők elszöktek, megtizedelheti a társaságot. Ő azonban nem rossz ember, és csak kettőt fog agyonlőni. Gödröt kellett ásnunk, ekkor két lány ki lett választva, de ezeknek svájci védettségük volt, és így félórás hátborzongató várakozás után nagy kegyesen kijelentette, hogy ez egyszer megbocsát.
Két nőt, akik egy másik munkatáborból szöktek meg, az állomáson elfogtak. Parancsnokunk kiadta a rendelkezést: agyonlőni. Az egyik, egy ragyogóan szép fiatal nő térdre borult, úgy kérte, kegyelmezzen neki, két kis gyermeke van, azokhoz akart hazamenni. De a parancsnok azt mondta, nem lehet kegyelmezni. Ott temették el őket az állomás mellett.
Kb. két hét múlva útnak indultunk gyalog Pünkösdfürdőn keresztül. Itt a rendőrség vett át. Az Óbudai Téglagyárba mentünk, egész úton semmit nem

kaptunk enni. A rendőrök rendesek voltak, de vezetőjük, egy rendőrtiszt, annál durvább és rosszabb. Bikacsökkel ment a nőknek, és ami rosszat tudott, azt mind megtette velünk.

24 órát töltöttem a téglagyárban, azután gyalog Ausztria felé indultunk. Kb. 12 napig gyalogoltunk. A határon átadtak a németeknek, akik enni adtak, és vagonba raktak minket. Landsbergbe mentünk, ahol két hétig voltam. Ekkor egy 210 személyes transzporttal Türkheimbe vittek. Először varrodában, majd mosodában dolgoztam. Az ellátás nem volt rossz, csak kevés, a bánásmódra nem panaszkodhatom.

Februárban Kauferingbe vittek. Délután 5 órakor érkeztünk meg. Órákig ácsorogtunk az udvaron. Végre bevittek a fertőtlenítőbe, ahol éjszaka végeztünk csak, és ekkor anélkül, hogy lepihenni hagytak volna, munkára küldtek ki minden élelem nélkül. Én a konyhához lettem beosztva, mint krumplipucoló. A munkahely egy és negyed órányi távolságban volt, hegynek felfelé, fatalpú szandálban, mely állandóan beragadt a magas hóba. Egy Erika nevű SS felügyelőnő nagyon rossz és durva volt hozzánk. Ha ruhakiosztás volt, kivétel nélkül a kicsiknek mindig nagy ruhát adott, és a magasaknak kicsit és szűket. Az egész vezetőség kitünt kegyetlenségével.

Áprilisban útnak indítottak. Egy fél kenyeret és egy kis vajat kaptunk. 4 nap múlva megérkeztünk Allachba, ahol az amerikaiak szabadítottak fel minket. Tífusszal kórházba kerültem, majd Feldafingbe mentem, és ott voltam mostanáig. Román transzporttal jöttem haza. Újból dolgozni szeretnék."

Október 22-én Stöckler Lajos, a Zsidó Tanács tagja telefonon kihallgatást kért Szálasi Ferenctől, akit abból az időből ismert, amikor Szálasi még vezérkari tiszt volt. Szálasi szárnysegéde, Gömbös Ernő főhadnagy (Gömbös egykori miniszterelnök fia) vette fel a telefont, és azt felelte: „A nemzetvezető zsidó ügyben nem fogad." Amikor Stöckler Vajna belügyminiszterhez fordult, annak titkára, Kutassy rendőrkapitány azt válaszolta: „a zsidók ügyeit Ferenczy csendőr alezredes intézi, Vajna miniszter csak akkor fogad, ha ő javasolja az audenciát". Ferenczy nem javasolta a kihallgatást, de azt közölte Stöcklerrel, hogy a miniszter új Zsidó Tanácsot akar – nem bánja, ha Stern Samu, Pető Ernő és Wilhelm Károly kivételével a többiek a helyükön maradnak. Stöckler hosszas kérésére végül beleegyezett, hogy Stern Samu maradjon az elnök. (Ettől a naptól, október 22-től a Zsidó Tanács tagjai: Stern Samu udvari tanácsos, Stöckler Lajos csipkegyáros, dr. Berend Béla főrabbi, dr. Földes István ügyvéd, Komoly Ottó építészmérnök, dr. Nagy József főorvos, dr. Szegő Miklós ügyvéd, Vas Lajos tisztviselő.)

Szálasi október 23-án foglalkozott először zsidóüggyel, egy értekezleten, ahol több miniszter és minisztériumi főtisztviselő vett részt. Szálasi közölte: érvénytelen a lelkipásztorok, papi jellegű tanárok, a katonai érdemeik miatt honvédelmi miniszteri kivételező irattal a csillagviselés alól mentesítettek (egyébként a rendelet szerint a mentesítés éppen október 15-én kezdődött volna), kivételezett helyzete.

Érvényben hagyta viszont azt az 580 családra vonatkozó mentesítési rendeletet, amelyet a deportáló Jaross Andor miniszter adott ki, majd közölte: Vajna Gábor felülvizsgálja az úgynevezett kormányzói mentesítéseket, ezek száma legfeljebb 800 lehet, határidő november 15. Vajna csak 501 személyt mentesített. (Amikor Kemény Gábor külügyminiszter, aki a semleges követségekkel való viszony érdekében több mentesítést kívánt, panaszt tett, kihallgatásra rendelte belügyminiszterét.) Szálasi maga is túlságosan magasnak tartotta a mentesítettek számát, kijelentette, hogy „ennyi, a nemzetre nézve életbe vágóan fontos zsidó érték nem lehet Magyarországon". A miniszterek közötti vita végén – a még Jaross Andor által adott mintegy ötszáz mentesítésen kívül – hetven személy mentesítéséhez járult hozzá Szálasi, ezek az első világháborúban arany vitézségi éremmel vagy magasabb rendjellel kitüntetett személyek voltak.

November 3-án jelent meg a Szálasi-féle kormányrendelet, amely elvette azokat a még megmaradt ingóságokat is, amelyek a Sztójay-kormány számos rendelete után zsidó magyarok tulajdonában maradtak. A rendelet igen részletes; leszögezi, hogy zsidók tulajdonában csak kegytárgyak, magánlevelek, családi arcképek, gyógyszerek, jegygyűrűk és minimális házi bútor, edény, ágynemű, fehérnemű, kétheti időtartamra szükséges élelmiszer, tüzelő és világítószer, „a zsidónak és házanépének együttesen 300 pengő, ezen felül családtagonként 100 pengőt meg nem haladó készpénz" maradhat.

A zsidó vagyon kezelésével megbízott kormánybiztos, dr. vitéz Túrvölgyi Albert pénzügyminisztériumi tanácsos – mivel október 15-e után az elhagyott zsidó lakásokból a lezárt ajtókat feltörő nyilascsoportok minden megmozdíthatót amúgy is elvittek – rendelkezést adott ki, hogy „az elhagyott zsidó lakásokban visszamaradt bútor, ágynemű, ruhanemű, cipő összegyűjtendő és átadandó a helybeli nyilaskeresztes pártnak". Hogy a holmikról leltárt kell készíteni, az nem szerepelt a rendeletben.

Túrvölgyinek ez volt kormánybiztosként az utolsó intézkedése – Szálasi államtitkárrá nevezte ki. Utóda dr. Toldy Árpád szolgálaton kívüli csendőrezredes, volt székesfehérvári főispán lett. (Toldy az úgynevezett „zsidó értékeket" – együtt a nemzeti vagyon más értékeivel – az „aranyvonat"-nak nevezett vasúti szerelvényre rakatta. Az „aranyvonat" először a Zirc melletti Óbányára, majd Brennbergbányára érkezett. Itt dr. Toldy a vagonokból kirakatta és fajták szerint csoportosította az értékeket (külön az aranytárgyak, ezüsttárgyak, ékszerek, drágakövek stb.) azzal a szándékkal – így vallotta ezt egy tanú egy népbírósági tárgyaláson –, hogy „megsemmisüljön minden tulajdonjogi kapcsolat". A vonatot 1945. március 30-án indították útba Ausztria felé; útközben dr. Toldy három vagont lecsatoltatott a vonatról, és magával vitt Innsbruck irányába. Az „aranyvonat" végül az amerikai katonai hatóságok kezébe került.)

A két gyűjtőhelyről, az új ügető-versenypályáról és a KISOK-pályáról századokba soroltan indították útba a Beregfy-hirdetményre megjelent embereket. Semmiféle kivételezést – tehát sem a kormányzói mentességet, sem az úgy-

nevezett honvédelmi miniszteri mentesítést, sem a külföldi követségek által kiadott menleveleket – nem vettek figyelembe. Nem fogadtak el (legtöbbször meg sem néztek) egyetlen tisztiorvosi bizonyítványt sem.

A Beregfy-hirdetmény afféle legalizálási kísérlet volt, ugyanis a két gyűjtőhelyre már előbb, október 20-ától hatalmas tömegeket hajszoltak, először csak férfiakat – nyilas pártszolgálatosok jelentek meg a csillagos házak kapujánál, és azonnali sorakozóra szólították fel a férfiakat, korra való tekintet nélkül. A sportpályáról vagy az óbudai téglagyárak valamelyikébe kísérték az embereket (a téglagyár a deportálás előtti utolsó gyűjtőhelynek számított már vidéken is), vagy egyenesen a Józsefvárosi pályaudvarra, ahol többször állítottak össze a nyugati határszélre vagy Ausztriába induló deportálóvonatot.

Franz Novak, az Eichmann-kommandó tagja mondta el Bokor Péternek a nyolcvanas évek elején: „Azokban az őszi hetekben nekem annyit kellett rohangálnom, hogy a lábam majd leszakadt! Méghozzá feleslegesen! Az Andrássy úton volt a Vasútigazgatóság, ott volt nekünk is, mármint a német haderőnek, egy kirendeltségünk. Naponta kellett ott jelentkeznem, hogy adjanak szerelvényeket. De hát akkor már tulajdonképpen itt volt a front! Az a néhány szerelvény, amelyik még futott – hát az másra kellett. Pedig hát éppen akkor nagyon is szükség lett volna munkaerőre: már épült az észak–dél védővonal! De hát vonat nem volt... összesen talán ha egy vagy két szerelvényt tudtam szerezni, azt ki is használtuk, de hát nem sokat jelentett, ugye. Akkor az lett a jelszó, hogy gyalogmenetben történjék az áttelepítés. A deportálás. Nekem ehhez tulajdonképpen nem volt semmi közöm. Én igyekeztem szerelvényeket szerezni. De a nagy tömeg – az gyalog ment. Téboly! Civilek ilyen hosszú gyalogmenetben! Télen! Milyen munkaerő lesz azokból, mire célhoz érnek?"

Ám a gyalogmenetek mégiscsak elindultak. Az új ügetőpályáról a Ferihegyi repülőtérre, a KISOK-pályáról az újpesti sporttelepre: ez volt az első elosztóhely, innen az összegyűjtöttek egy részét egyenesen útba indították Hegyeshalom felé, más részüket a főváros környékére vitték sáncásásra. A századokat számozták, „parancsnokként" egy-egy zsidó személyt jelöltek ki a kísérő nyilasok, ő életével felelt a munkáért és a létszámért. Pécelen, Domonyban, Gyálpusztán, Pestszentimrén sortűzzel, kézigránáttal pusztították a munkaképtelen vagy beteg embereket a nyilasok. A sáncásó századokat azután – megriadva a szovjet haderő előretörésétől – a pesti oldalról a budai oldalra hajtották át. A hídon – a Boráros téri, akkor Horthy Miklós-hídnak nevezett hídon – a nyilas kísérők a Dunába lőttek jó néhány embert.

November első napjaiban megkezdődött az addig a főváros környékén dolgozó sáncásó-századok, férfiak és nők gyalogmenete Hegyeshalom felé – ott, az osztrák–magyar határon épült volna a Novak által említett észak–dél védővonal.

A „védett házak"

A nyilas-puccs után három nappal, október 18-án Angelo Rotta pápai nuncius felkereste Kemény Gábor külügyminisztert, és figyelmeztette, hogy „nagy mérsékletre van szükség" a zsidók ügyében. Október 21-én Angelo Rotta Szálasival tárgyalt több mint két órán át, Szálasi ekkor azt mondta: nem lesz deportálás, ő azt akarja, hogy a zsidók „Magyarországért dolgozzanak".

A nunciatura ekkor egy szóbeli jegyzéket, „note verbale"-t juttatott el a kormányhoz, és abban azt követelte: a munkaszolgálatot emberi feltételek mellett szervezzék, érvényesnek ismerjék el a különböző mentesítő okmányokat (a Horthy-féle mentesítést, a nunciatura menlevelét, a semleges követségek által kiadott védőleveleket stb.), és az ilyen védőlevelekkel rendelkezők számára jelöljenek ki külön lakóházakat.

Ez újra a „védett házak" problémája, amelyről előbb már esett szó. Akkor, még a Lakatos-kormány idején, csak részben sikerült az Újlipótváros – akkor: Szent István-város – területén kijelölt néhány házban elhelyezni a különböző menlevelekkel ellátottakat. Most a Szálasi-kormány beleegyezett, hogy az úgynevezett Palatinus-házakba költöztessék a menlevéllel rendelkező zsidó magyarokat. A hivatalos rendelkezés – az Összetartás című nyilas lap közölte – szerint a védett házakat november 20-ig kellett elfoglalnia az érdekelteknek, a pápai nunciatura 18, a svédek 12, a svájciak 8, a portugálok és a spanyolok 4-4 épületet kaptak, tehát összesen negyvenhat „védett ház" volt. A kormányközlemény szerint ezek a házak, akárcsak a követségi épületek, mint „követségi védelem alatt álló épületek területenkívüliséget élveznek". Ám mivel a házak „védelmére" mindössze két-két rendőrt adtak, azok a felfegyverzett nyilas pártszolgálatosok számára szabad vadászterületnek számítottak; onnan értékeket vagy súlyosabb esetben embereket elrabolni rendszeresen betörtek.

Egyébként a negyvenhat házban, amelyben eredetileg 3 969 ember lakott, most mint egy 35 000–37 000 ember zsúfolódott össze, ugyanis a 7 800 svájci, 4 500 svéd, 2 500 vatikáni, 698 portugál és 100 spanyol, tehát összesen 15 598 védlevéllel valóban rendelkező személy mellett mintegy húszezer vagy még több hamisított védlevéllel ellátott vagy védlevél nélküli ember reménykedett abban, hogy a Szálasiék által is elismert menedékben meghúzhatja magát. Szobánként tíz-tizenkét ember lakott a negyvenhat házban, a lépcsőházak, pincék, padlások, óvóhelyek is megteltek.

Monsignore Verolino, a nunciatura uditore-je átadott Kemény Gábor külügyminiszternek egy „Pro memoria"-t, amelyben javasolta, hogy a kötelező munkaszolgálat feltételeit a következő öt pont szellemében enyhítsék: 1. A kisgyermekes anyákat mentesítsék; 2. ha a munkahely ugyanabban a

városban van, ahol az illető lakik, engedélyezzék este a hazatérését; 3. a gyűjtőtáborokban emberi életfeltételeket teremtsenek; 4. veszélyes munkával igazi szükség nélkül ne veszélyeztessék a munkaszolgálatosok életét; 5. szervezzenek, elsősorban nők számára, olyan munkatáborokat, amelyeket vallásos intézmények vezetnek. Kemény átvette a „Pro memoriá"-t, tudomásul vette a naponta ismétlődő tiltakozásokat a védett házak elleni támadások miatt, de nem tett semmit.

Ekkor került sor arra, hogy az apostoli nuncius és négy semleges ország diplomatája közös jegyzékben fordult Szálasihoz. A jegyzéket a pápai nuncius és a svéd követ Szálasinak adta át november 17-én este. A szöveg határozott és megbízható értesülésekre hivatkozott. Leszögezte: tudják, hogy elhatároztatott az összes zsidó deportálása „s azt olyan kegyetlen szigorúsággal hajtják végre, hogy az egész világ tanúja az embertelenségeknek". A jegyzék aláírói megállapítják: „azt mondják, hogy nincs szó deportálásról, hanem csak külföldi munkaszolgálatról. De a semleges hatalmak képviselői nagyon jól ismerik azt a borzalmas valóságot, ami e szerencsétlenek számára e név alatt rejlik." A jegyzék pontokba foglalva kéri a deportálás leállítását, a munkaszolgálat címén koncentrációs táborba hurcoltak számára az emberi bánásmódot, a védlevelek tulajdonosainak valódi bántatlanságát. Egy mondatban utalnak arra a jegyzék aláírói, hogy ezt a lépést „nem csak az üldözött zsidók iránti részvét érzelme sugallja, hanem a Magyarország iránt érzett mély ragaszkodás is, melyet szeretnének megszabadultnak látni attól a folttól, mely mindörökre beszennyezné dicsőséges történelmét." A jegyzék aláírói: Angelo Rotta apostoli nuncius, Carl Ivan Danielsson svéd miniszter, Harald Feller svájci ügyvivő, Jorge Perlasca spanyol ügyvivő, Pongrácz gróf, portugál ügyvivő.

Serédi Jusztinián hercegprímás október 24-én és 27-én személyesen, november 2-án és 8-án átiratban szólította fel Szálasit arra, hogy Budapestet és Esztergomot nyilvánítsák nyílt várossá, mind a négy alkalommal szót emelt a zsidók védelmében, hangoztatva „az életre minden teremtett embernek joga van", és élesen elítélte az újabb deportálásokat.

A protestáns egyházak fellépéséről Bereczky Albert írja: „Ravasz László püspök a miniszterelnök helyettesétől a következőket kérte: a/ Budapest nyílt várossá tételét, vagy legalábbis oly kedvezmények biztosítását, amelyek az itt élő több mint egymillió ember életét az elkövetkezendő ostrom alatt és után elviselhetővé teszik. (Ne robbantsák föl a közműveket, a hidakat stb.); b/ a totális kiürítés mellőzését; c/ emberiességet a zsidókkal való bánásmódban, visszavonását annak a rendeletnek, amely a vegyesházasságban élő keresztyén felet válásra hatalmazza fel, s ha nem válik, őt is zsidónak minősíti; d/ a deportálás megszüntetését; e/ életbiztonságot a zsidók számára." Ravasz László püspök úgy érezte: Szőllősi miniszterelnök-helyettes válasza (tett bizonyos ígéreteket, például közölte, hogy Szálasi „kijárta a Führernél" a vegyesházasok helyzetének enyhítését) egyáltalán nem megfelelő. Éppen

ezért Waldemar Langlet, a Svéd Vöröskereszt budapesti megbízottja útján levelet küldött Serédi Jusztinián hercegprímásnak.
A levél: „Budapest, 1944. november 26. Főmagasságú Bíbornok Hercegprímás Úr! Eminenciás Uram! A magyarországi zsidók – közöttük sok keresztyén testvérünk – szenvedése ismét az égre kiált. Úgy érzem, nem lehet tovább halasztani azt az utolsó lépést, hogy a magyar keresztyén egyházak együtt emeljék fel szavukat e szörnyű bánásmód ellen. Itt most ez az együttes fellépés, amelyről mindenki tudja, hogy ellentétben áll elvi felfogással, eddigi gyakorlattal, éppen azért, mert bebizonyítaná, hogy a zsidóüldözés megszüntetésének egyetemes emberi és általános nemzeti parancsa még a különmenetelő egyházakat is közös fellépésre kényszeríti: még jobban kiemelné tiltakozásunk egészen rendkívüli és semmiféle előzményhez nem hasonlítható sürgősségét és fontosságát. Mély tisztelettel kérem Eminenciádat, mint a legnagyobb és legrégibb magyar keresztyén egyház fejét, úgyis mint közjogi állásánál és egyházi, valamint világi méltóságánál fogva a magyar kersztyénség első emberét, vezessen minket – a református és evangélikus egyház egy-egy képviselőjét – az államfő elé. Isten látja a lelkemet, csak az a cél vezet, hogy a magyar keresztyén lelkiismeret szavában Isten parancsa megszólalhassék. Kegyes intézkedését várva, kérem, fogadja el mély tiszteletem őszinte nyilvánítását. Ravasz László, a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének lelkészelnöke."
Waldemar Langlet azt a választ kapta a hercegprímás irodaigazgatójától, hogy a hercegprímás már külön tett előterjesztést Szálasihoz, így hát december 1-én mind a református, mind az evangélikus püspök újra külön beadvánnyal fordult Szálasi Ferenchez, választ azonban nem kaptak.
A Zsidó Tanács – még novemberben – egy táviratot küldött Esztergomba. „Budapesten a zsidókat nemre és egészségre való tekintet nélkül rendeletekkel ellentétben összefogdossák és elviszik. Az emberiesség nevében kéri ennek megakadályozását a Magyarországi Zsidók Szövetsége" - szól a távirat. A hercegprímás rövid táviratválasza így hangzott: „A ma kézhez vett táviratukra tisztelettel értesítem, hogy miután ismételt lépéseim a kért irányban nem jártak sikerrel, hiába volna azok újabb megismétlése."
Válaszul a semleges államok budapesti képviselőinek már közölt jegyzékére, Szálasi összeállíttatta a zsidókérdésben kialakított (jórészt sajátmaga által kiagyalt) nyilaskeresztes álláspontot, írásba foglaltatta, majd ráírta: „ Zsidókérdésben a következőket szegeztem le, és ezen tárgyban a továbbiakban senkivel tárgyalni nem óhajtok!" Ezt a szöveget Kemény Gábor külügyminiszter szóbeli jegyzékhez csatolt emlékirat formájában (száma 13–057/pol.1944.) eljuttatta a semlegesek budapesti képviseleteihez. A teljes szöveg először említi meg, hogy Budapesten gettó létesül.

„E m l é k i r a t
a Nemzetvezetőnek 1944. november 17-én történt elhatározásáról a zsidókérdés végleges szabályozásának kérdésében.

A magyarországi zsidók a következő hat csoportra oszlanak:

1. Külföldi menleveles zsidók. Ezek a zsidók 1944. november 20-án 16 óráig a belügyminiszter által kijelölt, úgynevezett Palatinus-házakba tömörítendők. A magyar napisajtó naponta megfelelő közleményeket hoz nyilvánosságra. Nevezett zsidók elutazásukig a belügyminiszter által kijelölt házakban tartózkodnak. Naponta reggel 8–9 óra között a környéken sétálhatnak. Ezeknek a zsidóknak elutazása egyrészt a magyar kormány és az érdekelt államok kormánya közötti diplomáciai kapcsolatok alakulásától, másrészt a közlekedési megegyezéstől függ, amelyet az érintett kormányok a német kormánnyal kötnek. A magyar kormány és az érintett kormányok között a menlevéllel ellátott zsidók létszámára kötött megállapodás nem emelhető.

2. A német kormány részére kölcsön adott zsidók, akiket a német kormány, mint munkaképeseket, a közös hadvezetés érdekében foglalkoztatni hajlandó.

Ezek a zsidók a magyar nemzet javára munkakötelesek. Egyénileg (névmegadással) adatnak ki a német kormánynak; érdekükben a magyar belügyminiszter állandó magyar bizottságot delegál Németországba. Ennek a bizottságnak egy tagja a Nemzetközi Vöröskeresztnek és az érdekelt külképviseleteknek közös megbízottja lesz. Ennek a bizottságnak feladata 1944. október 16-ika után Németországban munkaszolgálatot teljesítő magyar zsidókat nyilvántartani, s e célból a német és magyar kormány között az érintkezést fenntartani. Ezek a zsidók, a magyar nemzet érdekében a német kormánnyal egyetértve, külföldön is végeznek munkát. Azoknak a zsidóknak sorsát, akik a magyar munkaszolgálatot külföldön teljesítik, a magyar állam által az európai zsidókérdésnek általános rendezése során az európai szempontokkal összhangban döntik el. Addig a velük való bánásmód, magatartásuktól függ.

3. A Magyarországon egyenlőre visszamaradó zsidók gettóban koncentrálandók.

A belügyminiszter javaslatára és tervei szerint ezek a zsidók a következő csoportokba oszlanak:

a/ kölcsönzsidók (lásd 2. pont), akiknek munkaszolgálatra való elszállítása valamilyen okból még nem történhetett meg;

b/ Gyermekek, aggok, mindazok, akik valamilyen okból szállításra vagy gyaloglásra képtelenek (terhes asszonyok, betegek stb.);

c/ Azok a zsidó gyermekek, akik a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló gyermekotthonokban vannak elhelyezve, és azok felügyelőszemélyzete;

d/ Keresztény vallású zsidók, akiknek részére a gettóban külön épületeket kell kijelölni, amely épületeket keresztttel láthatnak el. A keresztény zsidók csillag helyett foltot hordanak, és saját tanácsuk van.

A gettó közbiztonságáról, egészségügyéről a belügyminiszter gondoskodik. A Zsidó Tanács a gettóban tevékenykedik, ott építi ki, a belügyminiszterrel

egyetértve, a saját szervezetét. Lehetővé tétetik, hogy úgy a nemzetközi, mint a svéd Vöröskereszt gettó-zsidók részére a gettóban népkonyhákat állítson fel és tarthasson üzemben.
A nunciatura, a nemzetközi és svéd Vöröskereszt védelme alatt álló zsidó otthonoknak és menedékhelyeknek a gettóban való megfelelő és ildomos elhelyezéséről a belügyminiszter gondoskodik. A gettón belül a zsidók szabadon élhetnek, és szabadon mozoghatnak. A gettót nem hagyhatják el, rádiót és telefont nem használhatnak, postai kapcsolataikat a belügyminiszter és a közlekedésügyi miniszter által egyetértően létesítendő postahivatal bonyolítja le. Zsidók csak magyar nyelven levelezhetnek, csak zsidóknak írhatnak, a feladó pontos megnevezése mellett, sárga színű – külön e célra megjelölt – postai levelezőlapon.
Azok a zsidók – mellékes, hogy milyen csoportba tartoznak – nem maradhatnak a gettóban, akik a bűnügyi nyilvántartó adatai szerint politikai bűntetteket – bár csak kihágást – követtek el, amely miatt 1944. október 16-án internálva voltak, vagy rendőrségi felügyelet alá tartoztak. Politikai bűntett alatt minden nemzetellenes cselekedet értendő.
A gettónak négy kapuja van, a négy világtáj felé.
Zsidók a gettót csak abban az esetben hagyhatják el, ha mint munkára kötelezett kölcsönzsidók, elszállításra kerülnek.

4. Mentességi bizonyítvánnyal ellátott zsidók, éspedig:

a/ azok a zsidók, akiknek a volt kormányzótól adott mentesítési bizonyítványukat felülvizsgálás után a belügyminiszter elismerte, és akik a belügyminiszter által kiadott névjegyzékben fel vannak sorolva.

b/ Az előző belügyminiszter által kiadott mentesítési igazolványokkal rendelkezők, amelyek elismerése a belügyminiszter által kiadott hivatalos névjegyzékben nyilvánosságra hozatnak.

c/ A vitézi címmel ellátott és az arany vitézségi éremmel ellátott, valamint hadirokkant zsidók, belügyminiszteri elismerés esetén.
Ezeknek a zsidók fajvédelmi, valamint vagyoni megszorításokon kívül a többi zsidótörvények, rendeletek és határozmányok alól mentesek. Politikai, gazdasági és társadalmi életben nem vehetnek részt.

5. Egyházi személyek, papok, apácák teljes mentességet élveznek, azonban a külügyminiszter, a vallás- és közoktatásügyi miniszter, valamint az illetékes egyházi szervek közös megegyezése alapján kijelölt valamelyik rendházban elkülönítendők, s belátható időn belül külföldre kell őket áthelyezni, illetőleg átvétetni.

6. Külföldi állampolgárságú zsidók és olyan magyar honosságú zsidók, akik útlevelüket 1944. november 17-én 14 óráig az Idegenellenőrző Hivatalnál (KEOKH) jegyzékbe vétettek, kötelesek az ország területét 1944. december 1-ig elhagyni."

A „kölcsönzsidók" gyalogmenete

Október huszadikától indultak tehát a sportpályákon összegyűjtött emberek a Dunántúl útjain az osztrák határ felé, október 27-től megkezdődött az úgynevezett „honi munkaszolgálatos századok", már hosszú hónapok, esetleg évek óta szolgálatot teljesítő férfiak útba indítása (hetven ilyen századról tudunk, ám valószínűleg több volt), a németek ugyanis azt követelték, hogy elsősorban teljes munkaképességű, lehetőleg negyven éven aluli férfiakat küldjenek az „észak–déli védővonal építéséhez". Rudolf Höss, SS-Sturmbannführer, egyike azoknak, akiknek a csoportokat át kellett vennie a határon, egy jelentésében közölte: „. . . a menetelés folyamán alkalmatlannak mutatkozó kontingensnek a birodalom határánál való visszautasítását mérlegelte, és ettől csupán politikai meggondolások tartották vissza."

Hogy miként zajlott a gyalogmenet, arról egy olyan jegyzőkönyv mond részleteket, amelyet Raoul Wallenberg svéd követségi titkár kezdeményezésére vettek fel, és amelyben dr. Batizfalvy Nándor rendőrkapitány számolt be tapasztalatairól. A jegyzőkönyvben szereplő számok természetesen csak hozzávetőlegesek, és november harmadik hetére vonatkoznak.

„Jegyzőkönyv. Felvétetett 1944. november 22-én este 8 órakor a Királyi Svéd Követség Budapest, IX. Üllői út 4. sz. alatti helyiségében.

Jelen vannak: Raoul Wallenberg követségi titkár, mint a Svéd Követség meghatalmazottja, Krausz Miklós, a svájci követség meghatalmazottja, Dr. Körner, a portugál követség meghatalmazottja, Dr. Batizfalvy Nándor rendőrkapitány.

Dr. Batizfalvy rendőrkapitány felkéri a jelenlévőket, hogy a megbeszélést szigorúan diszkréten kezeljék.

Beszámol a két hét óta az óbudai téglagyárakból Dorog, Pilisvörösvár, Süttő, Szőny, Gönyü és Hegyeshalom irányába vonuló zsidók helyzetéről és sorsáról. Előadja, hogy a Hegyeshalomba megérkező zsidókat a német SS meghatalmazottjának, Hauptsturmführer Wislicenynek számszerint és nem névszerint adják át. Tegnapig tudomása szerint 7 800 magyar zsidó lépte át a német határt, 2 000-et adtak át ma a németeknek és 13 000 gyalogol ez idő szerint az országutakon. Ez utóbbiak a következő 3 napon érik el a német határt. Tízezer zsidó eltűnt az országutakon. Véleménye szerint egy része ezeknek megszökött, másrésze meghalt vagy agyonlőtték.

Dr. Batizfalvy rendőrkapitány közli, hogy amióta ő az országutakat végigjárta, sikerült neki, bizonyos könnyítéseket keresztül vinni. Így például elérte, hogy az egyes községekbe megérkező csoportokat jobban helyezték el, és nem történnek többé olyan esetek, mint amilyenekkel találkozott. Egy esetben például Süttő és Szőny között találkozott egy 200–300 fiatal fiúból és lányból álló csoporttal, amelyik Süttőn nem talált elhelyezési lehetőséget. Erre, miután a parancsnokság úgy intézkedett, hogy „az ifjabbak na-

ponta még nagyobb utakat tehetnek meg", ezeket elhelyezés céljából Szőnyig továbbmasíroztatták. Ez a csoport egy nap alatt tehát 59 kilométert tett meg. Szőnybe megérkezve, nem találtak ott sem elhelyezkedési lehetőséget, miután ott már több mint 4 000 éhező és szomjazó ember tartózkodott. (Ezeknek az emberek 3 nap óta nem kaptak sem enni, sem inni.) Az említett ifjúsági csoportot azután egy padlásra vezették, amely az éjjel folyamán bedőlt. A csoportból 7 fiatal meghalt, 13 súlyosan és 70 könnyebben sebesült meg. Szőnyben rendkívül sok a beteg, akik a többnapos gyaloglás, éhség, megfázás és a kísérők kínzásai következtében betegedtek meg. Gönyüben 600 beteg fekszik. Itt dr. Batizfalvy már számos hullát talált, még a fákon is lógtak halottak, akikről az a benyomása, hogy öngyilkosokról van szó.

Jellemző a helyzetre, hogy az őrszemélyzet tisztjei és katonái sem bírják már el a megkínzott emberek látványát, és a legtöbben mondják, hogy inkább a frontra mennének, mint hogy ezeket a borzalmakat tovább végigcsinálják vagy nézzék.

A Székesfehérváron át ugyancsak Hegyeshalomig gyalogló munkaszolgálatosok jobban vannak ellátva, miután a katonai hatóságok őket útközben is élelmezik és a bánásmód is katonai, azaz útközben nem kínozzák őket. A könnyítés, amit itt elérhetett, abból állott, hogy Krausz úr kérésére sok embert, akinek védőútlevele megvolt, szolgálati jeggyel Budapestre visszadirigált.

Kijelenti dr. Batizfalvy, hogy Ferenczy csendőralezredes megtiltotta ugyan neki a védlevelesek visszadirigálását, de sikerült neki mégis Lutz konzul és Krausz úr kérésére 4 nyílt parancsot Ferenczy alezredestől szerezni, amelyek bianco szólanak, s amelyeket ő Krausz úrnak már átadott. E nyílt parancsok alapján fennáll a lehetőség arra, hogy az egyes követségek egy-egy delegátusukat Hegyeshalomig elküldhetik, ott dr. Batizfalvy segítségével a védlevéllel ellátottakat visszaküldhetik.

Dr. Batizfalvy vállalja, hogy ő ilyen személyeket Ferenczy alezredes tilalma ellenére továbbra is vissza fog dirigálni. Wallenberg úr kérésére készneknyilatkozik dr. Batizfalvy segédkezni az országúton gyalogló emberek között történő élelmiszer-szétosztásnál.

Krausz úr javaslatára elhatároztatik, hogy a 4 nyílt parancsot 4 semleges követségnek adják át. Minden követségtől 2 delegátus utazik a német határig. Dr. Batizfalvy velük utazik (a svájci követség kocsiján). Minden delegáció elvisz egy kis írógépet és bianco védleveleket magával, hogy dr. Batizfalvy segítségével olyan embereknek is adhassanak az országúton védleveleket, akiknek ilyen nincs a birtokukban.

Továbbá elhatároztatott, hogy még az éjjel 5 teherautó élelmiszerekkel megrakva elmegy, hogy az országúton gyaloglók között élelmiszereket osszon szét. Dr. Batizfalvy úr a teherautók indulása előtt a komáromi katonai hatóságoknak jelezni fogja élelmiszerek érkezését, és intézkedik, hogy azok kiosztását engedélyezzék.

Wallenberg és Krausz urak kérésére és a jelenlévők beleegyezésével dr. Batizfalvy úr elvállalja, miután a helyzet jelenleg Budapesten igen kritikus, a védlevéllel ellátott személyeket oly módon dirigálja vissza, hogy azok lassan, és csak néhány nap múlva érekezzenek be Budapestre . . ."

Az út egyik résztvevője mondotta: „Este indultunk Budapestről, első állomásunk Gönyü volt, ahol bizalmas közlések szerint, úgynevezett halálhajók horgonyoztak. Két uszály vérhas-gyanús betegek százaival volt tele. Csendőrök őrizték az uszályokat, úgyhogy lehetetlen volt azokat megtekinteni. Wallenberg és a kíséretében lévő Anger követségi titkár nagy nehezen végül elnyerték rum és cigaretta osztogatása révén a csendőrök engedélyét, hogy a haldokló betegek részére gyógyszert és élelmiszert lerakhassanak. Éjjel egy órakor a legnagyobb záporban zseblámpák fénye mellett kezdtük meg a kirakodást. Wallenberg maga is, mint egy rakodó munkás vett részt a zsákok és konzervek kihordásában. Utána pihenő nélkül indult el a transzport, hogy mielőbb Hegyeshalomba érjünk.

A kora reggeli órákban ott már megkezdődött magyar részről a zsidók átadása a németeknek. A mi célunk az volt, hogy az átadás megtörténte előtt minél több embert tudjunk védettség ürügye alatt megmenteni. Hegyeshalmon a nyilaspárt megbízottai azonban, úgy látszik, felismerték szándékunkat, fenyegetően léptek fel, és meg akarták akadályozni deportálandóknak Budapestre való visszaindítását. Megfélemlítették az állomásfőnököt is, nehogy erre a célra vagonokat rendelkezésre bocsásson. Terrorizálták a csendőrséget is, hogy a szelekciónál ne nyújtson segítséget. Szerencsére Wallenberg biztos és határozott fellépésére s a Nuncius kiküldöttjének, Köhler páternek, ennek a derék öreg papnak szívbe markolóan megható könyörgésére, a csendőrök nem támasztottak nehézséget a szelektálásnál.

Az utat így teljes siker koronázta, mert úgy ez alkalommal, mint később több ízben – amikor Wallenberg már nem volt jelen, hanem helyette a szinte állandóan Hegyeshalmon tartózkodó Elek Béla küzdött emberfeletti módon a mentés lehetőségéért –, sikerült sok száz embert visszahozni. Ezeknek legalább 90%-a semmiféle védettséggel nem rendelkezett. Az élelmiszerekből és gyógyszerekből a hegyeshalmi katonai parancsnokságnak adtunk át nagyobb mennyiséget arra a célra, hogy mielőtt a legyengült deportáltak az országot elhagyják, egyszer legalább rendes étkezésben legyen részük.

A megmentettek között az állomáson megható jelenetek játszódtak le, és Wallenberg a maga szerénységében ki sem ment oda, mert nem akarta, hogy a megmenekültek hálájukat esetleg fegyelembontóan fejezzék ki, ezáltal rendzavarás történjék, és így a nyilasoknak ürügyük legyen beavatkozásra. A teherautók Hegyeshalmon is osztottak ki élelmet. Wallenberg előrelátóan úgy rendelkezett, hogy nagyobb mennyiségű rumot is vigyünk magunkkal. A legtöbb deportált vérhas-gyanús volt, és érthető mohósággal fogadták a köztük kiosztott, fejenként 1/2 deci rumot, amely szervezetüket néhány percre átfűtötte.

A bevagonírozást és hazairányítást azután a követség részéről visszahagyott Elek Béla végezte, amíg Wallenberg az autókaravánnal visszafelé indult. Útközben, amíg csak tellett, tovább osztottuk az élelmet és a gyógyszert. Az elcsigázott emberekbe a szeretetadományok új reménységet öntöttek, a sárga, hullaszínű arcokba élet tért vissza, az éhező szemek könnybe lábadtak.

A látvány, amiben visszajövet, nappal részünk volt, még a marcona, véreskezű csendőrök egyikét-másikát is meghatotta. Nem egy kijelentette, hogy inkább lenne a tűzvonalban, mert az idegeik már nem bírják a nyomorultak vergődését látni. A kiéhezett, beteg szerencsétlenek, 12 éves gyerektől 74 éves matrónáig, minden felszerelés nélkül, lerongyolódva, piszkosan meneteltek. A hegyeshalmi szelekció előtt Magyaróvárott az esős, hideg november hónap végén egy elhagyott, ablaktalan, természetesen fűtetlen gyár munkatermében, csupasz földön háltak utoljára magyar területen. Az ottani emberséges táborparancsnok segítségével Wallenberg felállított gyógyszerekkel felszerelve egy kis segélyhelyet, és a mozgókonyhát is otthagytuk megfelelő élelmiszerekkel. Wallenberg elvegyült a szerencsétlen emberek között, kikérdezte őket, cigarettát, rumot, ennivalót osztott ki a halálba menetelők közt.

Visszafelé láttuk, hogy sok helyen az agyonhajszolt és nyilasok által legyilkolt emberek holttestei borítják az út szélét, elföldelésre senki sem gondolt. A legtöbb úgynevezett pihanőhely teljesen szabad ég alatt volt, mezőkön, falusi vásártereken stb. A legjobb esetben oldalfal nélküli pajtákban áztak és fáztak, éhezve a hideg novemberi szeles esőben a deportálásra hajszoltak tízezrei."

Wallenberg, aki munkatársaival együtt az ostrom napjaiban is személyes közbelépéssel, példamutató bátorsággal több ezer embert mentett meg, 1945. január 17-én eltűnt.

A svéd követségi titkár sofőrjével, Langfelder Vilmos gépészmérnökkel a még hadszíntér-főváros pesti oldalának felszabadulása előtt vagy alatt tűnt el; azok szerint, akik legutoljára beszéltek vele, például dr. Pető László, egykori svájci iskolatársa szerint is az volt a terve, hogy Debrecenbe megy, az Ideiglenes Kormány székhelyére. Bőhm Vilmos, Magyarország későbbi stockholmi követe, akinek jelentős szerepe volt Wallenberg útbaindításában, a svéd diplomatáról 1948-ban könyvet író Lévai Jenőnek a következőket mondotta: „Wallenberg Debrecenbe készült, hogy az új magyar kormánnyal a kontaktust felvegye. Figyelmeztették őt, hogy az utak még bizonytalanok, miután szabadon cirkáló nyilasok és szétugrasztott német csapatok a környéket állandóan veszélyeztetik. Wallenberg Debrecenbe nem érkezett meg, a kíséretében lévő szovjet katonatiszt vele együtt eltűnt, Budapesten hátrahagyott poggyászáért sohasem jelentkezett." Wallenberg sorsáról 1957-ben írt egy jelentés-félét Andrej Gromiko, akkor külügyminiszter-helyettes. A memorandum, amelyet Gromiko az akkori svéd miniszterelnök Tage Erlander számára írt, beszámol egy belső szovjet vizsgálatról, amelynek eredménye az volt, hogy megállapították: Raoul Wallenberg 1947. július 17-én

a moszkvai Lubjanka börtönbeli cellájában feltehetően szívroham következtében meghalt. A Gromiko memorandum szerint: „Wallenberget minden bizonnyal más személyekkel együtt vették őrizetbe a szovjet csapatok a hadműveleti térségben." A feljegyzés Wallenberg letartóztatását, fogva tartását Abakumovnak, a Szovjetunió volt állambiztonsági miniszterének bűncselekményeként tárgyalja. „Az Abakumov által elkövetett súlyos bűncselekményekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Abakumovot, mivel tettei a szovjet törvényekbe ütköztek, s mivel ezekkel súlyos károkat okozott a Szovjetuniónak, a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának ítélete alapján kivégezték. A szovjet kormány ezúton fejezi ki őszinte sajnálatát a történtek miatt, és őszinte együttérzését a svéd kormánynak, valamint Raoul Wallenberg hozzátartozóinak" – fejezi be a memorandumot Gromiko.

(Esztendőkön át jelentek meg a nyugati sajtóban olyan közlemények, amelyek szerint Wallenberg él, valahol, valamelyik szovjet munkatáborban. Tragikus sorsát felhasználták különböző szovjetellenes kampányok szervezői; holott az 1957-es szovjet memorandum nem csak a magyar zsidók mentésében oly tevékeny férfi sorsának szerencsétlen fordulatáról beszélt nyíltan, hanem határozottan el is ítélte a sztálinista időkben elkövetett törvénytelenségeket, lényegében rehabilitálta a törvénytelenül börtönbe zárt bátor és áldozatkész svéd férfit, és a részvétnyilvánítással együtt bocsánatot is kért egy olyan korszak bűnéért, amelyet a szovjet vezetés maga is elítélt, s amelyeknek történelmi megméretése Sztálin halála után azonnal megkezdődött, s még ma is tart.)

Szálasi: „kilengések"

Szálasi Ferenc népbírósági tárgyalásán egyszerűen azt állította, hogy zsidók meggyilkolásáról, a halálmenetről nem volt tudomása. A népbírósági tárgyalás jegyzőkönyvéből csak az erre vonatkozó kérdéseket és feleleteket idézzük.

„ELNÖK: Hány főnyi zsidóságot szállítottak ki?
SZÁLASI: Én nem tudom megmondani mennyit. Három miniszter volt érdekelve, a belügyminiszter, a külügyminiszter és a honvédelmi miniszter.
ELNÖK: Arról sem tud, hogy október 15-e után az egyes zsidó menetoszlopok nyomán Budapest, Budapest belterületén is ott feküdtek a hullák?
SZÁLASI: Többször jöttem be Csobánkáról Budapestre, de nem találkoztam egyetlen hullával sem. (A hallgatóság köréből elemi erővel tör fel a felháborodás.)
ELNÖK: Különösen öreg emberek hullái, akik nem tudtak együtt haladni a menettel. Hát arról tud-e, hogy maga Winkelmann Kovarczhoz fordult, hogy szűnjenek meg a zsidóöldöklések?
SZÁLASI: Nem.
ELNÖK: Nem hallott éjszaka lövöldözéseket Pesten?
SZÁLASI: A pesti oldalra nem jöttem át november elejétől kezdve.
LÉSZAY BÉLA NÉPBÍRÓ: Arról tud-e, hogy százával lőttek agyon aggokat, hetvenéves öregasszonyokat a »munkaképesek« menetében? Tud-e róla, hogy az úgynevezett nyilasházakba behurcolt zsidókat halálra kínozták pártszolgálatosai?
SZÁLASI: Mindezekről részben Augsburgban értesültem, részben mikor idehoztak . . . Csak ekkor értesültem, hogy ilyen kilengések történtek . . .
NAGY VINCE POLITIKAI ÜGYÉSZ: Ön azt mondja, hogy csak arról tudott, hogy a zsidókat munkaszolgálatra viszik. Hogyan gondolta, hogy a 70–80 évesekkel is munkát végeztetnek?
SZÁLASI: Az általános munkaszolgálat 12–70 év között vett igénybe minden magyar állampolgárt.
NAGY VINCE: A 12 és a 70 éveseket is képesnek tartotta munkára?
SZÁLASI: Bizonyos keretek között elvégezhettek volna munkákat.
NAGY VINCE: Emlékszik-e arra, hogy Kemény Gáborné, az ön külügyminiszterének felesége eljárt önnél egy arany vitézségi éremmel kitüntetett volt főhadnagy ügyében, akinek egész családját kiírtották, és kérte közbelépését a további atrocitások megszüntetésére?
SZÁLASI: Nem emlékszem. Én november 17-étől kezdve ezzel a kérdéssel egyáltalán nem foglalkoztam."

A budapesti gettó

1944. november 18-án a „M.kir. Rendőrség Budapesti Őrszemélyzetének Főparancsnoka" feliratú levélpapíron írott rövid levél érkezik a Síp utcába. A szövege: „Zsidó Tanács, Helyben. A m.kir. kormány a zsidó személyeknek a VII. kerület bizonyos területén való összeköltöztetését rendelte el. A zsidók átköltöztetésével kapcsolatban felmerülő állami, városi, közületi, pénzügyi stb. érdekek megóvása, valamint a nagyszabású terv keresztülvitelével felmerülő kérdések megbeszélése céljából felkérem, hogy teljhatalmú megbízottját 1944. november 18-án 17 órakor Mosonyi utca 5. szám alatt, a rendőr-főkapitányság értekezleti termében tartandó megbeszélésre elküldeni szíveskedjék. A kérdés gyakorlati keresztülvitelére a m.kir. belügyminiszter engem utasított, és felhatalmazott minden ezzel kapcsolatos intézkedések megtételére."

A levelet – amelyet ugyanazon a napon kelteztek, mint amikorra a megbeszélést összehívták – Solymossy János rendőr törzsfelügyelő, főparancsnokhelyettes írta alá. Az első és az azt követő szinte naponkénti megbeszéléseken a Zsidó Tanács részéről Stöcker Lajos, dr. Földes István, dr. Nagy József és néha Szegő Miklós vett részt.

Már az első találkozón kiderült, hogy a gettó-rendelet ugyan még nincsen készen, ám azt azonnal közölte Solymossy rendőr törzsfelügyelő, hogy az elképzelés szerint már november 26–27-én végre akarták hajtani a gettóbatelepítést. A gettó-terv első megjelenésének az tekinthető, hogy nem sokkal a nyilas puccs után, október 16–20. között a csillagos házakból állítólag munkára összegyűjtött, de munkahelyre nem kísért több ezer embert – egyes adatok hétezer személyről szólnak – az „átmeneti fogolytábor"-rá alakított Dohány utcai, Rumbach Sebestyén utcai és Páva utcai zsinagógába zártak.

Solymossy rendőr törzsfelügyelő már november 22-én közölte a Zsidó Tanács megbízottaival, hogy a gettó területén – ő már akkor valószínűleg ismerte a Vajna Gábor belügyminiszter által aláírt és 3935/1944. Bm. jelzéssel ellátott színes térképet a gettóról –, az ő adatai szerint, 162 csillagos ház van, ebből tizennyolcban csak zsidók laknak, a többi 144-ben a lakók többsége ugyan zsidó, de jó néhány keresztények által lakott lakás is van. A Zsidó Tanács részéről tárgyaló emberek gondosan feljegyezték a megbeszélések anyagát, ezekből a feljegyzésekből tudjuk, hogy az elképzelés ez volt: a város területén lévő csillagos házakban kétszer annyi lakást kell a zsidóknak kiüríteni, mint amennyi a gettó területéről kiköltöző keresztények lakásainak száma, hogy a kiköltözők megfelelő módon válogathassanak.

A Solymossy-féle statisztika szerint – így áll a feljegyzésekben – „rendelkezésre áll 2 393 zsidó lakás 4 725 szobával, amelyekben 3 556 személy lakik,

továbbá 974 keresztény lakás 1 997 szobával, amelyekben 4 019 személy lakik és 133 keresztény ház, ahol 2 346 lakásban, illetve 3 162 szobában 7 916 személy él. Az adatokat összesítve a 4 725 zsidók által lakott szobába behelyeznének 14 főnyi átlagot számítva 63 000 zsidót, úgy azonban, hogy minden néven nevezendő helyiséget lakószobának minősítenek."

A november 24-i keltezésű Stöcker–Földes–Nagy-féle feljegyzés (ezen a napon részt vett a megbeszéléseken a Zsidó Tanács részéről Szegő Miklós is) olvasható a következő: „A Zsidó Tanács javaslataival szemben elhatározták, hogy a gettóba telepítést már 26-án és 27-én végrehajtják. A rendőrség a még csillagos házakban, más kerületekben lakó zsidókat házaikban összegyűjti, bútoraik kivételével ingóságaikat elvihetik. Ezeket a csoportokat a Klauzál térre irányítják, és onnan behelyezik a gettóházakba, ahová a zsidó személyek ingóságaikból csak annyit vihetnek magukkal, amennyit kézben tartani tudnak. Az intézkedés indoklása, hogy szabaddá kell tenni a most a gettó területén lakó keresztények céljaira hétezer külső zsidó lakást, hogy válogathassanak belőlük. (Bejelentettük tiltakozásunkat, rámutatva arra, hogy már most rendelkezésre áll kellő számú üres zsidó lakás, tehát ilyen kényszerítő, radikális intézkedésre szükség nincs. Solymossy azt válaszolta, hogy nem tudja megállapítani az üres zsidó lakások hollétét, s noha felajánlottuk, hogy ilyenek jegyzékét akár 24 órán belül is elkészíttetjük, közölte, hogy nyilaskeresztes párt erre való tekintet nélkül ragaszkodik a már közölt kíméletlen végrehajtáshoz. Hiába figyelmeztettük arra a tarthatatlan helyzetre, amely ebből következni fog, minden érvelésünk eredménytelen maradt. Kérésünkre megkaptuk a keresztény lakók kiköltöztetését szabályozó rendelet szövegét . . . Gondoskodást kértünk a betegek szállításáról, és javasoltuk, hogy közöljék a Tanáccsal nyomban a kiürítésre kerülő házak menetképtelen és elszállításra szoruló személyeinek nevét, mert a Síp utcai székházban készültségben álló mentők ezeknek fuvarozását ellátják. Biztatást kaptunk, hogy megkísérli javaslatunk jóváhagyását . . . Nyomatékosan kértük, hogy ne mozgassanak meg egyszerre túlságosan nagy tömeget. Ígéretet kaptunk, hogy egyelőre olyan házakat fog kiüríttetni, ahol már csak kevés zsidó lakik, míg a többit fokozatosan, és csak a megürülő keresztény lakások befogadási képessége arányában fogja megmozgatni. Számításunk szerint így is naponta 10–15 000 fő költözködésére kell számítani . . . Felhívtuk a figyelmet újból a fennálló élelmezési nehézségekre, és arra, hogy a főváros akkor tudna élelmiszerekről gondoskodni, ha e célra a közellátási minisztérium készleteket bocsát rendelkezésére, és kiutalja a szállítási eszközöket. Alátámasztottuk ezt a bejelentésünket azzal, hogy a gettólakók teljesen ellátatlanok, s megmondottuk, hogy a Tanács nem rendelkezik a szükséges anyagi fedezettel . . ."

Néhány nappal később dr. Földes István élelmezési kérdésekről tárgyalt a főváros egyik tisztviselőjével – az illető úgy számította, hogy a gettó napi élelmiszerszükséglete négy vagon, ebben már benne van a százhúsz mázsa kenyér is.

November 26-án a Zsidó Tanács írásban fordult Solymossyhoz. A levél ezúttal nem a gettó ügyéről, hanem a hegyeshalmi halálmenetről szól.
„Nagyságos Dr. Solymossy János m.kir. törzsfelügyelő úrnak, a zsidók összeköltöztetéséhez kirendelt miniszteri biztos. Mély tisztelettel bátrak vagyunk alant előadott ügyben tisztelettel javaslatainkat előterjeszteni:
Tekinttel arra, hogy olyan jelentések érkeztek hozzánk, miszerint zsidó gyermekeket, 40 éven túli nőket, 50 éven túli férfiakat, ezek között betegeket és aggokat gyalog visznek az ország határára, és valamennyi menetelő úgyszólván minden élelem nélkül teszi meg pihenés nélkül az utat, nincs alkalmuk egészséges ivóvízhez jutni, de még testi szükségletüket sem végezhetik el amikor kell, úgyhogy igen sokan beszennyezik magukat vele. Ennek eredménye az elszállítottak igen jelentékeny részének az úton való elpusztulása. Az átvevő német hatóságok a határon utasítják vissza a munkaképteleneket, ha ugyan közben el nem pusztultak. Az ilyen címen visszaszállítottak igen nagy százaléka elpusztul az elszenvedett nélkülözések folytán vagy a visszaúton, vagy röviddel a fővárosba érkezését követőleg. Az emberiesség nevében kérjük a miniszteri biztos urat, méltóztassék intézkedni illetékes hatóságok megkeresésével, hogy

1. az elszállítás előtt orvosi vizsgálat tartassék, és betegek, menetelésre, munkára képtelenek, 16 éven aluliak, 40 évnél idősebb nők, 50 évnél idősebb férfiak hagyassanak vissza,

2. útközben kellő élelmezés, pihenés biztosíttassék, és az útközben menetelésre képtelenné váltak orvosi vizsgálat után visszaküldessenek.

Fenti javaslatunkat, illetve kérelmeinket igen tisztelt miniszteri biztos úr jóindulatába ajánlva, maradunk mély tisztelettel: Magyarországi Zsidók Szövetsége Intézőbizottsága."
Erre a levélre válasz nem érekezett.
Három nappal a bejelentett határidő után, Vajna Gábor belügyminiszter aláírásával jelent meg a gettó létesítéséről szóló kormányrendelet. (A rendeletben szereplő Nagyatádi Szabó István utca ma Kertész utca; a Király utca ma Majakovszkij utca; a Károly király út ma Tanács körút.)

A rendelet bevezető része és fontosabb részletei:
„A m.kir. kormány a Budapesten élő, sárga csillag viselésére kötelezett zsidóknak a VII. Dohány, Nagyatádi Szabó István, Király, Csányi (3–6. szám) és Rumbach Sebestyén (15–19. szám) utcák, a Madách Imre út, a Madách Imre tér és Károly király út által határolt területre való összeköltöztetését, és a zsidók részére kijelölt területnek (gettónak) a nem zsidók által lakott területtől való elkülönítését elrendeli.
A határként felsorolt utakra és utcákra néző házak nem tartoznak a zsidók részére kijelölt területhez.
A zsidók részére kijelölt területen nem zsidók nem lakhatnak. Foglalkozásukat ott nem gyakorolhatják, hatóságok és közintézmények e területen nem székelhetnek.

A magyarság sorsát évszázadokra eldöntő élethalálharcban mindannyiunknak áldozatot kell hozni. A kormány tudatában van azoknak a rendkívüli nehézségeknek, amelyek a kérdés megoldásával kapcsolatban a kitelepítendő nem zsidó lakosságra hárulnak, de a jobb jövőbe vetett szilárd hittel, a győzelem zálogaként, vállalnunk kell ezt az áldozatot is.

Gondoskodom arról, hogy a kitelepített nem zsidó lakáshasználók (tulajdonos, haszonélvező, bérlő, keresztény házfelügyelő stb.) a székesfőváros pesti oldalán legalább olyan lakáshoz jussanak, mint amilyeneket elhagyni kényszerülnek.

A nem zsidó bérlők a volt zsidó házakban talált bútorokat és ingóságokat használatba vehetik, éppen ezért saját ingóságaik közül csak a legszükségesebbet vigyék magukkal. Hogy az elhagyni kényszerült lakásukból az oda beköltöztetett zsidók elől értékesebb vagy számukra különösen kedves, azokat a berendezési tárgyaikat is biztonságba helyezhessék, amelyeket új lakásukba az idő rövidsége és szállító eszközök hiánya miatt magukkal nem vihetnek, a gettó határvonalát képező utcák kiürített zsidó házaiban egyes alkalmas lakásokat jelöltem ki a vagyontárgyak elraktározására.

A nem zsidók folyó évi december hó 2-tól folyó évi december hó 7-ig tartoznak a zsidók részére kijelölt területről kiköltözni.

Tudom, hogy a nem zsidók kényszerű kiköltöztetése a kijelölt területekről több száz magyar testvérünket érinti fájdalmasan, mert megszokott otthonukat kell elhagyniok. Ezek a testvérek nézzenek azokra a százezres tömegekre, akik az őszutó hidegében, sarában, gyermekkel karjukon, vagyonuk roncsait jelentő csomaggal vállunkon, végtelen sorokban menetelnek a magyar hazának a magyar véderő által szabadnak megtartott tájai felé.

Mindenük elveszett: a szebb jövő reményében puszta életüket mentik. Ha a gettóból kiköltöztetett magyar testvéri szívvel tekint elcsigázott, meggyötört menekült véreire, lehet-e zokszava így is, mikor az elhagyott lakás helyébe készen kapja az újat, mikor a költözködés anyagi terheti a juttatni rendelt segélyek könnyítik, az el nem szállítható vagyonát biztonságos raktárak őrzik, elköltözésének tétje pedig nem a maga puszta élete, hanem a közösség elsőrendű érdeke: a magyar főváros zsidókérdésének gyökeres megoldása.

Elvárom, hogy a keresztény lakosság megértéssel és áldozatos lélekkel pontosan eleget tesz rendeletemnek, és ezzel az eddig elhanyagolt zsidókérdés végleges megoldását elősegíti.

A rendelet ellen vétők, mint a magyarsággal közös sorsot vállalni vonakodó, nem kívánatos elemek családtagjait internáltatom, a családfőt pedig munkatáborba szállíttatom. Vajna s. k. m. kir. belügyminiszter."

A rendelet tehát kijelölte a gettó területét; a Vajna Gábor által aláírt térképen megjelölték a gettóhatárokat is, és intézkedtek, hogy a bejáratoknál zárják el az utcatorkolatokat. (Egy építési vállalkozó, Auguszt József kőműves kapott a hatóságoktól megbízást: a Zsidó Tanács költségén és zsidó munkaerőkkel építsen deszkapalánkot, hogy a Szálasi-féle rendelet szerint

a négy égtáj felé csak egy-egy kapu maradjon nyitva, „amelyeken behozzák a zsidókat, de amelyeken át többé ki ne engedjenek egyet sem!") A gettókapuknál rendőrökből és nyilas pártszolgálatosokból álló őrséget kívántak elhelyezni.

Mindenesetre december 2-án még egy rendelet jelent meg a lapokban gettóügyben „Zsidók mozgásának korlátozása a gettó területén" címmel. A szöveg: „A Dohány, Nagyatádi Szabó István, Király, Rumbach Sebestyén utcák, Madách Imre tér és Károly király út által határolt területen belül lakó zsidó személyek folyó évi december hó 2-ától hat napon át naponta délelőtt 9–11 órák között a megjelölt területen belül szabadon mozoghatnak. A nap többi részén 8–18 óra között csak azok a zsidók mozoghatnak a gettó területén belül, akiket a Zsidó Tanács külön igazolvánnyal látott el abból a célból, hogy élelmezési és lakáselhelyezési ügyekben ténykedhessenek. A nap többi részén a zsidó személyek a lakásukban kötelesek tartózkodni, hogy ezáltal nem zsidó személyek kiköltözködését akadálytalanul lebonyolíthassák."

A Budapesti Önkéntes Mentő Egyesület – részben Solymossy közbenjárására is – vállalta, hogy addigi állandó segítségén túl (számos esetben adtak elsősegélyt csillagot viselő embereknek, kivonultak bejelentett öngyilkossági esetekhez, segítséget nyújtottak a lőtt sebbel utcán fekvő, csillagot viselő személyeknek) most mentőkocsijain a város legkülönbözőbb részein lévő mozgásképteleneket – a rendkívül öreg embereken kívül a fekvőbetegeket, bénákat, szélütötteket és vakokat – mentőautón szállítja a gettóba. Segítettek a mentők akkor is, amikor a gettóban több kis szükségkórházat és az elmebetegek számára külön kórházat rendeztek be.

A gettót hivatalosan és véglegesen december 10-én zárták le; ezen a napon tüzérségi találat érte a Síp utcai hitközségi székház épületét, a Zsidó Tanács irodáinak egy része elpusztult, mert a harmadik emelet teljesem rommá omlott. Hat halottat takartak le papirossal és számos sebesültet vittek a Wesselényi utcai szükségkórházba.

December 12-én megkezdődött a városban lévő néhány – a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló – zsidó gyermekotthon lakóinak beszállítása a gettóba, holott Solymossy rendőr törzsfelügyelő megígérte, hogy azokat háborítatlanul hagyják. Solymossyt aznap nem találták meg a Zsidó Tanács tiltakozni akaró tagjai; Szinyei-Merse detektívfelügyelő, akihez a tiltakozókat utasították, azt mondta: minden eddigi megállapodás érvényét vesztette, mert a semleges államok megtagadták elismerésüket a Szálasi-kormánytól, ezért a kormány sem respektálja sem a Nemzetközi Vöröskeresztet, sem a semlegesek által védetteket.

A budapesti gettó a főváros akkori 207 négyzetkilométernyi területéből 0,3 négyzetkilométer területet foglalt el, kétségkívül azt a részt, amely az utóbbi évszázadban jórészt zsidók által lakott városnegyed volt. Az eredeti elképzelések szerint hatvanháromezer embert kívántak a hatóságok a gettó területén lévő házakba bezsúfolni, s a gettó lezárása (december 10) időpont-

jáig mintegy harmincezerre teszik a lakók számát. Pontos létszám-megállapítás sohasem történt a lezárástól a felszabadulásig (1945. január 17-én éjjelig) eltelt harminckilenc napon, de becslés szerint a legzsúfoltabb időben hetvenezer ember élt ott.

A Zsidó Tanács feladata volt ennek a bezárt (és gyakorlatilag minden munkától és kenyérkeresettől megfosztott) tömegnek az olyan megszervezése, hogy az minimális életfunkcióit gyakorolhassa. Ezért a Zsidó Tanács a gettót tíz körzeti elöljáróságra osztotta, élén egy-egy kinevezett elöljáróval. A körzeti elöljárók magával a Tanáccsal voltak kapcsolatban, a házak légoltalmi parancsnokai – ezeket is a Tanács nevezte ki – viszont csak az elöljárókkal.

Minden körzethez beosztottak legalább egy orvost, erre azért is szükség volt, mert a gettólakók legnagyobb része hatvan éven felüli beteg, kis számban tizenhat év alatti volt. Minden körzetnek volt kijelölt szükségkórháza. A Wesselényi utca 44. szám alatti zsidó polgári iskola és – a gettó területén kívül lévő – Bethlen tér 2. sz. alatti egyházi épület volt a két központi kórház. (A Wesselényi utcában már a nácimegszállás másnapján kórházat rendeztek be, ugyanis a Szabolcs utcai Zsidókórházat előbb csak kifosztották, majd egyszerűen elkobozták a németek, áprilisban-májusban a régi személyzet már be sem tehette a lábát a kórházba.)

A Wesselényi utcai épületen ez a tábla állt: „Nemzetközi Vöröskereszt Központi Szükségkórháza" – a hivatalos férőhelyszám 240 volt, ám a személyzettel (orvosok, ápolók) 1 400 ember zsúfolódott össze az épületben, a betegek száma 1 187 volt. A mentők – akiknek segítőkészsége a keserves napok kezdetétől a felszabadulásig minden tiszteletet megérdemelt – még a Duna partjáról is ide hozták a lőtt sebbel találtakat. A kórházat a harminckilenc nap alatt jó néhányszor megtámadták a nyilasok; az ostrom alatt gránáttalálatok is többször követeltek halott és sebesült áldozatokat.

A rendet a gettórendőrség tartotta fenn. Létszámáról nem maradt fenn adat; csak annyi ismeretes, hogy általában hatvan év körüli férfiak voltak, akik sárgacsillagos öltözékükhöz fekete svájci sapkát kaptak a Zsidó Tanácstól – és amíg a nyilasok el nem kobozták –, és egy-egy gumibotot is. (A gettórendőrség természetesen nem tudta megakadályozni, hogy nyilasok és nácik fel ne törjék a gettó területén lévő üzleteket és raktárakat, és az ott található értékeket elrabolják. Erről január 5-én Stöckler Lajos és Domonkos Miksa a Zsidó Tanács nevében hivatalos levélben értesítették Lőcsey István rendőrőrnagyot, aki a zsidóügyek akkori ministeri biztosa volt – válasz erre a közlésre nem érkezett.)

A gettó élelmezése természetesen csak nagy közös konyhák útján volt lehetséges. Ennek a tömegétkeztetésnek volt bizonyos hagyománya. A szegénysorsú zsidók számára ugyanis több évtizede működött az úgynevezett Ortodox Népasztal. Ennek nagyméretű konyhája a nácimegszállás után a budapestkörnyéki táborok (Kistarcsa, Csepel) internáltjai számára is küldött meleg ételt. A gettó lezárása előtti napokban ennek a Népasztal-szervezetnek a vezetői még öt darab hétszáz-hétszáz literes üstöt vásároltak és szereltet-

tek (főként a gettóban élő iparosok és részben munkaszolgálatosok segítségével) fel; így egymaga az Ortodox Népasztal 25 000 személy részére tudott főzni. Üzembe helyezték – és ki is bővítették – a gettó területén lévő két vendéglő konyháját, a Síp utcai hitközségi épületben lévő, a munkaszolgálatosok számára odaszállított tábori konyhákon kívül tömegfőzésre alkalmas konyhát rendeztek be a Síp utca 5. és 22. számú házakban is. A legkülönbözőbb forrásokból szereztek nyersanyagot (a főváros részéről Rosta János tanácsnok tett ígéretet ellátásra, és adott is utalványokat, amelyeket azonban csak ritkán lehetett beváltan); a legtöbbször a Nemzetközi Vöröskereszt Wekerle Sándor utca 17. (ma: Alpári Gyula utca) vagy a Paulay Ede utca 1. szám alatti élelmiszer-elosztóból szereztek lisztet, babot, borsót, köleskását, száraztésztát, paradicsomkonzervet és még néhány élelmiszerfajtát. (A fennmaradt feljegyzésekből kiderül, hogy január 10-én például a konyhák 58 845 adag ebédet tudtak kiadni, a Nemzetközi Vöröskereszt által juttatott lisztből a Holló u. 1. és Nagydiófa u. 25. alatti gettópékségekben sütött kenyérből pedig alkalmanként – egyáltalán nem mindennap – mód volt a fejadag kiadására. A gettó létesítésének első hetében a Népasztal étrendjén a fennmaradt feljegyzések szerint reggelire általában köményleves, ebédre babfőzelék vagy borsófőzelék, vacsorára köles vagy valamilyen leves volt. A hivatalos, (de csak ritkán kiadható) napi kenyéradag 5 deka volt; a hatóságilag megállapított szükséges kalóriaérték 690 (a fegyenceké akkor 1500) volt.

(A kenyér hivatalos ára akkoriban kilónként 1,50 pengő volt; a gettón kívül feketén általában 10-12 pengő volt egy kiló kenyér ára, a gettóba becsempészett kenyeret december végén, január elején már 500 pengőért árusították, megvásárolni természetesen a gettólakóknak csak néhány ezreléke tudta.

Január 15-én és 16-án a Royal-szálló épületébe vontak össze egy csoportot (nyilas pártszolgálatosokat és német katonákat, akikhez a terv szerint egy rendőrcsapatot is akartak csatolni) azzal a céllal, hogy behatolnak a gettóba, és ott géppisztollyal a lehető legtöbb embert elpusztítják. (A Népbíróság előtt Szalai Pál rendőrtiszt tett erről részletes vallomást, azzal, hogy a tömeggyilkosság az ő gyors közbelépése következtében maradt el.)

Január 16-án felszabadultak az újlipótvárosi védett házak, január 17-én éjjel a gettó Wesselényi utcai kapuja mellett egy óvóhelyen keresztül hatolt be a gettó területére az első szovjet osztag; ők tették aztán ártalmatlanná a gettó kellős közepén, a Klauzál téren felállított német üteget is.

A volt gettólakók még hajnalban ledöntötték a palánkot, már délelőtt megkezdték a halottak tömegsírba temetését.

Amikor a főváros felszabadulása után megjelenő koalíciós demokratikus napilap, a *Szabadság* második, január 21-i számát szerkesztették, a már megalakult Nemzeti Bizottság a szerkesztőségbe eljuttatta, a lap pedig leközölte a következő igen tömör szöveget: „Irányvonalként közöljük, hogy az összes zsidótörvényeket hatályon kívül helyeztük. Ugyanakkor felhívjuk mind a zsidó, mind a keresztény érdekeltek figyelmét arra, hogy vitás esetekben,

főként lakáskérdésekben keressék a békés megegyezés útját. Utcára tenni vagy utcán hagyni lakót senkinek nincsen joga! Az erőszakoskodók ellen eljárunk, és a vitás kérdéseket feltétlenül ellenük döntjük el. Budapesti Nemzeti Bizottság."

Teleki Éva a *Nyilas uralom Magyarországon* című könyvében írja: „A budapesti zsidó lakosság száma az októberi fordulattól a város felszabadulásáig 105 453 fővel csökkent." (Teleki Éva Sulyok Dezső egykori magyar politikus külföldön megjelent könyvének adataira hivatkozik; valószínű azonban, hogy ez a szám nem pontos, ugyanis például a december–januári napokban a Duna partra kísért, ott agyonlőtt emberek számát sosem lehetett pontosan megállapítani, mint ahogy a Hegyeshalom felé vezető halálmenet résztvevőiét, a menetközben megöltekét, és a határmenti táborokban elpusztítottakét sem.)

Januártól áprilisig

Budapest felszabadulása után a nyilas kormányzat a még fennhatósága alatti területen folytatta tovább a megmaradt zsidó magyarok pusztítását. A nyilas belügyminiszter, Vajna Gábor közölte az érintett dunántúli megyék alispánjaival, hogy „a munkaszolgálatra alkalmasnak talált zsidókat Budapestről 1944. november 6-ától kezdődőleg a további intézkedésig gyalogmenetben a kijelölt munkahelyükre fogják kísérni". Vajna Gábor kijelölte az „étkeztető és éjjelező helyeket" – a rendeletben Piliscsaba, Dorog, Süttő, Szőny, Gönyü, Dunaszeg, Mosonmagyaróvár és Hegyeshalom szerepel ilyen állomásként.

„Az erőltetett menetből lemaradozókat, a gyengélkedőket a kísérő csendőrök, nyilas pártszolgálatosok vagy a keret megvadult tagjai gyakran legyilkolták" – írja *Holocaust az Alpok előtt* című könyvében Szita Szabolcs. (Szita Szabolcs itt idézi fel Radnóti Miklós meggyilkolásának körülményeit is. Radnótit és húsz társát november 8-án szerdán Abda faluszéli házai mellett a Rákóczi-emlékmű közelében, egy altiszt és egy katona lőtte tarkón, előbb megásatták velük a sírjukat.)

„A menetoszlopok pihenőhelye rendszerint egy-egy vásártér volt. Az ideterelt deportáltak az éjszakát általában a szabad ég alatt, egymáshoz bújva, összekuporodva töltötték a novemberi, decemberi fagyban. Napi táplálékuk az ilyenkor kapott egy tányér híg, gyakran ehetetlen leves volt. Az úgynevezett pihenést követően nemegyszer több halott maradt a vásártér fagyos rögein az útrakeltek után.

Gönyűn uszályokon is éjszakáztattak, ahol a sötét és vizes padozatú alkotmányokban számosan öngyilkosságba menekültek a végsőkig kilátástalan sorsuk elől. . ." – írja Szita Szabolcs. Ő számol be egy alispáni véghatározatról és egy újságcikkről is.

Az alispáni véghatározat szerint Győr–Moson és Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék területén „. . . a talált hullák beszállítását a község köteles teljesíteni. A beszállítás olyan kocsin történjék, melynek alja és oldala deszkázott. A kocsi alját a kiszivárgó váladék felfogására alkalmas fűrészporral vagy finom gyaluforgáccsal kell behinteni. A hullaszállításra használt kocsi minden egyes használat után fertőtlenítendő. Fertőtlenítésre a legmegfelelőbb a frissen oltott mésszel való átmeszelés."

Az újságcikk a Győri Nemzeti Hírlap november 15-i számából való. Egy részlete: „. . . Napok óta vonulnak át Győrött is pesti zsidók. Akadtak Győrött magyar emberek, kik kenyeret és más ennivalót adtak nekik, s közben sajnálkoztak. Sóhajtoztak, hogy Istenem, gyalog mennek! . . . Hol a lelkiismereted? Hová tetted? Nem szégyenled magad? . . . Csak a zsidóért

fáj szíved? És szégyelld magad Te is, Te búnak eresztett fejű magyar, ki nem hiszel a magyar jövőben, a magyar feltámadásban!. . .”

Az ország nagy része már felszabadult, amikor Győr–Moson, Sopron, Vas és Zala megye területén Szálasi programját, Magyarország „zsidótlanítását” folytatták. „A Sopron és Kőszeg, Szombathely körzetébe telepített magyar sáncások internálótábor-szerű őrizetben sínylődtek. A foglyok megpróbáltatásait, az értelmetlen »förtelmes halál« elfogadását nem enyhítette a nemzeti sorsközösség tudatának, az emberi szolidaritásnak vigasztaló ereje” – írja idézett könyvében Szita Szabolcs, aki tizenegy Sopron környéki tábor iszonyú napjairól számol be.

Ágfalván (lakosságszáma 1 167 fő volt) a tömegsírok feltárásakor 820 holttestet találtak, 224 áldozat személyazonosságát nem tudták megállapítani. Balfon (lakossága mintegy 1 500 fő) november 21-én jegyezték fel az első munkaszolgálatos halálesetet, januárban már kiütéses tífusz volt a faluban; a lágernek naponta 20-30 halottja volt; mintegy 400 beteget szállítottak át a Hidegség melletti Ilona-majorba, a betegeket az SS-legények kivégezték és elföldelték. Fertőrákos (3 700 lakos); a meggyilkoltak száma négyszáz körül volt, 163 áldozat személyazonosságát nem lehetett megállapítani. Harka (1 023 lakos), a tömegsírba helyezett halott munkaszolgálatosok száma 650 volt. Hidegség (569 lakos) mellett több mint 1 200 kényszermunkás dolgozott; itt az SS egy osztaga közreműködésével 1 286 ember pusztult el, Kópházán (1 900 lakos) különlegesen kegyetlen volt a bánásmód, nők, férfiak egyaránt reggeltől késő estig dolgoztak, itt a tömegsírba 620 áldozat került. Nagycenk (1 900 lakos) mellett 1 180 munkaszolgálatost gyilkoltak meg. Sopronbánfalván (3 400 lakos) naponta 2–6 embert végeztek ki revolverrel, puskatussal, doronggal. Cinfalván (Siegendorf – 2 400 lakos) kivégzésekről, kínzásokról nem maradt fenn adat, itt kiütéses tífusz, bélhurut, végelgyengülés végzett a rabokkal. Fertőfehéregyházán (Donnerskirchen – 2 000 lakos) a tömegsírokban ötszáznál több tetemet találtak. Sopronkeresztúr (Deutschkreutz – 3 500 lakos) női munkaszolgálatosait vérhas és más fertőzések pusztították. A felsorolt táborok még életben maradt, legyengült munkaszolgálatosait az előretörő szovjet hadsereg elől Mauthausen és Gunskirchen koncentrációs táboraiba hajtották, az ott elpusztultak száma ma már nem állapítható meg.

(Szita Szabolcs könyvében Radnóti Miklóson kívül megemlít még néhány ismertebb írót, költőt, újságírót, akiket az említett tizenegy tábor valamelyikében pusztítottak el Szálasi emberei és a nácik. Az egyáltalán nem teljes névsor: Székely Tibor, Szerb Antal, Sárközi György, Halász Gábor, Ivor Dénes, Gosztonyi Lajos, Komlós Jenő, Tamássi (Wagner) György, Vándor Ervin, Vető Miklós, Vajda János, Reiter László, Jób Jenő, Vándor Sándor munkáskórus-szervező karnagy, Nagy György színész és rendező.)

Maróthy Károly nyilas képviselő és újságíró a legútszélibb hangon uszító Pesti Újság főszerkesztője az úgynevezett „menekült parlament” egyik decemberi ülésén kijelentette: „. . . a túlzások kihatnak a lakosságra, amelyben

bizonyos részvét támad a zsidók iránt... A zsidók elhelyezése... kívánnivalót hagy maga után. Pajtákban, kukoricagórészerű rácsozás mögött vannak elhelyezve, a hó befúj hozzájuk, meg fognak fagyni. Nem szabad engedni, hogy a magyar lakosság lássa a tömeges elhalálozást... Megtörténik, hogy egyik-másik zsidó belezuhan a vizesárokba, és reggeltől estig ott fetreng. Tömegesen pusztít köztük a vérhasjárvány, ezek a betegek azon az úton mennek, amelyen a magyar lakosság jár... A haldoklókat a németek meszes gödrökbe rakják ahol néha két-három napon keresztül is agonizálnak. Erről mind tud a falu. Az orvosok azt jelentik, hogy 1 000 zsidóból 200-250 fog meghalni vérhasban... a halottakat mind a magyar községekben anyakönyvezik. A németek sürgetik, hogy amelyik pillanatban meghal egy zsidó, az anyakönyvi kivonatot azonnal kivegyék a községtől, mert magukat fedni akarják. Ezt ellenünk propagandának nagyon felhasználják".

A nyilasvilág utolsó hónapjainak történetét méltóképpen zárja le az ágfalvai jegyző 1945. február elsején kelt levele, amelyet a soproni járás főszolgabírájához intézett, s az arra adott válasz. A levél: „Jelentem, hogy az anyakönyvben eddig már 250 zsidó halálesetet jegyeztünk be. A halotti anyakönyv a halálesetek nagy száma miatt a közeljövőben betelik, anyakönyvet a mai viszonyok között kapni nem lehet, miért is nem volna-e lehetséges a 3770/1940. Me. sz. rend. 3. §-a alapján a haláleseteket a halasztási naplóba bejegyezni, ahol a község területén elhalt honvédek is be lesznek jegyezve. A zsidók tulajdonképpen munkaszolgálatosok, és esetleg ugyanazon elbírálás alá eshetnek." A válasz szerint „a katonai parancsnokság alá tartozó zsidó munkaszolgálatosok... halálesetét az illetékes katonai parancsnok tartozik a m. kir. honvédelmi miniszter úrnak bejelenteni, s a halálesetet csak a honvédelmi miniszter rendelkezésére kell az anyakönyvbe bejegyezni". Más szóval: a zsidók halálát nem szükséges nyilvántartani, hiszen Beregfynek kisebb gondja is nagyobb volt, minthogy efféle bejelentésekkel bajlódjon.

A felszabadulás

Miközben még ezerszámra haltak szörnyű halált a nyugati határszélen az odahajtott zsidó magyar nők és férfiak mint munkaszolgálatosok, a már felszabadult országrészeken – azaz az ország legnagyobb részében – már felfelbukkant néhány zsidó magyar: valamelyik munkaszolgálatos század volt tagjaként szabadult fel, bujkált, bújtatták, ki tudja miként élte át a legnehezebb 1944-es hónapokat. Fel-felbukkant persze az előítélet, a gyűlölet maradéka is – az antiszemitizmus nem szűnt meg a felszabadulás pillanatában.

Szegeden 1944. október 24-én jelent meg a Szegedi Népakarat című napilapban a következő szöveg: „Minthogy a zsidók jogi helyzetének szabályozására 1944. évi március hó 19. óta kibocsájtott jogszabályok az állampolgári jogegyenlőséget, a személyes szabadságot, a munka és foglalkozás szabadságát, a magántulajdon sérthetetlenségét, egyesülési szabadságot, szellemi tevékenység szabadságát és a vallásszabadságot biztosító alaptörvényekkel homlokegyenest ellenkeznek, és azok Magyarország kormányzójának, Horthy Miklósnak október 15-én a magyar néphez intézett rádiószózata szerint is a megszálló német hatalomnak nyomása – tehát erőszak – folytán jöttek létre. Ennélfogva ezek a rendeletek hatályban nem levőknek tekintendők. A zsidók állampolgári jogainak teljességét bármily korlátozó törvények és rendeletek végrehajtását felfüggesztem. Szeged, 1944. október 24. Dr. Valentiny Ágoston polgármester."

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programjában – aláírói: Magyar Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt, Független Kisgazdapárt, Demokratikus Polgári Párt, Nemzeti Parsztpárt szegedi szervezete, Szegedi Szabad Szakszervezetek, megjelent a Délmagyarország című szegedi napilap 1944. december 3-i számában – már ez áll: „Hatályon kívül kell helyezni mindazokat a törvényeket és rendeleteket, melyeknek célja a reakciós rendszer védelme a néppel szemben, s melyeknek szelleme és rendelkezései ellentétesek a demokráciával." (Egy másik pont szerint: „A hazaárulókat, a felelős háborús bűnösöket le kell tartóztatni, és az erre a célra létesítendő népbíróságoknak átadni.")

1944. december 8-án – nem egészen két héttel az Ideiglenes Nemzetgyűlés megnyitása előtt – dr. V. szignóval a következő cikk jelent meg a kommunisták debreceni lapjában, a Néplapban:

„A napokban szerény méretű falragasz jelent meg Debrecen házfalain, mely közli a nyilvánossággal, hogy »az ún. zsidótörvény és az azzal kapcsolatos törvényes rendelkezések a mai naptól kezdve hatályukat vesztették«.

Végre tehát mégis történt valami hivatalos lépés – nem tudjuk, kinek az

iniciatívájából –, mely az utolsó évtized magyar jogalkotásának legbűnösebb fejezetét, a Corpus Juris szégyenfoltját van hivatva hatályon kívül helyezni.
Minden tisztességes magyar ember csak arcpirulással tud visszagondolni a »szuverén« törvényhozás eme jogalkotására és a »független« kormány, valamint az alsóbb hatóságok jogalkotó tevékenységére. Ezek a jogszabályok német minták szolgai lemásolásával »nagy szövetségesünk« parancsára lábbal tiporták a legelemibb emberi jogokat, és ártatlanok százezreit végső nyomorba döntötték, majd március 19-e – állami függetlenségünk utolsó roncsainak elvesztése – után magukkal tehetetlen gyermekeket, asszonyokat, aggokat a legembertelenebb módon kiszolgáltatták a náci koncentrációs táborok prédájául.
Az utolsó évek bűnös háborús politikája talán súlyosabb sebeket ejtett a nemzet testén, de a zsidókkal szemben tanúsított barbár eljárás volt az előidézője annak, hogy az egész szabad világ – benne az iránt unk sokáig jóindulatot tanúsító semlegesek – közvéleménye szemében elveszett Magyarország hitele és becsülete – valószínűleg hosszú időre.
Nemcsak a zsidókkal szemben fennálló erkölcsi kötelezettség, hanem a nemzet egyetemes érdeke is megkívánja a lehető legszélesebb körű jóvátételt. A néphangulat ez irányban megnyilatkozott rögtön a felszabadulás után.
A hivatalos körök megmozdulását hetekig hiába vártuk; nem tudjuk, bürokratikus lomhaság, érdektelenség vagy éppen reakciós erők szabotázsa volt-e ennek az oka.
De hát jobb későn, mint soha. Végre üdvözölhetjük az első ez irányú hivatalos lépést.
Kénytelenek vagyunk azonban megállapítani, hogy ez a lépés nagyon óvatos és tétova volt. Ennek a nem debreceni, helyi jelentőségű kérdésnek a rendezése nagyobb nyilvánosságot érdemelt volna; a papírkészlet talán megengedett volna egy nagyobb méretű plakátot, és lapunk is örömmel bocsátotta volna rendelkezésre hasábjait a szöveg előzetes beküldése esetén.
Erősebb kritika érheti a rendelet szövegezését: lehetne szabatosabb és kevésbé lakonikus. Hogy csak egy kifogást említsünk, az ún. »zsidótörvényen« kívül még meg lehetett volna említeni az 1941. évi XV. tc-et, a szomorú világhírt szerzett fajvédelmi törvényt. Emlékezünk még ugyanis egy, az elmúlt hetek során Debrecenben felmerült esetre: az eljáró anyakönyvvezető a megjelent házasulandók összeadását a fenti törvény által megkívánt származási iratok bemutatásától tette függővé.
Sok, saját magunk által is elismert hibánk mellett azzal szoktunk dicsekedni, hogy jogásznemzet vagyunk. Talán jobban érvényesülhetett volna ez a tehetség a rendelet megszövegezésében.
Remélni akarjuk, hogy az éledő demokratikus közéletben nincs és nem is lehet szerepe olyan egyénnek vagy irányzatnak, mely az emberek egyenlő jogaival kapcsolatos alapelvvel szemben akár csak titkos ellenérzést is táplál."
(Egyébként Debrecenről dr. Gonda László már említett könyvében a következő áll: „... Október 18-án a benyomuló szovjet seregek, Malinovszkij

marsall serege, felszabadították a várost. A város határában foglalkoztatott zsidó munkásszázadok és a rejtett helyeken megbújt néhány zsidó feszülten figyelték a város ostromát, a szabadulás üdítő szelét érezték. Október 19-én először taposták újra emelt fővel Debrecen földjét a zsidók: a kivételezettségük folytán a városban meghúzódott Vizsolyi és dr. Takács családok, a bunkerben rejtőzött dr. Dickmann családja s a néhány elbújt munkaszolgálatos... Az orosz alezredes pár nap múlva a városházára hívatta Vizsolyi Zoltánt, hogy közölje vele: rövidesen nagyszámú munkaszolgálatos fog Debrecenbe érkezni. Ezek ellátására felajánlotta a sértetlenül hagyott német Ortskommando élelmiszerraktárát a Deák Ferenc utcán. Az alezredes átadta a raktár kulcsát, és így az onnan kihordott élelmiszerek szolgálták az első időben az érkező munkaszolgálatosok ellátását. Ezek száma október végétől egyre nőtt... kezdtek megérkezni a Bécs-környéki deportált táborok felszabadultjai. Április havában családok gyermekekkel, öreg szülőkkel is jelentek meg Debrecen utcáin... 1945 májusától hazaindultak a haláltáborok menekültjei is, asszonyok, lányok, akik életben maradtak. Jöttek az ukrajnai századok maradékai is, a volt partizánok, majd a menekült táborok kórházainak gyógyultjai... És a város társadalma, mely egy évvel azelőtt örömmel »szabadult meg a zsidóktól« – hogyan fogadta a visszatérőket? Kezdetben a megdöbbenéstől megkövülten nézték a város utcáin megjelenő rossz ruhájú, égő szemű, haragos tekintetű zsidókat. Voltak, akik félve néztek rájuk. Akadtak keresztény szomszédok, akik könnyes szemmel köszöntötték a visszatérőt. Voltak, akik mindjárt bizonygatni kezdték, milyen jók voltak ők a zsidókhoz, mennyire ellene voltak a zsidóüldözéseknek. A szelíd hangulat nem tartott sokáig" – írja dr. Gonda, majd leszögezi: a meginduló bűnvádi eljárások nagyobb feszültséggel jártak, annál is inkább, mert „az új rendőrség és ügyészség dolgozói között zsidók is voltak".

„A népbírósági tárgyalások, amelyeken a szadista kegyetlenségek részleteit tárták fel, még jobban fokozták a keresztény középosztály izgalmát. A zsidók kegyetlen bosszúérzéséről kezdtek beszélni. Amikor 1945 májusában halálra ítélték és kivégezték Sziládi Gyula csendőr ezredest, a »téglagyár« hírhedt parancsnokát, s vele együtt két csendőrtisztet, majd később Szabó Gyula rendőrtanácsost, a debreceni gettó parancsnokát, kiült az arcokra az ellenséges érzés. Már hangoztatták, hogy eljött az ideje a megbékélésnek. A református leánygimnázium egyik tanárnője szerint »a zsidóknak most nagylelkűeknek kellene lenniök, le kellene mondani a bosszúról«. A gyilkosoktól nem kérték, hogy irgalmasok legyenek az ártatlan zsidó áldozatokkal szemben, a gyilkosoknak kérték az irgalmat. Hiába jelentek meg a zsidók pusztulásáról az első rémítő statisztikák... Az egyesült nyári középiskolában dr. Benigny Alajos, a református gimnázium tanára ezt mondta: »Nem igaz, hogy a zsidók tömegesen pusztultak el, hiszen minden zsidót Debrecen utcáin lehet látni, és nyoma sincs rajtuk a szenvedésnek»" – írja Dr. Gonda. Két 1945 márciusi irat, Makóról, jól jellemzi a kort. Március 7-én Csanád-Arad-Torontál vármegyék alispánja, Páll, leiratot küldött a mezőkovács-

házai járás főszolgabírójához. A szövege: „Nap nap után hivatalosan tapasztalom, hogy az anyakönyvvezetők a házasságkötő felektől az elmúlt rendszer törvényei és rendeletei előírásainak betartását követelik, és megkívánják, hogy a házasságra jelentkezők árja származásukat igazolják. Nyomatékosan felhívom, utasítsa hatósága területén lévő anyakönyvvezetőket, hogy a szóban forgó törvények és rendeletek nem alkalmazandók, és a megkötendő házasságnak a zsidó származás akadályul nem szolgálhat."

Néhány nappal később, március 11-én a makói izraelita hitközség két vezetője, az ügyész-elnökhelyettes és a jegyző (nevük az iraton olvashatatlan) a következő levelet intézte Csanád-Arad-Torontál megye főispánjához: „Egyházközségünk hitéleti működését 1944. június havában megszüntetni volt kénytelen, mert – az emberiség történetében példa nélkül állóan – hitközségünk minden tagját vandáli kegyetlenséggel elhurcolták, idegen hatalomnak kiszolgáltatták, deportálták. Ezt megelőzően templomunkat meggyalázták. Újjáalakult egyházközségünk elhatározta a hitélet megindítását, a meggyalázott templomunk újbóli megnyitását. Ezen ünnepélyes aktust a magyar szabadság ünnepi napjára tettük avégből, hogy az új idők új hajnalán együtt ünnepeljük meg a magyar szabadság eszményét templomunk megnyitásával. Tisztelettel meghívjuk ezért az 1945. március 15. napjának de. 1/2 12 órakor kezdődő istentiszteletünkre, a neolog izraelita templomba."

Az 1946: XXV. törvénycikk

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. február 6-án az 1945/200. Me. számú rendeletével helyezte hatályon kívül a zsidótörvényeket és rendeleteket.
Az 1946:XXV. törvénycikk (kelt 1946. november 8-án) „a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről" első paragrafusa: „1.§.(1) Magyarország Nemzetgyűlése ünnepélyesen megállapítja, hogy a letűnt uralmi rendszernek idegen befolyáson alapuló mindazok a rendelkezései és intézkedései, amelyek az ország lakosságának egy részét izraelita vallása, illetőleg zsidó származása címén jogaitól megfosztották, emberi méltóságában meggyalázták és végeredményben többségének nagyobbrészt külföldi táborokban való megsemmisítésére vezettek: ellenkeznek az emberiség örök eszményeivel, a magyar nép erkölcsi felfogásával és a magyar jog szellemével. A Nemzetgyűlés mélységes megvetéssel bélyegzi meg ezeket a rendelkezéseket és intézkedéseket.
(2) Megemlékezve a demokratikus kormányoknak azokról a rendeleteiről, amelyek a faji üldözésnek hamis indoklására támaszkodó, a lakosság egy értékes és hazafias részét méltatlanul sújtó, idegen eredetű összes barbár szabályait hatályon kívül helyezték, a jogegyenlőséget visszaállították, és ezzel a jóvátétel jogi feltételeit megteremtették: a Nemzetgyűlés egyszersmind a magyar nép elismerését és háláját nyilvánítja mindazoknak, akik a külső és belső megfélemlítéssel dacolva, önzetlenül és áldozatkészen álltak üldözött embertársaik mellé, és ezzel sok ezer emberi életet mentettek meg a pusztulástól. Ezzel kifejezésre jutott a magyar nép egyetemének ellenállása, amely a reakciós rendszerrel szemben is mindaddig megakadályozta a faji üldözés nemzeti szocialista brutalitásainak maradéktalan érvényesülését, amíg a német megszállás és hatalmi erőszak teljessé válása be nem következett. Ez az ellenállás világossá tette, hogy a magyar nép nem azonosítja magát a faji üldözéssel."
(A törvény további paragrafusai intézkednek a holttá nyilvánított személyek hagyatékáról, megállapítva, hogy azok, örökös hiányában, vagy az államra, vagy a zsidó származásuk miatt üldözött és ennek következtében segítségre szoruló személyek javára szolgáló intézményekre és az erre a célra létesített külön alapra szállnak át.)

Bírálat és emlékezés

Volt a magyar politikai életben olyan hang is 1945–46-ban, amely határozottabb és élesebb megfogalmazásban említette a múltat. Zsolt Béla (az üldöztetésekben személyesen is érintett), kiváló polgári radikális publicista éppen egy Rákosi Mátyásról rajzolt politikai arcképében (*Fehér Könyv* 1945), megállapította, hogy a letiport forradalmak után az ellenforradalomnak „sikerült egészen a második világháborús összeomlásig fenntartani a tömegekben azt a hitet, hogy a régi jó világnak nem az urak, papok és katonák első világháborúja, hanem a forradalom vetett véget, s az ellenforradalom leghatásosabb illúziókeltése éppen az volt a tömegek felé, hogy ő tudja visszahozni »a régi jó időket«."

Zsolt Béla aztán megállapítja: „Az ellenforradalom. . . jogok és javak helyett adott neki valamit, amivel pszichológiailag hosszú ideig eredményesen helyettesítette az elmaradt politikai és gazdasági reformokat; adott neki világnézetet. Keresztény világnézetet, új magyar életszemléletet, faji öntudatot, amit gyűjtőnéven úgy hívnak: antiszemitizmus." Zsolt ezután szenvedélyes hangon arról beszél, hogy Magyarország 1919-től 1945-ig „. . . az ellenforradalom első napjától az utolsóig iskoláival, parlamentjével, sajtójával és hadseregével, az államélet, a szellemi élet, a gazdasági élet és a társasélet minden területére kiterjesztette és rákényszerítette az antiszemitizmust. Ez a sokarcú antiszemitizmus nemcsak mindenki bűnbakjává, de mindenki osztályellenfelévé és riválisává tudta avatni a zsidóságot, az igazi ellenfél és riválisok helyett. A szegény ember osztályellenfele a gazdag zsidó volt, azt a szocialista zsidóval rémítették. A falu nyomorúságának oka a bűnös zsidó város volt, a kültelki proletárnak a Dunakorzón flangírozó zsidó" – írta Zsolt.

A Holocaust még égő fájdalmából fakadó szavakkal megszólaló Zsolt Béla megfeledkezett az általa is jól ismert tényekről – arról, hogy az ellenforradalmi rendszer megszületésénél már 1919-ben Szegeden jelen volt, közreműködött még az első tiszti századok tagjaiként is a zsidó nagyburzsoázia, hogy az első budapesti ellenforradalmi szervezkedések pénzelői között ott voltak a zsidó nagytőkések is – s csak írása befejezésében említi, hogy a magyar uralkodó osztályok politikai rendszere „azzal a pszichológiai eszközzel tudta kiszélesíteni a fasizmust, hogy a tegnap még részben az uralkodó osztályok hatalmában osztozkodó nadrágos zsidóság kiszolgáltatásával a legnyomorultabb nem zsidó magyart is megvigasztalta, hogy még nála is vannak nyomorultabbak. . ."

A szenvedélyes hangú Zsolt Bélánál jóval hűvösebben mérlegelő és érvelő Bibó István három esztendővel később, 1948-ban világosan megmondotta: „Az egyik tétel annak a kijelentése, hogy a magyar nép többsége távol állt a németek és bérenceik által elkövetett. . . szörnyűségektől, s a magyar nép

jobbjai minden erejüktől telhetőt megtettek ezek elhárítására. A másik tétel az újonnan megjelenő antiszemitizmus elítélése, s annak kimondása, hogy minden erővel harcolni kell ellene. Ha bárhol, bármilyen jóakaratú testület összeül, s megpróbál e kérdésben valami erkölcsileg emelkedettet, emberit és megnyugtatót mondani, akkor végül, akárhogy variálja is, nem tud mást mondani, mint ezt a kettőt; valahol mélyen mindenki érzi, hogy sem az egyik, sem a másik nem mond semmit, pontosabban nem mond ki valamit. Minden kísérlet azonban, amely eddig ennek a valaminek a kimondására irányult, balul végződött; s olyan nyílt vagy rejtett ellenségességet váltott ki, ami minden megvitatást és folytatást lehetetlenné tesz. Azokat a megnyilatkozásokat, melyek a magyar nép egészének a zsidóüldözésekért és zsidógyilkolásokért való bizonyos felelősségéről és felelősségvállalásáról szóltak, a hivatalosak is és a közvélemény is azzal utasították vissza, hogy nem helyes magunkat feketébb színben feltüntetni, mint amilyenek vagyunk. Mikor pedig egyházi férfiaknak egy nem hivatalos gyülekezete a magyar nép és a maguk egyháza nevében egyenesen bocsánatot kért a zsidóságtól, e túlzottnak ítélt megalázkodást az ingerültségnek egy igen érezhető morajlása utasította vissza. A történt szörnyűségek felfedését és részletes leírását is érezhető kedvtelenséggel fogadják a hivatalosak s a közvélemény is, bár annyit belátnak, hogy a rettenetes élmények részben való feldolgozásának ezt a természetes és emberi útját elzárniok nem lehet. Történtek más oldalról olyan megnyilatkozások is, melyek a zsidókkal szemben hangsúlyozták, hogy a szenvedés jogcímeit nem sajátíthatják ki egyedül maguknak, vagy esetleg, kegyesebb formában, óva intették őket attól, hogy a megtorlás követelésében elveszítsék a mértéket, vagy hívták fel őket arra, hogy immár bocsássanak meg, s feledjék el a múltat. Ezeket a megnyilatkozásokat a zsidóság részéről fogadta olyan heves ingerültség, hogy utána csak visszavonni, vagy kimagyrázni lehetett őket. Úgy látszik, minden és mindenki összeesküdött, hogy ebben az ügyben ne engedjen mást mint semmitmondó dolgokat mondani. A sebek felszaggatása magában valóban nem használ sokat, de a kérdések elkenése és a valóságos helyzettel való szembe nem nézés a sebek minden felszaggatásánál károsabb."

Bibó István tanulmánya négy évtizeddel ezelőtt jelent meg; a felszabadulás utáni demokratikus, koalíciós korszak szinte utolsó percében, a sztálinista évek, Rákosi és társai jogtipró uralmának kezdete előtt. A Rákosi-évek alatt mély csönd volt a téma körül, s amikor 1984-ben, a deportálás negyvenedik évfordulóján az oly hosszan elhúzódó csönd-korszak végét a történészek nyíltabb, határozottabb hangja jelezte, a társadalom nyugtalan reagálásából kitűnt: a kérdés, az 1944-es katasztrófa (társadalmi értelemben) még mindig megemésztetlen.

Két, a sajtóban megjelent levél sokat elmond az ezzel kapcsolatos zavarról és lelkiismereti küzdelemről. Az Élet és Irodalom 1984. július 13-i számában egy budapesti asszony, Hajnal Ervinné, aki Zalaegerszegen részt vett a zsidó temetőben a negyven éve onnan elhurcolt ezerszáz zalaegerszegi

zsidó polgárról történt megemlékezésen (közöttük voltak szülei, nagyszülei, nagynénjei, nagybátyjai, unokatestvérei és barátai), ezt írta a szerkesztőséghez intézett levelében: „... Zalaegerszegen mintha megállt volna az idő. A helyi politikai és társadalmi szervek részéről nem akadt egyetlen személy, aki a gyászünnepségen részt vett volna, holott a helyi sajtó egy héttel korábban közölte ennek helyét és időpontját. Egyetlen hivatalos személy sem akadt, aki néhány szóban megemlékezett volna arról a több mint ezer zalaegerszegi zsidóról, aki közül számosan a város hasznos polgárai voltak, s valamennyien ártatlanul váltak a fasizmus áldozataivá."

A Magyar Nemzet 1984. július 18-i számában közölt levelében a budapesti Gedő József írja: „Véleményem szerint... a Dunaparti részt, ahol a nyilas gyilkosok ártatlan és védtelen embereket – gyerekeket, asszonyokat, öregeket – sortűzzel küldtek a halálba, mártíremlékművel kellene megjelölni. Meg kell jelölni, hogy emlékezzenek azok, akik akkor már világos értelem birtokában voltak, és tudják meg azok, akik akkor még nem éltek vagy nem emlékeznek rá.

Igaz, a rákoskeresztúri zsidó temetőben van egy monumentális emlékmű sok tízezer név felsorolásával, és vannak mártírsírok, azonban ezeket az emlékeket csak azok látogatják, akiknek lelkébe úgyis belevéste az emlékeket az átélt rémségek vésője. Véleményem szerint nem csak ezeknek az embereknek, hanem minden becsületes humanistának vallás, nézet és pártállásra tekintet nélkül emlékezni kell a 40 év előtti rémségekre, hogy azok soha ne ismétlődhessenek meg."

Számok és százalékok

A zsidó magyarokról, mint társadalmi csoportról, legutoljára 1945–46-ban készült olyan statisztikai felmérés, amelyet elfogadhatónak ítélhetünk. (Az adatok abból a statisztikai táblázatból valók, amelyeket a World Jewish Congress budapesti Statisztikai és Tudósító Irodájában 1946-ban készítettek, s amelyet Lévai Jenő 1948-ban második kiadásban megjelent *Zsidósors Magyarországon* című könyvében közöl.)

A zsidóság lélekszáma Magyarországon 1945. december 31-én így alakult: Budapesten 144 000 – az 1941-es lélekszám 58,35 százaléka, vidéken 51 000 – az 1941-es lélekszámhoz viszonyítva 20,92 százalék. Ebből izraelita Budapesten 96 480, vidéken 45 000. Nem regisztrált, statisztikában nem szereplő tény, hogy két időszakban előbb 1945 és 1948 között, később pedig 1956 november–decemberében jelentős számú zsidó magyar vándorolt ki az országból. Ma csak becslések vannak arról, hogy hány zsidó származású ember él magyar földön, még az izraelita hitet vallók számát sem ismerjük pontosan, hiszen lehet, hogy olyanok is zsidónak gondolják magukat, akik nem fizetnek egyházi adót, hozzájárulást a hitközségek kiadásaihoz. (Az izraelita hitközség szerint 100 000, az ENSZ kiadványai szerint 80 000 zsidó él ma Magyarországon.)

Az azonban tény, hogy 1945 után egyáltalán nem tűnt el az antiszemitizmus; s ezt egyáltalán nem takarhatja el a másik tény, hogy 1948–49-től egycsapásra, egyetlen intésre – Rákosi Mátyás intésére – a zsidókérdés eltűnt a politikából, a sajtóból, a nyilvános vitákból. Azt mondhatná erre bárki: mivel a politikai vezetésben – a Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja vezetésében – aránytalanul nagy volt a zsidó származásúak száma, tehát Rákosi, mint ahogy ezt Száraz György is 1984 augusztusában az Élet és Irodalomban megfogalmazta, „sajátos kiutat talál: a probléma »megszüntetését«. A múltakról többé szó se essék, »volt« zsidók és »volt« antiszemiták egyesüljenek a szocializmus építésében. Valójában nem is volt nehéz ezt elfogadtatni: a megoldás kívánatosnak látszhatik nemcsak a meggyőződéses internacionalisták szemében, de azokéban is, akik más okból ugyan, de végét akarják szakítani önnön zsidóságuknak; másrészt megkönnyebbülést hoz nemcsak a vétkeseknek, hanem a bűnteleneknek is."

Ám ez a gyakorlat tele volt ellentmondással. Ismét Száraz Györgytől idézzük: „A kommunistákkal szembenálló rétegekben Rákosi Mátyás a régi propaganda-beidegzettségek szerint a »forradalomcsináló zsidó« képét idézte föl, s még az sem okozott gondot, hogy a »zsidó Kun Bélát« ugyanaz a Rákosi iktatta ki a magyar történelemből. Az államapparátusban feltűnő zsidókkal kapcsolatban viszont megindult a gyűlölködő vagy riadt fecsegés az »általános zsidó bosszúról«." S éppen Száraz György emlékeztet

arra is, hogy a Rajk-perben – amelynek alapkoncepciója minden kortársi visszaemlékezés szerint nem kis részben Rákosi személyes munkája volt – újra felbukkant a származáskutatás otromba és visszataszító ideája, amikor Rajk és Pálffy német családnevét, sváb származását emlegették, a Justushoz és Szalai Andráshoz intézett sanda kérdéssel („... cionista szervezkedésnek nem volt ön tagja?") pedig sikerült úgy rendezni, hogy „az egész heterogén magyar társadalom minden csoportja megtalálhatja a »szája íze szerint való« ellenséget, hiszen »zsidó-sváb-horthysta« banda ül a vádlottak padján. Kit zavar az, hogy az egész egy kicsit a nyilas frazeológia torzszüleménye, a »judeobolsevista-plutokrata összeesküvésre« emlékeztet?"

Közismert tény – 1956 táján a rehabilitáltak nem hallgattak róla –, hogy az eltervezett koncepciós perek között volt egy „cionista per" is – hallatlan ügyességgel kísérelték meg a Rákosi-féle politikai vezetés emberei, hogy közös platformot találjanak a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben még jelenlévő antiszemita személyekkel és csoportokkal. Erre jó lehetőséget adott, hogy Izrael Államban igen hangosak a szélsőségesen fajvédő, arabellenes, soviniszta tendenciák is. Az ilyen nézetek bírálata jogos és megalapozott – ám olyan helyzet alakult ki, amelyben nyugodtan lehetett antiszemita az, aki harsányan anticionista nézeteket hangoztatott; az izraeli szélsőjobboldal bírálata elválaszthatatlanul keveredett a fel-felbukkanó antiszemita álláspontokkal.

Az asszimiláció – a zsidó magyarok végleges és teljes beolvadása a magyarságba – napjainkban befejeződő folyamat; ez még akkor is igaz, ha van ma még egy számszerűleg meg nem határozható kis csoport, amely ragaszkodik külön zsidó identitásához is. (Ennél a kérdésnél figyelembe kell venni a tényt: ha nyolcvanezerre tesszük a ma magyar földön élő zsidó származásúak számát, ez az ország népességének 0.75 százaléka, tehát minden százharmincnegyedik ember zsidó. Igen figyelemreméltó ebből a szempontból dr. Kende Péter: Röpirat a zsidókérdésről című könyvének egy megállapítása: „Zsidóság mint a magyar társadalomban jól elkülöníthető, a történetileg létezett, háború előtti zsidósághoz hasonlóan szervezett, erős belső kötelékekkel, önfenntartó viszonyokkal bíró, érdekei, külön, saját társadalmi és politikai szándékai alapján másoktól elválasztható csoport nem létezik. Ez azonban természetesen kizárólag egy bizonyos társadalmi-történelmi szituáció pillanatképe, amely az általános társadalmi helyzet változása következtében módosulhat. Elsősorban az antiszemitizmus jelentős növekedése lehet az a társadalmi nyomás, ami e helyzetben érdemi változást hozhat. Ha tovább növekszik az antiszemitizmus, az rákényszerítheti, belesodorhatja a magyar zsidóságot, hogy valódi társadalmi csoporttá szerveződjön."

1984 márciusában a *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* című kötet előszavában írta Pozsgay Imre: „Ideje lenne... pontosan tisztázni az asszimiláció fogalmát. Az én szememben semmiképpen nem jelent amnéziát. Nem arról van szó, hogy el kell felejteni származást, vallást, kultúrát, szokásokat. Az asszimilációt választó egyén mindezt ne felejtse el, ne akarja el-

felejteni. Hiszen ez része személyiségének, amin csak öncsonkítással tud változtatni. Aki az asszimiláció útját választja, az nemzetet választ magának. Magyarországon a magyar nemzet fia lesz, vállalva annak társadalmi berendezkedését, azonosulva történelmével, programjával. Ettől kezdve az fáj neki, ami a magyarságnak fáj, annak örül, ami a magyarság boldogulását szolgálja. Történelmi tény, hogy a magyarországi zsidóság többsége ezt az utat választotta és ezen az úton jár ma már önszántából úgy, hogy nincs joga velük kapcsolatban senkinek a mi és ők névmásokat használni. A magyarság legjobbjai ezt a fejleményt mindig örömmel fogadták, üdvözölték, mert a nemzet gyarapodását, erősödését várták tőle."

A nemzeti azonosság, a nemzeti tudat eltéphetetlen, oszthatatlan egészébe beletartozik a múlt erényeinek, de bűneinek ismerete is. A nemzet múltjából nem törölhető, ami szégyenteljes és gyötrelmes volt. Brecht szava mélyen igaz: nem szabadul meg a múlttól az, aki elfelejti. A zsidóüldözés és zsidógyilkolás 1944. nyári története, a „bélyeges sereg" szitok és röhej közepette történt szörnyű futása a halálba – része a magyar történelemnek.

Források

I.

A szerző a könyvben nem használja a lapalji jegyzet módszerét; mindenütt a szövegben jelzi a forrást. Felhasználta a magyar sajtó idézett lapjainak anyagát. A cikkekre, hírekre a szövegben hivatkozik; kivétel a Képes Figyelő 1945–1947. évfolyamai és a Népbírósági Közlemények (később: Ítélet) 1945–47. évi számainak néhány cikke vagy adata.

II.

Az alábbiakban felsorolt könyveket vagy többször is felhasználta (mindenütt hivatkozva az íróra) a szerző, vagy úgy gondolja, segítenek annak, aki a tárgy iránt tovább érdeklődve részletesebb anyagot kíván megismerni.

Akcióban az SS. Az SS bűntettei a bizonyítékok tükrében. Bp., 1960. Zrínyi.
A nürnbergi per vádbeszédei. Bp., 1955. Szikra.
A szabadság hajnalán. Bp., 1965. Párttörténeti Intézet.
A tízhónapos tragédia. 1944. március 19. – 1945. január 20. Bp., 1945. Müller.
A toll mártírjai. Összeállította Mester Sándor. Bp., 1947.
A Wilhelmstrasse és Magyarország. 1933–1944. Bp., 1968. Kossuth.
A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése (A „Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus" c. kötetben, Bp., 1984. Gondolat).
Az 1941. évi népszámlálás – Történelmi Statisztikai Közlemények, Bp., 1976.
Barát Endre: Rabszolgák voltunk. Bp., 1948. Cserépfalvi.
Bencze György: Szabadító börtön. Bp., é.n.
Bereczky Albert: A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen. Bp., 1945. Traktátus.
Berend–Ránki: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944). Bp., 1958. Akadémiai.
Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után (A „Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus" c. kötetben, Bp., 1984. Gondolat).
Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén. Bp., 1982. Kossuth.
Braham, Randolph L.: A magyar holocaust I–II. 1989. Gondolat, Budapest–Blackburn Internacional Incorporation, Wilmington.
Delarue, J.: A Gestapo története. Bp., 1972. Kossuth.
Dezsényi Miklós: Hősök és árulók. Bp., é.n.
Dobi István: Vallomás és történelem. Bp., 1962. Kossuth.
Frank László: Zöld ár. Bp., 1977. Zrínyi Kiadó.
„Fegyvertelen álltak az aknamezőn. . ." Szerk.: Karsai Elek. Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Bp., 1962. MIOK.
Felszabadulás. 1944. szeptember 26.–1945. április 4. Dokumentumok. Bp., 1955. Szikra.
Gárdos Miklós: Tengerész a Várban. Bp., 1969. Kozmosz.
Gárdos Miklós: Nemzetvesztők. Bp., 1971. Táncsics.
Gács Teri: A mélységből kiáltunk Hozzád. Bp., 1946. Tábor.
Geleji Dezső: Magyarország 1944-ben. Bp., 1945. Gergely R.
Gerend László: Kiűzettünk városunkból. Bp., 1982. Magvető.
Gonda László: A debreceni zsidók száz éve. Tel-Aviv, é. n.

Gosztonyi Péter: Magyarország a második világháborúban I.–III. München, 1983–86. Herp.
Hanák Péter Asszimiláció és polgárosodás a Monarchiában (A „Gólyavári esték" c. kötetben Bp., 1984. RTV–Minerva).
Hanák Péter: A lezáratlan per. (A „Zsidókérdés. asszimiláció, antiszemitizmus" c. kötetben. Bp., 1984. Gondolat.)
Hetés Tibor–Morva Tamásné: Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez. Bp., 1968. Zrínyi.
Harsányi László: Adalékok a hajdúvárosok zsidóságának történetéhez. Bp., 1970.
Himler Márton: Igy néztek ki a magyar nemzet sírásói. New York, 1957. St. Marks Printing Co.
Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. I–II. Bp., 1983. Magvető.
Hollós Ervin: Rendőrség, csendőrség, VKF–2. Bp., 1971. Kossuth.
Horthy Miklós: Emlékirataim. Buenos Aires, 1953.
Horthy Miklós titkos iratai. Bp., 1963. Kossuth.
Horváth Miklós: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Bp., 1958. Zrínyi.
Itél a történelem: a Bárdossy-per. Bp., 1945. Híradó.
Itél a történelem: az Imrédy-per. Bp., 1946. Híradó.
Itél a történelem: a Szálasi-per. Bp., 1946. Híradó.
Itéljetek! Néhány kiragadott lap a magyar–zsidó életközösség könyvéből. Bp., 1939.
Izsáky Margit: Ország a keresztfán. Bp., 1945. Müller.
Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. Bp., 1983. Kossuth.
Juhász Gyula: A háború és Magyarország 1938–1945. Bp., 198?, Akadémiai.
Karsai Elek: A budai vártól a gyepűig. Bp., 1965. Táncsics.
Karsai Elek: „Országgyarapítás" – országvesztés. Bp., 1961. Kossuth.
Kaul, F.: Az Eichmann-ügy. Bp., 1961. Kossuth.
Kempelen Béla: Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok I–III. Bp., 1938.
Dr. Kende Péter: Röpirat a zsidókérdésről. Bp., 1989. Magvető.
Komlós János: Elárult ország. Bp., 1961. Gondolat.
Kossa István: Dunától a Donig. Bp., 1946. Athenaeum.
Kovács Alajos: A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében. Bp., 1938.
Laczkó Miklós: Nyilasok, nemzeti szocialisták. Bp., 1966. Kossuth.
Lévai Jenő: A Margit-körúti vészbírák. Bp., 1945.
Lévai Jenő: Endre László, a magyar háborús bűnösök listavezetője. Bp., 1945. Müller.
Lévai Jenő: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Bp., 1946. Officína.
Lévai Jenő: Szürke könyv a magyar zsidóság megmentéséről. Bp., 1946. Officína.
Lévai Jenő: Fehér könyv külföldi akciók magyar zsidók megmentésére. Bp., 1946. Officína.
Lévai Jenő: A pesti gettó története. Bp., 1946. Officína.
Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon. Bp., 1948. Magyar Téka.
Lévai Jenő: Raoul Wallenberg. Bp., 1948. Magyar Téka.
Lőrincz Zsuzsa: A náci csizma nyomában. Bp., 1961. Kossuth.
Magyarország és a második világháború. Bp., 1959. Kossuth.
Memento. Magyarország 1944. Bp., 1975. Kossuth.
Munkácsi Ernő: Hogy történt. Uj Élet 1945–1946. évf.
Naumann, Bernd: Az Auschwitz-per. Bp., 1966. Kossuth.
Nagybaconi Nagy Vilmos: Végzetes esztendők. Bp., é.n. Körmendy.
Palásti László: A bori halálút regénye. Bp., 1945. Müller.
Pap Károly: Zsidó sebek és bűnök, különös tekintettel Magyarországra. Bp., 1935. Kosmos.
Molnár Erik: Zsidókérdés Magyarországon. (A „Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus" c. kötetben. Bp., 1984. Gondolat)
Parragi György: Mauthausen. Bp., 1945. Keresztes.
Pintér István: A Magyar Front és az ellenállás. Bp., 1970. Kossuth.
Pintér István: A Szociáldemokrata Párt története 1933–1944. Bp., 1980. Kossuth.
Ránki György: 1944. március 19. Bp., 1968. Kossuth.
Ránki György: Emlékiratok és a valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Bp., 1964. Kossuth.
Rózsa Ágnes: Nürnbergi lágernapló 1944–45. Bp., 1978. Magvető.
Rozsnyói Ágnes: A Szálasi-puccs. Bp., 1977. Kossuth.
R. Vozáry Aladár: Igy történt 1944. március 19. – 1945. január 18. Bp., 1945. Halász.
„S két szó között a hallgatás. . ." Magyar mártír írók antológiája. Bp., 1970. Magvető.

Saly Dezső: Szigorúan bizalmas! Fekete könyv 1939–1944. Bp., 1945. Anonymus.
Sallai Elemér: Mozgó vesztőhely. Bp., 1979. Magvető.
Schön Dezső: A jeruzsálemi per. Tel-Aviv, 1962. Új Kelet.
Simon Magda: Váradi harangok. Bukarest, 1975. Kriterion.
Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadításának történetéhez. 1944. szeptembe – 1945. április. Szerk.: Karsai Elek és Somlyai Magda. Bp., 1970.
Sós Endre: Tanúvallomás. Bp., 1962. MIOK.
Szabó Borbála: Budapesti napló 1944. november – 1945. január. Bp., 1983. Magvető.
Szálasi naplója. Összeállította: Karsai Elek. Bp., 1978. Kossuth.
Száraz György: Egy előítélet nyomában. Bp., 1976. Magvető.
Szenes Sándor: Befejezetlen múlt. Keresztények, zsidók, sorsok. Bp., 1986. A szerző kiadása.
Szirmai Rezső: Fasiszta lelkek. Bp., 1946. Faust.
Szita Szabolcs: Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez. 1944–1945. Bp., 1989. Kossuth.
Szita Szabolcs: Holocaust az Alpok előtt. Győr, 1983. MSZMP. Győr. Megyei Bizottság.
Sztehlo Gábor: Isten kezében. Bp., 1984. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya.
Teleki Éva: Nyilasuralom Magyarországon. Bp., 1974. Kossuth.
Te vagy a tanú! Szerk.: Pór Dezső és Zsadányi Oszkár. Bp., 1946.
Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. I–III. Összeállította: Benoschofsky Ilona és Karsai Elek. Bp., 1958. MIOK.
Vígh Károly: Ugrás a sötétbe. Bp., 1984. Magvető.
Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus – tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Bp., 1984. Gondolat.
Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon (Karády Viktor, Kovács András, Sanders Iván, Várdy Péter tanulmányai, Kende Péter bevezetésével). Magyar Füzetek, Párizs, 1984.

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

Tartalom

Elfeledjük őket? 7
A tokaji gólyák 11
Az elpusztultak száma 13
A koronatanács és előzményei 23
A magyar zsidóság évszázadai 27
Az asszimiláció ellentmondásai 32
Családtörténet három kötetben 38
Egy dunántúli falu 41
Egy tiszántúli város 47
Zsidótörvények 52
A munkaszolgálat 56
Egy miniszter emlékezik 62
Muray Lipót birodalma 65
Március 19-e előtt 70
Vendégek a Síp utcában 75
Imrédy revolvere 80
Az új miniszterelnök 82
Színhely: Majestic szálló 92
Bizalmas értekezlet 99
Színhely: Rökk Szilárd utca 104
Eseményjelentések 110
Öt úr nyilatkozata 117
Az egyházak fellépése 121
Vidéki körút 126
Az auschwitzi jegyzőkönyv 130
Miért csak az egyházak? 135
„Ha a magyar kormány közbelép . . .” 139
Elvben napi négy szerelvény 140
Németek a magyar gazdaságban 144

Sztójay Hitlernél 157
Számjeltávirat Lisszabonból 162
Az élelmiszerfogyasztók 164
A „nagy embervásár" 167
Két nürnbergi vallomás 181
A budapesti összeköltöztetés 183
Koronatanács júniusban 189
Számok és vonatok 192
„Csak munkaszolgálat" 194
A júniusvégi puccskísérlet 198
„Követeltem . . . Figyelmezetettem" 201
Bethlen István tanácsa 207
Ferenczy kihallgatáson 209
A Lakatos-kormány 211
Az első védlevelek 217
Raoul Wallenberg Budapesten 220
„Berlinben döntöttek" 224
Hazatérés Borból 227
Sorozás, légó-századok 233
Horthy proklamációja 235
Eichmann újra Budapesten 238
A Szálasi-rezsim kezdete 241
A „védett házak" 248
A „kölcsönzsidók" gyalogmenete 253
Szálasi: „kilengések" 258
A budapesti gettó 259
Januártól áprilisig 267
A felszabadulás 270
Az 1946: XXV. törvénycikk 274
Bírálat és emlékezés 275
Számok és százalékok 278
Források 281

1207-2

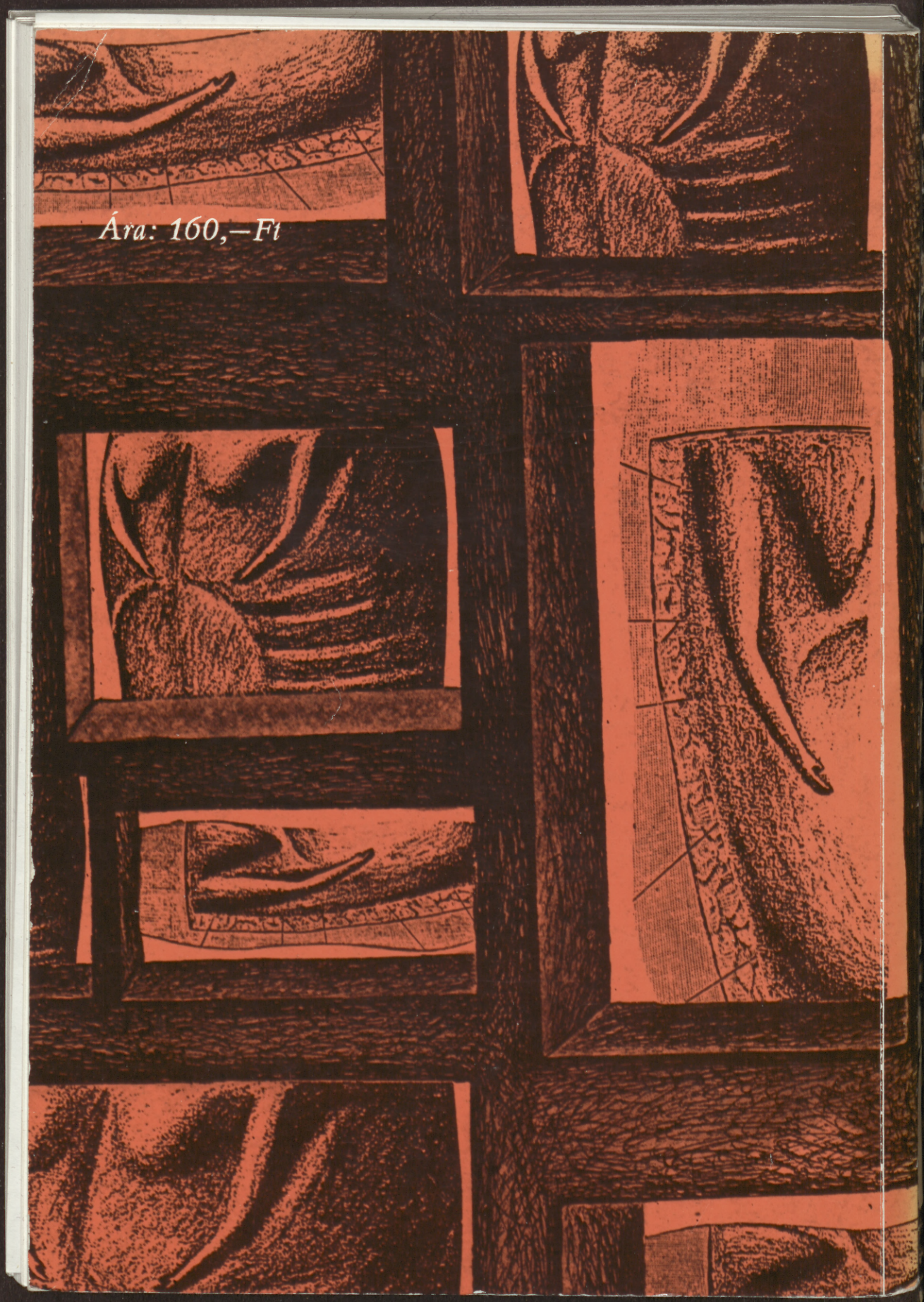

Ára: 160,—Ft

Gárdos Miklós — A bélyeges sereg